

ISSN 1392-6489

Generolo Jono Žemaičio
Lietuvos karo akademija

KARO ARCHYVAS XVIII

Vilnius

2003

„Karo archyvas“ – tęstinis Generolo Jono Žemaičio Lietuvos
karo akademijos Mokslo centro leidinys

Mokslinis redaktorius ir sudarytojas
plk. lt. dr. Gintautas Surgailis, Generolo Jono Žemaičio
Lietuvos karo akademija.

Redaktorių kolegijos nariai: habil. dr., prof. Algirdas Ažubalis,
Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija,

habil. dr., prof. Grzegorz Blaszczyk, Poznanės Adomo
Mickevičiaus universitetas (Lenkijos Respublika),

dr., doc. Pranas Janauskas, Vytauto Didžiojo universitetas,
Humanitarinių mokslų fakultetas,

dr. Eriks Jekabsons, Latvijos Respublikos karo muziejus,
dr., doc. Vytautas Lesčius, Vilniaus universitetas, Istorijos
fakultetas,

dr. Valdas Rakutis, Vytauto Didžiojo karo muziejus,
habil. dr., prof. Waldemar Rezmer, Mikalojaus Koperniko
universitetas (Torūnė, Lenkijos Respublika),

dr. Rimantas Zizas, Lietuvos istorijos institutas.

Stilistė Jolanta Budreikienė
Viršelio dailininkė Inga Dambrauskaitė
Maketavo Giedrė Nevierienė

© Generolo Jono Žemaičio
Lietuvos karo akademija, 2003

TURINYS

BALTŲ KARYBOS SENAJAME GELEŽIES AMŽIUIJE (I–IV A.) BRUOŽAI (prof. habil dr. Mykolas Michelbertas, Manvydas Vitkūnas, Vilniaus universitetas)	8
LIETUVOS KARIUOMENĖS ORGANIZACIJĄ REGLAMENTUOJANTYS DOKUMENTAI 1717–1775 M. (dr. Valdas Rakutis, Vytauto Didžiojo karo muziejus)	65
BAJORŲ VYRŲ ĮVARDIJIMAS XVI–XVII A. LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAİKŠTYSTĖS KARIUOMENĖS DOKUMENTUOSE (Jūratė Čirūnaitė, Vytauto Didžiojo universitetas)	122
LIETUVIŠKI KARINIAI DALINIAI PRANCŪZIJO KARIUOMENĖJE 1812–1814 M. (dr. Liudas Glemža, Vytauto Didžiojo universitetas)	137
LIETUVOS IR LENKIJOS KARINIS KONFLIKTAS DĖL SEINŲ KRAŠTO 1919 METAIS (doc. dr. Vytautas Lesčius, Vilniaus universitetas)	169
LIETUVOS KARIUOMENĖS KAREIVIŲ IŠSILAVINIMO IR KULTŪROS LYGIO KĖLIMAS (1919–1928 M.) (prof., habil. dr. Algirdas Ažubalis, Rolanda Kazlauskaitė–Markelienė, Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija)	193
LIETUVOS KARIUOMENĖS KŪRĖJŲ SAVANORIŲ SĄJUNGA IR JOS VAIDMUO VIDAUS POLITIKOJE 1927–1940 METAIS (Aušra Jurevičiūtė, Vytauto Didžiojo karo muziejus)	209
KARO KOMENDANTŲRŲ VEIKLA LIETUVOJE 1927–1940 M. (Jonas Vaičenonis, Vytauto Didžiojo universitetas)	256
ARCHEOLOGIJOS MOKSLO VAIDMUO LIETUVOS KARO ISTORIJOJE TYRIMUOSE (Manvydas Vitkūnas, Vilniaus universitetas)	296

XVIII A. LIETUVOS KARO ISTORIJOS TYRIMŲ APŽVALGA (dr. Valdas Rakutis, Vytauto Didžiojo karo muziejus)	307
--	-----

TARPUKARIO LIETUVOS KARINĖS PAJĖGOS LENKŲ KARINĖJE ISTORIOGRAFIJOJE. ESMINIAI TYRIMAI IR POSTULATAI (prof. habil. dr. Waldemar Rezmer, Mikalojaus Koperniko universitetas, Lenkija)	323
---	-----

1921–1940 M. LAIKOTARPIO LIETUVOS KARIUOMENĖS TYRIMAI (Jonas Vaičėnėnis, Vytauto Didžiojo universitetas)	339
--	-----

VOKIEČIŲ OKUPACIJOS LAIKOTARPIO LIETUVOJE (1941–1945) TYRIMAI (dr. Petras Stankėras)	355
--	-----

LIETUVIŲ KARIŲ DALYVAVIMO UŽSIENIO KARIUOMENĖSE TYRIMŲ PROBLEMOS (Aušra Jurevičiūtė, Vytauto Didžiojo karo muziejus)	372
--	-----

SOMMAIRE

LES CARACTERISTIQUES DE L'ART DE LA GUERRE DES BALTES A L'AGE DE FER (IER-IVE SIECLE) (Prof. habil. dr Mykolas Michelbertas, Manvydas Vitkūnas, Uiversitė de Vilnius)	8
--	---

LES DOCUMENTS REGLEMENTANT L'ORGANISATION DE L'ARMEE LITUANIENNE 1717-1775. (Dr. Valdas Rakutis, Musėe de la Guerre Vytautas le Grand)	65
--	----

L'APPELLATION DES BOYARDS MALES DANS LES DOCUMENTS DE L'ARMEE DU GRAND-DUCHE DE LITUANIE AUX XVIIE-XVIIIE SIECLES (Jūrātė Čirūnaitė, Universitė Vytautas le Grand)	122
---	-----

LES UNITES MILITAIRE LITUANIENE DANS L'ARMEE FRANÇAISE (Dr. Liudas Glemža, Université Vytautas le Grand)	137
LE CONFLIT MILITAIRE LITUANO-POLONAIS AU SUJET DE LA REGION DE SEINAI EN 1919 (Doc. Vytautas Lesčius, Université de Vilnius)	169
LE RELÈVEMENT DU NIVEAU D'INSTRUCTION ET CULTUREL DES SOLDATS DE L'ARMÉE LITUANIENNE (Dr. Algirdas Ažubalis, Rolanda Kazlauskaitė-Markelienė, Académie militaire de Lituanie du général Jonas Žemaitis)	193
L'UNION DES VOLONTAIRES FONDATEURS DE L'ARMEE LITUANIENNE ET SON ROLE DANS LA POLITIQUE I NTERIEURE 1927-1940 (Aušra Jurevičiūtė, Musée de la Guerre Vytautas le Grand)	209
LES ÉTUDES SUR L'ARMÉE LITUANIENNE DE L'ENTRE-DEUX-GUERRES 1921-1940 (Jonas Vaičenonis, Université Vytautas le Grand)	256
LE RÔLE DE LA SCIENCE ARCHÉOLOGIQUE DANS LES ÉTUDES SUR L'HISTOIRE MILITAIRE LITUANIENNE (Manvydas Vitkūnas, Université de Vilnius)	296
REVUE DES RECHERCHES SUR L'HISTOIRE MILITAIRE DE LA LITUANIE AU XVIII-E SIÈCLE (Dr. Valdas Rakutis, Musée de la Guerre Vytautas le Grand)	307
LES FORCES MILITAIRES DE LA LITUANIE DE L'ENTRE-DEUX- GUERRES DANS L'HISTORIOGRAPHIE MILITAIRE POLONAISE. ETUDES ET POSTULATS ESSENTIELS (Prof. hab. dr. Waldemar Rezmer, Université Nicolas Copernic (Pologne)	323
L'ACTIVITÉ DES KOMMANDANTURS MILITAIRES EN LITUANIE 1927-1940 (Jonas Vaičenomis, Université Vytautas le Grand)	339

LES RECHERCHES SUR L'OCCUPATION ALLEMANDE DE LA LITUANIE (1941-1945) (Dr. Petras Stankeras)	355
---	-----

LES PROBLEMES DES RECHERCHES SUR LA PARTICIPATION DES SOLDATS LITUANIENS DANS LES ARMEES ETRANGERES (Aušra Jurevičiūtė, Musée de la Guerre Vytautas le Grand)	372
---	-----

BALTŲ KARYBOS SENAJAME GELEŽIES AMŽIUJE (I–IV A.) BRUOŽAI

*Prof. hab. dr. Mykolas MICHELBERTAS
(Vilniaus universitetas)*

*Mgr. Manvydas VITKŪNAS
(Vilniaus universitetas)*

1. Įvadas

Kiekviena tauta gina savo laisvę, savo teritoriją. Tam reikalinga karinė organizacija, gera ginkluotė. Bėgant amžiams, Europoje buvo daug karų, mažesnių karinių susidūrimų, kurių pasekmės praktiškai jaučia visos šiuolaikinės valstybės.

Jau antikos autoriai užfiksavo karinius susidūrimus tarp įvairių to meto valstybių ir vadinamųjų barbarų genčių. Šie susidūrimai pasidarė vis dažnesni pirmaisiais amžiais po Kristaus, kai Romos imperija plėtė savo ekspansiją į šiaurę prijungdama vis naujas europinio Barbaricum teritorijas. Jau imperatoriaus Augusto (27 m. pr. Kr. – 14 m. po Kr. gim.) laikais romėnai išgalėjo Retijoje ir Norike, t. y. pasistūmėjo iki Dunojaus vidurupio. 10 m. pr. Kr. ten buvo įkurta nauja Panonijos, vėliau – ir nauja Mezijos provincija. Flavijų valdymo laikais (69–96 m.) prijungus sritis tarp Dunojaus ir Reino, Imperijos sienos pasiekė Reino žemupį. Antoninų valdymo laikais (96–92 m.) nukariauta Dakija, romėnų įgulos įkurdintos Juodosios jūros šiaurinėse ir rytinėse pakrantėse. Tačiau romėnai visą laiką susidūrė su aktyviu barbarų genčių pasipriešinimu. Barbarai ne tik gynėsi, bet ir patys puldavo šiaurines imperijos sienas. Ne atsitiktinai imperatoriaus Trajano (98–117 m.) valdymo laikais šiaurinių Imperijos sienų gynybai buvo įrengta sudėtinga įtvirtinimų sistema – vadinamasis *Limes Romanus*. Reikia pažymėti, kad vadinamosioms barbarų gentims (germanams, dakams, sarmatams ir kt.) teko kovoti su geriausia ir stipriausia to meto karine organizacija. Romėnų ginkluotąsias pajėgas sudarė reguliarioji kariuomenė. Pagrindinis jos kovinis vienetas buvo legio (legionas), kurio pagrindas buvo sunkiai ginkluoti pėstininkai. Be to, romėnai turėjo lengvai ginkluotus pėstininkus, raitelius, svaidomųjų mašinų dalinius (ginkluotus onagromis, balistomis, katapultomis). Taip pat buvo inžineriniai ir sanitariniai daliniai. Pagrindinis taktinis sunkiųjų pėstininkų vienetas buvo kohorta (1/10

legiono dalis, kurioje buvo apie 600 karių). Pėstininkų pagrindiniu ginklu buvo kalavijas, vadinamasis gladius, naudotas net šešis šimtmečius – nuo III a. pr. Kr. iki III a. po Kr. Raiteliai naudojo ilgesnį kalaviją. Pėstininkai taip pat naudojo ir ilgas ietis, vadinamas pilum, su iki 1 m ilgio geležiniais antgaliais. Kai tokia ietis smigdavo į priešininko skydą, dėl ilgo ietigalio jos nebuvo įmanoma nukirsti kalaviju. Priešo skydas nuo ieties svorio nusvirdavo žemyn. Buvo naudojamos ir paprastos ietys. Apsaugai naudoti metaliniai šalmai ir įvairūs šarvai – odiniai, pagaminti iš metalo plokštelių, grandelių. Reikia pažymėti ir romėnų kariuomenės judrumą, sugebėjimą svaidomosiomis mašinomis ir inžinerinių dalinių pagalba greitai įveikti priešo tvirtoves, veiksmingai ginti savas tvirtoves ir įtvirtintas legionų stovyklas. Be abejo, per keturis šimtmečius tobulėjo ginkluotė, keitėsi kovos taktika.

Baltų gentys nuo Romos imperijos šiaurinių sienų buvo atskirtos germanų, dalinai – ir iranėnų kalbomis kalbėjusių sarmatų. Iš pirmo žvilgsnio susidaro išpūdis, kad tiesiogiai Romos imperijos ekspansija baltų gentims negrėsė, kad baltai nedalyvavo šiaurinių imperijos sienų puolimuose. Į šiuos klausimus sunku atsakyti, nes trūksta rašytinių šaltinių duomenų. Tačiau netenka abejoti, kad baltams teko kovoti su savo kaimynais, būta konfliktų ir genčių viduje.

Šio straipsnio tikslas yra aptarti senojo geležies amžiaus (I–IV a.) baltų genčių ginkluotę ir fortifikaciją, galėjusius būti karinius konfliktus, pabandyti palyginti baltų ginkluotę su kitų europinio Barbaricum genčių, visų pirma germanų, ginkluote.

2. Baltai senajame geležies amžiuje

Senajame geležies amžiuje baltiškųjų etnokultūrinių grupių atstovai gyveno nuo Aistmarių ir Baltijos jūros pakrančių vakaruose, Dnepro vidurupio pietuose iki Okos upės rytuose bei Velikajos ir Lovatės upių aukštupių bei Šiaurinės Latvijos šiaurėje. Senasis geležies amžius – didelių permainų baltų apgyvendintame areale laikotarpis. Pabandysime išskirti esminius to meto procesus, neabejotinai vienaip ar kitaip dariusius įtaką karybos raidai.

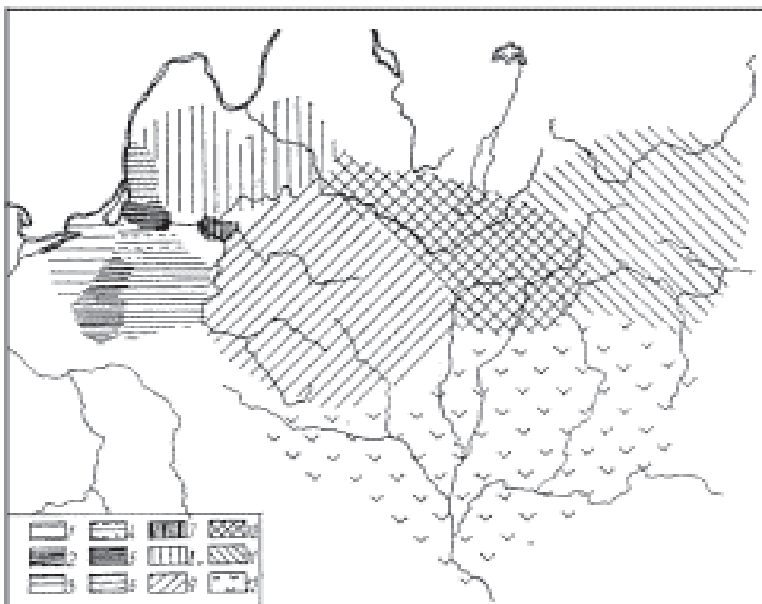
SPARTUS TECHNOLOGIJŲ TOBULĖJIMAS. Pirmaisiais amžiais po Kristaus baltų žemėse masiškai paplito geležies gavyba iš vietinės balų rūdos – limonito. Vietos meistrai išmoko grūdinti gele-

ži, gaminti plieninius ašmenis. Geležiniai darbo įrankiai išstūmė akmeninius ir bronzinius, taip pat palaipsniui nustota naudoti kaulinius ir raginius iečių ir strėlių antgalius. Geležiniai įrankiai leido įdirbti kur kas didesnius žemės plotus (atsirado geležimi kaustyti padargai, daugelyje baltų žemių pradėta kultivuoti ariamoji žemdirbystė, imta taikyti pūdyninė sistema), lengviau apdoroti medį ir kitas medžiagas, kur kas mažesnėmis darbo sąnaudomis atlikti didelės apimties ūkio ir fortifikacijos darbus, statyti tvirtus statinius. Taip pat tobulėjo spalvotųjų metalų apdirbimo technologijos, vietoje pradėti gaminti įvairesni papuošalai. Žemdirbystė pasidarė pagrindine ūkio šaka, šalia jos sparčiai plėtojosi gyvulininkystė, plito arklių naudojimas.

DEMOGRAFINIAI IR SOCIALINIAI POKYČIAI. Išaugusios ūkio apimtys, galimybė gyventi tvirtesniuose ir šiltesniuose būstuose lėmė gana spartų žmonių gausėjimą. Vakarinėje baltų arealo dalyje ir brūkšniuotosios keramikos kultūros srityje labai išsiplėtė neįtvirtintų gyvenviečių plotai. Palaipsniui iro gimininės bendruomenės, didėjo atskirų šeimų vaidmuo, pradėjo išsiskirti bendruomenių vyresnieji, laidojimo paminkluose aptinkami pavieniai turtingesnių bendruomenės narių kapai. Tačiau šis procesas galutinai išryškėjo tik viduriniajame geležies amžiuje.

ETNOKULTŪRINIAI PROCESAI. Senajame geležies amžiuje ėmė išsiskirti smulkesnės baltų etnokultūrinės sritys (1 pav.), kurių pagrindu formavosi atskiros baltų gentys. Etnokultūrinės sritys skiriamos visų pirma pagal skirtingus laidosenos papročius, kurie atskirose baltiškojo arealo dalyse nevienodai gerai ištirti. Gana menkai pažįstama brūkšniuotosios keramikos kultūros, Djakovo kultūros atstovų laidosena, praktiškai nežinomi Dnepro-Dauguvos kultūros kapai. Dėl šios priežasties rytų ir Dnepro baltų areale gana sunkiai identifikuojami etnokultūriniai pokyčiai. Senajame geležies amžiuje dėl objektyvių priežasčių išryškėja gana dideli vakarų ir rytų bei Dnepro baltų materialinės kultūros pažangos skirtumai. Labiausiai suklestėjusi to meto baltų sritis – prūsų gyvenama Semba, taip pat kitos pajūrio žemės, kurių gyventojai prekiaavo su Romos imperijos provincijų, kitų Vidurio ir Šiaurės Europos regionų pirkliais. Būtent vakarinių baltų teritorijų kapuose randama daugiausia ginklų, liudijančių, jog kontaktus su kitais kraštais, atskirų bendruomenių ir jų narių turtėjimą lydėjo auganti įtampa ir ginkluoti konfliktai. Senasis geležies amžius laikomas bene ramiausiu baltų genčių raidos laikotarpiu, tačiau ši ramybė buvo pakankamai sąlyginė, ypač kalbant apie

senojo geležies amžiaus antrąją pusę. Tuo metu vyko įvairaus masto genčių migracijos, ypač pietinėje ir rytinėje baltų arealo dalyje, kai kurios baltų gentys skverbėsi į viena kitos teritoriją, kitų etninių grupių (pvz., ugro-suomių) žemes, buvo veikiamos svetimų etninių grupių (pvz., gotų, gepidų, galbūt ir ankstyvųjų slavų). Panašius procesus beveik visada lydi įvairaus masto kariniai konfliktai.

1 pav. Archeologinės etnokultūrinės sritys I–IV a. (pagal A. Tautavičių):

1. Prūsai
2. Galindai
3. Jotvingiai-sūduviai
4. Nadruviai
5. Skalviai
6. Kapų su akmenų vainikais sritis
7. Centrinės Lietuvos plokštinių kapinynų sritis
8. Šiaurės Lietuvos ir Pietų Latvijos pilkapių sritis
9. Vėlyvoji brūkšniuotosios keramikos kultūra
10. Dnepro-Dauguvos kultūra
11. Djakovo kultūra
12. Zarubincų kultūra

3. Rašytiniai šaltiniai

Daugiausia duomenų apie aisčius – baltus randame romėnų autoriaus Publijaus Kornelijaus Tacito veikale „Germania“ (apie 98 m.). P. K. Tacitas pateikia žinių apie aisčių prekybą su romėnais gintaru, apie kai kuriuos papročius. Jo darbe randame ir tokių teiginių: „Kaip savo tikėjimo ženklą jie [aisčiai] nešioja šernų statulėles, kurios atstoja ginklus ir gina nuo visko, deivės garbintoją apsaugo net ir priešų maišatyje. Kalavijus vartoja retai, dažniau vėzdus“.¹ Tai yra vienintelės žinios apie baltų – aisčių ginkluotę antikos autorių veikaluose.² Aptariamam klausimui mums svarbi dar vieno autoriaus Plinijaus Vyresniojo (23–79 m.) žinia, nors jis kalba daugiau apie prekybą gintaru. Veikale „Gamtos istorija“ Plinijus mini romėnų surengtą ekspediciją į Baltijos pajūrį parsigabenti gintaro. Ekspedicija vyko imperatoriaus Nerono (54–68 m.) laikais. Jai vadovavo romėnų raitelis (eques Romanus). Ekspediciją organizavo imperatoriaus gladiatorių žaidynių rengėjas Julianas. Ekspedicija, išvykusi iš Panonijos miesto Karunto, didelio prekybos centro ir pasienio tvirtovės, aplankė Baltijos jūros pakraščio prekyvietes ir pargabeno labai daug gintaro. Šią Plinijaus Vyresniojo žinių detalai aptarė ir analizavo lenkų archeologas J. Kolendas. Jo manymu, žaidynių rengėjas tikriausiai buvo kelis kartus P. K. Tacito „Istorijoje“ minimas Klaudijus Julianas, prokuratorius ir laivyno, buvusio Misenumo, vadas. Matyt, nebuvo atsitiktinumas, kad ekspedicijai vadovavo romėnų raitelis – valstybės tarnautojas, o ne paprastas pirklys. J. Kolendas³ spėja, kad ekspedicija galėjo turėti ir karinį tikslą – žvalgyti baltų žemėse. Galima spėti, kad ekspediciją lydėjo ir karinės apsaugos būrys, nes kelionė per barbarų kraštus buvo ilga ir pavojinga.

Dar viena įdomi žinia yra VI a. autoriaus Jordano darbe, skirtame gotų istorijai. Jis nurodo, kad „okeano pakrantėje [t. y. prie Baltijos jūros] gyvena estijai [t. y. aisčiai], labai ramūs žmonės“. Kalbėdamas apie ostgotų karaliaus Hermanariko žygius, Jordanas nuro-

¹ Tacitas P. K. Rinktiniai raštai. Vilnius, 1972, P. 29–30. Beje, lietuviškame vertime vietoje „kalavijas“ klaidingai rašoma „kardas“.

² Kaip mano daugelis tyrinėtojų, P. K. Tacitas aisčiais vadino Sembos pusiasalio ir Vakarų Lietuvos gyventojus, t. y. vakarinius baltus. Terminas „baltai“ įvestas vokiečių kalbininko G. H. V. Neselmanno apibūdinti seniesiems prūsams, lietuviams ir latviams.

³ Kolendo J. Wyprawa po bursztyn bałtycki za Nerona // Pomorania antiqua. Wrocław i inni, 1981. T. 10. S. 25–36.

do, kad šis valdovas „narsa ir išvalgumu nugalėjo estijus ir viešpatavo visoms Skitijos ir Germanijos tautoms kaip savo valdose“. Šiuo metu sunku pasakyti, ar Jordano žinios apie aisčių nukariavimą yra tikslios. Jei žygis į baltų žemes buvo surengtas, jis galėjo vykti IV a. trečiajame ketvirtyje. Ši žinutė įdomi dar vienu aspektu – Jordanas mini, kad aisčiai – „labai ramūs žmonės“. Matyt, tokie jie atrodė ekspansyviems germanams – gotams.

Kaip matome, rašytiniai šaltiniai nesuteikia išsamesnių duomenų apie baltų ginkluotę, nėra ir konkretesnių žinių apie karo žygius į baltų žemes. Dėl šios priežasties pagrindiniu šaltiniu, apibūdinant baltų karybą, ginkluotę, gynybinius įtvirtinimus, lieka archeologinių tyrinėjimų medžiaga.

4. Tyrinėjimai ir literatūra

Istorinėse baltų žemėse yra tyrinėta daug senovinių gyvenviečių, piliakalnių, laidojimo paminklų. Šiuose paminkluose aptikta įvairių senojo geležies amžiaus ginklų. Skelbiant tyrinėtų paminklų medžiagą, buvo aptariami ir juose rasti ginklai. Neturint galimybės plačiau aptarti visų tyrinėtų paminklų skelbtą medžiagą (vien literatūros sąrašė susidarytų apie kelis šimtus pozicijų), tenka minėti tik tuos darbus, kurie specialiai buvo skirti baltų genčių ginkluotei, gynybiniams įtvirtinimams.

Vienas pirmųjų darbų šia tematika buvo vokiečių archeologo Wolfgango La Baumo straipsnis, skirtas prūsų genčių skydams⁴. Jame autorius aptaria vakarinių baltų žemėse (Semboje ir Mozūruose) rastus antskydžius, skydų pakraščių apkalus, rankenas, pateikia senojo geležies amžiaus skydų rekonstrukcijas. Įdomu tai, kad W. La Baumas palygino baltų ir germanų genčių skydus, kurie buvo labai panašūs. Tęsiant darbų apžvalgą apie baltų ginamuosius ginklus, reikia paminėti dar du darbus, skirtus skydams. Latvių tyrinėtojas Vladislavas Urtanas aptarė skydus, rastus Latvijos teritorijoje. Jis paskelbė apie III a. pradžios skydo liekanas iš Mazkatužių kapinyno, Liepojos raj.⁵

⁴La Baume W. Der altpreußische Schild // Alt-Preussen. 6. Jahrg., H. 1. Königsberg, 1941. S. 5-12.

⁵Уртан В. А. Древние щиты на территории Латвийской ССР // Советская археология. 1961. Но. 1., с. 216-224.

Lietuvių archeologė Efrosinija Radzvilovaitė aptarė II–VIII a. skydų liekanas iš Lietuvos teritorijos⁶. Jos straipsnyje pateiktos senojo geležies amžiaus antskydžių grupės, radimviečių sąrašas, paplitimo žemėlapis. Kelių IV–V a. antskydžių nuotraukos ir skydų rekonstrukcijos pateiktos Reginos Kulikauskienės ir Rimutės Rimančienės sudarytame albume⁷.

Lietuvos piliakalnių įtvirtinimus plačiausiai yra apžvelgęs Vytautas Daugudis⁸. Jo darbuose aptarti ir senojo geležies amžiaus pylimai, virš jų buvusių medinių įtvirtinimų liekanos, gynybiniai pastatai. Kerelių piliakalnio (Kupiškio raj.) įtvirtinimams aptarti skirtas Elenos Grigalavičienės straipsnis⁹. Šiame piliakalnyje, autorės teigimu, buvo rastos aukšto stebėjimo bokšto liekanos.

Baltų genčių ginklams daugiausia dėmesio savo darbuose skyrė Vytautas Kazakevičius. Viename straipsnyje jis aptarė Lietuvoje rastus strėlių antgalius¹⁰, kituose darbuose plačiai aptarti senojo geležies amžiaus ietigaliai, kovos peiliai, antskydžiai, pateiktos įdomios išvados apie baltų ginkluotę¹¹. Senojo geležies amžiaus ietigaliai su užbarzdomis, rasti Lietuvoje, buvo aptarti vieno iš šio straipsnio autorių¹².

Kai kurie duomenys apie senojo geležies amžiaus žirgo aprangą yra pateikti R. Volkaitės-Kulikauskienės darbe¹³, duomenys apie Lietuvoje rastus žalvarinius ir geležinius pentinus – vieno iš šio straipsnio autorių¹⁴.

⁶ Radzvilovaitė E. Lietuvių genčių skydai II–VIII amžiais // Lietuvos TSR MA darbai. A serija. (toliau sutrumpintai – MADA). 2(21). Vilnius, 1966. P. 127–142.

⁷ Lietuvių liaudies menas. Senovės lietuvių papuošalai. II kn. / Sudarė R. Kulikauskienė ir R. Rimantienė. Vilnius, 1966. Nr. 21–24.

⁸ Daugudis V. Aukštadvario piliakalnio įtvirtinimai ir pastatai // MADA. 1(12). Vilnius, 1962. P. 43–69; Daugudis V. Seniausieji mediniai pastatai ir įrenginiai Lietuvoje (2. M. e. I tūkstantmečio I pusės įtvirtinimai // MADA. 2(51). Vilnius, 1975. P. 61–70; Daugudis V. Senoji medinė statyba Lietuvoje. Vilnius, 1982.

⁹ Grigalavičienė E. M. e. I tūkstantmečio I pusės Kerelių (Kupiškio raj.) piliakalnio įtvirtinimai ir pastatai // MADA. 1(106). Vilnius, 1989. P. 89–102.

¹⁰ Kazakevičius V. M. e. I tūkstantmečio strėlių antgaliai Lietuvoje // Jaunųjų istorikų darbai. IV. Vilnius, 1982. P. 91–93.

Казакявичюс В. Оружие балтских племен II–VIII веков на территории Литвы. Вильнюс, 1988.

¹² Michelbertas M. Senojo geležies amžiaus ietigalių su užbarzdomis radiniai Lietuvoje ir jų chronologija // Archaeologia Lituana. T. 1. Vilnius, 1999. P. 56–62.

¹³ Volkaitė-Kulikauskienė R. Lietuvio kario žirgas. Vilnius, 1971.

¹⁴ Michelbertas M. Die Bronzesporen der römischen Kaiserzeit in Litauen // Superiores Barbari. Kraków, 2000. S. 287–292.

Norisi atkreipti dėmesį į lenkų tyrinėtojo Wojciecho Novakowskio straipsnį, šiek tiek plačiau aptariantį vakarinių baltų karybos ir ginkluotės klausimus ir mėginantį atsakyti į klausimą: ar iš tikrųjų aisčiai-baltai senajame geležies amžiuje nenaudojo kalavijų¹⁵. V. Novakovskis nurodė, kad vakarinių baltų ginklai buvo daugiausia bendraregioninių formų, kurios buvo gerai žinomos likusiame europiniame Barbaricum'e. Straipsnyje randame išsamių duomenų apie vakarinių baltų žemėse rastus kalavijus. V. Novakovskio straipsnis atspausdintas tarptautinio Marburgo kolokviumo, skirto romėnų ir barbarų ginkluotei, darbuose. Šiame leidinyje yra taip pat Arvydo Asadausko straipsnis, skirtas baltų ginklams pagal Dauglaukio kapinyno (Tauragės raj.) radinius¹⁶. Jame pateikta statistinių duomenų apie kapinyne rastus kapus su ginklais – ietigaliais, kovos peiliais, skydų umbais.

Vertingų duomenų apie vakarinių baltų ginkluotę paskelbta Klausio Radaco straipsnyje, kuris parašytas pagal neskelbtus archyvinius duomenis¹⁷. Jame yra gana daug kapų kompleksų su ginklais piešinių. Duomenis apie vakarinių baltų ginkluotę papildė ir Maciejaus Karčevskio straipsnis, skirtas vieno Mozūrų ežerų regiono vyrų kapams¹⁸.

Albinas Kuncevičius straipsnyje „Baltų karyba“ mėgina apžvelgti baltų ginkluotę nuo seniausių laikų iki pat viduramžių¹⁹. Deja, senajam geležies amžiui skirta vos 1 psl. teksto ir 1 iliustracija. Sprendžiant iš nuorodų, autoriui nežinoma pagrindinė literatūra apie baltų ginklus. Apie senojo geležies amžiaus apsiginklavimą straipsnyje nepasakyta nieko nauja, išskyrus tai, kad baltų kariai nešiojo perpetes.

Reikia taip pat paminėti apibendrinamo pobūdžio darbus, skirtus atskirų baltų genčių regionų archeologinių paminklų apžvalgai,

¹⁵ Nowakowski W. Krieger ohne Schwerter – Die Bewaffnung der Aestii in der römischen Kaiserzeit // Beiträge zu römischer und barbarischer Bewaffnung in den ersten nachchristlichen Jahrhunderten. Lublin–Marburg, 1994. S. 379–391.

¹⁶ Asadauskas A. Baltische Waffen der römischen Kaiserzeit im Gräberfeld von Dauglaukis // Beiträge zu römischen und barbarischen Bewaffnung..., S. 393–403.

¹⁷ Raddatz K. Die Wolka-See, ein Opferplatz der Römischen Kaiserzeit in Ostpreußen // Offa. Bd. 49/50. Neumünster, 1993. S. 127–187.

¹⁸ Karčewski M. Chronologia grobów z bronią odkrytych na cmentarzysku kultury bogaczewskiej z okresu wpływu rzymskich i wędrywek ludów w Paprotkach Kolonii, stan. 1, w Krainie Wielkich Jezior Mazurskich // Archaeologia Lituana. T. 1. Vilnius, 1999. P. 72–109.

¹⁹ Kuncevičius A. Baltų karyba // Istorija. XLIX–L. Vilnius, 2001. P. 66–76.

kuriuose taip pat yra duomenų apie ginkluotę, gynybinius įtvirtinimus, karybą²⁰.

Apžvelgus archeologinę literatūrą matyti, kad iki šiol daugiau dėmesio buvo skirta vakarinių baltų ginkluotei ir karybai. Tą nulėmė, matyt, didesnis ištirtų paminklų skaičius vakarinių baltų gyventose žemėse. Tuo tarpu rytinių baltų pagrindiniai archeologiniai paminklai yra piliakalniai, kuriuose ginklai aptinkami kur kas rečiau negu, pavyzdžiui, vakarinių baltų kapinynuose.

5. Karybos bruožai atskirose etnokultūrinėse srityse

Archeologiniai duomenys mums leidžia kalbėti apie atskirų baltų genčių ginkluotę, gynybinius įtvirtinimus, karybą senojo geležies amžiaus laikotarpiu. Apžvalgą pradėsime nuo vakarinių baltų sričių.

5.1. Prūsų ir galindų žemėse

Prūsų ir galindų žemės buvo dabartinės Kaliningrado srities (Rusija) Sembos pusiasalyje ir Mozūrų ežerų regiono vakarinėje dalyje (Lenkija).

Nekalbant plačiau apie šio regiono etnokultūrinę raidą, galima pasakyti, kad senojo geležies amžiaus kultūra buvo senesnės vakarų baltų pilkapių kultūros tęsinys. Senojo geležies amžiaus pagrindinė laidojimo paminklų forma – plokštiniai kapinynai ir pilkapynai. Juose rasta nedegintų žmonių kapų, degintinių kapų urnose ir be jų.

²⁰ Gaerte W. Urgeschichte Ostpreußens. Königsberg, 1929; Moora H. Die Eisenzeit in Lettland bis etwa 500 n. Chr. II. Teil: Analyse. Tartu, 1938; Kulikauskas P., Kulikauskienė R., Tautavičius A. Lietuvos archeologijos bruožai. Vilnius, 1961; Okulicz J. Pradzieje ziem pruskich od późnego paleolitu do VII w. n. e. Wrocław i inni, 1973; Latvijas PSR arheologija. Rīga, 1974; Kulikauskas P. Užnemunės piliakalniai I–XIII amžiuje. Vilnius, 1982; Michelbertas M. Senasis geležies amžius Lietuvoje. Vilnius, 1986; Nowakowski W. Das Samland in der römischen Kaiserzeit und seine Verbindungen mit dem römischen Reich und der barbarischen Welt. Marburg–Warszawa, 1996; Nowakowski W. Die Funde der römischen Kaiserzeit und der Völkerwanderungszeit in Masuren. Berlin, 1998; Šimėnas V., Kulakovas V. Užmirštieji prūsai. Vilnius, 1999; Гуревич Ф. Д. Из истории юго-восточной Прибалтики в I тысячелетии н. э. (по материалам Калининградской области) // Материалы и исследования по археологии СССР. Вып. 76. Москва–Ленинград, 1960. С. 328–451; Митрофанов А. Г. Железный век средней Белоруссии. Минск, 1978; Шадыро В. И. Ранний железный век Северной Белоруссии. Минск, 1985; Медведев А. М. Белорусское Понеманье в раннем железном веке. Минск, 1996 ir kt.

Įkapės gana gausios. Kapuose aptinkami darbo įrankiai, ginklai, papuošalai, kiti įvairūs buitiniai daiktai.

FORTIFIKACIJA. Apie prūsų ir galindų žemių įtvirtintas gyvenvietes – piliakalnius, juose buvusius gynybinius įrenginius turime dar labai mažai duomenų. Vienas daugiausiai tyrinėtų piliakalnių yra Gračiovka (buv. Craam), esantis Sembos pusiasalio šiaurės vakarinėje dalyje²¹. Piliakalnis buvo įrengtas nedidelio bevardžio upe-lio kante. Iš šiaurės ir pietų pusės piliakalnį supa daubos – taigi jis saugomas natūralių gamtos kliūčių. Piliakalnio aikštelė griovio yra perskirta į dvi dalis. Rytinė aikštelės dalis yra 20x45 m dydžio, apsupta iki 1 m aukščio pylimo. Kai kuriose vietose pylimas siekė 2 m aukščio, 10 m pločio pagrinde. Kita aikštelės dalis yra 40x50 m dydžio. Šioje dalyje buvę įrengti net 3 lygiagretūs pylimai. Jų aukštis – 8, 4 ir 3 m. Tarp pylimų buvęs 1 m gylis ir 7 m pločio griovys. Taigi turime net kelias gynybinių įrenginių eiles – pylimus, griovius. Deja, kokių nors antžeminių gynybinių įtvirtinimų liekanų nebuvo aptikta. Tiesa, galbūt ne visi minėti įtvirtinimai jau buvo naudoti senajame geležies amžiuje. Atrodo, daugiau naudota rytinė aikštelės dalis.

Senajame geležies amžiuje buvo įrengti ir Ruskoje (buv. Germau), Družnoje (buv. Mednicken), Zaozerje (buv. Rödsmannhofen) piliakalniai, kuriuos gynė ne tik gamtinės sąlygos, bet ir žmogaus ranka padaryti įtvirtinimai – pylimai. Prūsų ir galindų teritorijoje aptiktos ir atviros senojo geležies amžiaus gyvenvietės: Kostrovai (buv. Bludau), Vyšemborkas prie Mrongovo ir kt.

GINKLAI. Prūsų ir galindų žemės buvo iš baltų žemių arčiausiai šiaurinių Romos imperijos sienų, prie „Gintaro kelio“, pagrindinio prekybos kelio su Romos imperija. Matyt, todėl šiose žemėse aptikta ir romėniškų ginklų.

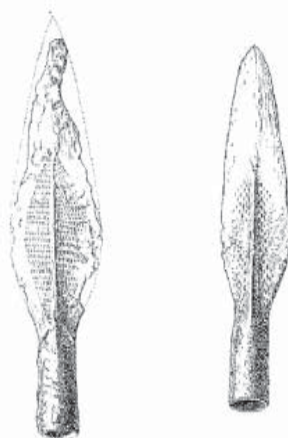
Pirmiausia tenka aptarti prūsų ir galindų puolamuosius ginklus. Sprendžiant pagal tyrinėtų kapinynų medžiagą, pagrindinis ginklas buvo ietis su geležiniu antgaliu. Paprastai kapuose aptinkama po 1 arba 2 ietigalius, iš ko galima spręsti, kad kariai ir buvo ginkluoti viena arba dviem ietimis. Tyrinėtojai ietis skirsto į dvi grupes. Vienos ietys su masyvesniais, ilgesniais ietigaliais būdavo naudojamos artimoje kovoje. Ietys su lengvesniais antgaliais būdavo svaidomos į priešus. Prūsų ir galindų žemėse yra aptikti įvairių tipų ietigaliai²². Dalis

²¹1950–1951 m. piliakalnį tyrinėjo F. Gurevič.

Гуревич Ф. Д. Из истории юго-восточной Прибалтики... С. 340–356.

²²Gaerte W. Urgeschichte Ostpreußens. Abb. 147: k, 195: a, b, d, e, 196: a–d, f.

ietigalių turi rombo formos antgalius, kartais ietigaliai dar turi iškilią briauną per vidurį. Daugiau ietigalių rasta senojo geležies amžiaus antrosios pusės kapuose. Iš jų galima paminėti ietigalius su užbarzdomis, kuriuos dauguma tyrinėtojų skiria svaidomosioms ietims. Galima paminėti ir ietigalius, kurie puošti įvairiais raštais (2 pav.). Galbūt ietys su tokiais antgaliais – savotiškas „paradinis“ ginklas, arba ornamentas galėjo turėti kokią nors maginę reikšmę. Reikia pažymėti, kad šios srities ietigaliai turi analogijų Pševorsko kultūroje, tolimesnėse europinio *Barbaricum* srityse²³.

2 pav. Ornamentuoti ietigaliai iš prūsų ir galindų žemių
(pagal W. Gaerte)

Pėstininkų ginklams skiriami kirviai. Beje, romėniškuoju laikotarpiu dar sunku atskirti paprastus darbo kirvius ir kovos kirvius, nes tas pats įrankis galėjo būti naudojamas ir darbui, ir kovai. Prūsų ir galindų žemėse aptikti geležiniai siauraašmeniai pentiniai kirviai, gausu įmovinių kirvių²⁴.

Pėstininkų ginklas taip pat yra kovos peilis ir durklas. Kovos peiliams paprastai skiriami peiliai, ilgesni negu 20–25 cm. Tokių peilių rasta ir prūsų, ir galindų žemėse²⁵. Kovos peiliai, pagal V. Nova-

²³ Nowakowski W. Krieger ohne Schwerter. S. 382.

²⁴ Gaerte W. Urgeschichte Ostpreußens. Abb. 147: a, e, 195; c, 196: e; Nowakowski W. Das Samland... Taf. 5: 4, 8: 7,8; Nowakowski W. Krieger ohne Schwerter. S. 386–387.

²⁵ Nowakowski W. Krieger ohne Schwerter. S. 386–387.

kovskį, turėjo dalinai kompensuoti kalavijų trūkumą. Buv. Ilischken vietovėje, Semboje, rastas ir romėniškasis durklas, datuojamas apie 30–70 m. po Kr. Kape jis rastas su I a. pab. – II a. I pusės medžiaga²⁶.

Kalavijus naudojo ir pėstininkai, ir raiteliai. Atkreipia dėmesį romėniškojo kalavijo – *gladius* radinys Viekau kapinyno (dab. Chrus talnoje, Kaliningrado sr.) 34 kape²⁷, kur rasta ir raitelio aprangos daiktų. Kalavijas datuojamas II a. antrąja puse – III a. pradžia. Prūsų ir galindų žemėse rasta taip pat geležinių vienašmenių apie 50–60 cm ilgio kalavijų, ilgesnių dviašmenių kalavijų²⁸. Dalis kalavijų buvo gauta vietoje sekant romėniškaisiais ginklais.

Prūsų ir galindų kariai naudojo skydus, kurių apžvalgą yra pateikęs V. La Baumas²⁹. Kapuose aptikta geležinių antskydžių, skydų rankenų, pakraščių apkaustų fragmentų, kas leidžia atkurti skydų išvaizdą (3 pav.). Skydai buvo gaminami iš medžio, kelių lentelių, aptraukti oda. Priekinėje dalyje kniedėmis būdavo tvirtinamas antskydis, užpakalinėje dalyje buvo rankena. Skydų forma – stačiakampiai, keturkampiai suapvalintais kampais. Antskydžių formos įvairios – pusrutulio, kūgio formos viršūne ir kt. Reikia pažymėti, kad tokia antskydžių forma buvo plačiai naudojama europiniame *Barbaricum* įvairių genčių. Pvz., pusrutulio formos antskydžių aptikta didžiulėje Centrinės ir Šiaurės Europos teritorijoje – Vokietijoje, Lenkijoje, Danijoje, Švedijoje, Norvegijoje, Suomijoje³⁰. Atkreipia dėmesį, kad prūsų ir galindų žemėse yra aptikta ir žalvarinių antskydžių (buv. Elchdorf vietovė Semboje ir Macharen vietovė Mozūruose)³¹. Abu antskydžiai yra pusrutulio formos, puošti koncentriniais ratais (4 pav.). Tokie antskydžiai buvo žinomi ir romėnų provincijose, ir barbarų pasaulyje. Macharen (Machary) antskydis laikomas importu iš Romos imperijos.

Prūsų teritorijoje jau nuo I–II amžių ribos žinomi žirgų kapai, kuriuose rasta žirgo aprangos daiktų – žalvariu kaustytų kamanų liekanų, geležinių žaslų su grandimis ar skersinukais galuose. Vyrų kapuose dažni žalvariniai ir geležiniai pentiniai³². Rasta pentinų plokš-

²⁶ Nowakowski W. Das Samland... S. 69, Taf. 92:1.

²⁷ Gaerte W. Urgeschichte Ostpreußens. Abb. 159: e; Nowakowski W. Krieger ohne Schwerter. S. 384; Nowakowski W. Das Samland... Taf. 50.

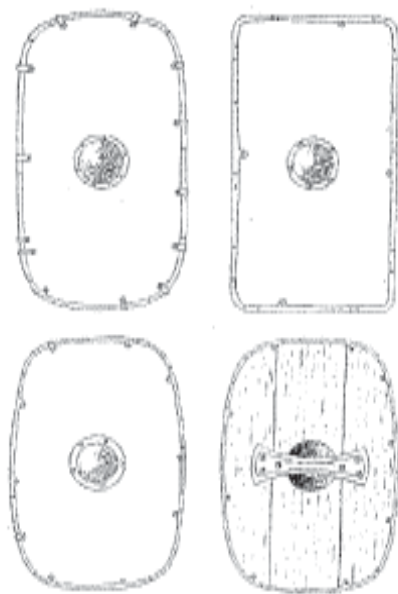
²⁸ Nowakowski W. Krieger ohne Schwerter. Abb. 2.

²⁹ La Baume W. Der altpreussische Schild. S. 5–12.

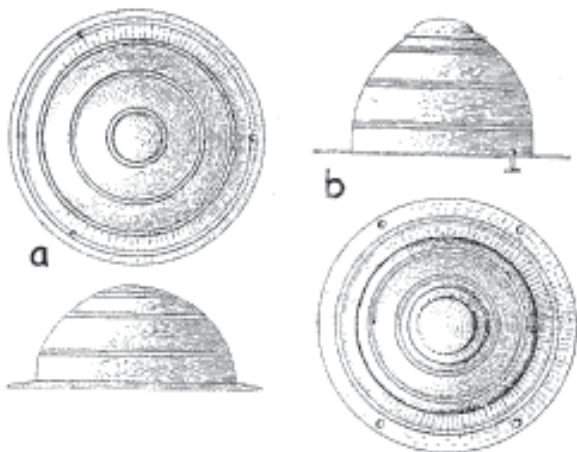
³⁰ Schultze E. Die halbkugeligen germanischen Schildbuckel der jüngeren römischen Kaiserzeit // Beiträge zu römischer und barbarischer Bewaffnung... S. 357–367, Abb. 1–3; ir kt.

³¹ La Baume W. Der altpreussische Schild. Abb. 5 u. 6.

³² Gaerte W. Urgeschichte Ostpreußens. Abb. 147: f, g, h, i, j, l, 199.

3 pav. Skydų iš prūsų ir galindų žemių rekonstrukciniai piešiniai
(pagal W. La Baume)

4 pav. Žalvariniai antskydžiai: a – iš buv. Eichdorf vietovės (Semba); b - iš
buv. Macharen vietovės (dab. Machary, Varmijos-Mozūrijos vaivadija,
Lenkija). Pagal W. La Baume

čiu pagrindu, pentinų lenktu lankeliu, besibaigiančiu buoželių pavidalo pastorinimais ir kt. Dauguma pentinų formų gerai žinoma likusiame europiniame *Barbaricum*. Taigi galima kalbėti apie raitus karius. Kai kurie raitelių kapai pasižymi gausiomis įkapėmis. Iš karių aprangos daiktų galima paminėti odinius diržus su įvairiomis ažūrinėmis sagtimis, diržus ištaisai puoštus žalvariniais apkalais³³. Prie diržų įvairiais būdais galėjo būti tvirtinami kovos peiliai, durklai, kalavijai.

Trumpai apibūdinant prūsų ir galindų teritoriją, galima pasakyti, kad būta karių pėstininkų ir raitelių. Pėstininkų ginklai – ietys, kirviai, kovos peiliai ar durklai, kalavijai, skydai, raitelių – kalavijai, skydai. Trūksta duomenų apie lanko ir strėlių naudojimą. Dalis ginklų – romėniškieji, didesnioji dalis – tarpregioninių formų, gerai žinomų visame europiniame *Barbaricum*.

5.2. Jotvingių ir sūduvių žemėse

Dėl jotvingių ir sūduvių žemių ribų archeologinėje literatūroje nėra vieningos nuomonės. Jotvingiams ir sūduviams daugiausia skiriami paminklai tarp Nemuno vidurupio ir Mozūrų Didžiųjų ežerų.

Laidojimo paminklus sudaro pilkapiai su akmenų ir žemių sampilais ir griautiniais kapais, apdėti akmenimis plokštiniai griautiniai kapai, plokštiniai kapinynai su degintiniais kapais.

FORTIFIKACIJA. Jotvingių ir sūduvių žemėse tyrinėta keletas piliakalnių, daugiausia šiaurinėje teritorijos dalyje. Tai Kumelionių piliakalnis, Marijampolės raj., Paveisininkų piliakalnis, Lazdių raj.³⁴ Paveisininkų piliakalnis įrengtas Veisiejų ežero krante, didelėje stačiais šlaitais kalvoje, taigi jį saugojo gamtos kliūtys. Aikštelės dydis – 25x30 m. Ją iš visų pusių supo pylimas, kuris yra iki 4 m aukščio ir 3–4 m pločio.

Kumelionių piliakalnis įrengtas Šešupės kranto kalvoje, ties santaka su Uosupėliu. Nuo vakarų pusės piliakalnį gynė apie 35 m ilgio, 6 m pločio ir apie 1,5–2 m gylio griovys, apie 3 m aukščio (nuo aikštelės) pylimas.

Taigi įtvirtintas gyvenvietes – piliakalnius saugojo ir gamtos kliūtys, ir žmogaus ranka padaryti įtvirtinimai. Šie įtvirtinimai dar

³³ Madyda-Legutko R. Metalowe części pasów na obszarze kultury zachodniobałtyjskiej w okresie wpływów rzymskich // Wiadomości archeologiczne. XLVIII, zes. 1. Warszawa, 1983. S. 21–36.

³⁴ Kulikauskas P. Užnemunės piliakalniai. P. 22–23.

nėra dideli. Kumelionių pylimo viršuje stovėjo kažkokia medinė gynybinė užtvara, kurios degėsių buvo aptikta tyrinėjimų metu. Panašios užtvartos liekanos aptiktos Norkūnų piliakalnyje prie Mikasos, Marijampolės raj. Užtvara ten stovėjo ant 1,5–2,5 m aukščio pylimėlio. Išorėje buvęs iškastas griovys. Taigi šiaurinėse jotvingių ir sūduvių srityse buvo naudojama tokia įtvirtinimų sistema – neaukštas pylimas, ant jo medinė užtvara, už pylimo išorėje – griovys.

GINKLAI. Jotvingių ir sūduvių žemėse apie karių ginkluotę taip pat daugiausia pasako tyrinėti laidojimo paminklai. Daugiau duomenų turime iš senojo geležies amžiaus II pusės, t. y. iš III–IV a. Netenka abejoti, kad ir čia pagrindinis pėstininkų ginklas buvo ietis su geležiniu antgaliu. Kapuose prie mirusiųjų griaučių arba degintiniuose kapuose dažniausiai randama tik po vieną ietigalį. Ietigaliai yra įvairaus ilgio plunksnomis, dažnai turintys iškilį briauną per vidurį, yra ietigalių su užbarzdomis. Jotvingių ir sūduvių ietigaliai turi analogijų ne tik kitų baltų žemėse, bet ir plačiau paplitę europiniame *Barbaricum*.

Kirvių formos jotvingių ir sūduvių žemėse labai artimos prūsų ir galindų teritorijai. Tai siauraašmeniai pentiniai kirviai, įmoviniai kirviai. Kapuose aptinkami ir ilgesni peiliai, kuriuos galima laikyti kovos peiliais.

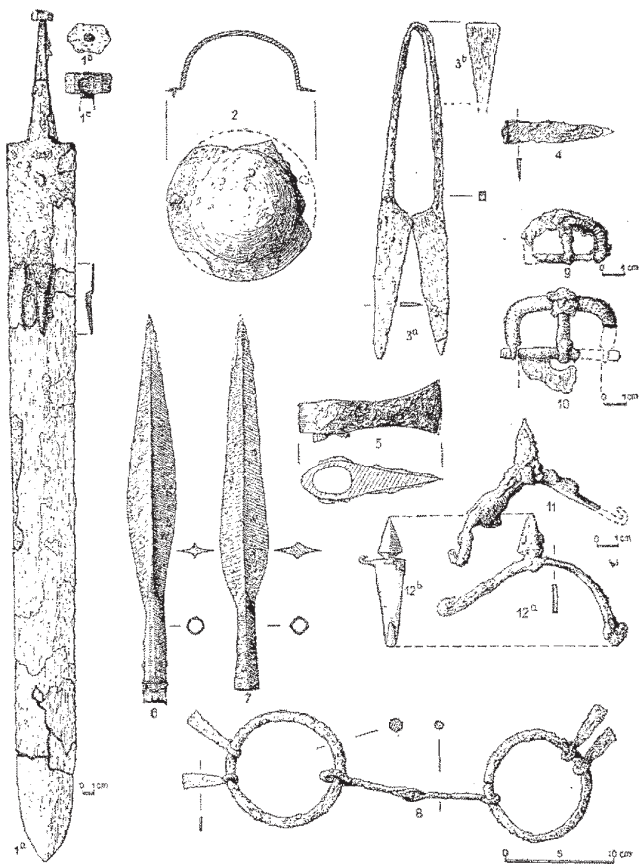
Jotvingių ir sūduvių žemėse galima kalbėti dar apie vieną ginklą – lanką ir strėles. Geležiniai įmoviniai strėlių antgaliai lapo formos plunksna yra rasti Švajcarijos pilkapyje Nr. 15 (Palenkės vaivadija, Lenkija), berniuko kape Nr. 2³⁵.

Atkreipia dėmesį jotvingių ir sūduvių žemėse rasti ilgi spatha tipo geležiniai kalavijai. Tokių kalavijų, skirtų kautis ir pėstininkams, ir raiteliams, geležtės ilgis siekdavo 80 cm. Tai vieni labiausiai paplitusių romėniškų ginklų. Du kalavijai rasti minėtame Švajcarijos pilkapyje. Vienas jų rastas labai turtingame 2-ojo pilkapio „kunigaikštiskame“ kape, kuriame, be kalavijo, dar buvo 2 ietigaliai, antskydis, kirvis, žąslai, kamanų liekanos, įvairūs papuošalai³⁶. Taigi turime kilmingo kario raitelio ginklų kompleksą (5 pav.). Kalavijas buvo aptiktas prie kairiojo mirusiojo šono. Matyt, taip jie būdavo nešiojami. Sprendžiant pagal kapo aprašymą, kalavijas buvo nešiotas medinėse,

³⁵ Antoniewicz J., Kaczyński M., Okulicz J. Wyniki badań, przeprowadzonych w 1956 roku na cmentarzysku kurhanowym w miejsc. Szwajcaria, pow. Suwałki // Wiadomości archeologiczne. T. XXV, zes. 1–2. Warszawa, 1958. S. 35, Tabl. XII: 8.

³⁶ Antoniewicz J., Kaczyński M., Okulicz J. Wyniki badań..., s. 23–31, Tabl. I–IX.

oda aptrauktose makštyse. Kalavijo ilgis – 85 cm, rankenos ilgis – 12 cm. Tyrinėtojai kapą datavo IV a. antrąja puse, nors pastaraisiais metais kapo medžiaga datuojama ankstyvesniu laikotarpiu – III a.³⁷

5 pav. Švajcarijos pilkapyno pilkapyje Nr. 2 (Palenkės vaivadija, Lenkija), vyro kape rastos geležinės įkapės:

1 – kalavijas, 2 – skydo umbas, 3 – žirkklės, 4 – peilis, 5 – kirvukas, 6 ir 7 – ietigaliai, 8 – žaslai, 9 ir 10 – diržų sagtys, 11 ir 12 – pentiniai. Pagal J. Antonievičių

³⁷ Nowakowski W. Krieger ohne Schwerter...S. 385.

Antrasis kalavijas rastas 25-ajame pilkapyje, taip pat gana turtingame IV a. vyro kape, kuriame kartu su kariu buvo palaidotas ir jo žirgas³⁸. Kalavijas turi vadinamojo Damasko plieno elementų ir laikomas importuotu iš Romos imperijos provincijų. Ir šis kalavijas buvo nešiojamas medinėse makštyse, sutvirtintose geležiniais žiedais. Kalavijo ilgis – 94 cm, rankenos ilgis – 11,5 cm.

Ilgųjų kalavijų tipui priklauso ir Lietuvos Užnemunėje, Krikštonyse, Lazdijų raj. surastas kalavijas V a. pirmosios pusės kape³⁹. Kalavijo ilgis – apie 1 m. Jis taip pat buvo nešiotas medinėse makštyse. Nors kalavijas rastas vėlyvesniame kape, jis galėjo į jotvingių teritoriją patekti dar romėniškojo laikotarpio pabaigoje.

Jotvingiai ir sūduviai taip pat naudojo medinius skydus su geležiniais antskydžiais. Rasta antskydžių pusrutulio ir kūgio formos viršūnėmis, kurie, kaip minėjome, žinomi gana plačioje Europos teritorijoje. Iš kario aprangos daiktų galima paminėti odinius diržus su metalinėmis sagtimis ir apkalais, diržus – perpetes⁴⁰.

Jau minėjome žirgų kapus, žirgų aprangos daiktus – kamanų liekanas, žaslus. Raitelių aprangai priklauso rasti geležiniai ir žalvariniai pentinai lenktu lankeliu ir buoželių formos pastorinimais galuose.

Taigi jotvingių ir sūduvių teritorijoje taip pat būta pėsčiųjų karių ir raitelių. Pėstininkų ginklai – ietys, kirviai, kovos peiliai, kalavijai, skydai, raitelių – kalavijai, skydai, galbūt ietys ir kirviai. Šiuo metu sunku atsakyti į klausimą, kurie kariai naudojo lankus ir strėles. Kaip matėme, ir šiame regione naudoti romėniškieji ginklai, europinio *Barbaricum* ginklai.

5.3. Nadruvių ir skalvių žemėse

Skalvių genčių teritorija buvo Nemuno žemupyje, abiejose Nemuno pusėse, daugiausia Jūros ir Nemuno santakos rajone (dab. Šilutės raj. pietinė dalis, Tauragės raj. vakarinė dalis, dab. Sovetsko apylinkės (Kaliningrado sr., Rusija). Nadruviai gyveno Priegliaus vi-

³⁸ Antoniewicz J. Badania kurhanów z okresu rzymskiego dokonane w 1957 r. w miejscowości Szwajcaria pow. Suwałki // Wiadomości archeologiczne. T. XXVII, zesz. 1. Warszawa, 1961. S. 8–10, ryc. 7–8, Tabl. V.

³⁹ Kulikauskas P. Naujas archeologinis paminklas Užnemunėje (V–VII amžių jotvingių senkapis Krikštonyse, Lazdijų raj.) // MADA. 1(6). Vilnius, 1959. P. 76, 5 pav.

⁴⁰ Vienos perpetės apkalas rastas Švajcarijos 24 pilkapyje, kuriame buvo degintinis moters kapas. Pilkapis buvo apiplėštas dar senovėje, todėl, galimas daiktas, kad pilkapyje buvo ir vyro kapas, kuriam galbūt ir priklausė perpetė. Antoniewicz J. Badania kurhanow..., s. 8, Tabl. IV: 8

durupio ir aukštupio baseine, Įsručio apylinkėse (dab. Černiachovskas), greičiausiai ir vakarinėje Lietuvos Užnemunės dalyje.

Skalvių laidojimo paminklai – plokštiniai kapinynai su griautiniais kapais, gausiomis įkapėmis, nadruvių – plokštiniai kapinynai su degintiniais kapais urnose ir be jų.

FORTIFIKACIJA. Nadruvių ir skalvių žemėse beveik nėra tyrinėtų įtvirtintų gyvenviečių. Greičiausiai nadruvių gyventai teritorijai tenka skirti Kunigiškių-Pajevonio piliakalnį, Vilkaviškio raj., nors, kaip minėta, dėl Lietuvos Užnemunės archeologinių paminklų etninės priklausomybės tebevyksta ginčai.

Šis piliakalnis tarp kitų baltų genčių piliakalnių išsiskiria savo dydžiu ir galingais įtvirtinimais⁴¹. Piliakalnio aikštelė yra 150 m ilgio ir 100 m pločio, iš visų pusių apjuosta pylimu. Pylimas buvo įrengtas per 3 kartus. Jo statybai naudota žemė, akmenys ir medžiai. Pirminis pylimas pietryčių pusėje buvo apie 3 m aukščio. Jo pietryčių papėdėje aptiktas griovys ir medinės gynybinės sienos likučiai. Griovio gylis – 1,3 m, plotis viršuje – 1,4 m. Jo viduryje aptikta sukaltų beržinių rąstų, horizontaliai dėta taip pat ir plonesnių rąstų, sudarančių gynybinę sieną. Aikštelės vakarų pusėje iš žemių supiltas pirminis pylimas buvo 1–1,05 m aukščio. Šiuos įtvirtinimus tenka skirti senajam geležies amžiui. Taigi Kunigiškių-Pajevonio piliakalnyje jau naudota sudėtingesnė įtvirtinimų sistema – pylimai, griovys su jo viduje pastatyta medine gynybine siena.

GINKLAI. Nadruvių ir skalvių paminklai, lyginant su kita baltų teritorija, dar nedaug tyrinėti. Daugiau duomenų apie ginkluotę turime iš skalvių teritorijos, kur Lietuvoje pastaraisiais metais tyrinėti Šaukėnų ir Dauglaukio kapinynai, Tauragės raj.

Skalvių kariai būdavo ginkluoti 1 arba 2 ietimis su geležiniais antgaliais. Antgaliai buvo rombiniai, lauro lapo ar karklo lapo formos. Ir šioje srityje rasti ietigaliai turi iškilią briauną per vidurį. Dauglaukio kapinyne rąstų ietigalių ilgis yra nuo 15 iki 28,4 cm. Pasisekė nustatyti ir iečių kotų ilgį, kuris buvo tarp 150 ir 180 cm⁴². Kiti pėsčtininkų ginklai – kirviai (rasti tik įmoviniai) ir kovos peiliai. Sprendžiant pagal Dauglaukio kapinyno radinius, kovos peilių ilgis buvo nuo 18 iki 24,5 cm.

⁴¹ Kulikauskas P. Užnemunės piliakalniai. P. 24-25, 34-36.

⁴² Asadauskas A. Waffen der römischen Kaiserzeit..., S. 397.

Kariai ir šioje teritorijoje turėdavo medinius skydus, kurių priekinėje dalyje būdavo geležiniai, daugiausia kūgio formos viršūnė antskydžiai⁴³. Aptikta ir pusrutulio formos antskydžių. Karių aprangai priklausė odiniai diržai su geležinėmis ir žalvarinėmis sagtimis, odinės perpetės su žalvario apkalais.

Iš nadruvių teritorijos žinomi žirgo aprangos daiktai – pasidabruotu žalvariu puoštos kamanų liekanos. Jų rasta Althof-Instenburgo kapinyne (dab. Černiachovskas, Kaliningrado sr.), žirgo kapė⁴⁴. Žirgo kapas rastas ir Dauglaukio kapinyne⁴⁵.

Taigi ir nadruvių, ir skalvių žemėse galime kalbėti apie karius pėstininkus ir raitelius. Jų ginkluotėje taip pat galima rasti europiniam *Barbaricumui* būdingų elementų.

Nadruvių žemėse (Kunigiškių-Pajevonio piliakalnis) yra rasta ir geležinių įmovinių bei įtveriamųjų strėlių antgalių⁴⁶.

5.4. Kapų su akmenų vainikais srityje

Kapinynai su akmenų vainikais paplitę Lietuvos pajūryje ir Minijos baseine, jų rasta ir kairiajame Jūros upės krante. Pietvakarinis Latvijos kampas sudaro šių kapinynų kultūrinės grupės periferinę sritį.

Kapinynų kultūrinė grupė kildinama iš vakarų baltų pilkapių kultūros ir jos tęsinio – degintinių kapų su akmenų vainikais. Senojo geležies amžiaus kapuose mirusieji laidoti nedeginti, su gana gausiomis įkapėmis: darbo įrankiais, ginklais, papuošalais, įvairiais kitais buitinais daiktais. Gausu papildomų įkapių: molinių puodelių, beržo tošies dėžučių, Romos monetų.

FORTIFIKACIJA. Šioje srityje turime keletą tyrinėtų piliakalnių. Vienas jų – Kurmaičių piliakalnis, Kretingos raj.⁴⁷ Piliakalnio aikštelė yra beveik keturkampė, 60x25 m dydžio. Piliakalnis buvo

⁴³ Jovaiša E. Dauglaukio plokštinis kapinynas // Nemuno delta. Tyrimai ir atradimai. Dauglaukis, 1991. P. 15–16, pav. 13; Asadauskas A. Waffen der römischen Kaiserzeit..., S. 398–400, Abb. 5,6.

⁴⁴ Grunert W. Nadrauer Grabungen // Zeitschrift der Altertumsgesellschaft Insterburg. H. 22. Insterburg, 1939. Taf. VII. S. 38, Abb. 13

⁴⁵ Jovaiša E. Senojo geležies amžiaus visuomenės struktūros atspindžiai baltų laidojimo paminkluose // Istorija. XXXV. Vilnius, 1997. P. 43.

⁴⁶ Kulikauskas P. Užnemunės piliakalniai. P. 58, pav. 40: 3; Kazakevičius V. I tūkstantmečio strėlių antgaliai..., P. 91–92.

⁴⁷ Merkevičius A. Kurmaičių (Kretingos raj.) piliakalnis // Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1978 ir 1979 metais. Vilnius. 1980. P. 20–22; Merkevičius A. Kurmaičių piliakalnio tyrinėjimai // Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1980 ir 1981 metais. Vilnius, 1982. P. 27–28.

įrengtas gamtos kliūčių saugomoje vietoje – Akmenos ir Pilsupio santakoje. Iš pietų pusės piliakalnis nuo laukų buvo atskirtas pylimu ir grioviu. Tyrimų metu paaiškėjo, kad pylimas buvo supiltas per vieną kartą. Jo statybai naudoti akmenys ir žemė. Pylimo plotis naudojimo metu buvo 5 m. Pylimo pagrindą sudarė molio su akmenimis apie 1 m aukščio sluoksnis, jo kraštai buvo sutvirtinti iš stambių akmenų sukrautomis apie 60–80 cm pločio ir apie 1 m aukščio akmenų sienelėmis. Todėl pylimo kraštai piliakalnio naudojimo metu buvo statmeni, pats pylimas panašus į sieną. Tyrimų metu pylimas dar buvo 1,4–1,6 m aukščio. Piliakalnis datuojamas I tūkst. prieš Kr. pabaiga – III–IV a. po Kr. Taigi čia buvo tokie įtvirtinimai: pylimas – akmenų siena, už jo griovys. Tai taip pat vienas labiausiai įtvirtintų senojo geležies amžiaus piliakalnių.

Senajo geležies amžiaus įtvirtinimų pėdsakų taip pat yra pastebėta Imbarės piliakalnyje, Kretingos raj., kur m. e. pradžioje buvo supiltas apie 1,5 m aukščio, 5,5–6 m pločio pagrinde pylimas⁴⁸. Smėlinga pylimo žemė tvirtinta 15–20 cm storio išilgai bei skersai klotais rąstais. Vidinėje pylimo pusėje pastebėti stulpinės konstrukcijos ilgojo pastato pėdsakai. Šis pastatas kartu su pylimu sudarė bendrą gynybinę konstrukciją.

Senajame geležies amžiuje imtas naudoti Eketės piliakalnis, Klaipėdos raj., Impilties piliakalnis, Kretingos raj. Prie kai kurių piliakalnių buvusios ir gyvenvietės.

GINKLAI. Šioje srityje, ypač Lietuvos teritorijoje turime didelį tyrinėtų kapinynų skaičių, todėl ir duomenys apie šios srities karius yra išsamesni. Čia apie 70 procentų vyrų kapų buvo su ginklais.

Netenka abejoti, kad ir šiame regione pagrindinis pėstininkų ginklas buvo ietis su geležiniu antgaliu. Kapuose dažniausiai randama po 1 ietigalį, gana dažnai po 2, retais atvejais net po 3 ietigalius. Ietigaliai įprastų formų – rombiniai su iškilia briauna per vidurį, karklo ar lauro lapo pavidalo plunksnomis. Taigi galima teigti, kad kapų su akmenų vainikais srityje kariai buvo ginkluoti 1–3 ietimis. Čia aptikta ir ietigalių su užbarzdomis.

Kitas pėstininkų ginklas – kovos peiliai, kurie nėra taip dažnai aptinkami kaip ietigaliai. Trūksta duomenų apie kalavijų naudojimą, nes šioje srityje nerasta nei vieno geriau išlikusio kalavijo. Tik Stragnų kapinyno, Klaipėdos raj., kape Nr. 13 rastos ariant dirvą

⁴⁸ Daugudis V. Seniausi mediniai pastatai ir įrenginiai..., P. 66.

suardyto vienašmenio geležinio kalavijo liekanos⁴⁹. Šis vyro kapas buvo gausus įkapių – jame rasti 2 geležiniai ietigaliai, įmovinis kirvis, 2 geležiniai pentinai, skiltuvas, galastuvas, kai kurie papuošalai. Šalia mirusiojo buvo palaidotas ir žirgas. Žirgo kape aptikti geležiniai žąslai. Taigi ir čia turime turtingo kario raitelio kapą. Pagal kape rastą romėnų Aleksandro Severo (222–235 m.) monetą, šį ginklų komplektą reikia datuoti III a. viduriu.

Beje, žirgų kapų rasta ir daugiau. Jie žinomi ne tik Lietuvos, bet ir Latvijos pajūryje. Pvz., turtingo kario ir žirgo palaidojimas rastas Mazkatužių kapinyne, Liepojos raj., kuriame buvo aptikti net 4 ietigaliai, siauraašmenis kirvis, 2 pentinai ir kitos įkapės⁵⁰.

Žirgų kapuose rasta žąslų su grandimis ar skersinukais galuose, įvairių kamanų apkalų, tarp jų sidabrinių, puoštų emaliu žalvarinių.

Iš raitelio aprangos reikia paminėti žalvarinius ir geležinius pentinus. Tarp žalvarinių sutinkam plokščiu pagrindu (Rūdaičių II kapinynas, Kretingos raj.), lenktu lankeliu ir buoželėmis, tarp geležinių – lenktu lankeliu ir buoželėmis. Kartais kape randama tik po 1 pentiną, kartais po 2. Taigi kariai raiteliai nešiojo arba vieną, arba du pentinus.

Be abejo, tiek pėstininkų, tiek raitelių ginklus šioje srityje sudarė ir geležiniai kirviai, tiek įmoviniai, tiek retai sutinkami siauraašmeniai pentiniai.

Minėtame Mazkatužių kapinyne yra aptiktos ir medinio skydo liekanos⁵¹. Jas sudarė 2–3 cm storio puvusių liekanos, pagal kurias pasisekė nustatyti skydo formą ir matmenis. Skydas buvęs pailgas, viršutinis galas siauresnis, apatinis platesnis. Skydo aukštis – apie 1,45 m, vieno galo plotis – 22 cm, kito – 65 cm. Skydas buvo be antskydžio, greičiausiai tik aptrauktas oda. Tačiau geležiniai antskydžiai gerai žinomi iš kitų paminklų. Tai ir pusrutulio formos antskydžiai, ir antskydžiai su kūgio formos viršūne. Kaip matome, ir šioje baltų srityje buvo žinomos tarpregioninės šių ginklų formos.

Visiškai neturime duomenų apie lanko ir strėlių naudojimą. Galima paminėti, kad šioje srityje kariai nešiojo odinius diržus su metali-

⁴⁹ Varnas A. Stragnų plokštinis kapinynas // Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1984 ir 1985 metais. Vilnius, 1986. P. 82.

⁵⁰ Šturms E. Die Ausgrabungen in Rutzau und Bauske // Ur- und Frühgeschichte als historische Wissenschaft. Festschrift zum 60. Geburtstag von Ernst Wahle. Heidelberg, 1950. S. 66.

⁵¹ Šturms E. Die Ausgrabungen..., S. 66; Уртан В. А. Древние щиты..., с. 217, рис. 1.

nėmis dalimis, kad šioje srityje senojo geležies amžiaus pabaigoje pasirodė ir perpetės.

Taigi kapinynų su akmenų vainikais srityje taip pat galima kalbėti apie karius pėstininkus, karius raitelius. Ir šios srities baltų ginklams tam tikrą įtaką darė platesnio europinio *Barbaricum* ginklai.

5.5. Centrinės Lietuvos plokštinių kapinynų srityje

Šios srities kapinynai daugiausia žinomi nedideliame plote – Nemuno dešiniajame krante, nuo Kauno rytuose iki Dubysos vakaruose. Pastaraisiais metais tyrinėjamas didžiulis šios kultūrinės grupės kapinynas kairiajame Nemuno krante (Marvelė, Kauno m.). Šiai grupei skiriami kai kurie paminklai dab. Panevėžio rajone (Upytė).

FORTIFIKACIJA. Pažinti šios srities gynybiniais įtvirtinimams dar labai trūksta duomenų, nes šioje teritorijoje esantys piliakalniai beveik netyrinėti. Tyrinėtuose piliakalniuose dažniausiai aptinkamas vėlyvesnio laikotapio kultūrinis sluoksnis arba labai suardytas senojo geležies amžiaus sluoksnis. Tyrinėtame Veršvų piliakalnyje (Kauno m.) senojo geležies amžiaus kultūrinio sluoksnio nerasta, nors yra ankstyvesnio ir vėlyvesnio sluoksnio horizontų. Galima pasakyti tik tiek, kad piliakalnis buvo įrengtas gerai gamtinių kliūčių apsaugotoje vietoje, jį iš trijų pusių supa daubos. Nuo lauko pusės piliakalnį saugojo jau žmogaus padaryti įtvirtinimai – apie 4 m pločio griovys ir 4–6 m aukščio pylimas⁵². Kiti piliakalniai, aplink kuriuos yra senojo geležies amžiaus laidojimo paminklų, dar netyrinėti (Marvelė, Kauno m., Seredžius, Jurbarko raj.). Galima spėti, kad ir šiame Lietuvos regione fortifikacijos darbai buvo atliekami visą senojo geležies amžiaus laikotarpį, suintensyvėjo laikotarpio pabaigoje.

GINKLAI. Iš karto galima pasakyti, kad šios srities gyventojai, dalies tyrinėtojų nuomone, – aukštaičių protėviai, ginkluotės atžvilgiu šiek tiek skyrėsi nuo kitų baltų genčių. Šioje srityje turime tyrinėtus didžiulius kapų skaičiumi kapinynus (Sargėnai, Veršvai, Kauno m.), kuriuose rasta labai mažai ginklų. 1985 m. duomenimis, iš visų I–II a. vyrų kapų tik viename vyro kape buvo rastas ietigalis. Galbūt ietigalių trūkumą kompensavo kirviai, kurių rasta net 80 procentų vyrų kapų.

⁵² Daugudis V. Veršvų piliakalnio ir gyvenvietės tyrinėjimai // Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1986 ir 1987 metais. Vilnius, 1988. P. 28–31.

Šiuos duomenis šiek tiek pakoregavo Marvelės kapinyno tyrimėjimai. Tyrinėtojo Audriaus Astrausko duomenimis, tarp 150–300 m. datuojamų vyrų kapų 33,33 procento sudaro kapai su ietigaliais 37,63 procento – kapai su įmoviniais kirviais. Tarp 300–400 m. datuojamų kapų 43,75 procentus sudaro kapai su ietigaliais, 31,25 procento – kapai su kirviais⁵³. Taigi matyti aiškus dalykas – senojo geležies amžiaus antrojoje pusėje – pabaigoje Centrinės Lietuvos gyventojai buvo labiau ginkluoti.

Galima teigti, kad ir Centrinėje Lietuvoje pagrindiniu pėstininkų ginklu buvo ietis su geležiniu antgaliu. Ir čia rasta ietigalių lauro lapo pavidalo plunksna, rombine plunksna su iškilia briauna per vidurį, karklo lapo pavidalo plunksna. Kitas pagrindinis ginklas – įmovinis kirvis. Naudoti taip pat ir kovos peiliai, nors jų aptikta labai mažai.

Trūksta duomenų apie kalavijų, lanko ir strėlių naudojimą. Galima kalbėti apie skydų naudojimą. Minėtame Marvelės kapinyne yra rastas geležinis antskydis kūgio formos viršūne.

Sunkiau kalbėti apie karius raitelius. Centrinėje Lietuvoje neturime senojo geležies amžiaus žirgų kapų. Labai retai randami žaslai ir pentinai. Taigi Centrinėje Lietuvoje pagal archeologinius duomenis galima plačiau kalbėti tik apie pėstininkus, kurių ginkluotė pa-
gausėjo senojo geležies amžiaus antrojoje pusėje.

5.6. Šiaurės Lietuvos ir Pietų Latvijos pilkapių srityje

Pilkapynų kultūrinė sritis užima centrinę Žemaitijos dalį, šiaurinę Lietuvą ir pietinę Latviją. Joje labai gausu laidojimo paminklų – pilkapių su griautiniais kapais. Kapų įkapės gana gausios, tarp jų nemaža ginklų. Ši kultūrinė sritis, kaip spėjama, buvo dar neišsiskyrusių žemaičių, žemgalių, sėlių ir latgalių teritorija.

FORTIFIKACIJA. Deja, ir šioje srityje labai trūksta duomenų apie senojo geležies amžiaus įtvirtintas gyvenvietes – piliakalnius. Nors čia yra nemažai piliakalnių, tačiau beveik visi netyrinėti, o tyrinėti paminklai davė labai mažai medžiagos fortifikacijai pažinti.

Vienas iš tyrinėtų piliakalnių yra Vaitiekūnų piliakalnis Radviliškio raj.⁵⁴ Piliakalnis įrengtas Šušvės ir Vingrio upių santakoje. Iš

⁵³ Astrauskas A. Marvelės bendruomenė (II a. pabaiga – V a.). Daktaro disertacija. Vilnius, 1998. P. 111–119.

⁵⁴ Merkevičius A. Vaitiekūnų (Radviliškio raj.) piliakalnio ir gyvenvietės tyrinėjimai 1977 metais // Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1976–1977 metais. Vilnius, 1978. P. 115–118.

gamtos kliūčių neapsaugotos vietos buvo supiltas pylimas, kurio aukštis iš aikštelės pusės – 5 m. Už šio pylimo buvo iškastas ir griovys. Deja, senojo geležies amžiaus sluoksnis buvo suardytas, jame rasta labai nedaug daiktų. Todėl negalime teigti, kad tokio aukščio pylimas jau buvo naudotas tuo laikotarpiu. Latvijos teritorijoje taip pat neturime tyrinėtų piliakalnių su ryškesniu aptariamojo laikotarpio kultūriniu sluoksniu, kuriuos galėtume skirti pilkapių kultūrinei sričiai⁵⁵. Taigi šios srities fortifikaciniai įrenginiai yra ateities tyrinėjimų objektas.

GINKLAI. Ir šioje srityje ginklai geriausiai pažįstami pagal ištirtus kapus. Sprendžiant pagal juos, pėstininkų ginklus sudarė ietys su geležiniais antgaliais, kirviai, skydai. Paprastai viename kape aptinkama po 1, rečiau po 2 ar 3 ietigalius. Taigi šios srities kariai būdavo ginkluoti viena arba keliomis ietimis. Ietigalių tipai įprasti visoms vakarinių baltų gentims – rombine, karklo lapo arba lauro lapo plunksnomis. Rasta ietigalių su užbarzdomis.

Kai kuriuose pilkapynuose labai daug kirvių. Pvz., Paragaudžio pilkapyne, Šilalės raj., net 93 procentai vyrų buvo palaidoti su įmoviniais arba siauraašmeniais pentiniais kirviais⁵⁶.

Ir šioje srityje naudoti skydai su geležiniais antskydžiais su ploto pusrutulio formos viršūne.

Trūksta duomenų apie kalavijų, lankų ir strėlių naudojimą.

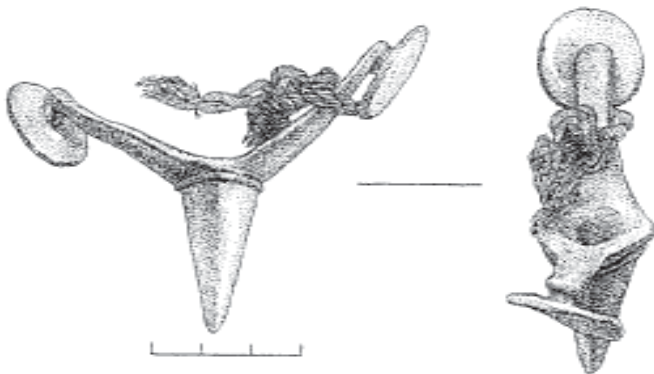
Galima kalbėti apie karius raitelius, nors tik nedaugelyje kapų aptikti geležiniai žąslai su grandimis galuose, geležiniai ar žalvariniai pentinai⁵⁷. Įdomus radinys žinomas iš Paalksnių pilkapyno (Kelmės raj.) XXI pilkapio vyro kapo Nr. 2, kur rastas žalvarinis pentinas su išlikusia virvute pririšti jį prie apavo (6 pav.). Nors kapas apardytas, bet galima spręsti, kad jame III a. pradžioje buvo palaidotas turtingas karys raitelis. Kape rasti 2 geležiniai ietigaliai, 2 žalvarinės antkaklės, 2 žalvariniai smeigtukai, 1 žalvarinė segė, net 4 žalvarinės apyrankės. Geležiniai pentinai rasti suardytame IV a. vyro kape Maudžioruose (Kelmės raj.)⁵⁸. Šiame kape rastos ir žirgo kamanų liekanos, puoštų pasidabruoto žalvario apkalais, pastebėti medino skydo ar balno pėdsakai, aptikti 2 geriamieji ragai su emaliu puoštomis žalvarinėmis juostomis. Sprendžiant pagal minėtus radinius, raiteliai taip pat būdavo ginkluoti ietimis, tikriausiai ir skydais.

⁵⁵ Latvijas PSR arheologija. P. 102.

⁵⁶ Michelbertas M. Paragaudžio pilkapynas. Vilnius, 1977. P. 14.

⁵⁷ Latvijas PSR arheologija. 31. tab.: 2, 3.

⁵⁸ Valatka V. Maudžiorų plokštinis kapinynas (1964 ir 1966 m. tyrinėjimų duomenys) // Lietuvos archeologija. T. 3. Vilnius, 1984. P. 8.

6 pav. Žalvarinis pentinas iš Paalksnių (Kelmės raj.) pilkapyno pilkapio Nr. 21, kapo Nr. 2 (I. Maciukaitės pieš.)

Šiaurės Lietuvos ir Pietų Latvijos pilkapynų srities karių aprangoje naudoti odiniai diržai su metalinėmis sagtimis ir apkalais. Apibendrinant šios srities ginkluotę, galima pasakyti, kad čia aptikti ietigalių, antskydžių, pentinų tipai yra bendrabaltišku ar net bendraeuropinių formų.

5.7. Brūkšniuotosios keramikos kultūros srityje

Brūkšniuotosios keramikos kultūros arealas apėmė gana didelę teritoriją dabartinės Rytų Lietuvos, Centrinės ir Šiaurės vakarų Baltarusijos ir bei Pietryčių Latvijos ribose. Lietuvoje šios kultūros riba ėjo Šventosios vidurpiu ir žemupiu, Neries žemupiu, užėmė dalį Užnemunės teritorijos.

Brūkšniuotosios keramikos kultūros, susiformavusios ir gyvavusios bronzos ir ankstyvajame geležies amžiuje, vėlyvasis etapas patenka į senojo geležies amžiaus ribas. Kultūros raidoje skirtingų autorių išskiriami keli pagrindiniai periodai: du – ankstyvasis (I tūkstm. pr. Kr.) ir vėlyvasis (I tūkstm. pirmoji pusė)⁵⁹, arba keturi – pirmasis (II tūkstm. pr. Kr. pabaiga – I tūkstm. pr. Kr. vidurys), antrasis (I tūkstm. pr. Kr. vidurys – II a. pr. Kr.), trečiasis (II – I a. pr. Kr.) ir ketvirtasis (I a. pr. Kr./Kristaus gimimas – V a. vid.)⁶⁰. Kultūros sunykimo riba atskirose arealo dalyse svyruoja nuo II iki V a. Taigi senojo geležies amžiaus laikotarpiui teko sudėtingas ateivių gyvento-

⁵⁹ Lietuvių etnogenėzė. V., 1987. P.110.

⁶⁰ Медведев А. М. Белорусское Понеманье... с. 61–62.

jų skverbimosi į brūkšniuotosios keramikos kultūros arealą laikotarpius, kurių neabejotinai lydėjo tam tikros įtampos tarp ateivių ir vietinių gyventojų, karinių susidūrimų momentai. Baltarusių archeologo A. Medvedevo nuomone, išskirtini du gausia ginkluote ir žirgų aprangos detalėmis pasižymintys brūkšniuotosios keramikos kultūros raidos etapai, sietini su nevietinių etnosų pasirodymu. I a. kai kuriuose šios kultūros piliakalniuose pasirodo vakarų baltų, taip pat Zarubincų kultūros radinių. Tarp pastarajai kultūrai būdingų radinių ypač daug ginklų. Manoma, kad tai gali liudyti tarp brūkšniuotosios keramikos kultūros atstovų ir ateivių Zarubincų kultūros žmonių vykusius karinius susidūrimus. Aiškiausiai vėlyvosios Zarubincų kultūros žmonių pasirodymas pastebimas Rosės upės (kairysis Nemuno intakas dabartinio Volkovyso apylinkėse) baseine. Manoma, jog Zarubincų kultūros žmonės atėjo čia iš Polesės Jaseldos upės (Pripetės intakas) baseinu. Spėjama, kad ateivių pasirodymas nebuvo taikus, tačiau jie įsikūrė minėtame regione, o laikui bėgant buvo asimiliuoti senųjų gyventojų⁶¹.

Kur kas didesnis buvo kito etnosų pasirodymas brūkšniuotosios keramikos kultūros areale apie II a., kai iš pietvakarių per pietinę Užnemunę, Nemuno ir Neries tarpupį link Dauguvos ėmė skverbti vakarų baltų gentys, atnešusios grublėtosios ir gludintosios keramikos gamybos tradicijas. G. Zabielos nuomone, šie reiškiniai sietini su II a. paskutiniajame ketvirtyje iš Vyslos žemupio link Juodosios jūros prasidėjusia gotų ir gepidų genčių migracija. Spėjama, jog ši tautų kraustymosi banga pastūmėjo šiaurės rytų Lenkijoje gyvenusias vakarų baltų gentis skverbti į dabartinės Lietuvos teritoriją⁶². Ateiviai atnešė ne tik naujas technologijas, bet ir mirusiųjų laidojimo pilkapiuose tradicijas. Dėl ateivių ir vietinių gyventojų maišymosi susiformavo Rytų Lietuvos pilkapių kultūra, kurios pagrindu susiformavo lietuvių gentis. Vakarų baltų skverbimasis į brūkšniuotosios kultūros žemes ne visada buvo taikus – kai kuriuose šios kultūros piliakalniuose, pavyzdžiui, Aukuro kalno piliakalnyje Kernavėje, Širvintų rajone, pastebimi gaisrų ir sugriovimų pėdsakai, skiriantys brūkšniuotosios keramikos kultūros kultūrinį sluoksnį nuo vėlyvesnio kultūrinio sluoksnio su grublėtąja keramika⁶³.

⁶¹ Ten pat. P. 63–64.

⁶² Zabiela G. Lietuvos medinės pilys. V., 1995. P. 47–48.

⁶³ Лухтанас А. К вопросу об исчезновении культуры штрихованной керамики в бассейне Нерис (городища и селища в Кярнаве) // *Archaeologia Litwana*. Т. 2. V., 2001. P. 22–28.

Nuo III a. antrosios pusės – pabaigos brūkšniuotosios keramikos kultūros arealo rytinėje dalyje išskiriamos naujos etninės sritys: rytinėje Lietuvos dalyje ir gretimuose Baltarusijos rajonuose – Rytų Lietuvos pilkapių sritis, o pietinėje šalies dalyje ir gretimuose Lenkijos bei Baltarusijos regionuose – akmenimis apkrautų kapų sritis, priskiriama jotvingiams. Šios etnokultūrinės sritys gyvavo iki pat Lietuvos valstybės susidarymo. Laidojimo pilkapiuose papročio plitimas sietinas su naujų gyventojų, atėjusių iš pietvakarių ir atnešusių grublėtosios keramikos gamybos būdą, įtaka ir su įtaka, sklidusią į šiaurės rytinę Lietuvą iš Šiaurės Lietuvos bei Pietų Latvijos pilkapių etnokultūrinės srities. Rytų Lietuvos pilkapiai nuo pastarosios etnokultūrinės srities pilkapių skiriasi iš esmės tuo, kad nedeginti mirusieji dažniausiai laidoti žemiau pagrindo iškastose duobutėse. Pietryčių Lietuvoje jau randama ir degintinių kapų, tačiau mirusiųjų kremacijos paprotys Rytų Lietuvoje masiškai išplito viduriniajame geležies amžiuje.

Senojo geležies amžiaus Rytų Lietuvos pilkapiuose vyrų kapuose tarp įkapių aptinkama ir ginklų bei raitelio ir žirgo aprangos elementų.

Rytinė brūkšniuotosios keramikos kultūros arealo dalis apie 5 a. pateko į baltiškos Tušemlios-Banceroovo kultūros sritį. Spėjama, kad ir čia naujų gyventojų santykiai su autochtonais ne visada buvo taikūs, galėjo būti ir karinių susidūrimų⁶⁴.

Brūkšniuotosios keramikos kultūra daugeliu bruožų buvo panaši į Dnepro-Dauguvos kultūrą.

FORTIFIKACIJA. Brūkšniuotosios keramikos kultūros piliakalnių fortifikacija žengė panašiu keliu, kaip ir kitose baltų kultūrose – senajame geležies amžiuje piliakalniuose susiformavo visi pagrindiniai įtvirtinimų tipai, fortifikacija pasiekia aukščiausią lygį per visą kultūros raidos laikotarpį. Žinomos ir neįtvirtintos šios kultūros gyvenvietės, ir įtvirtintos gyvenvietės piliakalniuose, taip pat piliakalnių ir gyvenviečių kompleksai. A. Medvedevas yra pastebėjęs įdomią tendenciją Baltarusijos teritorijoje tyrinėtuose paminkluose: tuo metu menkai apgyvendintoje šiaurės rytinėje šalies dalyje – Nemuno baseine Gardino, Mastų apylinkėse vyrauja neįtvirtintos gyvenvietės, tuo tarpu kylant į Nemuno, Neries aukštupį ir toliau į rytus bei pietus, ypač Berezinos upės baseine, vis daugiau piliakalnių, o jų įtvirti-

⁶⁴ Медведев А. М. *Беларусское Понеманье...* с. 64.

nimai tolydžio stiprėja. Ši tendencija siejama su iš pietryčių skludusia Zarubincų ir vėlesnės Kijevo kultūros gyventojų grėsme⁶⁵.

I tūkstm. pr. Kr. žemių įtvirtinimai dar nebuvo statomi, apsiribota tik medinėmis gynybinėmis sienomis. Beje, tokiu būdu įtvirtintų piliakalnių be papildomų įtvirtinimų būta visą kultūros egzistavimo laikotarpį. Jei piliakalnis buvo pakankamai apsaugotas natūralių gamtinių kliūčių, papildomų įtvirtinimų nebuvo statoma. Nuo I tūkstm. pr. Kr. vidurio pradėta pilti pylimus ir kasti griovius. Nuo Kristaus gimimo brūkšniuotosios keramikos kultūros piliakalnių įtvirtinimai statomi ypač galingi, piliakalniai tapo gyvenvietėmis-tvirtovėmis. Piliakalniai skirstomi į du pagrindinius tipus – kalvinio ir krantinio tipo. Kaip ir Dnepro-Dauguvos kultūros areale, krantinio tipo piliakalniai, anksčiau nuo gretimos aukštumos apsaugoti dažniausiai vienu nedideliu pylimu ir grioviu, dabar kartais sutvirtinami pylimais ir grioviais dviem, trim, o kartais ir daugiau eilių. Kalvinio tipo piliakalnių šlaitai prireikus stiprinami žiediniais, o piliakalnių papėdėse kartais dar ir pusmėnulio formos pylimais. Piliakalnio aikštelės pakraščiu kaip ir anksčiau statomi ilgieji pastatai, kurių išorinė siena yra ir piliakalnio gynybinė siena, arba atskiri stačiakampio formos pastatai. Dažniausiai statiniai buvo išdėstomi aikštelės pakraščiuose. Aukštadvario, taip pat Dievukalnio, Mukukalnio (Latvijoje), Zbaravičių (Baltarusijoje) pastatų sienos buvo dalimi gynybinės sienos⁶⁶. Zbaravičių piliakalnyje, datuojamame I–IV a., viena pastato siena rėmėsi į pylimą⁶⁷. Senajame geležies amžiuje šalia stulpinės konstrukcijos pastatų atsiranda rentininės konstrukcijos pastatai⁶⁸.

Kai kuriuose piliakalniuose (Kereliai, Brikulių) senojo geležies amžiaus sluoksniuose pastebimos seniausios spėjamų bokštų liekanos⁶⁹. Kerelių piliakalnyje stovėjusio bokšto⁷⁰ rekonstrukcija (7 pav.) yra pirmasis bandymas rekonstruoti tokio tipo statinį tyrinėjant baltų senojo geležies amžiaus piliakalnius. Tokie bokštai galėjo atlikti gynybinę ir, kas veikiausiai dar svarbiau, stebėjimo funkciją.

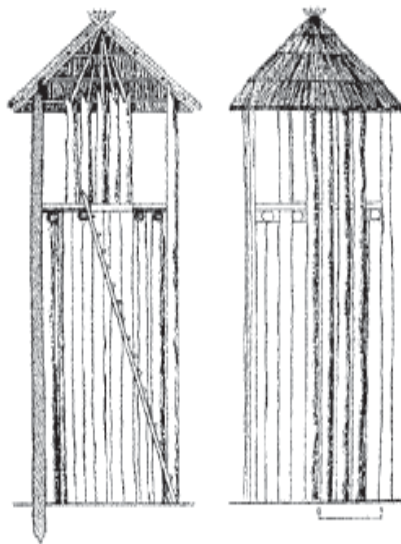
⁶⁵ Ten pat. P. 20.

⁶⁶ Граудонис Я. *Строительство на территории культуры штрихованной керамики // Проблемы этногенеза и этнической истории балтов. Вильнюс, 1985. С. 141.*

⁶⁸ Мітрафану А. Р. Збаравічы // *Археалогія і нумізматыка Беларусі. Энцыклапедыя. Мінск, 1993. С. 271.*

⁶⁹ Я. Граудонис. *Строительство на территории....с. 138.*

⁷⁰ Ten pat. P. 136; Grigalavičienė E. Žalvario ir ankstyvasis geležies amžius Lietuvoje. V., 1995. P. 54–54.

7 pav. Kerelių piliakalnio (Kupiškio raj.) bokšto rekonstrukcija
(pagal E. Grigalavičienę)

Labai reikšmingu fortifikacijos raidos brūkšniuotosios keramikos kultūros areale momentu yra erų sandūroje pastebima nauja įtvirtintų gyvenviečių įrengimo tendencija, kai šios gyvenvietės pradamos kurti ne tik piliakalniuose, kurių įrengimo vietos parinkimui anksčiau didžiulę reikšmę turėjo gamtinės apsaugos faktorius, bet ir natūraliai neapsaugotose vietose. Įtvirtintos gyvenvietės kartais kuriamos lygioje vietoje, kurios vienas kraštas prieina prie stataus upės skardžio, o iš kitų pusių gyvenvietę apsaugoma grioviais ir pylimais bei mediniais įtvirtinimais (Malyški, Vileikos raj., Staraja Rudzica, Dzeržinskio raj., abu Baltarusijoje)⁷¹. Tai yra rimtas koky-

⁷¹ Kerelių (Panevėžio aps. Kupiškio raj.) piliakalnyje, kultūriniame pirmųjų amžių po Kristaus sluoksnyje, aptikti keli apskrito plano statiniai laikomi negyvenamaisiais pastatais. Vienas toks statinys stovėjo piliakalnio aikštelės viduryje. Išlikę stulpaviečių ratai, kurių mažesni, 3–3,5 m skersmens, supo didesnis 4,5–6 m skersmens ratas. Vidinį ratą sudarė dviguba kuolų eilė. Kuolai buvo sukalti po du 5–10 cm atstumu vienas nuo kito ir 15–20 cm atstumu tarp porų. Tarp abiejų ratų yra 50–70 cm tarpas. Pastato vidinio rato siena turėjo būti išpinta šakomis, uždara, išorinė – atvira. Priešpriešiais būta kelių metrų pločio tarpų – įėjimų į pastatą. Stogas galėjo būti keturšlaitis, apskritais kampais (E. Grigalavičienė. Žalvario ir ankstyvasis geležies amžius Lietuvoje. V., 1995. P. 53–54).

Егарэйчанка А. А. Культура штрихованой керамики // Археологія Беларусі. Т.2. Мінск, 1999. С. 120–121.

binis žingsnis, rodantis, jog brūkšniuotosios keramikos kultūros žmonės pasiekė aukštą fortifikacijos lygį, leidžiantį jiems būti mažiau priklausomais nuo gamtos sąlygų ir kurtis gyventi bei ūkininkauti patogesnėse vietose.

Į brūkšniuotosios keramikos kultūros arealą įsiveržę vakarų baltai ir atnešę grublėtosios keramikos gamybos tradiciją išvirtino didžiojoje arealo dalyje ir perėmė piliakalnių naudojimą, tačiau tai lėmė piliakalnių įtvirtinimų regresą. G. Zabelos teigimu, didesnė dalis piliakalnių pradėjo panašėti į aptvertas ir retokai užstatytas vietas. Lyginant su anksčiau buvusiais įtvirtinimais, tai buvo nemenkas žingsnis atgal⁷². Atėjus naujiems gyventojams, labai išsiplėtė neįtvirtintos gyvenvietės, o piliakalniai vis labiau ėmė atlikti slėptuvių funkciją.

GINKLAI. RAITELIŲ APRANGOS DETALĖS. I a. pr. Kr. brūkšniuotosios keramikos kultūros areale pasirodo pirmieji geležiniai ginklai, jau I a. po Kr. pasidarė absoliučiai vyraujančiais. Čia, kaip ir kitose rytinių baltų kultūrose, vyrauja tie patys pagrindiniai ginklai – ietys (8 pav.), svaidomosios ietys, įmoviniai ir pentiniai kirviai (9 ir 10 pav.), lankai ir strėlės. A. Medvedevas yra pastebėjęs, kad Nemuno aukštupio archeologiniuose paminkluose randami ginklai turi analogijų kaimyninėse teritorijose: I–II a. – Zarubincų kultūros areale, o IV–V a. – Lietuvos ir Lenkijos teritorijose⁷³. Tai sietina su skirtingomis etnokultūrinės įtakos kryptimis atskirais vėlyvojo brūkšniuotosios keramikos kultūros etapo periodais.

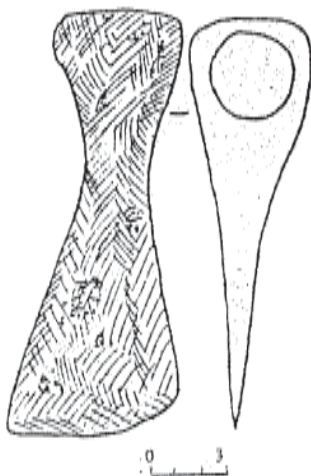
Iki šiol brūkšniuotosios keramikos kultūros palaidojimų, datuojamų ankstyvuoju geležies amžiumi, tirta labai nedaug ir ginklų juose nerasta. Ginklai šiame areale pasirodo palaidojimuose pilkapuose, datuojamuose III a. ir vėliau. Rytų Lietuvos pilkapuose, priskiriamuose senajam geležies amžiui, tarp įkapių rasta ir ginklų: siauraaašmenių pentinių kirvių, įmovinių ietigalių (kapuose randama tik po 1 ietigalį), apsauginės ginkluotės liekanų – anskydžių, raitelių aprangos detalių – pentinų.

⁷² Zabiela G. Lietuvos medinės pilys. V., 1995. P. 46.

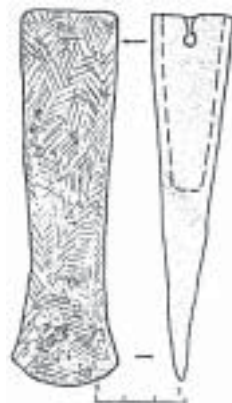
⁷³ Медведев А. М. Беларусское Понеманье..... с. 31.

8 pav. Geležinis įmovinis ietigalis iš brūkšniuotosios keramikos kultūros arealo (Ozdiatičių piliakalnis, Baltarusija). Pagal A. Mitrofanovą

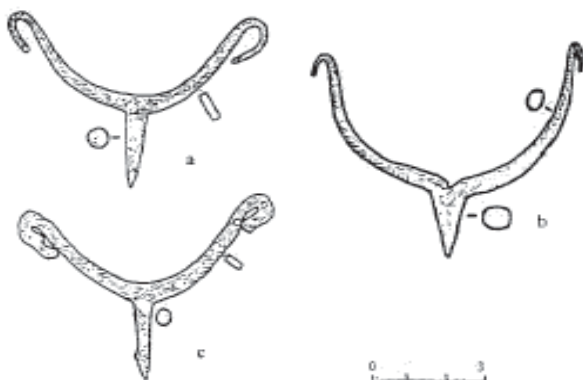
9 pav. Geležinis pentinis kirvis iš brūkšniuotosios keramikos kultūros arealo (Malyški piliakalnis, Baltarusija). Pagal A. Medvedevą

10 pav. Geležinis įmovinis kirvis iš brūkšniuotosios keramikos kultūros arealo (Gorodiščė piliakalnis, Baltarusija). Pagal A. Medvedevą

Iđomus Eitulionių pilkapyne (Trakų rajone) rastas simbolinis kapas – kenotafas. Tokie kapai dažniausiai buvo įrengiami toli nuo namų žuvusiems kariams, kurių palaikų dėl įvairių priežasčių nepavykdavo pargabenti. Eitulionių pilkapyno pilkapio Nr. 1 pagrinde kruopščiai padarytoje 2,45x0,8x0,9 dydžio akmenų dėžėje rastos kario įkapės: geležinis įmovinis ietigalis, geležinis pentinas ir geležinė sagtis, tačiau palaikų neaptikta⁷⁴.

Keletas raitelių aprangos detalių – pentinų rasta ir piliakalniuose: Sokiškių (Lietuva), Labenščinės, Gorodiščės (3 vnt.) (11 pav.), Vorončios, Anoškų (Baltarusijoje). Pagal V. Perchavkos tipologiją visi šie pentinai yra V tipo ir datuojami III–V a.⁷⁵

11 pav. Geležiniai pentinai iš brūkšniuotosios keramikos kultūros arealo (a – iš Vorončios, b – iš Anoškų, c – iš Gorodiščės, visi Baltarusijos teritorijoje). Pagal A. Medvedevą

Lietuvos teritorijoje esančioje brūkšniuotosios keramikos kultūros arealo dalyje rasti ginklai tipologiškai ir chronologiškai aptarti V. Kazakevičiaus⁷⁶. Baltarusijos teritorijoje aptiktą ginkluotę yra apžvelgę šios šalies archeologai⁷⁷. Jų duomenys papildomi, tačiau iš esmės nekeičia duomenų, sukaupytų tyrinėjant lietuviškąją brūkšniuotosios keramikos kultūros arealo dalį.

⁷⁴ Bliujus A. Eitulionių pilkapynas // Muziejai ir paminklai. 1983, Nr. 5. P. 31–40.

⁷⁵ Медведев А. М. Белорусское Понеманье..... с. 31.

⁷⁶ Казакевичюс В. Оружие балтских племен II–VIII веков на территории Литвы. Вильнюс. 1988.

⁷⁷ Митрофанов А. Г. Железный век средней Белоруссии. Минск. 1978. С. 37–38; А. М. Медведев. Белорусское Понеманье..., с. 30–32.

5.8. Dnepro-Dauguvos kultūros srityje

Dnepro-Dauguvos kultūros maksimalaus išplitimo arealas apėmė visą dabartinės Rusijos Federacijos Smolensko sritį, šiaurinę Briansko ir vakarinę Kalugos srities dalį, pietinius Pskovo ir Tverės sričių pakraščius, Baltarusijos Respublikos Mogiliovo srities šiaurės rytinę dalį ir beveik visą Vitebsko sritį. Šiaurės vakaruose kultūros arealas siekė dabartinės Latvijos teritoriją. Vakariniam arealo pakraštyje Dnepro-Dauguvos kultūros žmonės kontaktavo su etniškai ir kultūriškai labai artimais brūkšniuotosios kultūros žmonėmis.

Dnepro-Dauguvos kultūra chronologiškai skirstoma į tris etapus: ankstyvąjį (VIII–V a. pr. Kr.), vidurinįjį (V–I a. pr. Kr.) ir vėlyvąjį (I – IV–V a.). Visais trimis laikotarpiais šios kultūros žmonės gyveno įtvirtintose gyvenvietėse – piliakalniuose. Dnepro-Dauguvos kultūra yra artima brūkšniuotosios keramikos kultūrai.

Į senojo geležies amžiaus chronologinius rėmus patenka vėlyvasis Dnepro-Dauguvos kultūros etapas, kuriame gana aukštą lygį pasiekė piliakalnių fortifikacija, ėmė sparčiau plisti geležiniai dirbiniai. Pagrindiniu verslu tapo lydiminė žemdirbystė, didelė buvo gyvulininkystės reikšmė, išplito geležies ir spalvotųjų metalų apdirbimas⁷⁸.

Dnepro-Dauguvos kultūra laikoma neabejotinai baltiška. Jos pagrindu I tūkst. viduryje susiformavo Tušemlios-Bancerovo kultūra – paskutinė baltiškoji kultūra šiame regione, egzistavusi daugmaž iki VIII a. Šios kultūros atstovus I tūkst. pabaigoje palaiapsniui asimiliavo iš pietų skverbęsi slavai. Manoma, kad dalis baltų iš Dauguvos vidurupio pasitraukusių į vakarus, galėjo įsilieti į rytinėje Latvijoje susiformavusią latgalių gentį⁷⁹.

FORTIFIKACIJA. Manoma, kad Dnepro-Dauguvos kultūros žmonės gyveno išimtinai įtvirtintose gyvenvietėse piliakalniuose, kurių šiuo metu kultūros areale žinoma apie 250. Didelė jų dalis buvo naudojami senajame geležies amžiuje. Dnepro-Dauguvos kultūros piliakalnių fortifikacijoje atsekami keli etapai. VIII–IV a. pr. Kr. dar nebuvo statomi žemių įtvirtinimai, apsiribota tik medinėmis gynybinėmis sienomis. Laikotarpyje nuo IV a. pr. Kr. iki Kristaus gimimo pradėta pilti pylimus ir kasti griovius⁸⁰.

⁷⁸ Шадыра В. І. Днепра-Дзвінская культура // *Археалогія і нумізматыка Беларусі. Энцыклапедыя*. Мінск, 1993. С. 227.

⁷⁹ Шадыро В. И. Древности балтов Белорусского Подвинья // *Проблемы этногенеза и этнической истории балтов*. Вильнюс, 1985. С. 130.

⁸⁰ Шмидт Е. А. Племена верховьев Днепра до образования Древнерусского государства. Днепро-двинские племена. Москва, 1992. С. 13–17.

Nuo Kristaus gimimo, baigiamajame Dnepro-Dauguvos kultūros etape, piliakalnių įtvirtinimai statomi ypač galingi. Piliakalniai tampa gyvenvietėmis-tvirtovėmis. Krantinio tipo piliakalniai, anksčiau nuo gretimos aukštumos apsaugoti dažniausiai vienu nedideliu pylimu ir grioviu, dabar sutvirtinami pylimais ir grioviais dviem, trim, o kartais ir daugiau eilių. Kalvinio tipo piliakalnių šlaitai stiprinami žiediniais, o piliakalnių papėdėse kartais dar ir pusmėnulio formos pylimais. Baltarusių archeologas V. Šadyra skiria du pagrindinius Dnepro-Dauguvos kultūros piliakalnių tipus ir kelis potipius:

1-asis tipas – kalviniai piliakalniai. Šio tipo A potipis – piliakalnio šlaitai dirbtinai pastatyti, yra gamtinių kliūčių, tačiau nėra dirbtinių įtvirtinimų iš žemės; B potipis – aikštelę juosia vienas pylimas (Prudnikai, Sabaleuščina); C potipis – su vienu arba keliais pylimais ir grioviais šlaituose (Panizava); D potipis – su žiediniais ir papildomais pusmėnulio formos pylimais (Barsukai⁸¹). 1-ojo tipo piliakalniai sudaro 2/3 visų Dnepro-Dauguvos kultūros piliakalnių Šiaurės Baltarusijoje.

2-asis tipas – krantiniai piliakalniai. Šio tipo 1-asis potipis – įrengti iškyšuliuose tarp dviejų beveik lygiagrečiai esančių griovų, kurios atskirai įsilieja į pagrindinę griovą arba vandens telkinį; 2-asis potipis – įrengti iškyšuliuose dviejų griovų susiliejime. 2-ojo tipo piliakalnių šlaitai, dažniausiai gerai natūraliai apsaugoti iš šlaitų pusės. Nuo gretimos aukštumos šiuos piliakalnius saugo nuo vienos iki kelių pylimų ir griovių eilių. Kai kurių piliakalnių šlaitai taip pat buvo sustiprinami pylimais⁸².

Taip pat žinomi keli piliakalniai, tipologiškai nepatenkantys į minėtus du tipus.

Sudėtingesnė buvo tik vidinio pylimo konstrukcija. Išoriniai pylimai beveik visada įrengiami tik iš grunto. Vidiniai pylimai iš aikštelės pusės buvo sustiprinami masyvių stulpų ir tarp jų įtvirtintų guls-

⁸¹ Barsukų (Barsuki) piliakalnis (Baltarusijoje, Vitebsko sr. Verchnedvinsko raj.) yra tipiškas galingai fortifikuoto Dnepro-Dauguvos kultūros piliakalnio, įrengto kalvos viršūnėje, pavyzdys. Piliakalnio aikštelės pakraščiuose iš lengviausiai prieinamų pusių buvo supilti nedideli pylimai. Piliakalnio šlaituose įrengti trys žiediniai, o papėdėje – dar du žiediniai pylimai (*Шмидт Е. А. Племена верховьев Днепра... с. 20–22*).

⁸² Tipiškas pavyzdys – Podubkų (Poddubki) piliakalnis (Baltarusijoje, Vitebsko sr. Miorų raj.). Nuo piliakalnį juosiančio upelio pusės nuožulniame šlaite buvo iškastas gynybinis griovys ir supiltas pylimas. Nuo gretimos aukštumos piliakalnį skyrė penki iki 2,5 m aukščio pylimai ir keturi grioviai tarp jų (*Шмидт Е. А. Племена верховьев..., с. 18*).

čių rąstų siena, kuri neleido pylimo žemėms slinkti į aikštelės pakraštį ir kartu galėjo būti pylimo aikštelėje stovėjusių pastatų viena iš sienų. Tradiciniais pastatais buvo ilgieji pastatai išilgai piliakalnio aikštelės pakraščio, suskirstyti į atskiras patalpas. Greta jų senajame geležies amžiuje atsirado atskirai aikštelės pakraščiuose arba centrinėje dalyje stovinčių vienos patalpos pastatų.

Visą Dnepro-Dauguvos kultūros egzistavimo laiką taip pat buvo piliakalnių, neturėjusių papildomų žemių įtvirtinimų, juosiamų tik medinių gynybinių sienų (Zagavalina, Garavyja, Dzevičkaitai, Zamoša, Kubličiai). Šie piliakalniai buvo įrengti gamtos itin gerai apsaugotose vietose.

Daugelyje Dnepro-Dauguvos kultūros piliakalnių pastebimi įvairialaikį įtvirtinimų pėdsakai, liudijantys ilgalaikę ir nuoseklią fortifikacijos raidą nuo paprasčiausių medinių įtvirtinimų iki pakankamai sudėtingų iš medžio ir žemių įrengtų gynybinių sistemų⁸³.

Lokalinės piliakalnių grupės, išsiskiriančios tam tikrais įrengimo požymiais, nėra išskirtos, nors tyrinėtojai, remdamiesi įvairiais archeologinių radinių požymiais, išvelgia nemažai Dauguvos ir Dnepro baseinuose gyvenusių Dnepro-Dauguvos kultūros lokaliųjų grupių materialinės kultūros skirtumų. Daugiau piliakalnių yra raižyto reljefo rajonuose. Kai kur piliakalniai išsidėstę grupėmis po 2–3. Pastebėta, kad gyventojai buvo linkę vengti kurti gyvenvietes pakankamai atvirose vietose prie didžiųjų upių (Dauguvos, Dnepro) ir mieliau rinkdavosi šių upių intakų pakrantes netoli itekėjimo į didžiąsias upes⁸⁴.

GINKLAI. Geležiniai ginklai (12 pav.) Dnepro-Dauguvos kultūros archeologiniuose paminkluose randami pakankamai retai. Dažniausiai tai yra vienetiniai iečių ir strėlių antgaliai. Burakovkos piliakalnio III–IV a. sluoksnyje rastas įmovinis ietigalis turi analogą Djakovos kultūros Troickojės piliakalnyje, datuojamame II–III a.⁸⁵

Visi rasti svaidomųjų iečių įmoviniai antgaliai su užbarzdomis yra analogiškų formų, tačiau skiriasi matmenys. A. Mitrofanovo nuomone, šie svaidomųjų iečių antgaliai yra artimi skitiškiems III a. pr. Kr. antgaliams⁸⁶. Taip pat rasta karklo lapo formos įtvieriamųjų ietigalių be užbarzdų⁸⁷.

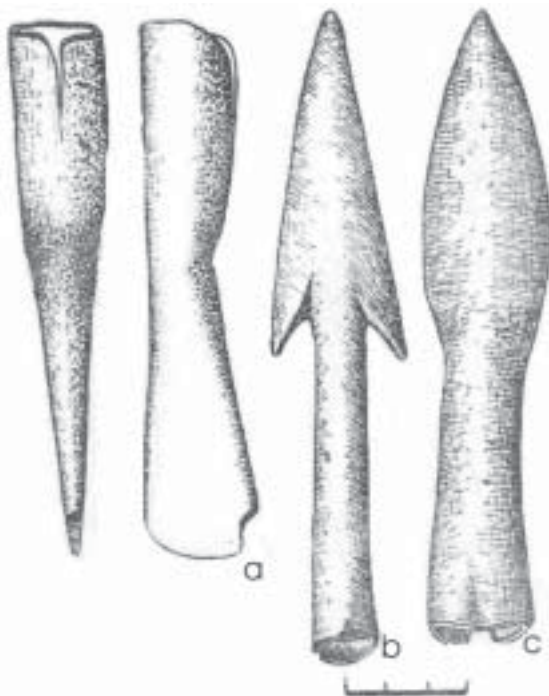
⁸³ Шадыра В. И. Днепра-Дзвинская культура.....с. 1180–181.

⁸⁴ Ten pat. P. 178.

⁸⁵ Ten pat. P. 190.

⁸⁶ Митрофанов А. Г. Железный век средней Белоруссии. Минск, 1978. С. 38.

⁸⁷ Шмидт Е. А. Племена верховьев Днепра до образования Древнерусского государства. Днепр–овинские племена. Москва, 1992. С. 86.

12 pav. Geležiniai ginklai iš Dnepro-Dauguvos kultūros arealo:
a – įmovinis kirvis (Trojanova Sloboda, Baltarusija), b – įmovinis ietigalis su užbarzdomis (Samsoncai, Baltarusija), c – įmovinis ietigalis (Samsoncai, Baltarusija). Pagal E. Šmidtą

Dnepro-Dauguvos kultūros archeologiniuose paminkluose rasta keliolika geležinių pentinių kirvių, kurie galėjo būti naudojami ne tik ūkio darbams, bet ir kovai.

Dažniau randami geležiniai įmoviniai ir įtveriamieji, dažniausiai lapo formos strėlių antgaliai.

Dnepro-Dauguvos kultūros žmonių ginkluotė kol kas pažįstama labai menkai. Iš dalies tai sąlygoja ir ta aplinkybė, kad nėra tirta šios kultūros laidojimo paminklų. Tikėtina, kad ginklai galėjo būti vienu iš pagrindinių įkapių tipų. Tačiau iki šiol netgi nėra žinoma, kokių laidojimo papročių laikėsi Dnepro-Dauguvos kultūros žmonės.

5.9. Djakovo kultūros srityje

Djakovo kultūros pietinė riba ėjo Okos upe, toliau į vakarus – Protvos upe ir Maskvos bei Vazuzos upių vandenskyra. Vakaruose Djakovo kultūros arealas siekė Lovatės ir Dauguvos aukštupius. Šiaurinė riba ėjo dabartinės Tverės srities miškais iki Volgos upės šiaurės rytuose ir siekė dabartinį Kostromos miestą. Pavienių Djakovo kultūros paminklų randama ir kairiajame Volgos krante dabartinėje Jaroslavlio srityje⁸⁸. Tuo būdu Djakovo kultūros arealas užėmė beveik visą dabartinės Rusijos Federacijos Maskvos srities teritoriją, dalį dabartinių Vladimiro, Ivanovo, Jaroslavlio, Kostromos sričių, beveik visą Tverės sritį, vakaruose siekė pietinę Pskovo ir šiaurinę Smolensko srities dalį.

Djakovo kultūra chronologiškai skirstoma į tris etapus, iš kurių du pirmieji – senasis, vadinamasis skitiškasis (VIII–III a. pr. Kr.), ir vidurinysis, vadinamasis sarmatiškasis (III a. pr. Kr. – II a.), laikomi šios kultūros ugro-suomiškaisiais periodais. Šiuo kultūros gyvavimo periodu pagrindiniai jos požymiai buvo ugro-suomių gentims būdinga tekstilinė keramika, iš Kamos baseino ir skitų bei sarmatų genčių teritorijų patekę gana gausūs dirbiniai iš spalvotųjų metalų. Pagrindinis gyventojų verslas buvo gyvulininkystė, palaipsniui augo žemdirbystės reikšmė⁸⁹. Vėlyvasis Djakovo kultūros periodas (II–VI a., kitais duomenimis – I a. pr. Kr. – III–V a.) laikomas baltiškuoju – ugro-suomiškuoju. Laikotarpiu apie Kristaus gimimą dėl neaiškių, veikiausiai vidinių priežasčių baltiškos Dnepro-Dauguvos kultūros žmonių grupės ėmė keltis į Djakovo kultūros arealą ir maišytis su vietiniais gyventojais. Dar viena baltų intensyvaus skverbimosi banga pastebima III–V a. piliakalnių (ypač Troickajos ir Ščerbickajos) kultūriniuose sluoksniuose⁹⁰. Baltų įtaka ugro-suomiams buvo labai stipri, ypač vakarinėje Djakovo kultūros arealo dalyje⁹¹. Atvykėliai ėmė dominuoti tarp vietinių gyventojų. Pasikeitė vienas svarbiausių etninės kultūros požymių – keramika. Ji prarado ankstesnę tekstilinę puošybą ir pasidarė labiau profiliuota, kartais puošiama nagų įspaudais,

⁸⁸ Смирнов К. А. Дьяковская культура (Материальная культура городищ междуречья Оки и Волги) // Дьяковская культура. М., 1974. С. 77; Мартынов А. И. Археология. М., 2000. С. 246–247.

⁸⁹ Смирнов К. А. Дьяковская культура..... с. 76–79.

⁹⁰ Смирнов К. А. Керамика Дьяковской культуры // Дьяковская культура. М., 1974. С. 1970.

⁹¹ Мартынов А. И. Археология, с. 248.

gnaibymu. Tai darė ją artima Dnepro-Dauguvos kultūros keramikai. Papuošalų kompleksus ėmė sudaryti ir baltiškai, ir ugro-suomiškai papuošalai⁹². Ryšiai su kitomis baltų kultūromis darėsi vis glaudesni. Vieni ryškiausių šių ryšių liudininkų – moliniai Djakovo tipo svareliai. Jų randama plačioje teritorijoje nuo Maskvos apylinkių rytuose iki Žemaitijos vakaruose⁹³. Žemdirbystė tampa pagrindiniu verslu. III–IV a. Djakovo kultūros žmonės ima skverbtis į kai kurias Dnepro-Dauguvos kultūros sritis Okos ir Dnepro aukštupiuose⁹⁴. Tuo būdu įvyko tarsi dvipusė plėtra – Dnepro-Dauguvos kultūros žmonės skverbėsi į Djakovo kultūros teritoriją, o tam tikros grupės Djakovo kultūros žmonių persikėlė į Dnepro-Dauguvos kultūros arealą.

Djakovo kultūros likimas iki šiol nėra galutinai aiškus. Manoma, kad dalis gyventojų įsiliejo į vėlyvesnę baltiškąją (kai kurių archeologų manymu, į mišriąją – baltiškai slavišką) Moščino kultūrą⁹⁵.

FORTIFIKACIJA. Djakovo kultūros žmonės statė aukšto lygio (turint omenyje to meto technologines galimybes) gynybinius įtvirtinimus. Ankstyviausi gynybiniai įtvirtinimai atsiranda VII–VI a. pr. Kr. Tuo metu įrengiami piliakalniai, kurių aikštelės juosiamos ištisiniu pastatu su vartais, kurio išorinė siena yra piliakalnio gynybinė siena. Pagrindiniai pastatų tipai, be žiedinių ilgujų pastatų piliakalniuose, yra rentininiai antžeminiai pastatai ir apvalios žeminės. Laikotarpio apie Kristaus gimimą daugelis piliakalnių yra pertvarkomi – plečiamos piliakalnių aikštelės, pilami pylimai, kasami grioviai. Djakovo kultūrai būdinga tai, kad pylimai dažniausiai sudaro du arba tris žiedus. Šie pertvarkymai leido paversti piliakalnius stipriomis to meto tvirtovėmis. Pagrindiniu to meto statiniu tampa rentininiai antžeminiai pastatai. Manoma, kad masinė piliakalnių įtvirtinimų rekonstrukcija susijusi pirmiausia su vidinėmis priežastimis (bendruomenių gausėjimu, didesnių turtų (visų pirma gausių gyvulių bandų) sukauptimu, dėl to kylančiais tarpbendruomeniniais konfliktais)⁹⁶, tačiau labai reikšmingas ir išorinės grėsmės, kaip fortifikacijos tobulinimo katalizatoriaus, faktorius. Piliakalnių rekonstrukcijos laikotarpis sutampa su masinio baltų skverbimosi į ugro-suomių teritoriją Okos upės baseine pradžia. Neabejotina, kad šis procesas toli gražu ne visada buvo taikus.

⁹² Шмидт Е. Племена верховьев Днепра.... с. 140–142.

⁹³ Lietuvių etnogenezė. V., 1987. P. 112–113.

⁹⁴ Шмидт Е. Племена верховьев Днепра.... с. 140.

⁹⁵ Lietuvių etnogenezė. V., 1987. P. 113, 144–145.

⁹⁶ Смирнов К. А. Дьяковская культура с. 10, 17.

Klasikiniu antrojo Djakovo kultūros periodo piliakalnio pavyzdžiu laikytinas Michailovskojės piliakalnis. Jo tyrinėtojai kelia įdomias piliakalnio gynybos taktikos versijas, todėl šį piliakalnį aptarsime plačiau⁹⁷.

Vėlyvuojų – baltiškuojų – ugrosumiškuojų Djakovo kultūros gyvavimo periodu piliakalnių fortifikacija nedaug pakinta. Perstatymai, lyginant su viduriniojo periodo perstatymais, yra labai nežymūs. Kiek kitoks yra Berezniaki piliakalnis, įrengtas Djakovo kultūros gyvavimo pabaigoje apie III–V a.⁹⁸

Maskvos miesto ribose esantį Kuncevo piliakalnį pirmaisiais amžiais po Kristaus juosė trys griovių ir pylimų, kurių viršuje buvo aštriakuolių tvoros, eilės. Čia paminėjome tik ryškiausius piliakalnių įrengimo pavyzdžius. Nėra pakankamai aišku, kokią įtaką baltų atėjimas darė įtvirtinimų statybos būdai, kiek pats baltų skverbimosi faktorius lėmė masinių piliakalnių įtvirtinimų tobulinimą ir kiek tai buvo vidinių priežasčių sąlygotas reiškinys. Tačiau nėra abejonės, kad didelė dalis vėlyvojo periodo Djakovo kultūros piliakalnių, ypač

⁹⁷ Michailovskojės piliakalnis yra Ozernos upės kranto iškyšulyje, dabartinėje Maskvos srityje. Piliakalnio šlaitai yra nuožulnūs. Piliakalnis ovalo, artimo apskritimui, formos, juosiamas dviejų pylimų žiedu. Pylimų plotis prie pagrindo siekė 10–12 m, ne mažiau kaip 2,5 m aukštį, tarpas tarp pylimų pagrindų – apie 2 m. Vidinio pylimo juosiamos aikštelės skersmuo siekia 65 m, piliakalnio su išoriniais pylimais skersmuo – iki 115 m. Kiekviename pylime buvo po vieną perėją su vartais. Išorinio ir vidinio pylimo vartai buvo priešingose piliakalnio pusėse. Patekę pro pirmuosius vartus, žmonės eidavo pusę piliakalnio perimetro siauru tarpu tarp pirmojo ir antrojo pylimų, kurių viršuje buvo gana tvirtos pintos medinės sienos (archeologai abejoja, ar šiame piliakalnyje tvirtesnės gynybinės sienos, pavyzdžiui, aštriakuolių tvora). Šis tarpas prireikęs galbūt buvo uždaromas papildomais vidiniais vartais. Kitoje piliakalnio pusėje į piliakalnio aikštelę buvo patenkama pro antrojo (vidinio) pylimo vartus. Taigi antpuolio metu išorinio pylimo vartus įveikęs priešas turėjo arba iš karto šturmuoti ant vidinio pylimo esančią gynybinę sieną, arba veržtis link vidinio pylimo vartų siaura perėja, kurioje buvo lengvai pažeidžiamas už antrojo pylimo įsitvirtinusių piliakalnio gynėjų. Galėjo būti papildomų kliūčių (pvz., užversta perėja tarp dviejų pylimų į dešinę nuo išorinių vartų), kuriomis piliakalnio gynėjai versdavo puolančiuosius pasirinkti kairiąją judėjimo antrųjų vartų link kryptį. Šiuo atveju priešas karys, labiausiai tikėtina, kaire ranka laikantis skydą, o dešine ranka nešantis ginklą, tapdavo labiau pažeidžiamas pilies gynėjų, nes dešiniojo kario šono, atsukto į gynėjų pusę, nedengė skydas. Šio momento numatymas, statant gynybinius įrenginius, buvo plačiai žinomas senovės pasaulyje, tačiau mes negalime būti tikri, kad jį žinojo Djakovo kultūros žmonės (*Смирнов К. А. Дьяковская культура*, c. 9).

⁹⁸ Berezniakų piliakalnį, įrengtą aukštame upės krante, nuo gretimos aukštumos skyrė griovys ir dvi pintos sienos, tarp kurių buvęs 2,5 m pločio tarpas, užpildytas akmenimis ir žemėmis. Šioje galingoje sienoje buvo vartai, o ties jais veikiausiai buvo įrengtas lengvų konstrukcijų nuimamas tiltelis per gynybinį griovį. Panaši siena buvo įrengta dar vienoje piliakalnio vietoje, kur šlaitas buvo gana nuožulnus ir prieui buvo lengviau prieiti. Likusią aikštelės dalį juosė vertikaliai įkastų rąstų tvora (*Смирнов К. А. Дьяковская культура*, c. 17).

vakariniam jo arealui, buvo naudojami ir ugro-suomių, ir baltų kilmės gyventojų. Turint omenyje, kad šie piliakalniai buvo naudojami kaip įtvirtintos bendruomenių gyvenvietės, kyla klausimas, ar šios bendruomenės galėjo būti mišrios, ar baltai ir ugro-suomiai gyveno atskiromis bendruomenėmis? A. Dubynino nuomone, galima kalbėti apie mišrius kultūros elementus, bet ne apie mišrias bendruomenes⁹⁹. Tačiau šiuo atveju materialinės kultūros skirtumai etniškai skirtingų bendruomenių piliakalniuose turėtų būti pakankamai ryškūs, tuo tarpu archeologinių tyrinėjimų medžiaga liudija buvus mišrią, bet didesnėje daugumoje atskirų piliakalnių pakankamai panašią materialinę kultūrą. Šis argumentas paremia integralių bendruomenių egzistavimo prielaidą.

Djakovo kultūros vėlyvieji piliakalniai dėl mišrios gyventojų etninės priklausomybės ugro-suomiams ir baltams laikytini ryškiausiais paminklais, patenkančiais į baltų fortifikacijos istoriją.

GINKLAI. Dažniausiai Djakovo kultūros piliakalniuose aptinkami ginkluotės fragmentai yra strėlių antgaliai. Ankstyvuojų ir viduriniojo Djakovo kultūros raidos periodu masiškai buvo paplitę kauliniai ir raginiai strėlių antgaliai, kurių išskiriama net 30 skirtingų tipų. Tikėtina, kad dalis strėlių su kauliniais antgaliais galėjo būti naudojami ir pačioje I tūkst. pradžioje, tačiau juos greitai išstūmė sparčiai plitę geležiniai antgaliai. Rasta keletas įmovinių strėlių antgalių su užbarzdomis. Taip pat išskirti penki įtvėriamųjų strėlių antgalių tipai, datuojami paskutiniais amžiais po Kristaus – IV a. Šiam laikotarpiui taip pat priklauso įvairių tipų įmoviniai ir įtvėriamieji ietigaliai. Įdomus kaulinis įmovinis ietigalis, rastas Troickojės piliakalnyje. Jo forma atitinka geležinio ietigalio formą.

Djakovo kultūros žmonės naudojo įmovinius ir pentinius kirvius. Pentiniai kirviai Djakovo kultūros areale buvo mažiau paplitę¹⁰⁰.

Djakovo kultūros piliakalniuose aptikta keletas akmeninių buožių, o Ščerbickojės piliakalnyje – buožė iš briedžio rago. Šių radinių preliminarinė chronologija nepateikiama. Tikėtina, kad tokie paprastai, bet lengvai pagaminami ir veiksmingi ginklai galėjo būti naudojami ir senajame geležies amžiuje.

Unikalūs radiniai aptikti Troickojės piliakalnyje. Tai dvi geležinės plokštelės su skylutėmis sujungimo kniedėmis. Panaši plokštelė

⁹⁹ Дубынин А. Ф. Щербицкое городище // Дьяковская культура, с. 251.

¹⁰⁰ Смирнов К. А. Дьяковская культура..... с. 41–42.

su varine kniede rasta Ščerbickojės piliakalnyje. Šios plokštelės labai primena šarvų detales¹⁰¹.

Taigi Džakovo kultūros archeologiniuose paminkluose surinkta gana įdomi ginklų kolekcija. Deja, iki šiol nėra specialių tyrimų, kuriais būtų siekiama išsiaiškinti baltų ginkluotės įtaką Džakovo kultūros žmonių ginkluotės raidai, su baltų atėjimu susijusias naujoves. Tas pats pasakytina ir apie fortifikacijos tyrimus.

5.10. Zarubincų kultūros srityje

Zarubincų kultūra savo maksimalaus išplitimo laikais užėmė plačią teritoriją. Baltarusijoje jos arealas užėmė dabartinės Mogiliovo srities pietinę, Bresto srities vakarinę dalį ir visą Gomelio sritį. Šiaurinėje Ukrainoje Zarubincų kultūros paminklų randama Kijevo, Žitomyro, Vinicos, Čerkasų, Poltavos, Sumų, Černigovo, o Rusijoje – Briansko srityje.

Zarubincų kultūros tyrinėjimai iš visų šiame straipsnyje minimų rytinių baltų kultūrų iki šiol sukėlė didžiausias mokslininkų diskusijas. Labai skiriasi nuomonės tiek dėl šios kultūros egzistavimo chronologinių rėmų, pradedant labai siaurais (I a. pr. Kr. – I a.) ir baigiant gana plačiais (III a. pr. Kr. – IV a.)¹⁰², tiek dėl Zarubincų kultūros žmonių etninės priklausomybės. Didelė dalis archeologų laiko Zarubincų kultūrą slaviška, tačiau yra ir šios kultūros gyventojų baltiškos arba germaniškos etninės priklausomybės šalininkų. Žymiausias „baltiškosios Zarubincų kultūros“ teorijos šalininkas yra V. Sedovas. Jo teigimu, Zarubincų kultūra turi daug baltiškų elementų, jos areale paplitę baltiški hidronimai¹⁰³. V. Sedovo nuomonę palaiko ir kai kurie kiti tyrinėtojai. Kai kuriuose savo darbuose V. Sedovas taip pat kelia prielaidą, kad Zarubincų kultūros gyventojai galėjo kalbėti tarpiniu baltiškai slavišku dialektu¹⁰⁴. Šios kultūros areale buvo plačiai paplitusios neįtvirtintos gyvenvietės. Šios kultūros žmonės gausiai gamino ir naudojo geležinius dirbinius, palaikė glaudžius ryšius su antikinės kultūros centrais Juodosios jūros pakrantėse, taip pat su keltų gentimis. Zarubincų kultūra susidarė baltiškos Milgrado kul-

¹⁰¹ Ten pat. P. 28-38.

¹⁰² Максимов Е. В. Зарубинецкая культура на территории УССР. Киев, 1982. С. 166.

¹⁰³ Sedovs V. Balti senatne. Riga, 1992. P. 79–80; Седов В. В. Славяне верхнего Поднепровья и Подвинья. М., 1970. С. 42–47 ir kt.

¹⁰⁴ Седов В. В. Славяне в древности. М., 1994. С. 219.

tūros areale, bet genetiškai su ja lyg ir nesusijusi¹⁰⁵. Mirusiųosius laidojo sudegintus urnose, duobutėse, retesni palaidojimų tipai – griautiniai palaidojimai ir kenotafai. Ginklų kaip įkapių pasitaiko retai¹⁰⁶.

Pirmaisiais amžiais po Kristaus Zarubincų kultūros žmonės ėmė migruoti į šiaurę, skverbtsi į Dnepro-Dauguvos ir buvusios Juchnovo kultūros teritorijas. Jei Zarubincų kultūros žmonės buvo baltai, tai vyko paprastas baltų kultūrų maišymasis, o jei slavai, vadinasi, prasidėjo jų masinis skverbimasis į baltų žemes. Šis klausimas iki šiol išlieka neatsakytas.

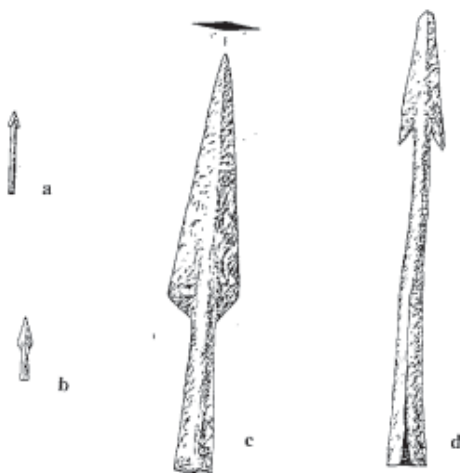
FORTIFIKACIJA. Zarubincų kultūros areale žinomi du gyvenviečių tipai – atviros, dažniausiai upių slėniuose įkurtos neįtvirtintos gyvenvietės (vyraujantis tipas) ir įtvirtintos gyvenvietės piliakalniuose. Visi tirti piliakalniai su Zarubincų kultūros žmonių pėdsakais buvo gyvenami dar ankstesnės Milogrado kultūros žmonių. Nėra rasta nei vieno būtent Zarubincų kultūros atstovų įkurto piliakalnio. Piliakalniai aptinkami visame Zarubincų kultūros areale, tačiau jų gausiau šiaurinėje arealo dalyje, dabartinės Baltarusijos teritorijoje. Arčiau Dnepro ir jo pakrantėse, taip pat šaurės rytinėje arealo dalyje vyravo krantinio tipo piliakalniai, tuo tarpu Polesėje, lygumų ir pelkių krašte, įtvirtintos gyvenvietės, iš esmės nesiskiriančios nuo piliakalnių įtvirtinimų, buvo kuriamos kartais ir nedidelėse paklumėlėse arba netgi visiškai lygioje vietoje. Krantinio tipo piliakalniai savo įrengimo būdu iš esmės nesiskyrė nuo kitų tokio tipo piliakalnių baltų žemėse (pylimas ir griovys nuo gretimos aukštumos pusės ir mediniai įtvirtinimai visu piliakalnio perimetru), tuo tarpu Polesės piliakalnius juosė žiediniai grioviai, pylimai ir mediniai įtvirtinimai. Kaip pripažįsta daugelis tyrinėtojų, Zarubincų kultūros atstovai neįnešė nieko nauja į rytinių baltų regiono fortifikacijos tradicijas. Atėiviai buvusios Milogrado kultūros piliakalniuose atnaujindavo senus žemių įtvirtinimus (pagilindavo griovius, paauskštindavo pylimus), apjuosdavo piliakalnius naujomis aštriakuolių sienomis. Vyrauja neaukšti (apie 2 m) pylimai, negilūs (apie 2,5 m) grioviai. Šiaurinėje arealo dalyje dažniau buvo statomos aštriakuolių gynybinės sienos, o pietinėje dalyje – kombinuotos sienos iš pylimo viršuje tarpais sukalėtų kuolų, perpintų šakomis ir apdrėbtų moliu. Vidinis piliakalnių aikštelių užstatymas iki šiol nėra pakankamai gerai pažįstamas. Išskirti

¹⁰⁵ Lietuvių etnogenezė, p. 113–114.

¹⁰⁶ Егарэйчанка А. А. *Зарубінецкая культура // Археалогія Беларусі. Т.2. Мінск, 1999. С. 243–246.*

pagrindiniai statinių tipai: rentininės konstrukcijos pusiaužeminės, įgilinti ir neįgilinti vienos patalpos stulpinės konstrukcijos pastatai. Desnos upės baseine karkasinės konstrukcijos pastatų sienos buvo drėbiamos moliu¹⁰⁷.

GINKLAI. RAITELIŲ IR ŽIRGŲ APRANGOS DETALĖS. Ginklai Zarubincų kultūros paminkluose yra pakankamai retas radinys, nors šiaip jau dirbinių iš geležies buvo gaminama pakankamai daug. Didesnė ginklų dalis iki šiol yra rasta viename Čaplino kapinyne (13 pav.). Vyravo artimojo mūsų ginkluotė – ietys. Tiek įprastinių, tiek svaidomųjų iečių antgaliai yra įmoviniai. Strėlių antgalių rasta palyginti nedaug. Jie geležiniai, ilga įmova, trikampio arba rombo formos plunksna. Taip pat randama gana daug keraminių ir akmeninių 4 cm skersmens rankinių svaidyklių rutulių, nebūdingų kitoms baltų žemėms.

13 pav. Geležiniai ginklai iš Zarubincų kultūros arealo: a, b – strėlių antgaliai, c, d – įmoviniai ietigaliai (Samsoncai, Baltarusija). Pagal A. Jegoreičenką.

Zarubincų kultūros žmonės naudojo tik įmovinius kirvius. Baltų kultūrose plačiai paplitę pentiniai kirviai Zarubincų kultūros areale nėra aptikti¹⁰⁸.

¹⁰⁷ Максимов Е. В. Зарубинецкая культура на территории УССР, с. 166; Егарэйчанка А. А. Зарубінецкая культура, с. 236–243.

¹⁰⁸ А. А. Егарэйчанка. Зарубінецкая культура....с. 249.

Iš raitelių ir žirgų aprangos detalių rasta keletas pentinų ir vieneri žąslai. Daugelis pentinų turi analogų Pševorsko kultūros paminkluose¹⁰⁹.

Dnepro vidurupio baseino Zarubincų kultūros gyvenvietėse randami trisparniai strėlių antgaliai. Manoma, kad tai ne Zarubincų kultūros žmonių ginkluotės liekanos, bet sarmatų genčių antpuolių, vykdytų apie I a., pėdsakai¹¹⁰.

6. Germanų karyba – kelias baltų karybai pažinti?

P. K. Tacito veikalas „Germania“ yra be galo svarbus germanų genčių istorijos, įskaitant karybos istoriją, tyrimams. Mums šiame veikale svarbiausias yra trumpas aisčių (baltų) paminėjimas¹¹¹, tačiau gana reikšmingas ir visas veikalas. Mūsų istoriografijoje jau yra bandymų kai kuriuos P. K. Tacito aprašytus „bendrinių germanų“ bruožus vertinti ir kaip taikytinus senovės baltams pažinti¹¹². Remiamasi išvada, kad vakarinių baltų materialinė kultūra romėniškuoju laikotarpiu artima to meto germanams, ir prielaida, kad tos pačios epochos artimos gamtinės aplinkos populiacijų visuomeniniai santykiai ir kultūrinis lygis neturėjo labai skirtis. Teigiama, jog tai lyg ir patvirtina Lietuvos pajūrio, Sembos pusiasalio ir Gotlando salos vėlyvojo lateno ir romėniškojo laikotarpio kultūrų panašumą¹¹³.

Iš esmės sutikdami su šiuo teiginiu, galime atidžiau peržvelgti kai kuriuos duomenis apie senovės germanų karybą ir pabandyti įvertinti tam tikrų germanų ir baltų karybos bruožų panašumo galimybes.

Didesnė dalis bet kurios germanų genties karių buvo pasauliečiai bendruomenės nariai, prireikus einantys į karo žygius arba ginantys savo teritoriją nuo priešų¹¹⁴. Šis teiginys neabejotinai tinka ir apibūdinant baltų karinę organizaciją. Tačiau šalia šios pagrindinės karinės jėgos dalies egzistavo ir nedideli profesionalių karių būriai, kuriuos sudarė iš bendruomenių išvaryti arba savo noru pasitraukę

¹⁰⁹ Ten pat. P. 236–243.

¹¹⁰ *Славяне и их соседи в конце I тысячелетия до н. э. – первой половине I тысячелетия н. э. // Археология СССР. М., 1993. С. 29.*

¹¹¹ Tacitas P. K. Rinktiniai raštai, p. 29–30.

¹¹² Michelbertas M. Paragaudžio kapinynas. V., 1997; Jovaiša E., Malonaitis A. Baltai ir antika. Istorija. XLIX L, V., 2001.

¹¹³ Jovaiša E., Malonaitis A. Baltai ir antika, p. 46–55.

¹¹⁴ *Тараторин В. История боевого фехтования. Развитие тактики ближнего боя от древности до начала XIX века. Минск, 1998. С. 140.*

vieniši vyrai, neturintys savo šeimų ir nesiverčiantys ūkine veikla. Jų pragyvenimo šaltinis buvo karas. Tokie būriai keliaudavo iš vienos vietos į kitą įvairioms bendruomenėms siūlydami paslaugas – plėšikiškus žygius prieš tų bendruomenių priešus. Už dalyvavimą žygyje laisvieji kariai reikalaudavo grobio dalies arba atskiros atlygio. Kartais tokie būriai užpuldavo vieną ar kitą bendruomenę savo iniciatyva¹¹⁵. Ar panašūs būriai egzistavo baltų žemėse, nežinome, tačiau sąlygos jiems egzistuoti, be abejo, buvo. Visais laikais, o ypač senovėje, buvo tam tikras skaičius žmonių, kurie savo noru arba aplinkybių verčiami pasirinkdavo plėšiko ir avantiūristo kelią. Aptariamam laikotarpiu takoskyros tarp kario ir plėšiko praktiškai nebuvo, nes karai ir buvo savo esme būtent plėšiamojo pobūdžio. Atsakymą į klausimą dėl profesionalių karių būrių egzistavimo baltų žemėse gali duoti archeologiniai tyrinėjimai. Galbūt pavyks rasti ir iš bendro konteksto išskirti specifinius karių palaidojimus kapinynuose, tačiau vis vien bus labai sunku juos išskirti iš bendro palaidojimų su ginklais konteksto, nebent pavyktų rasti specialią atskirą karių kapavietę.

P. K. Tacitas ir kiti romėnų autoriai daug rašo apie germanų įvaldytą antikinių kariuomenių rikiuotės tipą – falangą¹¹⁶. Ši rikiuotės tipą, tinkantį kaunantis atviresnėse erdvėse, germanai neabejotinai perėmė iš savo priešų romėnų. Baltai šio rikiuotės tipo dar negalėjo nei žinoti, nei juo labiau pritaikyti. Vargu ar baltai apskritai naudojo kokią nors reguliarią rikiuotę. Germanai, keltai ir kitos *Barbaricum* gentys taisyklingos rikiuotės išmoko iš ją naudojusių savo priešų, visų pirma iš romėnų, su kuriais ilgai kariavo. Taisyklingos rikiuotės elementus buvo įvaldę kai kurie baltų kaimynai, pavyzdžiui, gotai, tačiau labai abejotina, ar šią patirtį galėjo perimti baltai.

Iš ginklų germanai labiausiai mėgo kirvius, kuriuos naudojo ir artimai kontaktinei kovai, ir svaidymui. Taip pat buvo vertinamos buožės ir paprasti mediniai vėzdai, kuriais buvo naudojamosi taip pat kaip ir kirviais. Kalavijas dėl gamybos brangumo ir sudėtingumo naudotas retai¹¹⁷. Šioje vietoje duomenys apie germanų ginkluotę sutampa su P. K. Tacito žinia, jog aisčiai (baltai) „*kalavijus vartoja retai, dažniau vėzdus*“. Kirviai baltų žemėse randami pakankamai dažnai, tai veikiausiai buvo vienas pagrindinių artimosios kovos ginklų, labiau naudotų turtingesnių bendruomenės narių, vadų. Tuo tarpu vėz-

¹¹⁵ Tėn pat.

¹¹⁶ Tėn pat. P. 140–141.

¹¹⁷ Tėn pat. P. 144.

das – paprastas, lengvai pagaminamas, tačiau pakankamai veiksmingas ginklas, prieinamas kiekvienam bendruomenės vyrui. Mediniai vėzdai, be abejo, neišliko.

Įdomu, kad germanai, amžininkų teigimu, labiau vertino svaidomąsias ietis nei lankus. Lankas, neabejotinai plačiai naudotas medžioklėje, karo veiksmuose taip nepaplitęs. Kaip tolimosios kovos ginklai gana plačiai buvo naudojamos rankinės svaidyklės, kuriomis buvo svaidomi akmenys ir specialūs rutuliai¹¹⁸. Gana daug specialiai svaidymui parinktų arba pagamintų akmeninių ir keraminių rutulių randama Zarubincų kultūros gyvenvietėse. Tikėtina, kad svaidymui parinktų akmenų randama ir kitų baltų kultūrų paminkluose, tačiau tyrinėjimų metu į šiuos radinius paprasčiausiai nekreipiama dėmesio, laikant juos atsitiktiniais akmenimis.

Universaliu germanų ginklu buvo *framėja* arba *frama* – nedidelė ietis, kurios ilgis vos viršijo pusantro metro. Jos lapo formos ietigalis buvo platus, ir tokia ietis galėjo būti naudojama ne tik svaidymui, bet ir artimajam mūšiui. Ietimi buvo atliekami duriamieji, o suėmus kotą abiem rankomis – ir kertamieji smūgiai¹¹⁹. Galbūt panašią dvigubą funkciją galėjo atlikti ir kai kurių tipų baltų ietys, pavyzdžiui, turėjusios plačiaplunksnius II–IV a. datuojamus lauro lapo formos IV A potipio (pagal V. Kazakevičių) ietigalius, randamus daugiausia vakarinių baltų žemėse¹²⁰. Žinoma, kol kas tai tik prielaida, reikalaujanti detalios lyginamosios analizės.

Ne mažiau svarbios romėnų autorių, įskaitant P. K. Tacitą, pateikiamos žinios apie germanų socialinę sanklodą. E. Jovaiša ir A. Malonaitis, lygindami antikinių autorių žinias apie germanus su Dauglaukio kapinyno Nemuno žemupyje tyrinėjimų duomenimis, aptinka daug bendrų bruožų ir prieina reikšmingų išvadų. Laidosenos papročiai liudija Dauglaukio bendruomenės socialinę sanklodą buvus artimą germaniškajai. Dauglaukio kapinyno vyrų kapuose rasta įkapių – ginklų kompleksai artimi germanų ginkluotės kompleksams. Atkreipiamas dėmesys į skydus, kuriuos labai vertino germanai. Dauglaukio kapinyne skydų liekanų rasta taip pat nemažai – 25. Remiantis įvairiais požymiais prieinama išvados, jog baltų gentys, kaip ir germanai, gyveno karinės demokratijos sąlygomis. Jai būdingi liaudies susirinkimai, pagoniškasis tikėjimas, paprotinė teisė, tėvinė paveldė-

¹¹⁸ Тараторин В. История боевого фехтования..... с. 144.

¹¹⁹ Ten pat.

¹²⁰ Казакевичюс В. Оружие балтских племенс. 42–45.

jimo linija, renkami kunigaikščiai – genčių vadai, o bendruomenės pagrindinė ląstelė – atskira šeima¹²¹.

Lyginamasis metodas gali būti pakankamai perspektyvus tiriant įvairius senovės baltų gyvenimo aspektus. Pateikti pavyzdžiai rodo, jog mūsų turimos žinios apie baltus ir germanus turi gana daug sąlyčio taškų. Šiuo atveju buvo vadovaujamosi archeologiniais duomenimis apie baltus ir rašytiniais šaltiniais apie germanus. Taip kyla pavojus kai kuriuos duomenis apie germanus automatiškai, be išsamesnės analizės pritaikyti baltams. Lyginamojo metodo rezultatai bus labiau patikrinti ir patikimi tik tada, kai į tyrimų kontekstą bus suvesti ne tik rašytiniai šaltiniai apie germanus ir archeologiniai duomenys apie baltus, bet ir germanų genčių archeologinių tyrinėjimų rezultatai. Tai plačių būsimų tyrinėjimų uždavinys.

7. Ginkluotės raidos tendencijos

Apžvelgiant įvairių baltų genčių ginkluotę, mes jau iš dalies atsakėme į klausimus, kada ir kokio tipo ginklai pradėti naudoti anksčiausiai, kokie baltų ginkluotės pasikeitimai įvyko per pirmuosius keturis mūsų eros šimtmečius.

Tačiau kalbant apie baltų ginkluotės raidą tenka padaryti ir tam tikrų pataisų. Kaip matėme, daugiausia teko remtis tyrinėtų kapinynų medžiaga. Kitaip tariant, galima tiksliau pasakyti, ne kada ginklas pradedamas naudoti, bet kada įsigali paprotys vieną ar kitą ginklą dėti į kapą. Veikiausiai ginklai pradėti dėti mirusiesiems į kapus tik tada, kai jų buvo pakankamai, kai jie jau neturėjo ypatingos materialinės vertės. Antrą vertus, ginklų nebuvimas kapuose dar nerodo vienos ar kitos genties taikingumo, nerodo, kad genties vyrai neturėjo ginklų. Pavyzdžiui, kaimyninėje vakariniams baltams Velbarko kultūroje, skiriamoje karingiesiems gotams, kapuose beveik nerandama ginklų.

Kaip matėme, visose minėtose baltų gentyse labai plačiai buvo naudojami geležiniai kirviai, kuriuos kai kurie tyrinėtojai laiko pagrindiniu baltų karių ginklu senajame geležies amžiuje¹²². Kovai labiau tinkami buvo siauraašmeniai pentiniai kirviai. Prūsų ir galindų žemėse pentiniai kirviai pasirodė jau ankstyvuojančiam romėniškajam laikotarpiui, jotvingių ir sūduvių žemėse jie rasti vėlyvojo romėniškojo

¹²¹ Jovaiša E., Malonaitis A. Baltai ir antika. // Istorija. XLIX L, V., 2001. P. 51–53.

¹²² Nowakowski W. Krieger ohne Schwerter.....s. 387–389.

laikotarpio paminkluose. Šiaurės Lietuvos ir Pietų Latvijos pilkapių srityje pentiniai kirviai žinomi iš I a. antrosios pusės – II a. pr. paminklų, įmoviniai kirviai – iš I a. antrosios pusės paminklų. Ir kitose baltų srityse kirviai aptinkami įvairių periodų senojo geležies amžiaus paminkluose.

Geležiniai ietigaliai įvairių sričių baltų paminkluose rasti jau I a. antrosios pusės paminkluose, daugiausia jų randama II–IV a. paminkluose.

Šiek tiek skiriasi duomenys apie kalavijų naudojimą. Su kalavijais anksčiausiai susipažino ir daugiausiai juos naudojo tik arčiau „Gintaro kelio“ buvusios vakarinių baltų gentys. Romėniški *gladius* tipo kalavijai galindų teritorijoje žinomi jau I–II a. paminkluose, netgi kai kuriuose I a. pirmosios pusės paminkluose. Prūsų teritorijoje romėniškas kalavijas rastas II a. antrosios pusės – III a. pradžios paminkle, tuo laikotarpiu datuojamas ir ilgas dviašmenis kalavijas. Jotvingių ir sūduvių paminkluose ilgi dviašmeniai kalavijai aptikti III–IV „kunigaikštiškuose“ kapuose. Vienintelio Vakarų Lietuvoje turtingame kape aptikto kalavijo liekanos datuotinos III a. viduriu.

Kovos peiliai anksčiausiai pasirodė Mozūrijoje, galindų teritorijoje – dar I a. pr. Kr. – I a. po Kr. Čia kovos peiliai naudoti ir vėliau. Jotvingių ir sūduvių teritorijoje bei kitose baltų srityse kovos peilių daugiau žinoma iš III–IV a. paminklų.

Kartu su puolamaisiais ginklais imta naudoti ir apsauginę ginkluotę. Skydų pasirodymą baltų žemėse tiksliau sunku datuoti, nes dalis skydų pradžioje galėjo būti vien iš medžio ir jų liekanų neišliko. Ankstyviausi skydai su metaliniais antskydžiais pasirodė prūsų teritorijoje, kur jie aptinkami dar I a. pr. Kr. paminkluose. Senajame geležies amžiuje skydus su kūgio ir pusrutulio formos antskydžiais jau naudojo dauguma baltų genčių, įskaitant ir dabartinės Lietuvos teritorijos gyventojus.

Karių raitelių atsiradimą liudija žirgų kapai. Karių kapai su žirgais I ir II a. riboje pasirodė prūsų genčių teritorijoje, kur, beje, aptikta ir puošniausių žirgo aprangos elementų¹²³. Prūsų teritorijoje gausiai randama pentinų. Antroji sritis, kur taip pat rasta nemažai žirgų kapų, žirgo ir raitelio aprangos elementų, yra Vakarų Lietuva – kapų su akmenų vainikais sritis. Čia ankstyviausi žirgų kapai datuo-

¹²³ Gaerte W. Urgeschichte Ostpreußens. S. 169, 186. Abb. 119, 151, 152; Okulicz J. Pradzieje ziem pruskich... S. 372-373, ryc. 170, 180, 182; ir kt.

jami II a. antrąją pusę, nors kai kurie raitelio aprangos elementai, pavyzdžiui, pentinai, yra ankstyvesni. Kitose aptartose baltų etnokultūrinėse srityse neturime ankstyvųjų žirgų kapų, nors beveik visose aptartose srityse randamos ankstyvos pentinų formos. Taigi galima teigti, kad anksčiausiai kariai raiteliai pasirodė prūsų teritorijoje, šiek tiek vėliau kapinynų su akmenų vainikais srityje (Vakarų Lietuva, Pietvakarių Latvija). Senojo geležies amžiaus antrojoje pusėje karių raitelių jau būta visoje baltų genčių teritorijoje.

Apžvelgę senojo geležies amžiaus baltų genčių ginkluotę matome, kad per visus keturis pirmuosius mūsų eros amžius pagrindiniai ginklai buvo ietis, kirvis, naudoti kalavijai, skydai, kovos peiliai, durklai. Pėsčiųjų raitelių ir karių ginkluotė dar mažai kuo skyrėsi, kas, matyt, priklausė nuo kovos taktikos. Reikia pabrėžti, kad baltų gentys naudojo ir romėniškus ginklus (kalavijus, durklus, antskydžius), dalį ginklų įsigijo arba laimėjo kaip trofėjus kovose su savo pietiniais ir pietvakariniais kaimynais germanais (kai kurie skydai, ietigaliai), didesnę dalį ginklų gaminosi vietoje (kirviai, ietigaliai, dalis antskydžių). Pavyzdžiui, ietigaliai įvairiomis rombinėmis plunksnomis yra būdingiausi būtent baltams¹²⁴. Vietoje buvo gaminami žirgo ir raitelio aprangos elementai (žąslai, kamanų papuošimai, dalis pentinų, diržai su metaliniais apkalais). Kai kurių tyrinėtojų nuomone, geležiniai pentinai lenktu lankeliu ir atrietais iš šonų galais (žr. 11 pav.) buvo baltų išradimas¹²⁵. Taigi ir baltų gentys įnešė savo indėlį į europinio *Barbaricum* ginkluotę.

Galima teigti, kad baltų gentims senajame geležies amžiuje buvo žinomi visi ginklų tipai, kuriuos naudojo ir kitos Europos „barbarų“ gentys. Ginklų skaičius padidėjo senojo geležies amžiaus antrojoje pusėje (III–IV a.). Tuo laikotarpiu naudoti įvairesni ietigaliai, plačiau naudoti ilgieji dviašmeniai kalavijai, kovos peiliai, pagausėjo karių raitelių.

8. Fortifikacijos raidos tendencijos

Senajame geležies amžiuje galutinai susiformavo visi pagrindiniai gynybiniai piliakalnių įtvirtinimai – gynybinių sienų, pylimų ir griovių sistemos. Prireikus buvo statomos sudėtingos gynybinės sis-

¹²⁴ Казакевичюс В. Оружие балтских племен... с. 36.

¹²⁵ Перхавко В. Б. Появление и распространение шпор на территории Восточной Европы // Советская археология. Но. 3. Москва, 1978. С. 123.

temos, sudarytos iš kelių griovių ir pylimų eilių piliakalnių aikštelių pakraščiuose, šlaituose ir papėdėse.

Šalia kalvinio tipo piliakalnių, įrengtų atskirose kalvose, žinomų nuo I tūkst. m. pr. Kr., masiškai išplinta krantinio tipo piliakalniai, įrengti kyšuliuose raguvų ir upių santakose. Krantinio tipo piliakalniai žinomi ir ankstyvajame geležies amžiuje, bet senajame geležies amžiuje jie ima vyrėti.

Daugelyje baltų regionų pastebima žemių įtvirtinimų plėtros ir žemės darbų apimtys didėjimo tendencija. Pylimai, kurių šlaitai kartais buvo sustiprinami akmenimis, didėjo nuo 0,5–2 m aukščio ir 2–3 m pločio ties pagrindu pirmaisiais amžiais po Kristaus iki 1,5–3 m aukščio ir 5–7 m pločio, atitinkamai didėjo ir griovių matmenys. Prireikus buvo įrengiamos kelios gynybinės linijos. Galimybę statyti galingus gynybinius įtvirtinimus sąlygojo dvi pagrindinės priežastys: technologinė pažanga ir visuomenės raida. Tobulesni geležiniai įrankiai leido nesunkiai apdirbti medį, statyti daug ir didesnio skersmens rąstų reikalaujančias statybines konstrukcijas. Žemės darbams naudotų kastuvų kol kas neaptikta, tačiau galime spėti, jog jiems galbūt jau buvo pritaikyti geležiniai apkaustai, leidę lengviau dirbti žemės darbus. Deja, tokių radinių kol kas neturime. Savo ruožtu demografinis augimas, aiškiai pastebimas senajame geležies amžiuje, leido mobilizuoti daugiau darbo jėgos įtvirtinimams statyti.

Piliakalnių aikštelių išplanavimas buvo pakankamai įvairus, pastatai buvo statomi aikštelėje atskirai arba susietai su gynybiniais įtvirtinimais – keli pastatai arba ištisas į atskiras patalpas suskirstytas aikštelės perimetru stovintis ilgas pastatas rėmėsi į gynybinį pylimą, arba ilgojo pastato išorinė siena kartu buvo ir piliakalnio gynybinė siena. Didesnėje dalyje Lietuvoje tirtų senojo geležies amžiaus piliakalnių aptikti ilgųjų pastatų likučiai. Pastarasis elementas piliakalnių įtvirtinimų statyboje išliko iki pat viduramžių, kai didesnėje dalyje piliakalnių aikštelės pakraščiuose stovintys pastatai rėmėsi į gynybinę sieną arba pylimą arba sudarė bendrą statybinę konstrukciją, iš esmės atitinkančią ilgojo pastato statybos tradiciją.

Senajo geležies amžiaus sluoksniuose kai kuriuose piliakalniuose (Kereliai, Brikuliai) pastebimos seniausios spėjamų bokštų liekanos.

Senajame geležies amžiuje piliakalniuose šalia stulpinės konstrukcijos pastatų pradedami statyti rentininės konstrukcijos pastatai. Spėjamo rentininės konstrukcijos pastato liekanų Lietuvos teri-

torijoje kol kas aptikta tik Žiegždrių piliakalnyje¹²⁶. Tai veikiausiai paaiškinama prastu medinių konstrukcijų išliekamumu.

Visą senąją geležies amžių piliakalniuose taip pat egzistavo gyvenvietės, neturėjusios jokių papildomų žemių įtvirtinimų. Tai pastebima piliakalniuose, ypač gerai apsaugotuose gamtinių sąlygų.

Kai kuriuose baltų gyvenamo arealo regionuose visą aptariamąjį laikotarpį žmonės gyveno tik įtvirtintose gyvenvietėse. Tai pasakytina apie Dnepro-Dauguvos kultūrą, kurioje iki šiol neaptikta nei viena neįtvirtinta gyvenvietė. Jei neįtvirtintų gyvenviečių nebuvimo priežastimi nėra nepakankami archeologiniai tyrinėjimai, kyla prielaida, jog šios etninės grupės žmonių gyvenimas buvo itin neramus ir didžiulį pavojų jų saugumui kėlė ne tik kitų etnosų, bet ir kaimyninių bendruomenių žmonės.

Labai reikšmingu fortifikacijos raidos momentu yra erų sandūroje brūkšniuotosios keramikos kultūros areale pastebima nauja įtvirtintų gyvenviečių įrengimo tendencija, kai šios gyvenvietės pradedamos kurti ne tik piliakalniuose, kurių įrengimo vietos parinkimui anksčiau didžiulę reikšmę turėjo gamtinės apsaugos faktorius, bet ir natūraliai neapsaugotose vietose. Tai yra rimtas kokybinis žingsnis, rodantis, jog fortifikacija pasiekė aukštą lygį, leidžiantį žmonėms būti mažiau priklausomais nuo gamtos sąlygų ir kurtis gyvenimui bei ūkininkavimui patogesnėse vietose.

Reikšmingas G. Zabelios pastebėjimas, kad į brūkšniuotosios keramikos kultūros arealą įsiveržus vakarų baltams, atnešusiems grublėtosios keramikos gamybos tradiciją, įsitvirtinusiems didžiojoje arealo dalyje ir perėmusiems piliakalnių naudojimą, pastebimas piliakalnių įtvirtinimų regresas. Atėjus naujiems gyventojams, labai išsiplėtė neįtvirtintos gyvenvietės, o piliakalniai vis labiau ėmė atlikti slėptuvių funkciją. Ši piliakalnių funkcija ir kitose baltų žemėse vyravo visą vidurinįjį geležies amžių.

Senovės baltų medinės fortifikacijos raidoje galima išskirti du pagrindinius pakilimo periodus – ankstyvąjį ir ypač senąjį geležies amžių, kai susiformavo visi pagrindiniai baltų žemėse žinomi medžio ir žemės kompleksinių įtvirtinimų tipai, ypač plačiai įgyvendinti senajame geležies amžiuje, ir vėlyvąjį geležies amžių bei XIII–XIV a., kai šalia mūro pilių buvo statomos stiprios medinės pilys ir jų kompleksai, Lietuvos valstybėje atlikę labai svarbų vaidmenį visos šalies gynyboje.

¹²⁶ Daugudis V. Seniausieji mediniai pastatai ..., p. 63–64.

9. Kariniai konfliktai

Baltų žemėse senajame geležies amžiuje neabejotinai vyko daug susidūrimų tarp atskirų bendruomenių, genčių ir su kaimyninių etnosų atstovais. Apie kovas ir susidūrimus kalba piliakalniuose su-naikintų įtvirtinimų pėdsakai: sudegintų įtvirtinimų liekanos, į žemę įsmigę baltams nebūdingi strėlių antgaliai. Pagrindinė karinių konfliktų priežastis buvo noras prisiplėšti turto. Tikriausiai grobdavo gyvulius, prabangos daiktus, kitą turtą.

Baltų žemes pasiekdavo svetimšalių kariniai būriai. Baltams galbūt tekdavo atremti kai kurių germanų genčių, Pševorsko kultūros gyventojų antpuolius. Tai rodo dalis bendrų ginklų, raitelio aprangos daiktų formų, panaši ginkluotė. Galėjo puldinėti ir kitos gentys. Tacitas mini, kad „venetai plėšikaudami išnaršė visus miškus ir kalnus, dunksančius tarp peukinių ir fenų“¹²⁷. Dnepro vidurupio baseino Zarubincų kultūros gyvenvietėse randami trisparniai strėlių antgaliai. Manoma, kad tai sarmatų genčių antpuolių, vykdytų apie I a., pėdsakai¹²⁸. Su Zarubincų kultūros atstovais veikiausiai susiremdavo ir brūkšniuotosios keramikos kultūros žmonės. A. Medvedevo nuomone, išskirtini du gausia ginkluote ir žirgų aprangos detalėmis pasižymintys raidos etapai. I a. kai kuriuose šios kultūros piliakalniuose pasirodo vakarų baltų, taip pat Zarubincų kultūros radinių. Tarp pastarajai kultūrai būdingų radinių ypač daug ginklų. Manoma, kad tai gali liudyti tarp brūkšniuotosios keramikos kultūros atstovų ir ateivių Zarubincų kultūros žmonių vykusius karinius susidūrimus¹²⁹. Tikriausiai ir baltų būriai kartais dalyvaudavo tolimuose karo žygiuose. Ne visi kariai iš jų grįždavo. Tai liudija Eitulionyse rastas kenotafas.

Neabejotinai baltai dar nesuvokė savęs kaip vieningo etnoso ir gana dažnai kovojo tarpusavyje. Tai liudija, kad ir rytinių baltų gyvenimas įtvirtintuose piliakalniuose netgi ir tose teritorijose, kurios buvo baltų gyvenamo arealo centre, šimtus kilometrų nutolusiame nuo nebaltiškų etnosų teritorijų, patikimai apsaugotame gausių gamtinių kliūčių.

Į žygius buvo vykstama pėsčiomis arba jojama žirgais. Apie vandens kelių naudojimą karo tikslams senajame geležies amžiuje kol

¹²⁷ Tacitas P. K. Rinktiniai raštai, p. 31.

¹²⁸ *Славяне и их соседи в конце I тысячелетия ...*, с. 29.

¹²⁹ *Медведев А. М. Белорусское Понеманье...*, с. 63.

kas galime tik spėlioti. Ypač sudėtinga ką nors pasakyti apie laivybą Baltijos jūroje, tačiau galime numanyti, kad ji vyko, jei ne visoje jūroje, tai bent jau pakrančių zonoje. Kaip visiškai teisingai pastebi R. Banytė, „Jūros pakrančių gyventojai nebūtinai esti ypač sumanūs jūrininkai, tačiau tikrai nebūna taip, jog žmonės, gyvenantys prie didesnio vandens telkinio, nemokėtų pasigaminti bent primityvios vandens susisiekimo priemonės. Paprasčiausiais luotais ar valtimis, matyt, nėra labai paprasta kirsti jūrą skersai išilgai, tačiau tai yra pakankamos plaukiojimo priemonės „gyvenant iš jūros“ – joje žvejojant ar renkant kitas gėrybes“¹³⁰. Jūros keliais vyko ir prekyba. Labiausiai tikėtina, kad laivai plaukiojo pakrančių zonose, kuriose galėjo būti užpulti pakrančių gyventojų. Jūrinę prekybą visais laikais lydėjo piratavimas. Baltų žemėse laivyba vyko jau neolite¹³¹, tačiau apie laivybą senajame geležies amžiuje kol kas praktiškai neturime jokių duomenų.

Laivyba neabejotinai vyko vidaus vandens keliais, visų pirma tokiomis didelėmis upėmis kaip Dnepras, Dauguva, Nemunas. Šie vandens keliai tiko ne tik prekybai, bet ir plėšikiškiems žygiams. V. Daugudis yra pastebėjęs, kad senajame geležies amžiuje piliakalnių su stipresniais įtvirtinimais būta daugiausia vakariniuose, pietiniuose ir iš dalies šiaurės rytiniuose Lietuvos rajonuose, taip pat rytinėje ir vakarinėje Latvijoje, Padauguvyje, kai kuriuose Vidurio Baltarusijos ir Rytprūsių rajonuose. Jo prielaida, jog šiems ypatumams įtaką darė ne tik padažnėję kaimyninių genčių antpuoliai, bet ir per minėtas sritis ėję tranzitinės prekybos keliai¹³², reikėtų laikyti teisinga. Juolab pastebėta, kad Dnepro-Dauguvos kultūros žmonės išvis stengėsi įsikurti toliau nuo Dauguvos, buvusios prekybą, o tuo pačiu ir plėšimus, grobikiškus antpuolius vykdžiusių žmonių keliu.

Senasis geležies amžius daugelio autorių tradiciškai laikomas gana ramiu baltų raidos laikotarpiu. Turimi kol kas negausūs antropologinių tyrimų duomenys šiai prielaidai neprieštarauja. Remiantis visų pirma Marvelės kapinyno palaikų tyrimo duomenimis konstatuojama, jog senajame geležies amžiuje bent jau Marvelės bendruomenės žmonės gyveno ramesnį gyvenimą nei vėlesniais laikotarpiais, pastebėtos smurtinės traumos labiau primena buitinių konfliktų (konfliktų bendruomenės viduje), o ne kovinių susidūrimų (konfliktų tarp

¹³⁰ Banytė R. Jūra ir žmonės. Keletas pastebėjimų apie pajūrio baltų gyvenimą ir papročius senajame geležies amžiuje // Istorija. XLIV, V., 2000. P. 3.

¹³¹ Kuncienė O. Susisiekimo vandeniu priemonės Lietuvoje iki XIII a. // Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai. A serija. V., 1975, T. 1 (54). P. 51–58.

¹³² Daugudis V. Senoji medinė statyba..., p. 28.

bendruomenių) padarinius¹³³.

Veikiausiai teisinga yra V. Kazakevičiaus prielaida, jog pirmaisiais amžiais po Kristaus griežtos baltų karinės organizacijos dar nebuvo. Baltų kariai turėjo būti kariai savanoriai (pašauktiniai), susirinkę į būrius kilus pavojui. Jiems vadovavo arba vyresnio amžiaus ir didesnę gyvenimo patirtį sukaupę žmonės, gerai išmanantys kovos meną ir puikiai valdantys ginklus, arba bendruomenių vyresnieji, t. y. praktiškai tie patys žmonės. Tuo metu vadų įtaka ir autoritetas visų pirma reiškėsi ne turtu, bet asmeninėmis savybėmis: drąsa, kovingumu, sugebėjimu tobulai valdyti ginklus, organizatoriaus gabumais, iškalbingumu. Vadai rėmėsi bendruomenės nuomone¹³⁴. Baltų genčių neįjungė bendra religinė sistema, kokia egzistavo, pavyzdžiui, keltų gentyse. Taigi nebuvo vienijančio ideologinio faktoriaus. Karo atveju baltams tekdavo pasikliauti tik nedidelės giminės ir bendruomenės jėgomis. Be abejo, galėjo būti sudaromos ir tam tikros bendruomenių bei genčių karinės sąjungos.

Kapų radiniai liudija, kad bendruomenių karinių būrių dar nesudarė kariai profesionalai. Vyrų kapuose kartu su ginklais randami darbo įrankiai rodo, kad čia palaidoti eiliniai bendruomenės nariai, imdavę ginklą į rankas kilus pavojui arba plėšiamųjų žygių metu. Taigi galima kalbėti apie savitą bendruomeninę vyrų karinę prievolę. Galbūt tam tikrų didesnių prievolių turėjo kariai raiteliai, vėliau sudarę genčių „kunigaikštukų“ kariaunas, kurių egzistavimo pėdsakai atsekami jau kai kuriuose viduriniojo geležies amžiaus pradžios laidojimo paminkluose.

Karinių būrių pagrindą sudarė kariai pėstininkai. Raiteliai, kurių buvo nedaug, veikusiai kaudavosi susimaišę su pėstininkais. Tokią kovos taktiką Tacito laikais naudojo germanų gentys¹³⁵.

Taigi apibendrinant galima pasakyti, kad senajame geležies amžiuje kariniai konfliktai baltų gyvenamame areale vyko tiek su nebaltiškų etnosų atstovais, tiek baltų etninių grupių viduje. Karai buvo plėšiamųjų žygių pobūdžio. Profesionalių karių sluoksniš dar nebuvo susiformavęs, karines pajėgas sudarydavo eiliniai bendruomenininkai, vadovaujami autoritetinių vyresniųjų – renkamų vadų. Egzistavo karinė demokratija, žinoma tarp to paties laikmečio germanų ir kitų europinio *Barbaricum* genčių.

¹³³ Jankauskas R. Lietuvos gyventojų antropologija: nuo seniausių laikų iki XIII a. // Istorija. XLIX L, V, 2001. P. 41-42.

¹³⁴ Kazakevičius V. Geležies amžiaus baltų genčių ginkluotė. Habilitacinis darbas, p. 60.

¹³⁵ Tacitas P. K. Rinktiniai raštai, p. 8.

IŠVADOS

1. Senasis geležies amžius – itin sparčios baltų ginkluotės ir fortifikacijos raidos periodas, kuriame išryškėjo tolesnės baltų karybos raidos tendencijos.

2. Senajame geležies amžiuje susiformavo visi pagrindiniai medžio ir žemės kompleksinių įtvirtinimų tipai, žinomi baltų žemėse I tūkst. – II tūkst. pradžioje. Spartų fortifikacijos tobulėjimą lėmė masiškai išplitę geležiniai įrankiai ir augantis gyventojų skaičius, kas leido atlikti didelės apimties medžio apdirbimo ir žemės kasimo darbus. Fortifikacijos įgūdžių tobulėjimas leido pradėti statyti gynybinius įtvirtinimus ir gamtos natūraliai neapsaugotose vietose.

3. Senajame geležies amžiuje vakarinių baltų kariai naudojo ne tik vietinės gamybos, bet ir romėniškus ginklus, bendraeuropinių tipų ginklus. Ginklų skaičius baltų bendruomenėse senajame geležies amžiuje ypač pagausėjo. Kai kurie ginklų tipai (ietys su rombiniais antgaliais) būdingi tik baltams, taigi ir baltai įnešė savo indėlį į to meto europinio *Barbaricum* ginkluotę.

4. Senajame geležies amžiuje kariniai konfliktai baltų gyvenamame areale vyko tiek su nebaltiškų etnosų atstovais, tiek baltų etninių grupių viduje. Karai buvo plėšiamųjų žygių pobūdžio. Egzistavo karinė demokratija. Profesionalių karių sluoksnis dar nebuvo susiformavęs, karines pajėgas sudarydavo eiliniai bendruomenininkai, vadovaujami autoritetinių vyresniųjų – renkamų vadų.

5. Baltų karyba turėjo daug bendrų bruožų su to paties meto germanų karyba. Šiuo klausimu būtinos platesnės lyginamosios archeologinių ir rašytinių šaltinių studijos.

6. Prioritetinės senojo geležies amžiaus baltų karybos tyrimų kryptys ateityje turėtų būti viso baltų arealo ginkluotės ir fortifikacijos tyrimų duomenų apibendrinimas, nuodugnesni fortifikacijos tyrimai. Kuo didesnę dėmesį būtina skirti baltų karybos istorijos duomenų įtraukimui į europinį karybos istorijos tyrimų kontekstą.

Įteikta 2003-02-06

RÉSUMÉ

Les caractéristiques de l'art de la guerre des Baltes à l'Âge de fer (Ier-IVe siècle)

*Prof. habil. Dr Mykolas Michelbertas
Manvydas Vitkūnas
Université de Vilnius*

L'Âge de fer est une période d'évolution très rapide de l'armement et de la fortification des Baltes, où se révèlent les futures tendances de l'évolution de l'art de la guerre balte.

Tous les principaux types de fortifications complexes en bois et en terre, connus sur les terres baltes au Ier et début du IIe millénaire, se sont formés à l'Âge de fer. Les outils en fer massivement étendus et l'augmentation du nombre d'habitants autorisant la réalisation de travaux de transformation du bois et d'extraction de la terre sur une grande échelle, a permis l'amélioration accélérée de la fortification. L'amélioration des pratiques de fortification a permis de commencer à construire des fortifications défensives à des endroits naturellement non protégés par l'environnement.

À l'Âge de fer, les soldats baltes de l'ouest utilisaient non seulement des armes de production locale, mais aussi des armes romaines et de type européenne. La quantité d'armes a beaucoup augmenté dans les communautés baltes à l'Âge de fer. Certains types d'armes (lances avec des bouts en losange) étaient caractéristiques seulement aux Baltes, les Baltes ont ainsi apporté leur contribution à l'armement "Barbaricum" de cette époque.

À l'Âge de fer, les conflits militaires avaient lieu sur l'aire de vie des Baltes autant contre les représentants d'ethnies non baltes qu'à l'intérieur contre des groupes ethniques baltes. Les guerres étaient des marches de pillages. Il existait une démocratie militaire. La classe des soldats professionnels ne s'était pas encore formée, la troupe non gradée, commandée par des supérieurs qui avaient de l'autorité des chefs élus-, composait les forces militaires.

L'art de la guerre des Baltes avait beaucoup de traits communs avec l'art de la guerre germanique de cette époque. Des études comparatives des sources archéologiques et écrites plus étendues sont nécessaires sur cette question.

Les directions prioritaires des études sur l'art de la guerre balte à l'Age de fer devraient à l'avenir être la généralisation des données des recherches sur l'armement et les fortifications de toute l'aire balte et des études plus détaillées sur la fortification. Il est nécessaire de porter une attention plus grande à l'introduction des données sur l'histoire de l'art de la guerre des Baltes dans le contexte européen des recherches sur l'histoire de l'art de la guerre.

LIETUVOS KARIUOMENĖS ORGANIZACIJA REGLAMENTUOJANTYS DOKUMENTAI 1717–1775 M.

Dr. Valdas Rakutis
(Vytauto Didžiojo karo muziejus)

Įvadas

1782 metų kovo 4 d. Abiejų tautų Nuolatinės Tarybos Karo departamentas pasiuntė kai kuriems Lietuvos kariuomenės daliniams įsakymus atsiųsti visus turimus senus reguliامينus¹. Įgalioti karininkai: pulkininkas leitenantas Grigas Volanas (Grzegosz Wolań) ir mjr. Vygandas (Wigand) gautą iš dalinių departamento medžiagą perrašė ar tiesiog surišo į vieną Karo komisijos fondui priklausančią knygą, šiuo metu esančią Lietuvos valstybės istorijos archyvo senųjų aktų Karo komisijos fonde Nr. 18259. Prieš keletą metų ji pateko į straipsnio autoriaus rankas ir nuo to laiko prašėsi pateikiama mokslo pasauliui. Tačiau nesinorėjo šią medžiagą paprastai publikuoti, kadangi ji būtų užėmusi daug vietos, o pateikti duomenys, nesant paaiškinamosios medžiagos, turėtų mažai naudos kitų sričių specialistams, todėl ryžausi rastą medžiagą pateikti pridedant istorinį ir karybos raidos kontekstą, kad pateiktasis straipsnis galėtų būti laikomas užpildančiu Lietuvos kariuomenės istorijos baltąją dėmę.

Iš turimų dokumentų sunku spręsti, kieno iniciatyva buvo atliktas visas šis darbas. Kad tokį dalyką galėjo sugalvoti pats Karo departamentas, jame posėdžiaujantys Nuolatinės tarybos nariai ir komandiruoti karininkai, nesinorėtų tikėti, nes tada toks pats darbas turėjo būti atliktas ir Lenkijos Karalystės kariuomenėje, tačiau apie tai jokie Lenkijos karybos istorikai, kur kas daugiau nei Lietuvoje dirbę su Lenkijoje saugoma archyvine medžiaga, nerašė. Į autorystės klausimą atsakys ateities tyrimai.

Trumpai apibūdinsime medžiagą apdorojusius karininkus. Pulkininkas Grigas Volanas (Grzegosz Wolań) buvo vienas iš ilgiausiai

¹ List in valoris Ordynansu do Kommendanta Brygad Ussarskiey y petehorskiej lub na mieyscu ich Kommendę maiących względem doniesienia o pierwiastkowey płacy y Stanie Korpusów y przyłania extractów Etatów dawniejszych do Kancellaryi Departamentu. LVIA, f. SA, b. 18585, l. 95–97. Tokie patys įsakymai tą pačią dieną buvo duoti priešakinės sargybos pulkams ir penkiems pėstininkų pulkams, o apie jų išsiuntimą buvo informuotas tuo metu LDK kariuomenei vadovaujantis gen. lttn. kunigaikštis Adomas Čartoriskis. Tarp išvardintų adresatų nepaminėti gvardijos regimentai, janičarai ir artilerijos korpusas. Ten pat, l. 97.

tuo metu tarnaujančių Respublikos kariuomenėse karininkų, savo karjerą pradėjęs 1732 metais Saksonijos Grand–muškietininkų regimente, kai Augustas II siekė reformų būdu sustiprinti visų savo valstybių gynybinį pajėgumą, ir kaip tik per minėto regimento karininkus ir puskarininkius vėliau siekė stiprinti savo įtaką Lenkijos ir Lietuvos kariuomenėse. Didžiąją savo gyvenimo dalį šis karininkas tarnavo Lenkijos Karalystės gvardijos pėstininkų regimente², kuris visą XVIII a. vidurio laikotarpį buvo pavyzdingas ir kovinėmis savybėmis pasižymintis dalinys, anot tyrinėtojų, geriausias dalinys Respublikoje. Į Lietuvą jis pateko 1764–1765 metais, jo pavardę mes sutinkame vadinant iš Radvilų atimto Slucko įgulai, formaliai priskiriant jį Didžiosios buožės pėstininkų regimentui (po 1775–1776 metų reformų 2 didžiosios buožės pėstininkų regimentas)³. Ilgametė patirtis Respublikos kariuomenėse tikriausiai buvo tas veiksnys, nulėmęs šio karininko darbą Karo departamente prie Nuolatinės tarybos. Negalima atmesti spėjimo, kad paties Volano iniciatyva šis dokumentų rinkimas ir buvo organizuotas. Apie mjr. Vygandą duomenų neturime, jis greičiausiai tarnavo Lenkijos Karalystės kavalerijoje, todėl daugiau duomenų bus galima surinkti tik pasirodžius karininkų sąrašų I tomo 1 daliai⁴.

Kiek pateiktoji medžiaga atspindi realią padėtį, nėra lengva atsakyti, kadangi turime labai nedaug informacijos iš kitų šaltinių. Atsiminimai tėra keli: Martyno Matuševičiaus (Marcin Matuszewicz) ir Andriejaus Kitovičiaus (Jędrzej Kitowicz), kurių tik pirmieji skirti LDK. A. Kitovičius⁵, labai detaliai aprašęs kariuomenės gyvenimą Augusto III laikais, pažino Lenkijos Karalystės kariuomenės gyvenimą, o kaip rodo Stanislovo Augusto Poniatovskio laikų kariuomenės tyrimai, kuriems skirti ligšioliniai mano tyrimai, skirtumų būta. Janas Vimeris (Jan Wimmer), aprašydamas to paties laikotarpio Lenkijos kariuomenę, buvo labai parankus konsultantais, tačiau tiek jo, tiek LDK kariuomenei skyrusio Mariano Lecho (Marian Lech) darbai tėra pirmieji bandymai, kuriuos turės papildyti šis ir kiti straipsniai.

² Machynia M. ir kt. *Oficerowie Rzeczypospolitej Obojga Narodów 1777–1794*, t. II *Wojsko Wielkiego Księstwa litewskiego*, s. 360.

³ Rakutis V. Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės Karo komisija 1765–1776 m. // *Karo archyvas*, t. XV, Vilnius, 1998.

⁴ Šis tomas turėtų pasirodyti 2002–2003 metų sandūroje. *Oficerowie Rzeczypospolitej Obojga narodów. T. I. Wojsko Koronne*, cz. 1 *Sztaby i kawaleria*. Aut. Machynia M. *Srednicki Cz.*

⁵ Kitowicz J. *Opis obyczajów za panowania Augusta III*. Warszawa, 1985.

Kadangi brandžiausi darbai apie LDK kariuomenę Saksų laikais parašyti Mariano Lecho, pateiksime išsamesnę jo darbų kritiką⁶. Darbo privalumas: geras asmeninės dalinių sudėties įvertinimas ir šaltinių gausa, paremta Vyriausiam Senujų Aktų archyve Varšuvoje (AGAD) saugoma Radvilų archyvo VII dalimi, taigi informacija apie 1735–1762 metų laikotarpį, kai M. K. Radvila buvo etmonu. Neturėta dokumentų, apibrėžiančių vidaus tvarkos taisyklės, tačiau buvo galima vertinti faktinę padėtį. M. Lechas užsibrėžė atsakyti į labai daug klausimų, jam rūpėjo dalinių dydis, organizacija, realios funkcijos, praktiškai viskas, ką buvo galima išpešti iš lakoniškos informacijos. Ėmėsis apskaičiuoti realios kariuomenės santykį su etate numatytomis porcijomis jis atliko labai reikalingą darbą, tačiau vertinimai, paremti momentine padėtimi visam laikotarpiui per daug anksatyvi, ypač kai bandomas apskaičiuoti atostogaujančių procentas ar kiti atsitiktiniai skaičiai. Kitas straipsnių trūkumas – nepakankamas įsigilinimas į laikotarpio dvasią. Kalbėdamas apie rotmistro pareigybės, M. Lechas nesupranta, kad rotmistų pareigybės buvo suvokiamos ne kaip tiesiogiai tarnaujančių, bet savo vardu pritraukiančių bajorus prie tarnybos ir galinčių tokiu būdu suteikti poziciją smulkesniems savo klientams. Jis darė prielaidą, kad kariuomenė yra institucija, skirta tik krašto gynybai, o ne eiliniai titulai bajoriškoje Respublikoje, bent jau tautiniame autoramente, todėl daugelis papročių ir nuostatų atrodo keistai. Bet koku atveju, M. Lecho straipsniai tapo labai parankia atrama, ypač apibūdinant dalinius, nepateikusius informacijos apie save Karo departamentui.

Jonas Daujotas paskelbė kelis straipsnius skirtus kariuomenės problemoms Augusto III valdymo laikotarpiu⁷. Pirmasis straipsnis, skirtas Augusto III laikams, labiausiai vertingas tuo, kad jame į mokslinę apyvertą įtraukti dokumentai, skirti LDK artilerijai, iš Lietuvos valstybės istorijos archyvo, taip pat atkreiptas dėmesys į atskirus faktus, ligi šiol nepastebėtus istoriografijoje, tačiau informacija

⁶ Lech M. Autorament cudzoziemski wojsk Wielkiego Księstwa Litewskiego w epoce saskiej. *Studia i Materiały do historii wojskowości*. T. VII, cz. 1, Warszawa, 1961. To paties: Jazda autoramentu polskiego wojsk Wielkiego Księstwa Litewskiego w dobie saskiej. // *Studia i Materiały do historii wojskowości*. T. VII, cz. 2, Warszawa, 1961. Autorament cudzoziemski wojsk Wielkiego Księstwa Litewskiego w epoce saskiej // *Studia i Materiały do historii wojskowości*. T. VII, cz. 1, Warszawa, 1961.

⁷ Daujotas J. Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės karybos problemos Augusto III valdymo laikotarpiu (1733–1763) // Lietuvos valstybė XII–XVIII a., p. 549–557. To paties LDK (Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės) kariuomenė XVIII a. // Karo archyvas, Nr. XIV, Vilnius, 1997.

paskelbta nesistemiškai, remiantis daugiau dalykiniu, o ne chronologiniu principu, todėl kariuomenė įgavo statiško, nekintančio ir mažai reaguojančio į to meto įvykius organizmo bruožų. Galbūt per daug užsibrėžta padaryti iškelti per daug problemų, pasitaiko niekuo nepagrįstų vertinimų, nepakankamai suprasta M. Lecho pateikta statistinė medžiaga.

Siekiant apibūdinti viso laikotarpio LDK kariuomenę, reikia sukaupti dar didesnę archyvinę bazę. Tolesni žingsniai turėtų vykti etmonų archyvų paieškų kryptimi. Reikėtų ištirti Liudviko Konstanto (Konstantino) Pociejaus archyvą, kurio 1720 m. apyrašas yra žinomas, bei kitų etmonų archyvų likučius. Svarbi informacija gali būti saugoma Drezdeno archyve, šiandieninėje Vokietijoje, nepakankamai žinomi Kijevo ir Lvovo archyvai Ukrainoje. Tačiau tai jau kitų straipsnių uždaviniai, o juos rašant reikia sumažinti tiriamojo laikotarpio apimtį ir daugiau dėmesio skirti kariuomenėje tarnaujantiems žmonėms, jų tarpusavio santykiams. Labai perspektyviai atrodo bandymas lyginti kariuomenės ir visuomenės papročius, luominę struktūrą, ieškoti kariuomenės funkcijose valdančiojo luomo pažiūrų apraiškų, o ne išankstinio kariuomenės funkcijų priskyrimo ir vėlesnio nepasitenkinimo, kad nėra taip, kaip norėtusi.

Lietuvos kariuomenės istorijoje 1717–1764 m. laikotarpis yra viena iš mažiausiai tyrinėtų temų. Panaši situacija yra susidariusi ir Lenkijoje. Tokia padėtis susidarė dėl objektyvių, tiek ir dėl subjektyvių priežasčių. Kaip objektyvias galima įvardinti kompleksinių šaltinių trūkumą, kariuomenės istorijos specifiką. Tačiau kur kas svarbesnės buvo subjektyviosios: „Auksiniai Saksų laikai“ buvo vienas iš nepatraukliausių laikotarpių Abiejų Tautų Respublikos, kaip valstybės, istorijoje nebuvo čia nei esminių reformų, nei akivaizdaus progreso, nei toli siekiančių, bet realių vizijų. Tai, be jokios abejonės, sąstingio ir valstybės merdėjimo laikai, kuriuos tyrinėti dažniausiai nėra nei įdomu, nei labai vertinga. Tai pasakytina ir apie kariuomenę, kuri glaudžiai susijusi su valstybės istorija. Tačiau toks įvaizdis netrukdo imtis tam tikrų šio laikotarpio sričių, kai domimasi ne tik sėkmėmis, pergales pasiekusiomis kariuomenėmis, bet ir kitomis, „miegančiomis“ kariuomenėmis, atskirais daliniais ir mažomis socialinėmis kariuomenių grupėmis.

Kariuomenės dalinių reguliavimai yra vienas iš pagrindinių šaltinių, kuriuose atsispindi dalinių organizacija, atlyginimai, materialinis aprūpinimas, ginkluotė, todėl jų įtraukimas į mokslinę apyvertą yra

didžiausias šio darbo tikslas. Turint keletą tokių dokumentų galima spręsti apie tas nedideles permainas, kurios vyko Lietuvos kariuomenėje Saksų laikais. Šio straipsnio uždavinys – pristatyti ir apdoroti naujai rastus XVIII a. LDK kariuomenės dokumentus, pateikiant juos to meto kariuomenių kontekste. Kartu bus siekiama atsakyti į klausimus, kokia buvo dalinių organizacija, ginkluotė, finansavimo sistema. Deja, ne visada turimi duomenys apie visus dalinius, todėl sunku daryti apibendrinimus.

Straipsnyje pateikiami bendriausi duomenys ir apie tuos dalinius, kurie nepateko į jau minėtą 1782 m. Karo departamento surinktą knygą, kad skaitytojas galėtų suprasti bendrą LDK kariuomenės organizaciją, o tyrinėtojas žinotų, kuriose vietose dar reikia padirbėti tiek ieškant naujų šaltinių, tiek juos vertinant, tiek apibendrinant.

Analizuojant atskirus reguliavimus, remtasi prie dokumento pavadinimo nuorodose nurodytu šaltiniu, todėl tekste išnašos nekaruojamos. Lyginamoji ir kita tiesiogiai su šaltiniu nesusijusi poskyrio dalis, kurioje pateikta autoriaus nuomonė, atskirta trimis žvaigždutėmis. Straipsnio pabaigoje pateikiamas terminų žodynelis.

1. 1717 metų etatas

Etato sudarymo aplinkybės. Šiaurės karo metu Lietuvos kariuomenė nebuvo savarankiškas politinis įrankis nei švedų, nei Augusto II rankose. Tai greičiau gyventojų simpatijas rodanti formuotė ar tikriau paskiri būriai, remiantys arba švedus, arba antišvedišką koaliciją. Nė vienas Šiaurės karo mūšis nebuvo kovotas vien Respublikos pajėgomis, praktiškai nė vienas didesnis iš jų nebuvo laimėtas, o ir pralaimima buvo daugiausia dėl mūsų kariuomenės kaltės, taigi kariuomenės reitingas tiek savos visuomenės, tiek kaimynų akyse buvo ypač žemas, nors oficialiose kalbose ir buvo minimi žygdarbiai bei nuopelnai. 1709–1717 m. laikotarpis buvo tas laikas, kada formavosi pagrindinės 1717 m. reformos prielaidos, kūrėsi tam tikros organizacinės normos. Svarbų vaidmenį atliko 1710 m. Varšuvos seimo (Didžiosios Tarybos) priimtose nuostatos.

1710 metais Didžiojoje Varšuvos taryboje, kuri veikė Sandomiro konfederacijos rėmuose, faktiškai atlikdama seimo funkcijas, buvo keliamas kariuomenės didinimo klausimas. Sprendimai buvo priimami sunkiai, reikėsi atskirų vaivadijų separatizmas, paviatų vė-

liavų kūrimo idėjos. Kariuomenės didinimo projektas⁸ buvo pasiūlytas balandžio 4 d., prie jo savaitę laiko dirbo atskirai susirinkę etmonai, valdovas ir provincijų sesijos. Lietuvoje didelę reikšmę turėjo generalinės amnestijos ir Sapiegų grąžinimo į legalų gyvenimą reikalai, tačiau numatytais mokesčiais bajorai apsidėti sutiko. Pagrindinės diskusijos bendrame seime vyko ne tiek dėl būsimos kariuomenės dydžio, jis buvo įvardintas aiškiai 36 000 karių Lenkijai ir 12 000 LDK, dažnai minint Liublino seimo priimtą etatą, bet dėl to, kas turėtų tokią kariuomenę išlaikyti – vyriausiasis išdas ar vaivadijos⁹. Kai kuriems deputatams kilo abejonių, ar numatytus pinigus pavyks surinkti, nes tiek privačiuose dvaruose, tiek ekonomijose yra labai sunki padėtis¹⁰. Tačiau ir gyventi toliau taip buvo sunku, nes krašte buvo „pagalbinė“ Rusijos kariuomenė, apie kurios išvedimą buvo taip daug kalbama ir deramasi su Rusijos pasiuntiniu, kažkas juk turėjo perimti tvirtoves, pasienio apsaugą, o ir švedų pavojus nebuvo visiškai praėjęs. Augustas II buvo pakankamai populiarius, tačiau visgi buvo prisibijoma jo ambicingų tarptautinių planų ir dar ambicingesnių vidaus politikos projektų.

Kita problema, kokia turi būti kariuomenė, kalbėta buvo nedaug, tik LDK kancleris paminėjo, kad savų pėstininkų kūrimas šiame krašte baigėsi blogai, todėl siūlė naudoti svetimšalių pavyzdžio dalinius. Rožanų atstovas (posel rożański) siūlė kuo greičiau pasiūsti etmonams karininkus į vaivadijas bei siūlė karaliui pasiūsti universalius vaivadijoms. Galų gale balandžio 10 d., seimui atsisakius duoti generalinius mokesčius, buvo paliktas Liublino seimo etatas¹¹. Su tuo nenorėjo sutikti kariuomenės didinimo šalininkai, ir kitą dieną buvo svarstomas projektas „Respublikos gynimas“. Šiame projekte numatytos reformos daugumai deputatų nepatiko, geriausiu atveju sutiko duoti vaivadijų pėstininkus. Karalystės iždininkas matydamas, kad valstybinės kariuomenės stiprinimo projektas buksuoja, pradėjo ieškoti kompromisų, kad galbūt kariai su savo 100 auksinų alga tegu būna vaivadijų žinioje, bet apranga ir ginklai (140 auksinų) tegu lieka Respublikos iždų žinioj. Tačiau daugiausiai priešinantį kai kurioms Didžiosios Lenkijos vaivadijoms, nutarimas priimtas nebuvo, bet ir

⁸ Diariusz walnej rady Warszawskiej z roku 1710. Wilno, 1928, s. 174.

⁹ LDK iždininko kalba. Diariusz walnej rady Warszawskiej z roku 1710. Wilno, 1928, s. 176–177.

¹⁰ Zakročimo seniūno komentaras LDK iždininko kalbai. Ten pat, s. 179.

¹¹ Ten pat, s. 183.

nebuvo visiškai atmestas. Balandžio 12 d. vėl grįžo prie kariuomenės algų klausimo, buvo perskaitytas projektas „Reguliarūs ir laiku mokami ketvirtiniai mokesčiai kariuomenei“, sudarytas 1661 m. pavyzdžiu ir numatantis pavietų pėstininkų milicijas, kiekvienam kariui mokant 100 auksinų metinę algą ir skiriant 140 auksinų metinių išlaidų ginklams, ekipuotei ir uniformai. Tai reiškė apie 7 milijonus auksinų, kai etmonų projektas numatė 15 milijonų ketvirčiui. Antrą kartą grįžus prie pateikto projekto, vėl prasidėjo debatai dėl per didelių mokesčių. Iš tikrųjų, pereinant prie trejų metų laikotarpio reguliarių mokesčių, reikėjo patikimų ir garantuotų mokesčių, kad išdas būtų pajėgus išmokėti algas, nes netiesioginiai mokesčiai dėl sugriautos infrastruktūros daug duoti negalėjo¹². Lietuvių projektas „Užmokestis kariuomenei“ buvo priimtas be komentarų, numatant padūmės¹³ mokestį po 16 florinų¹⁴ metams pagal 1690 m. tarifą, mokant per 4 ratas¹⁵, gėralų mokesčiai atiduoti didžiajam etmonui L. Pociejui, nustatytas kariuomenėje netarnaujančių totorių pagalvės mokestis, tam pačiam etmonui turėjo mokėti ir žydai¹⁶. Galų gale seimas patvirtino 1703 m. Liublino seimo priimtą etatą, kuriame numatyta Lenkijos Karalystės kariuomenę padidinti iki 36 000 karių, iš kurių 26 000 turėjo sudaryti dragūnai ir reitai. Be šio skaičiaus, dar turėjo būti nuo 21 dūmo rekrutuojami pėstininkai, kurių išlaikymui skiriama po 240 auksinų, iš kurių 100 auksinų turėjo būti skiriama pačiam kario atlyginimui, o 140 jo aprangai, ginklams ir amunicijai; pastaroji suma buvo skiriama valstybiniam išdui¹⁷. LDK išdininkas tokį seimo sprendimą laikė klaida ir pralaimėjimu¹⁸. Tačiau, kaip parodė ateitis, tai buvo per daug to meto visuomenei ir valstybės ekonomikai, po maro

¹² Netiesioginiai mokesčiai buvo imami ne nuo turimo turto (žemės, nekilnojamojo turto, karčemų ir pan.), o leidžiant užsiimti tam tikra veikla, pvz., realizuoti alkoholinius mokesčius ar prekiauti užsieniniais vynais). Ten pat, s. 194.

¹³ Mokestis, imamas nuo „dūmo“, t. y. naudojamo kamino ar krosnies. Tokia mokesčio forma buvo naudojama todėl, kad mokesčių rinkėjai galėjo lengvai apskaičiuoti mokesčio dydį ir pasikeitimus dėl gyventojų skaičiaus kitimo, tačiau stabdė savarankiškų šeimų kūrimosi procesą.

¹⁴ Florinas – XIII–XVI a. Florencijos pinigai, XVII–XVIII a. naudotas ir kitose Europos valstybėse, atitiko Nyderlandų guldeną arba dukatą, t. y. apie 36 Lenkijos vario auksinus (1733 m. kursu). Tikslų dydį sunku apskaičiuoti dėl XVII a. II pusėje vykusios varinių pinigų infliacijos). Pagal Wierzbowski T. Vademecum. Podręcznik dla studiów archywalnych. Lwów–Warszawa, 1926. s. 221.

¹⁵ Rata – mokesčio mokėjimo periodas, apimantis pusę metų nuo kovo 1 d. iki rugsėjo 1.

¹⁶ Ten. pat, s. 196.

¹⁷ Ten pat, s. 202.

¹⁸ Ten pat, s. 199–200.

trejus metus neužderėjęs derliui 1712 – 1714 prasidėjo badas. Bajorija, kovojanti už išgyvenimą, abejingai žiūrėjo į viską, kas neatliepė svarbiausių išlikimo ir egzistencijos poreikių¹⁹, taigi numatytas kariuomenės dydis vargu ar buvo pasiektas, tuo labiau kad krašte ramybės nebuvo. Augustui II vis dar trukdė Stanislovo Leščinskio šalininkai ir iš jų gimstančios naujos jėgos, neretai susijusios su kitų valstybių politika. Nerasdamas reikalingo palaikymo Abiejų Tautų Respublikoje, bet vis dar aktyvus tarptautiniu lygmeniu, Augustas II vis dažniau rėmėsi 1709 m. pradėta atkurti Saksonijos kariuomene, nei neaiškaus pavaldumo, menkai aprūpintais Respublikos daliniais. Padėtį komplikavo labai skirtingi įvairių jėgų ir atskirų valstybių interesai, turėję tiesioginės įtakos tiek Saksonijos, tiek Abiejų Tautų Respublikos reikalams. Augustas II, 1709–1713 m. aktyviai veikdamas dėl Šiaurės lygos²⁰ atkūrimo, 1713–1714 m. artėdamas su Prancūzija, buvo daug prisidėjęs trečiosioms jėgoms, priklausė nuo kitų pagalbos ar geranoriškumo, o dažnas jo pozicijos keitimas skatino visuotinį nepasitikėjimą jo sako- mais žodžiais ar pasirašomomis sutartimis, mažino populiarumą jo valdomose valstybėse.

Apie vidaus padėtį Lietuvoje 1710–1715 m. turime nedaug studijų. Yra žinoma, kad 1710 m. tarybos sprendimu svarbią vietą surenkant mokesčius atliko etmonai, rinkę kai kuriuos mokesčius ir šias pareigas jie atliko pakankamai uoliai, nevengdami pasiūsti dalinius į mokesčių nemokančius pavietus ar privačias valdas, kur šie daliniai patys suvalgydavo tai, kas jiems priklausė. Tokiais atvejais pasitaikydavo visokių įstatymų pažeidimų, ypač renkant hibernos²¹ mokesčius²². Matyt, kaip tik šiuo metu gimė idėja, kaip išspręsti kariuomenės išlaikymo problemas nestiprinant centrinio valstybės aparato, perleidžiant kai kurias išdo funkcijas pačiai kariuomenei.

Didelę reikšmę visiems Lietuvoje vykusiems įvykiams šiuo laikotarpiu turėjo Lietuvos didysis etmonas Liudvikas Pociejus. Jis vykdė prorusišką politiką, keldamas atskiros nuo Lenkijos Lietuvos, su-

¹⁹ Staszewski J. August II Mocny. Wrocław, 1998, s. 186.

²⁰ Šiaurės lyga – tarptautinė politinė ir karinė sąjunga, nukreipta prieš Švediją, kurios pradžią laikoma 1698 metais sudaryta Saksonijos–Danijos sąjunga, pradžioje gynybinė, vėliau gynybinė-puolamoji. Prie sutarties prisidėjus Rusijai ir Brandenburgui, ji tapo pagrindine Šiaurės karo iniciatore. Šios lygos kūrėju pagrįstai vadinamas Augustas II.

²¹ Hiberna – mokestis, XVI a. pabaigoje siekiant apsaugoti rutinių žemių gyventojus nuo savos kvartinės kariuomenės apiplėšimo, kai jie žiemos sezonui pasitraukdavo nuo sienos, kurią saugojo į vidines teritorijas. LDK tiesiog mokestis kariuomenės reikalams.

²² Staszewski J. August II Mocny. Wrocław, 1998, s. 187.

sijusios su Rusija idėjas. Tai buvo savanaudiškas, politiškai labai aktyvus žmogus, turėjęs daug priešų ir dažnai keitęs politines stovyklas sudėtingu 1710–1720 m. laikotarpiu. Ypač dažnai jo pozicijos keitėsi Augusto II atžvilgiu. Visa tai nepadėjo atlikti kariuomenės rengimo ir aprūpinimo darbus, nors jie ir buvo atliekami 1710 gegužės mėn., visą 1711 m. pavasarį. Liudvikas Pociejus šiuo laikotarpiu siekė išvesti iš Lietuvos teritorijos visas svetimas kariuomenes, priešinosi Augusto II bandymams skirti karininkais svetimšalius. Turimos skurdžios žinios rodo, kad esant šiam etmonui, pertvarkyti kariuomenę vakarietišku pavyzdžiu buvo sunku. Tuo labiau kad su lauko etmonu Stanislovu Denhofu santykiai buvo labai įtempti, prasidėjo aktyvi politinė kova, neigiamai paveikusi bendrą kariuomenės nuotaiką²³. LDK kariuomenė buvo naudojama kaip įrankis sprendžiant Neuburgo valdų²⁴ klausimą. Nors neturime tikrų žinių, bet galima spėti, kad LDK kariuomenė 1710–1714 m. buvo mažai parengta kovos veiksams, politizuota, svarbiau buvo ištikimybė etmonui ir jo intrigoms nei gebėjimai mūšio lauke.

1715 m. Lenkijoje, o 1716 m. ir Lietuvoje prasidėjo atviras karas tarp Augustą II remiančių saksų dalinių ir Tarnograde konfederaciją įkūrusių bajorų. Konfliktas prasidėjo nuo to, kad po kovų Pamaryje Saksonijos kariuomenė, iki tol vienintelė gynusi Respublikos teritoriją tiek nuo Švedijos vadovaujamos koalicijos, tiek nuo per didelių sąjungininko Rusijos caro Petro I apetitų, kampanijai pasibaigus negrįžo į Saksoniją, o pasiliko Respublikos teritorijoje. Pagal valdovo patarėjo Lagniskio projektą, Augustas II ruošėsi ją panaudoti įvykdant valstybės perversmą ir seimo keliu atliekant reformas, kurių pagrindinis tikslas buvo *liberum veto* ir valdovo elekcijos panaikinimas. Šalia to buvo ir Saksonijos politinio veikėjo feldmaršalo Flemingo planas, pagal kurį saksų kariuomenė turėjo išprovokuoti Respublikoje maištą, kurį numalšinęs Augustas II galėtų įtvirtinti savo valdžią ir padiktuoti reformų formą. Pirmasis projektas buvo labiau legalus ir atitiko Respublikos tradicijas bei etmonų veikla nepatenkintųjų nuotaikas, antrasis buvo panašus į blogiausius absoliutinio

²³ Ludwik Pociej. PSB, t. XXVII, Warszawa, 1982.

²⁴ Neuburgo valdos – Biržų ir Dubingių kunigaikščių valdos, kurios išmirus vyriškajai linijai paveldėjimo keliu atiteko Neuburgo kunigaikščiams Vokietijos imperijoje. Kadangi tai ardė Respublikos ir LDK vientisumą, buvo tariamasi, ką su jomis daryti, paliekant žemes savųjų valdžioje ir sumokant kompensaciją paveldėtojams. Dėl šių valdų, sudariusių didelę teritoriją ne valstybinių požiūriu, vyko nuolatinės teisminė, politinė ir net ginkluota kova.

valdymo siekiančio valdovo stereotipus, susiformavusius XVI a. pabaigoje – XVII amžiuje, tačiau pirmasis projektas buvo sunkiai realizuojamas, o antrasis buvo paprastesnis. Kaip ten bebūtų, atvykusi saksų kariuomenė sutiko tokį didelį Lenkijos bajoriškos visuomenės pasipriešinimą, kad jau 1714 m. pradėjo organizuoti lokalinės konfederacijos, o 1715 m. – generalinė Tarnogrado konfederacija Lenkijoje. Prasidėjo Augusto II valdomų valstybių karas, kiek panašus į pilietinį, bet koku atveju pražūtingas šiam ambicingam valdovui. Kas vyko Lietuvoje ir kokią poziciją užėmė valstybinė LDK kariuomenė, turime nedaug žinių. Liudvikas Pociejus laikėsi dvigubos politikos: būdamas šiuo laikotarpiu Augusto II priešininku, jis rėmė antisaksišką pajėgą, prisidėjo organizuojant Vilniaus konvokaciją, iš kurios gavo nurodymą ginti LDK teritoriją nuo saksų įsiveržimo, jo žiniai buvo perleidžiama atskira bajorų vėliava ar net visuotinis šaukimas, bet Augustui II susidraugavus su rusais ir pažadėjus L. Pociejui palikti didžiojo etmono pareigybę, aktyviai į karo veiksmus nestojo, užimdamas tarpininko tarp antisaksiškai nusiteikusių bajorų, Augusto II ir Petro I. Tačiau 1716 03 23 buvo paskelbta generalinė konfederacija ir LDK. Pradžioje L. Pociejus lyg ir prisidėjo, bet kadangi jo lojalumas konfederatams kėlė abejonių, kariuomenė sukilo, L. Pociejus buvo priverstas bėgti ir, jeigu ne Petro I parama, būtų žuvęs, jo autoritetas patyrė didelį pralaimėjimą²⁵. Tuo tarpu Saksų daliniai nustumė lenkus į dešinią Vyslos krantą, tačiau įsikišus konfederatų pakviestiems Rusijos kariuomenės daliniams, kovojančios pusės buvo atskirtos, Petras I užėmė tarpininko poziciją. Ilgų derybų, vykusių 1716 m. rudenį, metu išaiškėjo didžiuliai Augusto II ir jo valdinių Abiejų Tautų Respublikoje požiūrių į valstybės valdymo formas skirtumai. Augustas II vis dar siekė bet kokiomis priemonėmis sustiprinti valstybės centralizaciją, išgydyti valstybinės organizacijos silpnumą lemiančias ligas, tuo tarpu konfederatai aklaui gynė savąsias respublikoniško valdymo tradicijas. Derybų metu antisaksiška grupuotė dar labiau konsolidavosi, todėl negalėjo būti kalbos apie kokį nors abiem pusėm priimtina kompromisą, taigi Rusijai į rankas buvo atiduota galimybė pačiai padiktuoti susitarimo sąlygas. 1715 m. lapkričio 6 d. buvo pasiektas nutarimas sušaukti seimą Varšuvoje, kuris tik patvirtintų priimtas sutarties nuostatas, neleidžiant seimo metu jas keisti ar net diskutuoti.

²⁵ Ludwik Pociej. PSB, t. XXVII, Warszawa, 1982.

Politiniu požiūriu Augustas II nieko nelaimėjo, ko siekė nuo 1714 m. Visais kitais svarbiausiais punktais buvo įteisintos konfederatų nuostatos, tačiau kariuomenės ir išdo valdyme buvo įvykdytos esminės reformos, sudariusios teorinį pagrindą visiems mūsų žemiau tiriamiems reguliavimams.

1717 m. reformos esmė. 1717 m. Respublikos kariuomenės etatas, kurio pagrindinės nuostatos formavosi 1710–1716 m. laikotarpiu, turėjo išspręsti šias pagrindines problemas ir atitikti keliamus reikalavimus:

1. Turėjo būti sukurta nuolatinė kariuomenė, neišsiskirstanti kampanijai pasibaigus, turėjo atitikti tuometinės kariuomenės reikalavimus.

2. Nuolatinei kariuomenei reikėjo sukurti patikimą aprūpinimo sistemą.

3. Naujoji sistema turėjo iš esmės tikti tiek valdovui, tiek bajorijai.

4. Naujoji sistema turėjo patikti kaimynams, visų pirma Rusijai.

1. Nuolatinės kariuomenės užuomazgų būtų galima ieškoti dar vėlyvuosiuose viduramžiuose, tačiau savo klasikinius bruožus ji įgavo po Trisdešimties metų karo, kai Prancūzijoje buvo pradėti kurti nuolatiniai pulkai. Tam tikra prasme jau Švedijos karaliaus Gustavo II Adolfo kariuomenė buvo nuolatinė, tačiau ji dažniausiai buvo išlaikoma nukariautų kraštų sąskaita ir nuolat kariavo. Artimiausieji mūsų kaimynai nuolatinės ginkluotąsias pajėgas kūrė XVII a. pabaigoje: Prūsijoje ji atsirado Didžiojo Kurfiursto²⁶ valdymo pabaigoje, Austrijoje – XVII a. pabaigos karų su Turkija metu, Rusijoje Petro I rūpesčiu 1682–1705 m. laikotarpiu, Saksonijoje – 1682 m. Kariuomenės pastovumo reikalavo išaugusi šaunamojo ginklo reikšmė ėmus vartoti titnaginius šautuvus ir formuoti pėstininkais paremtas taisyklingų formų rikiuotes, savo forma primenančias linijas. Kariuomenės veiksmingumą lėmė sugebėjimas šaudyti nustatyta sparta, atlikti reikalingus persirikiavimus, žygiuoti į koją, nepabūgti ir išlaikyti pozicijas iki fizinių pajėgumų ribos. Išaugo kareivių parengimo, visų pirma muštro reikšmė, todėl kariuomenė turėjo būti nuolat rengiama ir mokoma.

²⁶ Didysis Kurfiurstas – Brandenburgo elektorius ir Prūsijos kunigaikštis Fridrichas Vilhelmas (1620–1688, valdė nuo 1640 m.), sugebėjęs atleisti Prūsiją nuo leninės priklausomybės Lenkijos karaliui Olivos taikos sutartimi 1660 m. ir sudaręs prielaidas Prūsijos valstybės susidarymui 1700 m.

2. Respublikos valstybinė santvarka XVIII a. antrajame dešimtmetyje buvo decentralizuota ir labai neveiksminga. Be *liberum veto* ir valdovo rinkimo dideliu trūkumu reikia laikyti vaivadijų ir pavietų partikuliarizmą, pasireiškusį nustatant mokesčius kariuomenei: bajorai sutikdavo apsidėti mokesčiais, bet su įvairiom sąlygom, dažnai neperduodant pinigų LDK išdui, o mokant tik savo pavieto kariams per savus mokėtojus. Tokios vaivadijų ir pavietų vėliavos galėjo būti vadinamos valstybės kariuomene tik su dideliu rezervu ir neatitiko jau minėtų reikalavimų kariuomenei. Bajorija bijojo perduoti dideles sumas valstybės išdininkams ar etmonams, kad šie nepasielgtų su jais ir turima kariuomene savo naudai, o žinant Liudviko Pociejaus ir ankstesnių etmonų savybes, šie nuogastavimai turėjo rimtą pagrindą. Bajorijai labiau priimtinas atrodė variantas, decentralizuojantis mokesčių sistemą ir iš pirmo žvilgsnio labiau atitinkantis „pavieto bajoro“ sampratas apie tėvynę ir jos gynybą. Kita vertus, tie patys bajorai sudarė kariuomenės karininkų korpusą, tarnavo draugais ir paprastais kariais, likusieji dažnai kentėjo nuo laiku negavusių algos savų kareivių, todėl visi norėjo laiku apmokamos ir tvarkos besilaikančios kariuomenės. Taip gimė idėja nustatyti pastovius mokesčius kariuomenei, surašant koks pavietas kiek ir kokių kariuomenei skirtų mokesčių mokės, o pasiimti juos turėjo pačios kariuomenės daliniai, atsisakydami valstybinio išdo ir centrinės kariuomenės kasos paslaugų. Mokėjimo pagrįstumas turėjo užtikrinti pati kariuomenė, turėjusi teisę sau skirtas sumas išsireikauti. Tokia sistema pasirodė esanti pakankamai veiksminga, nors ir apkrovė dalinius jiems nebūdingomis funkcijomis, turėjo įtakos centrinės kontrolės nusilpimui, kovinės dvasios smukimui ir kariuomenės silpnumui. Daliniai praktiškai nebuvo priklausomi nuo centrinio aparato ir gyveno savarankiškai.

3. Valdovo reikalavimai kariuomenei buvo aiškūs: jam reikėjo patikimos, šiuolaikinės kariuomenės, sugebančios vykdyti tiek kovos užduotis prieš užsienio priešus, tiek kaip būdas patraukti į savo pusę vietinius bajorus, duodant jiems galimybę tarnauti ir gauti paaukštinimą. Šiam reikalui labiausiai tiko svetimšalių autoramento daliniai, t. y. pėstininkai, dragūnai ir artilerija. Ypač svarbūs valdovui buvo gvardijos daliniai, turėję būti su valdovu. Augustas II vis dar neprarado vilties, kad jam pavyks rasti Abiejų Tautų Respublikoje sluoksnį, galinti paremti jį krašte, tik nuo 1717 m. jis tai siekė padaryti palaipsninio darbo, o ne perversmo keliu.

Bajorijos gyvenimui daug didesnės reikšmės turėjo senojo pavyzdžio Tautinio arba Lenkų autoramento daliniai, dažniausiai kavalėrija ir joje esantys bajorams skirti karininkų ir draugų etatai. Tradiciškai buvo laikoma, kad šie daliniai visada bus ištikimi respublikoniškomis tradicijoms ir negalės būti panaudoti prieš pačią bajoriją. Kita vertus, šiuose daliniuose buvo nesunku tarnauti, nebuvo tiek muštro, tvarkos, darbo, o atlyginimai buvo didesni.

4. Rusijos interesus apibūdinti sunkiausia. Jai rūpėjo, kad naujoji kariuomenė nebūtų labai didelė, tikėtų sumaiščiai sukelti, bet galėtų patenkinti kasdieninius taikos meto reikalavimus. Labai svarbu buvo tai, kad etatas buvo nuolatinis ir buvo užtikrinamas net ir seimui iširus, taigi buvo galima ardant seimus visiškai neardyti gynybos sistemos, kita vertus, norint neleisti kariuomenės didinti, buvo galima tai daryti stabdant sprendimų priėmimą seime. Rusijai nereikėjo savųjų nutarimų „prastumti“, jai užteko tinkamai pasinaudoti valdovo ir bajorijos nesutarimais. Taip pat buvo svarbu užtikrinti kokybinę kariuomenės silpnumą, o tai buvo galima padaryti nenustatant karininkams algų, kariuomenę decentralizuojant, sudarant sąlygas piktnaudžiavimams. Kitų valstybių įtaką sudarant 1717 m. etatą, reikėtų laikyti nereikšminga²⁷.

1717 m. etatas numatė Abiejų Tautų Respublikai 24 000 karių porcijų kariuomenės etatą, iš jų 6 000 porcijų teko Lietuvos Didžiajai kunigaikštystei. Porcija turėjo būti vieno eilinio kario metinė alga, tam tikras atlyginimų mokėjimo vienetas. Pagal minėtą etatą, kariuomenė kaip ir seniau buvo skirstoma į Svetimšalių ir Lenkų (Tautinių) autoramentus, o šie – į dalinius ir padalinius. Algos buvo nustatytos šitaip: dragūnų porcija – 300, pėstininkų – 200; husarų porcija – 448, petihorų – 372, totorių ir kazokų – 272 auksinai.

²⁷ Gierowski J. Wokół mediacji w Traktacie Warszawskim 1716 roku.//Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace historyczne, z. 26, Kraków, 1969, s. 66.

1 lentelė. LDK kariuomenė pagal 1717 m. etatą

<i>Svetimšalių autoramentas</i>	
Dragūnai	
Jo Karališkosios Malonybės dragūnų leibregimentas	600
Karalaičio (Pinsko) (dragūnų) raitelių regimentas	300
Didžiosios buožės raitelių regimentas	300
Lauko buožės (dragūnų) raitelių regimentas	300
Pėstininkai	
Jo Karališkosios Malonybės pėstininkų regimentas	1000
Didžiosios buožės pėstininkų regimentas	425
Lauko buožės pėstininkų regimentas	425
Artillerijos korpusas (atskiroji kuopa)	150
Didžiosios buožės janyčarų (vengrų) vėliava	150
Lauko buožės janyčarų (vengrų) vėliava	100
LDK kanclerio janyčarų (kazokų) vėliava	60
Vyriausiojo Tribunolo janyčarų vėliava	100
<i>Tautinis (Lenkų) autoramentas</i>	
Husarai: 6 vėliavos: 1 po 100, 3 po 70, 2 po 45 porcijas	400
Petihorai: 26 vėliavos: 4 po 80, 22 po 40 porcijų	1200
<u>Priešakinė sargyba</u>	
Totoriai: 1 po 60, 7 po 40, 2 po 30 porcijų	400
Kazokai: 10 vėliavų po 30 porcijų	300

Etatas kiek sumažino pavietų ir vaivadijų įtaką kariuomenei, kiek apribojo etmonų valdžią²⁸. Pagrindiniu šio etato trūkumu buvo tai, kad nebuvo numatyti pinigai nei karininkams, nei ginklams, nei uniformoms, nei kitoms smulkioms išlaidoms, todėl etatas nustatė tik lėšų, skirtų autoramentams bei daliniams proporcijas ir dydžius bei lėšų išieškojimo šaltinius, o konkrečias išraiškas daliniai turėjo nustatyti remdamiesi etmonų pasirašytais reguliamais.

²⁸ Rostworowski E. Historia powszechna. Wiek XVIII. Warszawa, 1977, s. 398.

2. Pėstininkų reguliaminai

1717 m. Didžiosios buožės (Lauko buožės) pėstininkų regimento reguliaminas²⁹

Šiam skyreliui pagrindiniu šaltiniu naudotas 1717 m. Lauko buožės (toliau LB) pėstininkų regimento reguliamino nuorašo, padaryto apie 1737 metus, kai išdavus naują reguliaminą, etmonas pasiėmė originalą į savo archyvą, 1782 metų nuorašas³⁰. Kartu buvo tyrinėtas ir kito pėstininkų pulko – Didžiosios buožės (toliau DB) regimento reguliaminas, niekuo nesiskyręs nuo čia aptariamo. Taip pat nuo jo nesiskiria 4 LB pėstininkų pulko pateiktas reguliaminas, greičiausiai naudotas tas pats dokumentas³¹.

1717 metų reguliaminai, naudoti pėstininkų dalinių, galiojo iki 1737 m, taigi apėmė Augusto II valdymo pabaigos laikotarpį (1717–1732) ir karo dėl Lenkijos įpėdinystės (1733–1737) metus. Pirmaisiais metais didelę įtaką Lietuvos pėstijos formavimui turėjo turėti Saksonijos feldmaršalas Jokūbas Henrikas Flemingas, kuriam buvo atiduotas Respublikos Svetimšalių autoramentas, 1729–1732 Saksonijos kariuomenės reformos, kurias įtvirtino 1730 ir 1732 m. manevrai. Karo metu kokybinių pokyčių vargu ar buvo.

²⁹ Regulamin Regimentowi Pieszym Jasnie Wielmożnego Im Pana Hetmana Polnego WXLitt który według Sejmu Warszawskiego Roku 1717 na Porcyi Czterysta Dwadzieścia y Pięć iest postanowiony Rachuiąc każdą Porcyą po Złotyeh Dwiescie, czyni Według Assygnaeyi na tymż Seymie Wydaney Zł 85000 z której Summy takową ma bydz zapłatą. LVIA, f. SA, b. 18259, l. 22–24.

³⁰ Kopia Regulaminu pierwszych IWW Hetmanów po zaszelej konstytucyi 1717 R. Którego Autentyk po wydanym nowym Regulaminie w Ru 1737 Hetman do swoich Regimentów odebrał do własnych Archywów. Co pro miłość fide, ręką moją podpisuje. Datt w Grodnie 28 Marca R. 1782. Wolan podpułkownik JKM. LVIA, f. SA, b. 18259, l. 24.

³¹ Extract Regulaminu pod Rokiem 1717 dla Pulku Pieszego Woysk Wo Xa Litt wydanego. Takowy extract Regulaminu z Xiąg Pulku Pieszego Buławy Polney Wo Xa Litt iako jest z Kopiii w archywm Pułkowym znyduiącey się słowo do słowa wypisany przyświadczam i podpisuje się. Działo się w Wilnie Roku 1782 Mca kwietnia. Michał Szymański kapitan JKMcsci, audytor Pulku Pieszego BP WXL. LVIA, f. SA, b. 18259, l. 39–44.

2 lentelė. Išlaidų paskirstymas Didžiosios (Lauko) buožės regimente

	Per metus	Per 2 metus
Algoms	57836	115672 auks.
Viršutinėms uniformoms		32 099 auks.
Apatinėms uniformoms	4367	9 134 auks.
Vaistinei ir jos aptarnavimui	3783	6565 auks.
Arkliams ir vežimams	1500	3000 auks.
Likutis		1756 auks.
Iš viso		170 000 auks.

Pagal 1717 m. Lauko buožės pėstininkų regimento reguliaminą, dalinį turėjo sudaryti 425 porcijos, o realiai 15 žmonių štabas ir 385 kariai kuopose, iš jų 232 eiliniai kariai, iš viso 288 kariai regimente, taigi 67,8% etate numatyto dydžio.

Algas karininkai turėjo gauti kartą per ketvirtį, kiti kariai – kas savaitę. Taip buvo daroma siekiant apsaugoti nuo dezertyrų.

Geriausieji kareiviai buvo atrenkami į grenadierius, kurie skyrėsi savo grenadierių kepurėmis. Jų šiuose regimentuose buvo po 63 eilinius ir 6 puskarininkius.

Uniforma kareiviams buvo dalinama priklausomai nuo jos rūšies kas dveji metai ir kas metai. Kas dveji metai (beimoderunek) buvo išduodama viršutinė, arba pagrindinė, uniforma: kepurė, švarkas, diržai ir kt., taip pat palapinės ir piramidės šautuvams. Kas metai (przymoderunek) buvo išduodami apatiniai drabužiai ir batai. Į uniformos kainą įskaičiuoti ir ginklai.

Ginkluotė buvo tipiška XVIII a. I pusės ir vidurio Europos šalių kariuomenėse.

3 lentelė. Didžiosios (Lauko) buožės regimento karių ginklai 1717 m.

Ginklo pavadinimas	Karininkai	Puskarininkiai	Muzikantai	Eiliniai
Špaga	+	+	+	+
Spontonas (kurcgewer)		+		
Šautuvas su durtuvu (flinta z bagnetem)				+

Be šių dalykų **atskiros išlaidos** buvo skiriamos arkliams (5 arkliai, vežėjas ir vežimas vienoje kuopoje), įskaitant mokomuosius šautuvų užtaisus, vežimų remontą ir kitas tokio pobūdžio išlaidas. Nenumatytoms išlaidoms priskaičiuojamos išlaidos popieriui ir kitos, susijusios su kanceliarija, taip pat teisminės išlaidos.

Kai kuriems dalykams išlaidos nebuvo numatytos reguliariame, leidžiant naudoti vadinamuosius vakansinius pinigus, atsiradusius iš neužpildytų etatų.

Organizacija. Lauko buožės pėstininkų regimentas buvo sudarytas iš štabo ir 4 kuopų, t. y. vieno bataliono. Kiekvienoje kuopoje buvo 2 karininkai (įskaitant nominalius kuopų vadus – štabo karininkus: pulkininką, pulkininką leitenantą ir majorą), 6 puskarininkius, 2 muzikantus ir 58 eilinius, iš viso kuopoje 96 kariai.

Regimentas tiesiogiai pakluso artilerijos generolui, jam nesant vadovaujančiam generolui, kasmetinę padėtį turėjo tikrinti generalkriegskomisaras. Aukščiausioji valdžia buvo LDK etmonai. Regimento šefu buvo laikomas Lauko etmonas, didžiosios buožės – didysis etmonas, valdovo regimente – valdovas. Ketvirtasis LDK pėstininkų regimentas, keitęs pavadinimus – atskirą šefą. Dėl tokios padėties dažniausiai šefo pareigas turėjo eiti pulkininkas.

Administraciniu požiūriu svarbiausiais žmonėmis regimente buvo regimento šefas ir kuopų kapitonai. Regimento šefas turėjo aprūpinti regimentą uniforma, ginklais, t. y. administruoti regimento kasą, tvirtinti sutartis, skirti puskarininkius ir žemesnius štabo pareigūnus. Kuopų ūkį vedė kapitonai, o štabo karininkų kuopose – leitenantai, kurie skaičiavo kuopos pinigus, disponavo vakansiniais pinigais.

1 schema. Didžiosios (Lauko) buožės pėstininkų regimento struktūra 1717 m.

Pastaba: *Italika** pareigas ėjo nominaliai.

Kuo šiame reguliamine apibūdintas dalinys skyrėsi nuo Lenkijos Karalystės kariuomenės ir kitų to meto kariuomenių regimentų? Visų pirma jis buvo labai mažas, pasižymėjo paprasta organizacija. Sprendžiant pagal J. Vimerio aprašytus Lenkijos regimentus, Lietuvoje kuopose nebuvo felčerių, nebuvo atskaitymų invalidams sistemos, kai kareiviai iš savo algos turėdavo atskaityti sumas sužeistiems ir nusenusiems kareiviams, algos buvo mokamos visos: 200 auksinų už porciją, atskaičiuojama tik generalkriegskomisarui. Tik Jo Karališkosios Malonybės pėstininkų regimentas buvo panašus į Karalystės Karalienės ir Karalaičio regimentus. Būta ir daug panašumų: naudota ta pati ginkluotė, buvo grenadierių padalinių, kiekvienas regimentas turėjo skiriamąsias pamušalo (podszewka) ir kantų (wylogi) spalvas.

Lyginti su Saksonijos kariuomenės pėstininkų regimentais sunku, būta didelių skirtumų: iki 1732 metų buvę Saksonijos pėstininkų regimentai buvo sudaryti iš dviejų batalionų, o batalionas iš 4 kuopų, iš viso 1387 kariai, taigi bendros akcijos metu bent jau bataliono struktūra buvo panaši, tačiau smarkiai skyrėsi karių, o tuo pačiu ir puskarininkių skaičius: LDK regimento kuopoje buvo 96, o Saksonijos – 170 karių. Taikant Saksonijos standartus, LDK regimentas sudarytų tik dvi pilnas kuopas, nors karininkų skaičius būtų didesnis. Neturėjo atskirų karininkų ir LDK grenadieriai³². Šis palyginimas leidžia spėti, kad karo atveju LDK regimentai tikriausiai būtų performuoti į dvi kuopas ir tokiu būdu atitiktų bendrus reikalavimus arba juos reikėtų didinti du kartus, kas neturint paruošto rezervų, buvo neįmanoma padaryti per trumpą laiką. Kalbos apie kadrinio tipo kariuomenę, kuri karo metu gali būti didinama, neturi jokio teorinio pamato: to meto kariuomenėse kaip tik apie 1715–1717 metus milicijos idėjos buvo atsisakoma³³, nes nereguliarūs pėstininkai nesugebėjo įsiliesti į profesionalų struktūrą.

Rusijos kariuomenės pėstininkų dalinių struktūrą ir dydį daugiausiai lėmė 1711 metų etatai. Linijinis Rusijos kariuomenės pulkas buvo sudarytas iš dviejų batalionų po 4 kuopas, iš viso 1711 m. turėjo 1487 karius³⁴.

³² Müller R. Die Armee Augusts des Starken. Die Sächsische Heer von 1730 bis 1733. Berlin, 1984. S. 34.

³³ Saksonijos kariuomenėje 1716 m. Müller R. Die Armee Augusts des Starken. Die Sächsische Heer von 1730 bis 1733. Berlin, 1984. S. 12.

³⁴ Beskrovnyj L.T. Russkaja armija i flot v XVIII v. Moskva, 1958, c. 41; Leonov O. Uljanov I. Reguliarnaja pechota 1698–1801. Bojevaja letopis, organizacija, obmundirovanije vooruženie, snariaženie. Moskva, 1995, s. 254.

1737 m. Lauko buožės pėstininkų regimento reguliaminas³⁵

1737 metais baigėsi karas dėl Abiejų Tautų Respublikos valdovo sosto tarp jau antrą kartą išrinkto Lenkijos karaliumi ir Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu Stanislovo Leščinskio ir Fridricho Augusto, Saksonijos kurfiursto, Augusto II sūnaus. Kare dalyvavo Rusijos, Prancūzijos, Saksonijos kariuomenės, o Abiejų Tautų Respublikos kariuomenės ir piliečiai rėmė abi kariaujančias šalis. Tačiau reguliamino atsiradimą reikėtų daugiau tapatinti su naujo lauko etmono Mykolo Kazimiero Radvilos paskyrimu. Šis didikas jau minėtame kare parėmė vėliau laimėjusią Saksonijos partiją ir už šiuos nuopelnus gavo tuo metu laisvą lauko buožę (1737 11 09) ir vadovavo visai kariuomenei, nes didysis etmonas Mykolas Višnioveckis aktyviai tuo metu nesireiškė³⁶. Ar tokie patys pertvarkymai buvo atlikti ir Didžiosios buožės pėstininkų regimente, žinių neturime. Šis reguliaminas turėjo galioti iki 1764 metų, taigi iš tikrųjų apėmė visus Augusto III valdymo metus. Nei Silezijos, nei Septynerių metų karai jokios įtakos pėstininkų regimento tvarkai neturėjo. Neturėjo įtakos ir naujo lauko etmono Juozapo Masalskio paskyrimas 1744 m.

Naujovės ir pakeitimai. Dalinio karininkų ir puskarininkų etatai nuo 1717 m. pasikeitė: aukštasis ir vidurinysis štabai liko tie patys, iš žemesniojo štabo etatų dingo tik regimento fleitininkas, tuo tarpu kuopų etatuose buvo supaprastinta karininkų pareigybių sistema: vietoj trijų rūšių kapitonų (kapitonas, kapitonas agregee, kapitonas leitenantas) buvo paliktos tik dvi: kapitono, kuris tiesiogiai vadovavo ketvirtajai kuopai, ir dviejų kapitonų, vadovavusių kuopoms, kurių nominaliais vadais buvo aukštojo štabo karininkai. Už tai vietoj dviejų leitenantų pareigybių buvo numatytos keturios, taip šiek tiek suvienodinant pėstininkų kuopų karininkų laipsnius. Kiek pasikeitė ir puskarininkų pareigybės: buvo atsisakyta kaptenarmusų, jų vietoj paskiriant fleitininkus. Tokiu būdu visame pėstininkų regimente karių skaičius išaugo vienu kariu: vietoj 288 – 289.

Ginkluotė pasikeitė nežymiai: puskarininkiai liko be spontonų (kurzgewehr), pasilikdami tik su špagomis, kaip ir visi kiti kariai.

Išlaidų paskirstymas regimente visiškai nepasikeitė.

Transporto organizavimo ir apmokėjimo tvarka nepasikeitė.

³⁵ Regulamen Regimentowi Piezemu BP WXL Który według Seymu Warszawskiego 1717 na porcyi 452 iest postanowiony rachuiąc Każdą porcyą po ZLL Dwiescie Czym na Rpk 85 000 Zł a na alt dwie Zł 170 000 Z której summy takam a być zapłata y Moderunek.

³⁶ Radziwiłł Michał Kazimierz. Polski słownik biograficzny. T. XXX/2, z. 125, s. 300.

Vėliavų forma ir modelis ir toliau buvo nustatomas etmonų, reguliavimo tekstas nepakeistas, pasikeitė uniformų nustatymo tvarka: jeigu 1717 m. skyrėsi tik uniformos kantai ir pamušalas, dabar jau pati uniformos spalva.

Naujajame reguliavime nustatyta nauja ginklų remonto ir atlyginimo už pamestą ginklą tvarka, iš esmės išskaičiuojant reikiamą sumą arba iš kareivių algų, jei sugadino ką dėl savo kaltės, arba iš karininkų algos, jei tai eilinis remontas ar jei ginklas prarastas kitomis aplinkybėmis. Išskaitymai nepadidėjo, nes nebebuvo rinkliavos generalkriegskomisarui. Taip pat leista laisviau naudoti aprangai skirtus pinigus, siekiant lengviau prisitaikyti prie kainų.

* * *

Apibendrinant visas naujoves, kurios atsirado 1737 metų reguliavime galime drąsiai tvirtinti, kad naujasis reguliavimas nuo senojo skyrėsi labai nežymiomis smulkmenomis, iš esmės paviršutiniškomis detalėmis, neturėjusiomis jokios įtakos nei kovinei regimento vertei, nei kitoms reikšmę turinčioms sritims. Naujasis reguliavimas greičiausiai buvo išleistas norint parodyti lauko etmono Mykolo Kazimiero Radvilos rūpinimąsi kariuomene, o karininkų ir kitų aukščiau minėtų pareigūnų etatų perstumdymai tik šiek tiek padidino karininkų skaičių. Daugiausiai buvo tik išorinių pakeitimų: fleitininkų etatai kuopose, uniforma iš esmės nepakeista. Visa tai leidžia daryti prielaidą, kad Lietuvos kariuomenės pėstininkų daliniai, juos reguliuojančios normos 1717–1763 m. nesikeitė.

Lyginant su Saksonijos kariuomenės pėstininkų daliniais, pasikeitimų daugiau pastebime pas saksus. Jų regimentuose 1732 m. birželio 1 d. padidėjo kuopų skaičius: po 6 kuopas regimente, tačiau karių skaičius kuopose sumažėjo iki 120 karių³⁷. Šis kuopų susmulkinimas leido lengviau sąveikauti LDK ir Saksonijos kariuomenėms, paliekant tą pačią bataliono struktūrą, Saksonijos kariuomenės kuopoje vietoj 170 buvo tik 120 žmonių, taigi lyginant su Lietuvos daliniais, kur buvo 96 kariai kuopoje, skaičiai supanašėjo, tačiau bataliono struktūra skyrėsi: LDK batalione buvo tik 4, o Saksonijos – 6 kuopos. Jeigu būtų siekiama suvienodinti kuopų ar batalionų struktūrą, būtų logiška padidinti LDK dalinių dydį bent iki vieno viso Saksonijos bataliono dydžio, tačiau tokių tendencijų dokumentai nefiksuoja.

³⁷ Müller R. Die Armee Augusts des Starken. Die Sächsische Heer von 1730 bis 1733. Berlin, 1984. S. 34.

1764 m. Didžiosios buožės pėstininkų regimento reguliaminas³⁸

1763–1764 metų laikotarpis buvo sudėtingas tiek Respublikos vidaus padėtimi, tiek bendra Europos situacija. Abiejų Tautų Respublika išgyveno esminių permainų laikotarpį mirus Augustui III ir susidarius tarpuvaldžio situacijai. Turėjo keistis ne tik valdovas, bet ir bendra valstybės orientacija. Saksonijos elektoriaus, kuris tuo pačiu metu buvo ir Lenkijos–Lietuvos valdovu, dvaras ir ankstesniais metais skyrė pakankamą dėmesį Rusijos interesams, tačiau Familijos partija jau paskutiniaisiais Augusto II valdymo metais stengėsi įvesdinti kokybiškai naują santykį su Rusija, tuo pačiu tikėdamasi tapti valdančiąja partija, su Rusijos pagalba realiai valdyti valstybę. Šiems planams buvo lemta išsilyvendinti: 1763 m. Augustas III mirė, jo įpėdiniai neteko Abiejų Tautų Respublikos sosto, o naujuoju valdovu tapo Familijos atstovas ir Jekaterinos II statytinis Stanislovas Augustas Poniatovskis. Šios permainos galėjo turėti įtakos ir kariuomenei, nes reikėjo orientuotis jau nebe į Saksonijos, bet Rusijos kariuomenę, kaip numatomą sąjungininką.

Kita aplinkybė, galėjusi lemti naujo reguliamino atsiradimą – tai didžiojo etmono buožės perėjimas į buvusio lauko etmono Familijos partijos žmogaus Mykolo Juozapo Masalskio rankas 1762 m. spalio mėn. 8 d. Jau nuo 1740 metų šis pareigūnas pasisakė už kariuomenės didinimą, 1744 metų seime siūlė savo projektą, kaip padidinti kariuomenę nedidinant išlaidų, kažkas panašaus į XVII a. valakų pėstininkus, kai iš 50 valstiečių vienas eina tarnauti, o jį išlaiko tarnybos neinantys³⁹. Šis pareigūnas atliko nepaskutinį vaidmenį kviečiantis į pagalbą Rusijos kariuomenę⁴⁰ ir jo pozicijos, 1764 m. Rusijos partijai laimėjus, buvo pakankamai stiprios. Audringo tarpuvaldžio metu gyvavo Rusijos pusės pasiūlymai pasirašyti tarp Rusijos imperijos ir Abiejų Tautų Respublikos gynybinę-puolamąją sutartį, kurios vienu iš punktų būtų Respublikos kariuomenės didinimas iki 50 000 karių. Projektas buvo atmestas kunigaikščio Mykolo Čartorskio iniciatyva⁴¹. 1764 m. etmonas M. J. Masalskis išleido Rusijos

³⁸ Regulamin Regimentowi memu Pieszemu Buławy Wielkiey WXLitt którzy według Seymu Warszawskiego 1717 na Porcyi 425 iest postanowiony rachuiac każdą Porcyą po Złotych dwiescie, czym na Rok 85 000 Zł. Z której to Summy takam a bydz zapłata i Moderumek. LVIA f. SA, b. 18259, l. 11–16.

³⁹ Massalski Michał Józef. Polski słownik biograficzny, T. XX/1, z. 84, s. 141–142.

⁴⁰ Krauszar A. Książę Repnin i Polska, t. I. Warszawa, 1900, s. 28.

⁴¹ Krauszar A. Książę Repnin i Polska, t. I. Warszawa, 1900, s. 69.

kariuomenę ir jos globoje organizavo LDK konfederaciją. Pasisakė už stiprios etmono valdžios išsaugojimą ir dėl šios priežasties nebudradarbiavo su LDK karo komisija ir daugiau kariuomenės reformomis nesirūpino⁴².

1763 metais baigėsi Septynerių metų karas, atnešęs į karybos pasaulį kai kurių naujovių, taigi naujo reguliavimo atsiradimą galėjo paveikti ir Septynerių metų karo metu atsiradusios naujovės. Pradėti naudoti lengvųjų pėstininkų – jėgerių daliniai, bandyta kurti raitąją artileriją. Prūsijos kariuomenė dar kartą įrodė savo sugebėjimą priešintis, jos įtaka įvairių valstybių kariuomenių rengimo sistemoms dar labiau išaugo.

Pagal pulkininko leitenanto G. Volano, tvarkiusio senuosius reguliavimus, 1782 m. užrašą, 1764 m. reguliavimas nebuvo įgyvendintas, nes įkūrus LDK generalinę konfederaciją ir prasidėjus tarpvaldžio kovoms jis nebuvo pasirašytas, o karo komisija, pradėjusi darbą 1765 metais, pasistengė pirmiausiai padidinti algas (1766 m.)⁴³.

Naujovės. Naujai paskirto didžiojo etmono M. J. Masalskio iniciatyva parengtas reguliavimas⁴⁴ buvo sudarytas remiantis pagrindinėmis 1717 m. etato nuostatomis, t. y. apskaičiuotas 425 porcijoms, 85 000 auksinų metams.

Padidėjo išlaidos algoms 1296 auksiniais, ženkliai padidėjo išlaidos apatiniais drabužiams (6310), sumažėjo išlaidos dvejų metų viršutiniams drabužiams (-5704), neliko išlaidų vaistams (jie įskaičiuoti į felčerių algas, matyt, nepasitikint felčerių sąžiningumu). Nenumatytais išlaidoms galima buvo rinkti rinkliavas.

⁴² Massalski Michał Józef. Polski słownik biograficzny, T. XX/1, z. 84, s. 142–143.

⁴³ Plk. Itn. Volano prierasas: „Projekt Nowego regulaminu z Rozkazu S. P. JWImc pana Massalskiego Kasztelana Wileńskiego Hetmana Wielkiego WXLitt w Roku 1764 w Regimentie ułożonego; który dla zaszłej wtym że roku generalnej Konfederacyi y dalszego w Kraiu Zamieszania, został niepodpisany. Za następującą zaś Komisyją Woyskową w Roku 1765 nieodmieniacz starego regulaminu, ordynansem powiększyły zbyłt szczupłe Lenungi do Żł 10 na miesiąc, to iest dołączyny do tygodniowego Lenungu po gr. 15. Którego ta Ordynansu Kopia tu przyłącza się. A ten projekt Ręką moją Konnotuie. Datt w Grodnie 28 Marca 1782. Wolan Podpułkownik JKMsc“. LVIA f. SA, b. 18259, l. 16.

⁴⁴ Regulamin Regimentowi memu Pieszemu Buławy Wielkiej WXLitt który według Seymu Warszawskiego 1717 na Porcy 425 iest postanowiony rachuiąc każdą porcyą po złotych dwiescie, czym na Rok 85 000 Żł. Z której Summy taką ma byż zapłata i Moderunek. LVIA, f. SA, b. 18259, l. 11–16.

4 lentelė. Išlaidų paskirstymo Didžiosios buožės regimente
1764 projektas

	Per metus
Algoms	59132
Viršutinėms uniformoms	10346
Apatinės uniformos	10677
6 metų daiktai	1273
12 metų daiktai	1054
Nenumatytoms išlaidoms	2517
Arkliams ir vežimams	1500
Iš viso	85000

Organizacinė struktūra pakito nedaug. Pagrindinės permainos įvyko sveikatos apsaugos sistemoje: vietoj barzdaskučio su draugu, kurių pareigybės buvo numatytos ankstesniuose reguliaminiuose, atsirado regimento felčeris ir 2 vėliavų (kuopų) felčerių etatai. Regimento felčeriu numatyta 800, o kuopų felčeriams 312 auksinų alga, pastariesiems, kaip ir kareiviams, ji buvo mokama po 6 auksinus per savaitę. Tai būtų buvusi esminė sveikatos apsaugos daliniuose reforma, jeigu ji būtų įvykdyta. Negalima atmesti galimybės, kad minėtieji felčeriai jau faktiškai galėjo būti daliniuose anksčiau, faktiškai naudodant papildomas dalinio pajamas, tačiau oficialiuose dokumentuose būtent toks sutvarkymas minimas pirmą kartą. Dar viena nauja pareigybė, atsiradusi dalinio etatuose, buvo kapelmagistro (kapelmagister) pareigybė, sietina su 5 obojininkų orkestrėliu. Kuopose pareigybės mažai pasikeitė: liko trys kapitonai, kurių vyresnysis vadinamas kuopos kapitonu (kapitan z chorągwią), kiti du – agregee, kaip 1737 metų reguliamine. Kitų kuopų karininkų skaičius nesikeitė, tačiau pasikeitė puskarininkių etatai: kiekvienoje kuopoje prisidėjo po vieną kapralo bei naują kanonieriaus etatus. Į bendrą etatą įtraukta ir vežėjo pareigybė, iki tol jis buvo skiriamas iš kitų lėšų. Tokie etatų pertvarkymai turėjo neišvengiamai sumažinti eilinių skaičių: jų regimente liko tik 200. Bendras etatinis karių skaičius regimente sumažėjo iki 272 karių.

Ginkluotėje buvo pakeitimų: vietoj špagų, kurios buvo naudojamos pagal ankstesnius reguliaminius, atsirado palašai, išduodami visoms karių grupėms 6 metams. Šautuvai su durtuvais (flinty żołnierskie z Bagnetami) turėjo būti išduodami 12 metų. Puskarininkio ginkluotę papildomai turėjo sudaryti puskarininkio

spontonas (kuregiwer), pistoletų pora (14 iš 24 puskarininkių), išduodama 12 metų.

5 lentelė. Didžiosios (Lauko) buožės regimento karių ginklai pagal 1764 m. projektą

Karių grupės	Palašai	Pistoletų poros	Flintos su durtuvais	Spontonai
Puskarininkiai	24	14		14
Muzikantai	18			
Kareiviai	227?		221?	
Iš viso	269	14	221	14

Reguliamine minimi regimento pabūklai, tačiau jiems įsigyti, remontuoti išlaidos nenumatytos, matyt, tikintis, kad šios išlaidos bus tik ypatingais atvejais, ir tam galės būti panaudotas likutis kasoje. Artilerijai dalinyje atstovavo tik kanonierių etatai kiekvienoje kuopoje, o patys pabūklai taikos metu, reikia manyti, buvo artilerijos korpuso sudėtyje.

Karininkų ginkluotė visada buvo pačių karininkų reikalas, tačiau reguliamine pirmą kartą numatytas būdas aprūpinti karininkus vienodo modelio ginklais: jie turėjo būti užsakomi centralizuotai visam daliniui (*prenumerata*), o paskui karininkai turėjo išlaidas padengti arba iš karto, arba išskaičiuojant iš atlyginimo per dvejus metus.

Naujajame reguliamine detaliau aprašyti muzikantų instrumentai, išduodami 12 metų. Fleitininkai turėjo būti aprūpinti fleitomis (bukmedžio dūdelėmis, *piszczałki bukszpanowe*) su žalvariniais futliarais, iš viso 4 vnt., išduodami 6 metams Būgnininkai turėjo būti aprūpinti žalvariniais būgnais su diržais, išduodamais 12 metų. Regimento kapela turėjo turėti: 1 bukmedžio obojų, 2 fagotus, 1 triūbą arba klarnetą, 1 Vienos valtorną. Reguliaminas numatė ir kitus instrumentus: smuikus ir bosus su strykais (Skrzypce, Basette y do nich Sturmy), bet jiems įsigyti reikėjo atskiro etmono pritarimo.

Pasikeitė ir aprūpinimo apranga tvarka. Jeigu seniau buvo skirstymas tik į apatinius drabužius (beimoderunek), kuriuos kartu su batais išduodavo kasmet, ir į viršutinius, išduodamus kas dveji metai, tai naujajame reguliamine papildomai atsirado 6 ir 12 metų terminui išduodamų daiktų, daugiausiai ginklai ir amunicijos laikymo krepšių.

Nors išlaidų vaistams, kaip kad buvo ankstesniuose reguliarnuose, nenumatyta, tačiau sveikatos apsaugai skirta daugiau dėmesio. Kaip jau buvo minėta, vietoj barzdaskučio etato atsiradus felčerui, trumpai apibrėžtos regimento felčerio pareigos: jis turįs prižiūrėti felčerių darbą ir tobulinti savo profesines žinias⁴⁵. Taip pat numatyta sergantiems kareiviams ir puskarininkiams primokėti po auksiną maitinimui.

Pirmą kartą atsirado išlaidos mirusių karių laidotuvėms. Puskarininkio laidotuvėms galima buvo skirti 16, kareivio – 14 auksinų. Numatyta kompensuoti ir komandiruočių išlaidas karininkams, vykstantiems algų paimti, – 100 auksinų.

* * *

Apibendrinant išdėstytą medžiagą galima konstatuoti, kad naujojo reguliarnino projektas numatė daug daugiau pakeitimų nei 1737 metų. Ginkluotėje buvo numatyta regimento artilerija, pertvarkyta sveikatos apsaugos tarnyba, numatyti dalinio perginklavimo terminai. Visi šie pakeitimai buvo padaryti eilinių karių skaičiaus sąskaita, tačiau buvo logiški ir pagrįsti XVIII a. II pusės kariuomenių raidos kontekste. Naujojo norminio dokumento tekstas yra sudėliotas naujai, nekopijuojant 1717 m. reguliarnino, ir pasižymi reikalo išmanyumu bei tikslumu. Tolesni patobulinimai buvo sunkiai įmanomi nedinginant išlaidų krašto gynybai.

Palyginimas su dviem galėjusiom įtaką daryti kariuomenėm – Saksonija ir Rusija – rodo, kad LDK kariuomenės pėstininkai jau vien dėl dydžio negalėjo nė iš tolo prilygti artimų kaimynų daliniams nei porcijų skaičiumi, nei tuo labiau realios būklės rodikliais. Bandymas juose taikyti priimtas kariuomenės valdymo proporcijas akivaizdus, tačiau jeigu būtų siekiama priartėti prie to meto kariuomenės organizavimo standartų, būtų reikėję arba didinti karių skaičių, arba mažinti regimentų skaičių. Akivaizdžiai to siekiama nebuvo, buvo palikti keli mažo dydžio regimentai. Realiai visi Lietuvos pėstininkai galėjo tilpti į vieną ne visos sudėties regimentą iš dviejų batalionų. Toks sutvarkymas būtų logiškas žinant, kad jokios nereguliarios pėstininkų formuotės tuo metu neegzistavo ir greičiau nei per 1–2 metus, net nutarus didinti kariuomenę, esamų dalinių iki normalios būsenos padidinti nepavyktų. Toks sutvarkymas, koks buvo, sudarė sąlygas turėti gerokai daugiau štabo karininkų etatų, nei tokio pačio dydžio pėstininkai turė-

⁴⁵ „To zaś cavetur, że Regiments Felczer ma mieć wzglądy na Felczerów Chorągiewnych, którzy aby były doskonałi w swoiey professyi, oto starać się powinién.“ LVIA f. SA, b. 18259, l. 12.

jo kitose kariuomenėse. Kita vertus, tai galima būtų paaiškinti plačia teritorija, kurioje šie daliniai buvo dislokuoti.

6 lentelė. Didžiosios buožės pėstininkų regimento reguliaminuose numatytų etatų palyginimas

Štabas			
Pareigybės	1717 m. etatas	1737 m. etatas	1764 m. etatas
Pulkininkas	1	1	1
Pulkininkas leitenantas	1	1	1
Majoras	1	1	1
Adjutantas	1	1	1
Regimento kvartirmeisteris	1	1	1
Auditorius	1	1	1
Barzdaskutys	1	1	-
Barzdaskučio draugas	1	1	-
Regimento felčeris	-	-	1
Kuopos felčeris	-	-	2
Kapelmagistras	-	-	1
Obojininkai	5	5	5
Regimento fleitininkas	1	-	-
Regimento būgnininkas	1	1	1
Profosas	1	1	1

Kuopose			
Pareigybės	1717 m. etatas	1737 m. etatas	1764 m. etatas
Kapitonas (kuopos kapitonas)	1	1	1
Agreee kapitonas	1	2	2
Kapitonas leitenantas	1	-	-
Leitenantas	2	4	4
Vėliavininkas	4	4	4
Seržantas	4	4	4

Jaunesnysis vėliavininkas	4	4	4
Furjeris	4	4	4
Kaptenarmusas	4	-	-
Kapralas	8	8	12
Fleitininkas	-	4	4
Būgnininkas	8	8	8
Kanonierius	-	-	4
Eilinis	232	232	200
Vežėjas			4

Bendri duomenys:

Pareigybės	1717 m. etatas	1737 m. etatas	1764 m. etatas
Iš viso karininkų	15	17	17
Iš viso medikų	2	2	3
Iš viso puskarininkų	25	21	25
Iš viso muzikantų	15	18	19
Iš viso kareivių	232	232	208
Iš viso karių	288	289	272

Kiti pėstininkų daliniai

Jo Karališkosios Malonybės (gvardijos) pėstininkų regimentas. Šio dalinio reguliavimo neturime, greičiausiai niekas ir nepasiuntė užklausimo, nes 1782 metais abu gvardijos daliniai buvo dislokuoti Varšuvoje ir pakluso tiesioginei valdovo valdžiai. Tai pats didžiausias dalinys LDK kariuomenėje, kuriam buvo skirta 1000 porcijų. Pagal Mariano Lecho duomenis, dalinyje turėjo būti 620 žmonių. Dalinį sudarė štabas ir 8 kuopos. Dalinio štabe buvo generolas majoras, pulkininkas leitenantas, majoras; regimento kvartirmeisteris, adjutantas, auditorius, regimento felčeris, 4 jaunesnieji vėliavininkai, obojininkai, profosas ir jo tarnas. Kuopoms vadovavo štabo karininkai ir keturi kapitonai. Be jų, kuopose buvo po leitenantą, vėliavininką, iš puskarininkų – po 2 seržantus, 5 kapralus, vieną furjerį, felčerį, 2 fleitininkus, du būgnininkus ir 59–62 eilinius⁴⁶. Pateikta medžiaga duoda tik bendrą supratimą apie regimento organizaciją, nes neturi mi pirminiai pagrindiniai šaltiniai – reguliamai.

⁴⁶ Lech M. Autorament cudzoziemski wojsk Wielkiego Księstwa Litewskiego w epoce saskiej. Studia i Materiały do historii wojskowości. T. VII, cz. 1, Warszawa, 1961, s. 92–96.

Artillerijos korpusas, arba atskiroji kuopa (frejkompania), buvo nedidelis dalinys, kurį sudarė štabas ir dvi kuopos: pačios artillerijos, arba kanonierių, ir artillerijos priedangos kuopos. Štabas buvo tiesiogiai sujungtas su kanonierių kuopa. Artilerijai išlaikyti buvo skirta 150 porcijų. Anot M. Lecho, 1736 m. artillerijos korpusą sudarė 4 asmenų štabas: artillerijos generolas, pulkininkas leitenantas ir fligel adjutantas, lydėjęs artillerijos generolą. Artileristų kuopą sudarė leitenantas, štykjunkeris – karininkai; seržantas, kvartirmeisteris, felčeris, du kapralai, būgnininkas ir 30 kanonierių. Grenadierių kuopą artilerijai pridengti sudarė du leitenantai, adjutantas, jaunesnysis vėliavininkas, kvartirmeisteris, felčeris, kaptenarmusas, profosas, trimitininkas, 2 būgnininkai, 2 kapralai, 60 grenadierių ir du vežėjai, viso 118 karių⁴⁷. Artillerijos karių skaičius vėlesniais laikais truputį padidėjo artillerijos generolui kai kuriuos karininkus išlaikant savo pinigais, bet tai nekeitė padėties iš esmės.

Janyčarai jokių karinių funkcijų neatliko, tai buvo etmonų ar kitų pareigūnų asmens apsauga ir palyda, kurių svarbiausia dalis buvo muzikantai. Anot M. Lecho, 1757 metais Didžiosios buožės janyčarų vėliavoje turėjo būti 122 kariai: rotmistras, leitenantas, 2 vėliavininkai, 2 „čaušai“, 1 „zawieracz“, 8 kapralai ir 80 eilinių bei 27 muzikantai: surma pūtėjai, būgnininkai, kontrabosininkai (tołombasisty) ir neišverčiami „zylisty“⁴⁸. Apie šias janyčarų formuotes ir jų pareigūnus reikia atskirų palyginamųjų tyrinėjimų.

3. Kavalerijos reguliaminai

1734 m. balandžio 4 d. LDK dragūnų leibregimento reguliaminas⁴⁹

Tyrimui naudojama valdovo Augusto III reguliamino, turinčio įsakymo galią, kopija, ant kurios yra didžiojo etmono Mykolo Servaco Višnioveckio parašas, kad su originalu sutinka. Dokumentas išsiskiria originalia XVIII a. I pusės rašyba ir iškilmingesnėmis for-

⁴⁷ ten pat, s. 107–108.

⁴⁸ Ten pat, s. 108–109.

⁴⁹ August Trzeci z Bozey Laski Król Polski (...)Regulamen dla Leibregimentu Dragońskiego Woysk WXLitt. LVIA, f. SA, b. 18259, l. 55–62.

muluotėmis⁵⁰. Šis dalinys išsiskyrė iš kitų LDK dalinių tiek kitokia dalinio struktūra, tiek funkcijomis. Leibregimentas buvo labiau susijęs su Augustu III, Saksonijos kariuomene ir turėjo šiai kariuomenei būdingą sutvarkymą. Kiek žinoma, 1733–1737 m. Lenkijos įpėdinystės kare dalinys rėmė Augustą III. Galima pastebėti, kad ir karininkų pavardės buvo daugiausiai vokiškos, taigi šis regimentas LDK priskirtinas tik pavadinimo ir finansavimo prasme, tačiau kokybiniu požiūriu buvo vienas iš geriausių dalinių visoje Respublikoje, dažnai reziduojantis Varšuvoje prie karaliaus.

Šio reguliavimo pagrindu buvo ankstesnysis, greičiausiai 1717 m. reguliaminas, su kuriuo tekste vyko lyginimas, taigi galima sakyti, kad šiame dokumente galima įžiūrėti ir ankstesnio dokumento detalių. Galiojo šis dokumentas ne ilgiau kaip iki 1744 metų gruodžio 11 d.

Dalinį sudarė štabas ir 6 kuopos. Štabą sudarė šefas, pulkininkas, agregee pulkininkas, pulkininkas leitenantas, majoras ir 3 agregee kapitonai – aukštasis štabas; regimento kvartirmeisteris, turintis kapitono laipsnį, adjutantas, auditorius, kapelionas ir regimento felčeris – vidutinis štabas; 6 jaunesnieji vėliavininkai, litaurininkas, 6 obojininkai, kaustytojas, vežėjas, proviantmeisteris arba regimento furjeris, balnininkas ir profosas su tarnu – žemesnysis štabas. 31 asmens štabas naudojo 132 porcijas iš dalinio etatų. Kiekvienoje kuopoje buvo po du karininkus: leitenantą ir vėliavininką, tačiau algas gaudavo ir aukštojo štabo karininkai, formaliai laikomi kuopų vadais – kapitonais. Realiai kuopoms tikriausiai vadovavo agregee kapitonai, priklausę dalinio štabui, tik paskutinioji kuopa turėjo kuopos kapitoną vadovybėje. Kuopos puskarininkių buvo 4: vachmistras, kvartirmeisteris ir du kapralai, taip pat buvo felčeris, 2 būgnininkai ir 36 eiliniai. Šalia etatinių būta ir neetatinių karininkų, kurių būta trijų: dviejų kapitonų ir vieno leitenanto. Taigi visame regimente buvo 306 kariai.

600 porcijų turintis dalinys turėjo beveik per pusę mažiau karių, tačiau karininkų buvo net daugiau, negu reikėjo tokios struktūros daliniui. Dalinyje buvo atliekami išskaitymai iš algos. Regimento šefas nemokėjo jokių išskaitymų iš algos, jis ėmė savo šefo algą, savo kaip kuopos kapitono algą, dar papildomai gaudavo pagalvės mokes-

⁵⁰ Więc tedy Chcemy, ażeby ten Regulamen, we wszystkich punktach, taki ako in atecedentibus, jest wyrażono, od wszęch w obec i od każdego z osobna, Leibregimencie naszym Drogńskim WXLitt, iako Exactissime był obserwowany, a w nim bez wymowney woli Y Ordynansu naszego, nić nie odmieniono. Który to Regulamen, dla tym większey Wagi, Ręką własną podpisawszy, pieczęć Naszą przycisnąc rozkazaliśmy. Dan w warszawie Dnia IV Miesiąca kwietnia. Roku Pańskiego MDCCXXXIXAugustus Rex. LVIA, f. SA, b. 18259, l. 62.

tį nuo visų karių. Štabo karininkai gaudavo savo atlyginimą, savo kaip kuopos vado atlyginimą, pinigus kuopos išlaidoms ir pašaro vežimui išlaikyti, iš šių pinigų mokėjo jau minėtą pagalgvės mokestį, išmoką vaistinei. Pulkininkas Lamas per metus gaudavo 8400 auksinų, iš jų jo asmeniniam naudojimui likdavo 8028 auksinai, taigi išskaitymai sudarė 4,5% jo atlyginimo, jeigu neskaiciuosime galimų išlaidų provianto vežimui ir kuopos išlaidoms, taip pat karininkas turėjo rengtis, maitintis ir apsiginkluoti savo lėšomis.

Puskarininkiai ir kareiviai turėjo daugiau išskaitymų. Jie turėjo duoti pinigų uniformai, ginklams remontuoti, žirgams kaustyti, „karbonai“ (tikriausiai turėta galvoje anglis patalpoms šildyti), vaistinei, pašarui, žirgų kasai. Iš metinio kareivio atlyginimo, kuris turėjo siekti 300 auksinų, kareiviui likdavo tik 120 auksinų, arba 40%, tačiau jis buvo viskuo aprūpintas, išskyrus maistą. Dalinys papildomai finansavo žirgų šėrimą žiemos mėnesiais ir mokėjo priedus muzikantams⁵¹.

1737 m. birželio 12 d. Lauko buožės raitelių regimento reguliaminas⁵²

Dragūnų regimento reguliavimo aprašymui naudotasi 1737 m. birželio 12 d. Lauko buožės raitelių regimento reguliavimo 1782 metų nuorašu⁵³. Apie ankstesnį 1717 m. rašytą reguliaviną žinių neturime, bet žinodami neesminius pakeitimus, kurie buvo padaryti 1737 m. reguliavime pėstininkų daliniuose, galima spėti buvus juos nežymius.

1737 metais baigėsi vadinamasis karas dėl Lenkijos įpėdinystės, soste įsitvirtino Augustas III. Tačiau didžiausią įtaką turėjo jau no ir aktyvaus didžiojo etmono – Nesvyžiaus šakos kunigaikščio Mykolo Kazimiero Radvilos atėjimas į kariuomenės vadovo postą.

Raitelių dalinių sutvarkymas. Lauko buožės raitelių regimento reguliaminas, išsaugotas istorijai Karo departamento rūpesčiu, numatė dalinį, sudarytą iš štabo ir 4 kuopų kaip ir pėstininkai. Vienoje kuopoje, įskaitant vadovaujančius štabo karininkus, – 47 kariai. Iš viso dalinyje 202 kariai.

⁵¹ Ten pat.

⁵² Regulamin Regimentowi Konnemu Buł Polney a teraz Wielkiey WXLitt który wedlug Seymu warszawskiego na Porcyi Trzysty w Roku 1717 iest postanowiony rachuiac kazda Porcyą po Żł 300, Co uczyni na Rok 90000 na Lat Dwie 180000 z ktorej Summy takowa ma budż zapłata y moderumek.. LVIA, f. SA, b. 18259, l. 26–28.

⁵³ Nuoraše parašyta 1732 m. birželio 17 diena, bet tuo metu M. K. Radvila nebuvo didžiuoju etmonu, o vėlesnysis 1768 m. reguliaminas savo duomenis lygina su 1737 metais. LVIA, f. SA, b. 18259, l. 28

2 schema. Didžiosios (Lauko) buožės raitelių regimento struktūra
1737–1775 m.

Pastaba: *Italika** pareigas ėjo nominaliai.

Ginkluotė buvo skiriama ketveriems metams, jos sudėtis pateikiama lentelėje. Be to, kariams buvo skirta 8 ginklų piramidės, 50 palapinių, 4 vežimai. Vežimams išlaikyti buvo naudojama ta pati sistema kaip ir 1717 m. pėstininkų reguliamine, t. y. vežėjai turėjo būti išlaikomi iš vakansinių pinigų, tik skirtingai nuo pėstininkų nebuvo vežimo amunicijai.

7 lentelė. Lauko buožės raitelių regimento karių ginklai
1737–1775 m.

Karių grupės	Špagos	Pistoletų poros	šautuvai
puskarininkiai	26	26	
kareiviai	156	156	152
Iš viso	182	182	221

Medicinos reikmėms buvo skirta 682 auksinai žmonės ir 100 auksinų žirgams.

Pinigų visoms reikmėms neužteko, todėl buvo numatyta daryti rinkliavas priklausomai nuo rango, iš viso per metus regimentas turėjo surinkti 4429 auksinus.

Organizacija. Kavalerijos dalinio organizacija niekuo ypatingu nuo pėstininkų nesiskyrė, tik ginkluote (nebuvo jame spontonų, šautuvų su durtuvais), muzikos instrumentais (vietoj 2 būgnų ir fleitos kuopose – 1 liutaurai visame dalinyje ir po būgną kuopoje) ir specifiniais amatininkais žemesniajame štabe. Dalinyje buvo mažiau žmonių. Kavalerijos daliniai buvo pavaldūs kavalerijos generolui leitenantui.

Lyginant su Saksonijos kariuomenės dragūnais, kurių struktūra kaip ir pėstininkų buvo pakeista 1732 metais, skyrėsi tiek kuopų skaičius, tiek ir karių skaičius jose: regimente būta 6 kuopų, jose po 75 karius, taigi pastebimas tas pats santykis kaip ir pėstininkų⁵⁴.

[1768 m.] Didžiosios buožės raitelių regimento reguliaminas⁵⁵

1768 metų reguliaminas buvo sudarytas 1766 metų seimui

⁵⁴ Müller R. Die Armee Augusts des Starken. Die Sächsische Heer von 1730 bis 1733. Berlin, 1984. S. 68.

⁵⁵ Regulamin Regimentowi Konnemu Buł WWXLitt który wedlug Seymu warszawskiego na Porcyi Trzysta w Roku 1717 iest postanowiony rachuiac każdą Porcyą po Zł 300, Co uczyni na Rok 90000 z której Summy takowa ma budż zapłata y moderumek. LVIA, f. SA, b. 18259, l. 29–32.

nutarus padidinti kariams algas, kurios dėl kritusio auksino kurso Septynerių metų karo metu nebegalėjo patenkinti elementarių reikalavimų, buvo per mažos. Taip pat svarbi aplinkybė buvo didžiojo etmono buožės patekimas į Mykolo Kazimiero Oginskio rankas, tradiciškai turėjo keistis ir reguliamas. 1766 metų seimo nutarimai, atrodo, nebuvo greitai vykdomi, kariuomenės algų didėjimo nefiksuoja Iždo komisijos dokumentai, todėl tikriausiai buvo reikalas padidinti kariams algas mažinant karių skaičių. Šis reguliamas turėjo būti taikomas iki įsigalios 1766 metais nustatytos normos⁵⁶.

Naujovės. Bendroji dalinio organizacija nepasikeitė, sumažėjo tik eilinių skaičius: vietoj 152 kareivių liko 120. Algos padidėjo visiems pareigūnams: pulkininko alga padidėjo nuo 7000 iki 7500 (+500), kapitono – nuo 1990 iki 2300 (+400), kapralo – nuo 250 iki 258 (+8) auksiniais, eilinių – nuo 144 auksinų iki 183,7 (+40) auksinų. Taip pat padidintos kvotos jaunesniųjų vėliavininkų ir eilinių uniformoms atitinkamai pusantro ir vienu auksinu per dvejus metus. Bendras karių skaičius sumažėjo iki 170 žmonių. Pasikeitė ir algų mokėjimo tvarka: karininkams algos turėjo būti mokamos jau nebe kas ketvirtį, bet kas pusmetį, puskarininkiams ir kareiviams nebe kas savaitę, bet kas mėnesį.

Ginkluotė iš esmės nepasikeitė, tik jos sumažėjo 32 vienetais, nes tiek sumažėjo karių skaičius regimente.

Jokių kokybinių ar tvarką keičiančių pasikeitimų reguliamine, lyginant su 1737 m. reguliaminu, nėra.

⁵⁶ Dokumente nėra nurodyta data, tačiau M. K. Oginskis etmonu tapo tik 1768 metais, taigi anksčiau jis negalėjo rašyti kaip didysis etmonas, o vėlesniais metais vyko Baro konfederacijos kovos. Pačio Oginskio prierašas nurodo šio dokumento galiojimo laiką: „Ten regulamen Regimento mego Konnego do daty weyscia do Kassy Tęgoż Regimentu Summy, addytamentowey przez Rzeczypospolity naznaczoney Konstytucyą Roku 1766 przy zwykley pieczęci podpisuje“. Dokumentas buvo rastas 1782 m. 1 Grenadierių pėstininkų regimente, jį aprašė mjr. W Wygandas. LVIA, f. SA, b. 18259, s. 29–32.

1744 m. gruodžio 11 d. LDK (Karalaičio, Pinsko) raitelių regimento reguliaminas⁵⁷

Skirtingai nuo kitų dokumentų, saugomų mūsų pagrindiniame šaltinyje – 18259 byloje, šis dokumentas greičiausiai yra originalas, apie ką liudija kitokia, XVIII a. I pusei ir viduriui būdinga rašysena ir dar kita rašysena atlikti prieraišai bei mažesnis dokumento formatas. Dokumente paminėtos trys datos: 1741 m. lapkričio 25 d., 1744 m. gruodžio 11 d. ir 1766 m. birželio 10 d. Paskutiniai data neabejotinai susijusi su regimento patikrinimu, kurį atliko Naugarduko kaštelionas kavalerijos gen. mjr. Juozapas Nesiolovskis, pasirašęs liustratoriumi. Ta pačia rašysena yra ir pastabos kiekviename dokumento puslapyje „Connotatum. Lustrator“, liudijančios apie jo pasirašymą, kad pateikti duomenys atitinka realią padėtį arba 1717 m. etatą. Tai liudija, kad iki pat 1766 metų, o greičiausiai iki 1768 metų⁵⁸ šis dokumentas galiojo. 1744 metų įrašas atliktas Jo Karališkos Malonybės pulkininko didžiojo LDK taurininko Mykolo Oginskio, kuris nurodo, kad nuo minėtos datos šis reguliaminas įgavo vykdymui tinkamo dokumento svarbą, todėl būtent šią datą laikome dokumento galiojimo pradžia⁵⁹. Po šiuo išrašu pateiktas skirtinga rašysena padarytas įrašas, liudijantis, kad pats įrašo autorius generolas majoras ir pulkininkas Adomas Krasinski 1741 m. lapkričio 25 d. pasirašė šį dokumentą iki tolesnės valdovo ar LDK didžiojo etmono valios⁶⁰.

Tai savo atskirą šefą turintis ketvirtasis dragūnų pulkas, kuriam 1717 m. etatas buvo skyres 300 porcijų, kaip ir Didžiosios ir

⁵⁷ Regulamen Regimentowi Konnemu Nayiasnieyszego Krulewicza Jo Mości Polskiew Woysk Wo. Xa. Littewskiego. LVIA, f. SA, b. 18259, l. 48–54. Tam pačiam daliniui skirtas ir kitas reguliamino išrašas: Extract y Repartycy Wuciagnione z Regulaminu JKMci kazdey Rathy iak komu z kassy ma byc wyplacono w Regimencie Konnym Nay[jasnieyszego]K[róla] I[ego]m[os]ci dnia 11 Xbris Roku 1744. LVIA, f. SA, b. 18259, l. 67–69.

⁵⁸ Apie galutinę reguliamino galiojimo datą galime spręsti iš šio regimento vėlesnių raportų, kurių skiltyje „turi būti“ buvo pateikiamas prieraišas „pagal 1768 m. etatą“.

⁵⁹ Anno 1744 [Dnia] 11 X bris [Decembris] ten Regulamen ad Normam Regulaminu Leybregimentu Konnego WXLitt formowany do czasu y do dalszey woli Nayiasnieyszego Króla Imci lub IO Xcia Imci Hetmana Wielkiego WXLitt podpisuje. Dat ut supra. Michał Oginski Cz:WXLitt Pułkownik IKM. LVIA, f. SA, b. 18259, l. 53.

⁶⁰ Dnia 25. 9 bra ten regulamen podpisalem anno 1741 do dalszey dyspozycyi nayiasnieyszego króla Imci pana mego miłosciwego lub jasnie oswieconego Xiążenia Imci Hetmana Wielkiego Wielkiego Xięstwa Litewskiego Dat ut Supra ten regulamen formowany ad normam Leibregimentu Konnemu WXLitt. Adam Krasinski PE GM Litt. LVIA, f. SA, b. 18259, l. 53.

Lauko buožių regimentams. Po 1775 metų jis gavo 5 pėstininkų regimento numerį. Sprendžiant pagal atskaitymų lentelę, visos regimento išlaidos buvo dengiamos iš karių atskaitant pinigų pagal gaunamų porcijų skaičių: pavyzdžiui, iš gaunamų 2500 auksinų 100 kareivių per mėnesį algoms po visų išskaitymų likdavo tik 900, t. y. 36% etate numatytos sumos. Tai, žinoma, sudarė sunkias sąlygas kariams išsilaikyti, bet leido išlaikyti maksimalų karių skaičių. Išskaitymai buvo daromi uniformoms, ginklų remontui, žirgų kaustymui, vaistinei, žirgų šėrimui, žirgų pirkimui (konna kassa) bei neaiškiems reikalams skirtam pagalvės mokesčiui. Iš užuominos, kad reguliamas suderintas su leibregimento, t. y. LDK raitelių gvardijos regimento reguliamu, galima spėti, kad tokia pati tvarka buvo taikoma ir gvardijoje. Kita vertus, dalinio kuopų organizacija labiau panaši į gvardijos leibregimento, o ne į didžiosios ir lauko buožių dragūnų kuopų organizaciją, nors pagal porcijų regimentuose skaičių turėtų būti atvirkščiai.

Organizacija. Dalinis buvo sudarytas iš štabo ir keturių kuopų. Štabe buvo: šefas, pulkininkas, pulkininkas leitenantas, majoras – aukštasis štabas; auditorius, regimento felčeris – vidurinysis štabas; 2 jaunesnieji vėliavininkai, 6 obojininkai, kurių vienas – litaurininkas, kaustytojas ir greičiausiai profosas (sztekerknecht?).

Kuopose buvo vienas agregė kapitonas, du kapitonai, gaunantys leitenantų algas, 4 vėliavininkai, 4 vachmistrai, 4 kvartirmeistrai, 8 kapralai, 4 būgnininkai ir 100 kareivių, iš viso 141 karys.

Priešakinės sargybos pulkai

Šaltinio apibūdinimas. Priešakinės sargybos pulkuose, kaip ir visoje Tautinėje kavalerijoje, tvarkoma dokumentacija buvo visiškai kitokio lygio, nei Svetimšalių autoramentui priklausančiuose daliniuose, todėl pulkininkų paaiškinimai apie buvusias tradicijas ir tvarką yra kito patikimumo lygio informacija: iš esmės tai vyresnių, ilgiau tarnavusių karių prisiminimai. 20–50 metų senumo įvykiai, žinoma, galėjo užsimiršti, tačiau, kita vertus, pusės būtent priešakinių sargybos pulkų informacija yra mažiau formali, daugiau prisiminimų ne apie reguliaminiuose numatytą padėtį, o apie realius santykius, kurie buvo būdingi Augusto II laikų kariuomenei. Iš Didžiosios buožės priešakinės sargybos pulko karininkų raporto, apibūdinamo žemiau, žinoma, kad šiuose daliniuose jokia dokumentacija Augusto III lai-

kais LDK kariuomenės priešakinės sargybos pulkuose tvarkoma nebuvo, taigi rasti liudijimai gali būti vienintelis autentiškas liudijimas apie šiuose daliniuose buvusią tvarką. Archyvo nebuvimą veteranai aiškino vėliavų išbarstymu keliuose pavietuose ir vaivadijose bei tuo, kad niekas jokios dokumentacijos nereikalavo⁶¹.

Priešakinės sargybos formuotės, dažnai vadintos ulonais, buvo daugiau vietinė nei iš užsienio atsinešta tradicija, kuri vėliau paplito kitose Europos kariuomenėse: Prancūzijoje tikriausiai nesantuo-kinio Augusto II sūnaus maršalo de Sax iniciatyva⁶², pačioje Saksonijoje 1730 m. buvo įsteigtos dvi ulonų vėliavos iš 120 karių.

Didžiosios buožės (2) priešakinės sargybos pulkas⁶³ buvo sudarytas iš 5 vėliavų, kuriose buvo 150 karių. Kiekvienai vėliavai vadovavo karininkai: rotmistras, leitenantas ir vėliavininkas, likusieji kariai buvo suskirstyti poromis į draugus ir eilinius. Pulkininko alga ir tikriausiai prestižas nesiskyrė nuo kitų rotmistų. Vėliavoje buvo 11 porų (draugas+eilinis, kaip ponas ir tarnas), kiti eiliniai priklausė tiesiogiai karininkams, iš viso vėliavoje buvo 15 eilinių. Draugai iš savo tarpo vieną skirdavo vietininku, už tai jam duodami 80 auksinų už nuolatinį buvimą dislokacijos vietoje, vieną arklidininką, jam sumesdavo 50 auksinų, bei vieną deputatą, kuris turėdavo surinkti vėliavai priklausančią algą, už tai jam draugai ir karininkai sumesdavo 260 auksinų, kitus pinigus deputatui sumokėdavo mokesčių mokėtojai (56 auksinus), o 54 auksinai likdavo rotmistro nuožiūrai. Kiekvienoje vėliavoje buvo po trimitininką. Vėliavos buvo dislokuotos atskirai: 1 – Vasiliškėse, Lydos paviete, 2 – Zahalėje? (w Zahallu), Mozyriaus paviete, 3 – Sucharuose, Oršos paviete, 4 – Mstislavlyje, 5 – Mozyriuje, visos rytinėse LDK žemėse. Tokia tvarka dalinyje išliko iki 1772 metų, tik 1776 metais artilerijos pulkininkas T. Stetke-

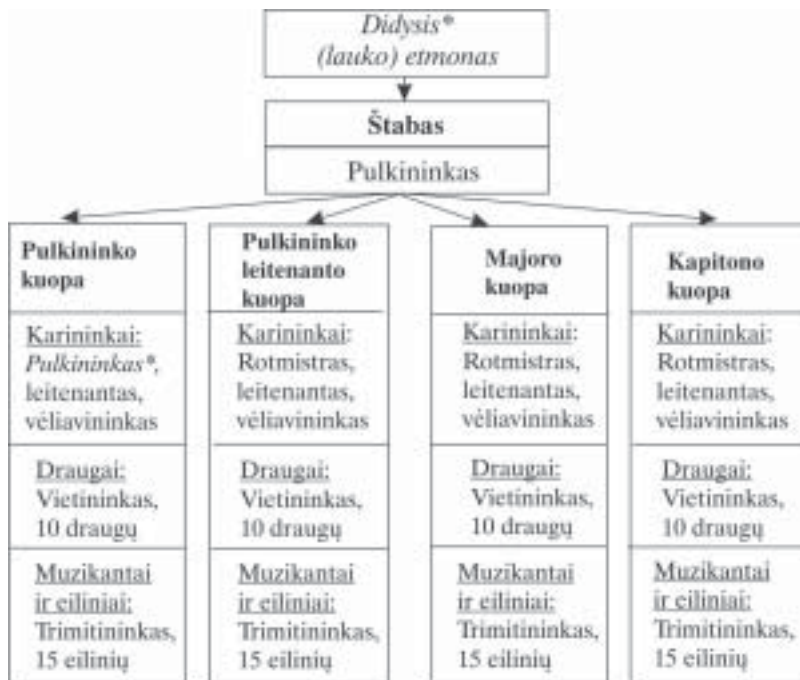
⁶¹ „.... Iz w różnych Powiatach y Woiewództwach One rozlokowane były ztego więc Powodu Pulk Archywm ksiąg nieutrzymał. Poniekąd nato y zalecenia niebyło.“ Rapport od Pulku Przedniej Straży Bull Wielkiej Woysk WXLitt za wydanym Ordynansem IW Xcia Radziwilla Kasztelana Wilensk. Prezyduiącego w Prześwietnym Depart. Woyskowym pod Dniem4 Marca w roku Ninieyszym 1782 zaczynioney Indagacyi w Pulku dawno służących Officyerów, które poniżey wyrażaiące Iżo d R. 1717 w Pulku zadney archywm nieznaydowało się. Tak oraz całość rzeczy tegoż Pulku od R. 1717 aż do Ru 1776 Consequenter z teyże Indagacyi Opisuje się. Datt. W Lipniskach Roku 1782 Mca Aprylia 15 Dnia. LVIA, f. SA, b. 18259, l. 33.

⁶² Denison D. Istorija konnicy. Kn. 1. Moskva, 2001 (pataisytas 1897 m. leidimas), s. 278

⁶³ Rapport od Pulku Przedniej Straży Bull Wielkiej Visas aprašymas ankstesnėje nuorodoje Nr. 52, LVIA, f. SA, b. 18259, l. 33–34.

vičius, tikrines dalinį, panaikino deputatų, arklidininkų ir vietininkų pareigybes bei kanceliarijos mokesčius, įvesdamas naują tvarką⁶⁴.

3 schema. Didžiosios (Lauko) buožės priešakinės sargybos pulko struktūra

Pastaba: *Italika** pareigas ėjo nominaliai.

Lauko buožės (3) priešakinės sargybos pulkas, gaudamas tokias pačias sąlygas išsilaikyti ir turėdamas tą patį karių skaičių, greičiausiai buvo tvarkomas tais pačiais pagrindais kaip ir Didžiosios buožės pulkas, nors mūsų tyrinėjamame reguliamųjų rinkinyje apie šį dalinį nėra žinių. Aprašyta tvarka iš esmės patvirtina A. Kitovičiaus aprašytą tautinės kavalerijos vėliavų tvarką. Turėdamas tokį „štabą“, pulkas tik formaliai galėjo būti laikomas atskiru daliniu, iš esmės tai buvo 5 atskiros vėliavos.

⁶⁴ Raporto autorius buvo žemiau pasirašęs pulkininkas Juozapas Jelenskis, kartu su juo rotmistras Songaila (Sagaylo), Kazimieras Jušinskis, 1733 metais perėjęs iš Rusijos tarnybos, bei draugas Vilčevskis.

(5) Priešakinės sargybos pulkas⁶⁵ į Lietuvos kariuomenę pateko tik 1764 metais, kai Augusto III mirtis nutraukė personalinę Abiejų Tautų Respublikos uniją su Saksonija, ir Lietuvos totorių dalinys nebeturėjo pagrindo priklausyti Saksonijos ginkluotosioms pajėgoms. Dalinys buvo suformuotas 1733 metais iš 12 Juozapo Poniatovskio dvaro vėliavų tarpuvaldžio kovoms⁶⁶, perduotas Augustui III už Lenkijos Karalystės didžiojo etmono pareigybės suteikimą. Šis perdavimas buvo suderintas su XVII a. pradžioje seimo konstitucijose numatytu leidimu valdovui turėti 1200 karių gvardiją. Šis pulkas, kuriam pradžioje vadovavo pulkininkas Halaševičius, ir iki pat 1764 metų priklausė Saksonijos kariuomenei, dalyvavo Silezijos ir Septynerių metų karuose⁶⁷. Apie tarnybą Saksonijos kariuomenėje pulkininko J. Goryčo raporte informacija nėra pateikiama, tam įtakos galėjo turėti suvokimas, kad ankstesnė istorija neturėtų rūpėti Karo departamentui, tiek todėl, kad šiame pulke pulkininkai keitėsi dažniau, nei žemiau aptariamame 6 Bielako pulke ir informacijos išsaugojimo lygis buvo žemesnis. Pulkas nebuvo numatytas 1717 m. etate, taigi jo prijungimas padidino Lietuvos kariuomenę, kartu išskeldamas problemą, iš kokių pinigų reikėtų jį išlaikyti.

Po Augusto III mirties dalinyje buvo 392 kariai, kuriems išlaikyti buvo naudojama 521 porcija, kurią sudarė 156 300 auksinų. Vėliau pulkininkas Bronikovskis sumažino pulko karių skaičių po 5 draugų ir ilinių poras, taigi karių skaičius dalinyje sumažėjo 60.

Po Stanislovo Augusto Poniatovskio elekcijos dalinys buvo perkeltas į LDK kariuomenę paliekant jam tą patį atlyginimą, tačiau dalinyje tarnavo tik 332 kariai, o jų išlaikymui buvo naudojama 461 porcija. Naujuoju pulkininku tapo Aleksandras Koryckis.

Pulką sudarė štabas ir 6 vėliavos. Štabe buvo pulkininkas, 2 vėliavininkai, regentas, felčeris, litaurininkas, kalvis ir profosas. Vieno-

⁶⁵ Iki atsirandant priešakinės sargybos pulkų numeriams, abu totorių pulkai buvo vadinami pulkininkų pavardėmis. Šio pulko vadais buvo A. Koryckis, I. Poniatovskis, J. Goryčius. Aprašyta pagal: Vigore odebranego Listu Valoris Ordynansu pod Dn. 4 Ru Biežacego Zalecai-ąc Oświadczyć Komplet Głów oraz placý odRu 1717 od której to Datty archywum w Kancelaryi niema ani pamiętnika takowego któren by mogł pamiętać, lecz zpowiesci officýera dawną służbę w tym pulku obowiązani pozostaiących donaszam. LVIA, f. SA, b. 18259, l. 35–37.

⁶⁶ Tarpuvaldžio metu politiškai aktyvūs didikai didindavo savo privačias kariuomenes tiek savo valdų apsaugai, tiek savo politinių planų įgyvendinimui.

⁶⁷ Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės karininkai//Abiejų Tautų Respublikos karininkai 1777–1794. Sąrašai. Kraków, 1999 T. II, p. 227. Išsamesnė informacija iš Bielako priešakinės sargybos pulko aprašymo: Opisanie Pulku Przedniey Straży LVIA, f. SA, b. 18259, l. 45.

je vėliavoje buvo rotmistras, leitenantas, vėliavininkas, trimitininkas ir 25 draugų-eilinių poros, iš viso vėliavoje 54 kariai.

1774 metais, pulkininku tapus Ignui Poniatovskiui⁶⁸, draugų-eilinių skaičius vėliavose per vieną porą vėliavoje buvo sumažintas, įsteigiant mulos ir kalvio pareigybes, šiek tiek vėliau, leidus generolui kunigaikščiui Adomui Čartoriskui, – adjutanto pareigybę, padidintos algos felčeriui, regentui, vietininkams ir trimitininkams⁶⁹. Po šių pertvarkymų dalinyje buvo 327 karių etatai⁷⁰.

Bielako (6) priešakinės sargybos pulkas⁷¹. Juozapas Bielas buvo vienas iš žymiausių, o gal ir pats žymiausias Lietuvos kariuomenės veikėjų antrojoje XVIII a. pusėje, puikiai sugebėjęs išlaikyti dalinio karinę drausmę tuo metu, kai visa kariuomenė buvo pasidavusi atsipalaidavimo ir rutininės egzistencijos nuotaikoms. Šią savo nuostatą, susiformavusią per kelerius tyrimų metus galėjau patvirtinti ir analizuodamas Karo departamento dokumentus. Juozapo Bielas pateikti duomenys buvo patys informatyviausi iš visų dalinių pateiktų raportų, informatyvesni ir už svetimšalių autoramento reguliarius. Jokių dokumentų, kurie būtų saugomi dalinio archyve, J. Bielas nepateikė, jie žuvo karų ir revoliucijų metu⁷², todėl jis, rašydamas raportą, turėjo remtis senų karininkų ir savo atmintimi. Iš pateiktos generolo informacijos vertingiausia yra ta dalis, kurioje aprašytas totorių pulko būvis tarnybos Saksonijos kariuomenėje metu, nes ši informacija yra unikali Lenkijos ir Lietuvos archyvinės medžiagos kontekste. Tik Saksonijos archyvuose saugoma informacija galėtų suteikti daugiau žinių, bet tai ateities tyrimų reikalas.

Bielako pulkas buvo suformuotas 1733 m. iš 6 jau minėtų Poniatovskio vėliavų tais pačiais pagrindais, kaip ir 5-asis pulkas. Pirmuoju

⁶⁸ Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės karininkai//Abiejų Tautų Respublikos karininkai 1777–1794. Sąrašai. Kraków, 1999 T. II, p. 227.

⁶⁹ Raportą surašė plk. Jonas Goryčius (Gorycz)

⁷⁰ Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės karininkai//Abiejų Tautų Respublikos karininkai 1777–1794. Sąrašai. Kraków, 1999 T. II, p. 227.

⁷¹ Opisanie pulku Przedniej Straży Wpysk WXLitt Kommendy Generał Maiora Jozefa Biela-ka od którego czasu zarekrutowany, wielie kiedy miał osób kompletu y jaką brał Placę. LVIA, f. SA, b. 18259, l. 45.

⁷² Turima mintyje Baro konfederacijos kovos su Rusijos kariuomene. Atrodo Bielas pulko dokumentai žuvo per Stolovičių mūšį 1771 m. „Ponieważ przez Rewolucyą na woynach tak zagranicznych, iako y tu w Kraiu, dawniejsze papiery Pulkowe wszystkie zginęli, przeto żadnych oryginałów Autentycznych Pulk niema, tylko z pamięci Starych Officyerów I te ze nienadto dawno wszystko działo, jest dobrze wiadomo, a jako Sparawiedliwie opisano tak na dowod Ręką wną podpisuje. Datt. w Kam...zę 27 mca marca 1782 Roku. Jozef Biela Generał Maior“. LVIA, f. SA, b. 18259, l. 45.

pulkininku buvo plk. Siechodzinskis. Pulką sudarė štabas ir 6 vėliavos, o kiti etatai atitiko aukščiau tyrinėtąjį 5-ojo pulko etatą, tik kiekvienoje vėliavoje buvo po 30 draugų–eilinių porų, iš viso 389 kariai, kuriems išlaikyti buvo naudojama 513 porcijų, iš viso gaunant 153 900 auksinų išlaikymą bei 8000 auksinų per dvejus metus uniformoms.

1756 metais, prasidėjus Septynerių metų karui, pulkas, vadovaujamas gen. mjr. Čimbajaus Murza Rudnickio, kariavo prieš Prūsijos karalių Frydrichą II Austrijos pusėje, nes pati Saksonija buvo užimta Prūsijos kariuomenės ir Lietuvos totorių dalinių išlaikyti negalėjo. Kadangi pulkas pasižymėjo kovingumu, buvo nuspręsta padidinti dalinį. 1759 metais dalinys buvo padidintas ir perduotas Juozapui Bielaui. Dalinio štabe atsirado sąskaitininkas (rachmistrz) ir dar 3 felčeriai, iš viso 9 žmonės, vėliavų skaičius buvo padidintas iki 8. Vėliavoje buvo rotmistras, pirmasis leitenantas, antrasis leitenantas, vėliavininkas, trimitininkas ir 60 draugų–eilinių porų, iš viso dalinyje 1009 kariai, kuriems išlaikyti reikėjo 1195 porcijų, arba 358 500 auksinų. Be to, karo metu pulkas gaudavo maistą, pašarą, amuniciją, Imperijos išdas duodavo pinigų kritusiems žirgams pakeisti.

Septynerių metų karui pasibaigus, dalinys grįžo į Saksoniją, kur buvo vėl sumažintas iki prieškarinio dydžio, išskyrus naujai suformuotų vėliavų karininkus, pasižymėjusius kare. Jų atleisti nesinorėta, todėl jie palikti prie štabo kaip neetatiniai, o atsiradus laisvoms vietoms, jie buvo skiriami į vėliavų karininkų vietas. Mirus Augustui III, Saksonijos senatas pulką atleido iš Saksonijos tarnybos ir atidavė Lenkijos Karalystės didžiajam etmonui Krokuvos kaštelionui Branickiui, o konvokacinis seimas nusprendė pulko išlaikymą priskirti LDK išdui. Konfederacijos maršalo Rusios vaivados Augusto Čartoriskio įsakymu pulkas buvo perdislokuotas į Lietuvą, kur naujojo valdovo ranka 1764 m. buvo sudarytas naujas etatas. Pulko štabą sudarė pulkininkas, pirmasis leitenantas, 2 antrieji leitenantai, 2 vėliavininkai, regentas, felčeris, litaurininkas ir kalvis. Pulke vėl buvo 6 vėliavos, kiekvienoje iš jų buvo rotmistras, pirmasis leitenantas, antrasis leitenantas, vėliavininkas ir 30 draugų–eilinių porų, taigi dalinio struktūra beveik visiškai atitiko padėtį iki Septynerių metų karo, išskyrus padidėjusį dėl jau minėtų priežasčių karininkų skaičių štabe.

Pradėjus Lietuvos kariuomenei vadovauti gen. ltn. kunigaikščiui Adomui Čartoriskui, kuris stengėsi daugiau reguliarumo ir tvarkos kariuomenei suteikti, buvo paskirti po vieną vietininką ir puskarininkį kiekvienoje vėliavoje, ir tokia tvarka išliko iki 1776 metų reformos.

Generolas J. Bielakas taip pat pateikė skaičiavimus, kiek kainuoja karių išlaikymas, iš kurių galima sužinoti, kaip buvo ginkluoti ir kaip aprenkti priešakinės sargybos kariai. Vienos draugo–eilinio poros ginkluotę sudarė šautuvas, dvi poros pistoletų ir du palašai, visa ši ginkluotė galėjo tarnauti 12 metų, o visas poros metinis išlaikymas kainavo 824 auksinus ir 7 grašius. Toks aprūpinimas, anot J. Bielako, buvo būtinas minimumas papildomai pulkui duodant muzikos instrumentus, galionus puskarininkiams ir transporto vežimus. Visas šis aprašymas rodo, kad LDK išdo duodamų pinigų pulkui ne užteko ir jis nuolatos jautė trūkumą⁷³.

Kiti kavalerijos daliniai

Husarai ir petihorai. Nors įsakymas informuoti vadovybę apie senus reguliامينus buvo adresuotas visų pirma tuo metu egzistavusioms husarų ir petihorų vėliavoms, apie husarų ir petihorų organizaciją nustatančius dokumentus sužinome iš tiriamojo rinkinio tik nuo 1775 metų, ankstesnysis laikotarpis nėra nušviestas, todėl tik trumpai pristatysime tai, kas jau yra žinoma iš istoriografijoje naudotų dokumentų.

1717 metų etatas numatė 6 husarų ir 26 petihorų vėliavas, turėjusias skirtingą žirgų porcijų skaičių.

Vėliavų vadai buvo vadinami ne tik rotmistrais, bet ir pulkininkais, tačiau tai buvo tik paprastas titulas, suteikiamas kai kurių vėliavų rotmistrams. M. Lechas, paskyręs pulkininkų problemai keltą puslapių ir pateikęs turtingą karininkų skyrimo faktų medžiagą, saugomą Vyriausiam senųjų aktų archyve Varšuvoje esančio Radvilų archyvo VII dalyje, mūsų nuomone, neteisingai interpretavo pulkininkų skyrimo sistemą. Anot jo, „paskirtųjų pulkininkų pareigybė – tai tik nominalus kai kurių vėliavų leitenantų atitikmuo, nereiškiantis jokių papildomų pareigų ar uždavinių, tačiau labai garbinga juos turintiems“. Su tuo būtų galima sutikti, tačiau akivaizdu, kad pulkininkai buvo skiriami tose vėliavose, kurių rotmistrai buvo nominalūs: Jo Karališkosios Malonybės, Didžiosios buožės, Lauko buožės ir karalaičių vėliavose. Tokia skyrimo tvarka, nors ir neturinti įtakos realiam šių vėliavų sutvarkymui, turėjo tam tikros sistemos

⁷³ Wymiarkowanie wielie rocznego żoldu na potrzeby nieuchronne do usług Rzpltej dla towarzysza Pulku Przedniej straży Woysk WXLitt stawiając z tego brania żołnierza czyli Poczet Konny y Zbroyny, mieć powinien z Skarbu publicznego. LVIA, f. SA, b. 18259, l. 46.

pobūdį. Panaši sistema buvo ir kituose to meto daliniuose, pavyzdžiui, pėstininkų regimente aukštojo štabo karininkai nominaliai buvo kuopų vadais, tačiau realiai jų pareigas ėjo agregė ir kitokie kapitonai. Husarų ir petihorų atveju aiškiai matome, kad to meto kariuomenė buvo skirta ne tiek krašto gynybai nuo išorės priešo, kiek vidaus tvarkai palaikyti, o dar tiksliau – sudaryti sąlygas krašto didikams ir bajorams gauti karininkų statusą ir šokią tokią algą. Nesupratus šio principo, negalima suprasti daugumos LDK kariuomenės papročių ir sistemų.

Šiaip vėliavos buvo jungiamos į kelias vadinamąsias divizijas, kurioms priklausė tiek husarų ir petihorų, tiek ir priešakinės sargybos vėliavos. 1736–1762 m. laikotarpiu M. Lechas mini keturias divizijas: Baltarusijos, dislokuotos prie Dniepro upės, Ukrainos prie Pripetės upės, Prūsijos diviziją prie Nemuno upės ir Žemaitijos LDK šiaurinėje dalyje⁷⁴. Nuo 1764 metų žinome apie tris divizijas: Žemaitijos, Lietuvos ir Baltarusijos. Divizijoms vadovavo paskirti regimentoriai, kartu ėję husarų ar petihorų vėliavų pulkininkų ar leitenentų pareigas.

Husarų ir petihorų vėliavų dydis yra sunkiai apskaičiuojamas todėl, kad mažai žinoma apie kokius nors patikrinimus, trūksta duomenų apie ryšį tarp imamo atlyginimo ir realių pareigų atlikimo, o turimi duomenys verčia abejoti, ar šios vėliavos buvo nuolatinė kariuomenė. Nesant atskiro įsakymo, vėliavą sudarydavo tik vietininkas, 2 draugai ir keletas eilinių su trimitininku. Vis tik galima spėti, kad vėliavos buvo mažesnės nuo etate numatytų porcijų tik tiek, kiek žirgų porcijų papildomai ėmė karininkai: husarų vėliavose 22 žirgų porcijos, taigi maždaug tiek vėliavos buvo mažesnės už numatytą etate skaičių⁷⁵, tačiau galutiniam vertinimui trūksta patikimos inspekcijų medžiagos. M. Lecho duomenimis realus karių skaičius vidutiniškai sudarė apie 74–77 procentus etate numatyto skaičiaus⁷⁶. Etatinis karių skaičius vėliavose pateiktas apibūdinant 1717 m. etatą.

Jo Karališkosios Malonybės priešakinės sargybos pulkas. Šio pačio didžiausio LDK priešakinės sargybos pulko medžiaga Karo departamento nepasiekė, todėl čia pateikiame tik jau skelbtus duomenis. Pulką sudarė 10 vėliavų, o vadovavo jam vienas iš rotmistrų, tu-

⁷⁴ Lech M. *Jazda autoramentu polskiego wojsk Wielkiego Księstwa Litewskiego* dobie saskiej //SMHW, t. VII, cz. 2, Warszawa, 1961, s. 52–66.

⁷⁵ Lech M. *Jazda autoramentu polskiego wojsk Wielkiego Księstwa Litewskiego* dobie saskiej //SMHW, t. VII, cz. 2, Warszawa, 1961, s. 66–75.

⁷⁶ Lech M. *Jazda autoramentu polskiego wojsk Wielkiego Księstwa Litewskiego* dobie saskiej //SMHW, t. VII, cz. 2, Warszawa, 1961, s. 79–80.

rinčių pulkininko laipsnį. Apie jokią dalinio štabą žinių neturime, todėl galima drąsiai spėti, kad Jo Karališkosios Malonybės pulkas savo organizacija niekuo nesiskyrė nuo Didžiosios ir Lauko buožės pulkų: iš esmės tai buvo atskiros savarankiškos vėliavos. Pulkininkais, sprendžiant iš M. Lecho medžiagos, buvo totoriai, taigi greičiausiai ir visi dalinio karininkai ir draugai buvo totoriai, kaip tai matome iš 1764–1775 metų laikotarpio duomenų.

IŠVADOS

1. Reguliaminų pagrindu tapo etatas, nustatytas 1717 m. Nebyliajame seime, kuris nustatė tik porcijų principu sudarytą dalinių finansavimo sistemą, o ne dalinių struktūrą. Dalinių struktūrą ir vidinę organizaciją nustatė reguliaminai ir tradicijos. LDK kariuomenės reguliaminai buvo naudojami tik Svetimšalių autoramento daliniuose, Tautiniame autoramente buvo vadovaujamasi tradicijomis.

2. 1717–1775 metų laikotarpiu LDK kariuomenės reguliaminai buvo pagrindiniai dokumentai, lemiantys Svetimšalių autoramento dalinių dydį ir organizaciją, apibrėždami jų struktūrą ir gaunamų algų paskirstymo įvairioms reikmėms sistemą. Jų ištyrimas leidžia ne tik papildyti istoriografijoje žinomus faktus, bet nustatyti kariuomenės struktūrą lemiančius dokumentus ir tiksliai jų galiojimo terminų kaitos datas.

3. Tiriami dokumentai leidžia spręsti apie Lietuvos kariuomenės ginkluotę, uniformas, sveikatos apsaugą, hierarchijos ypatybes, karininkų, puskarininkų ir kareivių proporcijas. Kai kurie reguliaminai pateikia konkrečių laikotarpių karininkų pavardžių.

4. Surastų šaltinių analizė leidžia daryti išvadą, kad nepaisant kai kurių skirtumų, atskirų dalinių ir laikotarpių reguliaminuose pasikeitimai yra nežymūs, neesminiai, o istoriografijoje nusistovėjusi nuomonė, kad 1717–1763 metų kariuomenė buvo statiška ir suvaržyta 1717 m. etato, yra teisinga.

5. 1782 m. vykdytas užklausa apie turėtus reguliامينus ar buvusias tradicijas leido užfiksuoti unikalią informaciją ir apie priešakinės sargybos pulkų istoriją. Nors pateikiama informacija nėra tokia sisteminga kaip reguliaminai, iš jos galima sužinoti beveik tą patį kaip ir iš reguliaminų, tačiau ji yra ne tokia patikima ir joje nesimato kitimo, raidos, nes paremta ne dokumentais, o žmonių atmintimi. Išskirtinę reikšmę turi generolo J. Bielako ir jo karininkų pateikta informacija apie pulko tarnybą Saksonijos ir šv. Romos imperijos (Austrijos) kariuomenėse.

6. Lyginant LDK ir Lenkijos karinius dalinius, pastebimi akivaizdūs bendrumai, tačiau LDK daliniai buvo mažesni ir turintys mažiau porcijų, taigi galimybės priartinti juos prie to meto karybos standartų buvo dar mažesnės.

7. Bandyamas palyginti LDK kariuomenės dalinių organizaciją su Saksonijos ir Rusijos kariuomenėmis parodė, kokiomis sudė-

tingomis sąlygomis turėjo veikti LDK kariuomenės daliniai, išsprauti į siaurus 1717 metų etato rėmus. LDK kariuomenės regimentai savo dydžiu atitiko 2–3 kaimynų kariuomenės kuopas, o kai kurie organizaciniai bendrumai negalėjo išspręsti kariuomenių sąveikos problemų.

8. Tik du LDK kariuomenės daliniai: Jo Karališkosios Malonybės LDK pėstininkų gvardijos regimentas ir Jo Karališkos Malonybės LDK dragūnų leibregimentas atitiko minimalius Saksonijos kariuomenės reikalavimus, buvo stengiamasi juos įtraukti į kariuomenės mokymo ir modernizavimo procesą, tačiau juose tarnavo daugiausia Saksonijos ir kitų Vokietijos militarinės kultūros kraštų kariškai, tam tikra Vetinų dinastijos atramos Abiejų Tautų Respublikoje bazė.

9. LDK kariuomenės reguliaminių analizė rodo, kad Lietuvos kariuomenė nereagavo į karybos madų pasikeitimus Saksonijos ir kitose kariuomenėse. Reguliaminiai buvo keičiami tik pradėjus vadovauti naujiems etmonams. Gvardijos daliniai, kurių šefais buvo patys valdovai, jautė didelę jų ir Saksų dinastijos atveju Saksonijos kariuomenės įtaką, Raitelių leibregimento keliu nuėjo ir karalaičio (Pinsko) dragūnų regimentas.

10. Du totorių pulkai, 1733–1763 metais tarnavę Augusto III tarnyboje, buvo įtraukti į Vidurio Europos karinius įvykius, gerai užsirekomendavo ir tokiu būdu išlaikė aukštą kovingumo ir kitų kariniams daliniams reikalingų privalumų lygį, tuo pačiu įrodydami draugų sistemos, tinkamai taikomos XVIII a. sąlygomis, gyvybingumą. Ne organizacija, o finansavimo dydis, sistema ir galbūt kadrų politika nulėmė LDK kariuomenės silpnumą iki pat 1775 metų reformų.

11. 1764–1768 metų reformos turėjo labai nedidelę įtaką kariuomenės finansavimui ir jokios įtakos neturėjo kariuomenės dalinių organizacijai – ji liko tokia pati.

12. Reguliaminiai nebuvo pajėgūs išspręsti XVIII a. krašto gynybos, nei pačios kariuomenės problemų, tačiau nustatė dalinių gyvenimo ir gaunamų algų paskirstymui reikalingus rėmus ir formas.

TRUMPAS VARTOJAMŲ KARINIŲ ISTORINIŲ TERMINŲ ŽODYNĖLIS

Sąvokos ir terminai. Siekiant palengvinti skaitytojui suprasti tekste pasitaikančius specifinius terminus ir sąvokas, trumpai jas pristatysime. Skliausteliuose pateikiama rašyba LDK kariuomenės dokumentuose, dažniausiai tai to meto lenkų kalboje pasitaikantys germanizmai ar lotynizmai. Rašyba pagal XVIII a. lenkų kalbos taisykles

Adjutantas (adiutant) – įsakymų perdavinėtojas ir raštininkas.

Agreee – jaunesnis, jaunesnysis. Priedas prie karininko laipsnio.

Antrasis leitenantas – leiteneto laipsnis padaliniuose, kur buvo numatytos dvi leitenantų pareigybės, žemesnis už pirmąjį leitenantą.

Artilerijos generolas – aukštasis kariuomenės ir valstybės pareigūnas, atsakingas už visos artilerijos ūkį, arsenalus ir artilerijos korpusą. 1717–1775 m. trečiasis pagal rangą žmogus kariuomenėje, vadovavęs ir pėstininkų regimentams.

Auditorius (audytor) – dalinio teisininkas.

Autoramentas – terminas, reiškias kariuomenės dalį, suorganizuotą vienodais pagrindais. LDK kariuomenėje buvo Svetimšalių ir Tautinis (Lenkų) autoramentai. Svetimšalių autoramentas buvo suorganizuotas pagal kuopų struktūrą su puskarininkių pareigybėmis. Tautiniame autoramente kuopų vietoje buvo vėliavos su draugų pareigybėmis.

Didžiosios buožės – daliniai ir padaliniai, kurių nominaliu šefu buvo didysis etmonas. Tokiu pavadinimu buvo visų kariuomenės rūšių ir porūšių daliniai ir padaliniai, paprastai tai reiškė antrąją vietą po valdovo dalinių.

Divizija – (*di-vido, visi, visum* lot. – suskirstyti dalimis) kariuomenės dalis. Iki 1775 metų LDK kariuomenės tautinės kavalerijos junginys, sudarytas iš husarų, petihorų ir priešakinės sargybos vėliavų, vadovaujamas regimentoriaus.

Dragūnai – universalūs kariai, XVII–XVIII a. pradžioje galėję vykdyti tiek kavalerijos, tiek pėstininkų funkcijas, tačiau Respublikoje amžiaus viduryje tapę kavalerija. Atliko daugiau ugnies palaikymo funkcijas.

Draugas (towarzysz) – tautinės kavalerijos laipsnis, suteikiamas tik bajoriškos kilmės kariui, kuris išgali aprūpinti ginklais, uniforma ir žirgais du karius. Draugas, pats tarnaujantis, vadinamas tarnaujančiu (*towarzysz aktualny*), o tik išrengiantis du eilinius – paprastu (*towarzysz sowity*).

Eilinis (kavalerijoje szeregowy, pacholek pėstininkuose *gemeyn*) – žemiausias kavalerijos ir pėstininkų laipsnis.

Elekcija – visuotinis bajorijos susirinkimas, rinkęs valdovą. Elekciniame seime buvo sprendžiami ir kiti, neretai strateginę reikšmę turėję reikalai.

Etatas – seimo patvirtintas dokumentas, kuriame numatytas karių skaičius, kariuomenės struktūra, algos, finansavimo šaltiniai ir kt. Pagrindinis kariuomenės organizaciją apibūdinantis dokumentas.

Familija – Čartoriskių giminės vadovaujama didikų grupuotė, savo gretose sutelkusi nemažai reformatorių.

Furjeris (fourjer) – puskarininkis, atliekantis raštininko pareigas.

Generalkriegskomisaras (Generalkriegskommissar) – pareigūnas, Prūsijos karalystėje prižiūrėjęs mokesčių surinkimą kariuomenės reikalam. XVIII a. pabaigoje karo komisarai rūpinosi atsargų sandėliavimu, kariuomenės rengimu, aprūpinimu maistu ir pašaru. Kokias pareigas jis turėjo eiti LDK kariuomenėje, neaišku.

Flinta – lygiavamzdžio šautuvo su titnagine spyna, naudoto XVII a. pabaigoje – XIX a. I pusėje, pavadinimas.

Grenadierius – XVIII a. pradžioje karys, be tradicinių ginklų turintis rankinių granatų. XVIII a. viduryje – rinktinis pėstininkas, turintis grenadieriaus kepurę. Naudoti ypač pavojingoms rikiuotės vietoms užimti.

Hiberna – mokestis kariuomenei, kilęs iš poreikio aprūpinti kvartinę kariuomenę maistu ir pašaru žiemos metu. Kvartinė kariuomenė buvo nuolatinė Krymo totorių pasienį sauganti kariuomenė, įkurta XVI a. viduryje, žiemą pasitraukianti į vidinius krašto regionus. Pavadinimas kilo nuo lot. *quarto* – ketvirtosios valdovo žemių pajamų dalies, mokamos šiai kariuomenei išlaikyti. Iš tikrųjų buvo mokama penktoji pajamų dalis. XVII a. II pusėje – XVIII a. tiek hiberna, tiek kvarta buvo tiesioginis mokestis kariuomenės reikalam.

Husarai (ussary, hussary) – tradiciškai prestižinė kavalerijos rūšis, iki XVIII a. dėvėjusi lakštinius šarvus su pritvirtintais prie nugaros ar šalmo sparnais. Karinę reikšmę XVIII a. jau praradusi formuotė, turėjusi pačius geriausius žirgus, puošnius drabužius ir geriausią opiją tarp bajorų.

Janyčarai (janiczary) – turkiško pavyzdžio ginklus ir uniformas vilkintys kariai, skirti dažniausiai tvarkai palaikyti, apsaugai ir reprezentacijai.

Jaunesnysis vėliavininkas (podchorąży) – puskarininkis, kurio laipsnis dažniausiai buvo suteikiamas kandidatams į karininkus, kilmingų šeimų atstovams.

Jo Karališkosios Malonybės, JKM (Jego Królewskiej Mosci, JKM) – daliniai ir padaliniai, kurių nominaliu šefu buvo valdovas. Tokiu pavadinimu buvo visų kariuomenės rūšių ir porūšių daliniai ir padaliniai, paprastai tai reiškė pirmą vietą tarp kitų dalinių.

Kapralas (**kaprał**) – jauniausias puskarininkio laipsnis Svetimšalių autoramento daliniuose.

Kaptenarmusas – (kaptenarmus, capitain des armes) sandėlio priežiūrėtojas, kuopininkas.

Kanonierius – artilerijos eilinis.

Kapitonas – kuopos vado rango karininkas.

Kapitonas leitenantas (**kapitan leytnant**) – kuopos, vadinamos vyresniojo karininko vardu, realus vadas. Žemesnis už kapitoną.

Kavalerijos generolas – vyriausias dragūnų dalinių vadas LDK, kuriam nebuvo pavaldūs Tautinio autoramento daliniai.

Kazokai – priešakinės sargybos lengvai ginkluoti kariai, krikščionys. Pavadinimas paminėtas 1717 m. etate, tačiau retai sutinkamas XVIII a. viduryje, vadinant juos tiesiog priešakinės sargybos kariais.

Konvokacija – seimo statusą turintis susirinkimas, nustatęs valdovo rinkimo sąlygas ir krašto valdymą tarpuvaldžio metu, taip pat sprendęs kitus seimo kompetencijoje buvusių klausimus.

Kuopa (kompania) – svetimšalių autoramento padalinys, įėjęs į regimento sudėtį.

Kvarta – mokestis kariuomenės reikalams, kuri sudarė 1/5 valdovo žemių pajamų.

Kvartirmeisteris (kwatarmistrz) – dalinio arba kuopos ūkio ir išdo tvarkytojas, galėjęs eiti ir butininko pareigas.

Lauko buožės – daliniai ir padaliniai, kurių nominaliu šefu buvo lauko etmonas. Tokiu pavadinimu buvo visų kariuomenės rūšių ir porūšių daliniai ir padaliniai, paprastai tai reiškė 3-iąją vietą po valdovo ir didžiojo etmono dalinių.

Leibregimentas – išskirtinį statusą turintis dalinys, kurio patronu laikomas valdovas. Taip buvo vadinamas JKM dragūnų dalinys.

Leibkuopa – dalinio šefo formaliai vadovaujama kuopa, prie kurios dažniausiai glaudėsi ir visas dalinio štabas.

Leitenantas (porucznik) – kuopos (vėliavos) vado padėjėjas, jaunesnysis karininkas. Tautinio autoramento daliniuose turėjęs labai aukštą rangą, galėjęs vadovauti kavalerijos divizionams.

Liberum veto – Respublikos seime taikytas principas, įtvirtinantis mažumos ir net vieno delegato teisę nepripažinti daugumos priimto nutarimo. XVIII a. jis buvo taikomas žlugdant seimus ir nepatinkančius nutarimus.

Liustratorius (liustrator) – kariuomenės dalinį tikrinantis pareigūnas, inspektorius.

Liutaurai – muzikos instrumentas, sudarytas iš dviejų varinių būgnelių, tvirtinamų prie žirgo nugaros ar ant žemės, padeda išlaikyti žygio taktą. Naudoti kavalerijos daliniuose.

Majoras (maior) – bataliono vado rango karininkas, vyresnysis karininkas, priklausęs aukštesniajam štabui.

Neetatinis – karininkas, kurio pareigybė nenumatyta etate.

Neuburgo valdos – Biržų – Dubingių šakos Radvilų kunigaikščių valdos, paveldėjimo keliu patekusios į Vokietijos Neuburgo kunigaikščių rankas, bet dėl savo reikšmės valstybei neadiduotos. Dėl jų varžėsi visos didikų giminės Lietuvoje XVII a. pabaigoje – XVIII pradžioje.

Nuolatinė kariuomenė – nuolatos algą gaunanti kariuomenė, kuri neišsiskirsto karui pasibaigus. Prancūzijos karalystėje įvesta Liudviko XIV laikais, LDK įstatymais įtvirtinta 1717 m.

Pirmasis leitenentas (premier porucznik) – vyresnysis leitenantas.

Petihorai – kavalerijos rūšis tik LDK kariuomenėje, atitinkanti Lenkijos pancernus arba šarvuočius. Vidutinė kavalerija, naudojusi grandinius šarvus.

Proviantmeisteris (prowiantmeyster) – tiekėjas, aprūpinantis karius maistu ir pašaru bei atsakingas už atsargų saugojimą.

Priešakinė sargyba (straż przednia) – lengvosios kavalerijos pavadinimas LDK ir Lenkijos kariuomenėje.

Pulkininkas (pulkownik) – pulko vado rango vyresnysis karininkas.

Pulkininkas leitenantas (oberstleytnant) – pulko vado pavaduotojas, pavaldus pulkininkui.

Organizacija – bendras kariuomenės struktūros ir jos funkcionavimo pavadinimas.

Palašas – tiesus kardas, skirtas daugiau dūrimui nei kirtimui.

Porcija (porcyą) – algų mokėjimo vienetas, lygus vieno eilinio kareivio gaunamai algai. Porcijų skaičius LDK kariuomenėje dažniausiai didesnis už tikrąjį, nes karininkams mokamos algos iš bendro porcijų skaičiaus. Žirgo porcija – kai už tą pačią sumą turi išsilaikyti ir kareivis, ir jo žirgas.

Profosas (profos) – puskarininkis, daboklės prižiūrėtojas.

Rata – pusmetis, algų mokėjimo karininkams ir pačiam daliniui periodas.

Regimentas – Svetimšalių autoramento pulko pavadinimas.

Regimentorius (regimentarz) – visos kariuomenės ar jos dalies vadas, dažnai paskirtas tik tam tikram laikui. XVIII a. regimentoriais buvo skiriami tautinės kavalerijos vėliavų junginių – divizijų vadai. Regimentorius skirdavo ir konfederacijos.

Reguliaminas (Regulamen) – etmono nustatytas dokumentas, kuriuo remianti nustatoma vidaus tvarka daliniuose. Taip pat buvo naudojami muštro ir kiti dokumentai, atitinkantys šiuolaikinius statutus.

Reitarai – XVI–XVIII a. pradžios raitelių rūšis, buvusi ir LDK kariuomenėje.

Rotmistras – kavalerijos pareigūnas, atitinkantis pėstininkų kapitoną, bet tautinėje kavalerijoje turėjęs išskirtinį statusą, dažnai suteikiamas nekariškiams. Priešakinės sargybos pulkuose – vėliavos vadas.

Spontonas (Kurgewer) – puskarininkio valdžios ženklas ir ginklas – trumpakotė ietis su plačiu ir puošniu antgaliu ir kutu.

Štykjunkeris (stücjunker) – vėliavininko atitikmuo artilerijoje, kanonierių kuopoje.

Štabas (sztab, Staab) – dalinio vadovybė. Sudarė trys sudedamosios dalys, nors šaltiniuose dažniausiai minimos tik dvi. Aukštesnysis štabas (Sztab wyższy, Oberstaab) – dalinio vadovybė, žemesnysis štabas (sztab niższy, Unterstaab) – puskarininkiai ir muzikantai, aptarnavę vadovybę ir vykdę specifines, tik visam regimentui reikalingas funkcijas. Vidurinis štabas dažniausiai į atskirą grupę neišskiriamas, tai įvardijamas kaip štabo karininkai, tai kaip žemesniojo štabo nariai: adjutantas, auditorius, regimento kvartirmeisteris, regimento felčeris. Taip pat štabu įvardinama ir dalinio dislokacijos vieta.

Totoriai – priešakinės sargybos karių rūšis, kuriai būdingi mažiausi ir pigiausi žirgai, menkas atlyginimas. Karininkais ir draugais dažniausiai tarnavo Lietuvos totoriai. 1717–1775 m. viena iš geriausiai tvarkomų formuočių LDK kariuomenėje.

Vachmistras (wachmistrz) – aukščiausias puskarininkio laipsnis Svetimšalių autoramento kavalerijoje, atitinkantis feldfebelį pėstininkuose. 1717–1775 m. sutinkamas dragūnų regimentuose.

Vakansiniai pinigai – pinigai, liekantys dalinio kasoje, kai ne visos etatė ir reguliamine nustatytos pareigybės yra užimtos. Naudojami dažniausiai vado nuožiūra.

Vėliava (chorągiew) – žemiausias padalinys kavalerijoje, atitinkantis kuopą.

Vėliavininkas (chorąży) – žemiausias karininko laipsnis visuose daliniuose, išskyrus artileriją.

Vietininkas (namiestnik) – tautinės kavalerijos pareigūnas, renkamas draugų metiniame susirinkime. Privalėjo nuolat būti dalinio dislokacijos vietoje, už tai gaudavo priedą prie algos, kurį surinkdavo visi vėliavos draugai. Realiai kavalerijos vėliavai vadovavęs pareigūnas.

REZIUMĖ

1782 metų kovo 4 d. Abiejų Tautų Nuolatinės tarybos Karo departamentas pasiuntė kai kuriems Lietuvos kariuomenės daliniams įsakymus atsiųsti visus turimus senus reguliامينus, o jei tokių nebūtų – seniai tarnaujančių karininkų atsiminimus apie dalinio sudėtį, organizaciją, ginkluotę ir kitus dalykus. Įgalioti karininkai: pulkininkas leitenantas Grigas Volanas (Grzegorz Wolań) ir mjr. Vygandas (Wigand) gautą iš dalinių departamento medžiagą perrašė ar tiesiog surišo į vieną Karo komisijos fondui priklausančią knygą, šiuo metu esančią Lietuvos valstybės istorijos archyvo senųjų aktų karo komisijos fonde Nr. 18259. Ši unikali medžiaga ir tapo pagrindu šiam straipsniui.

Reguliامينų pagrindu tapo etatas, nustatytas 1717 m. Nebyliajame seime, kuris nustatė tik porcijų principu sudarytą dalinių finansavimo sistemą, o ne dalinių struktūrą. Dalinių struktūrą ir vidinę organizaciją nustatė reguliامينai ir tradicijos. LDK kariuomenės reguliامينai buvo naudojami tik Svetimšalių autoramento daliniuose, Tautiniame autoramente buvo vadovaujamosi tradicijomis.

Svetimšalių autoramento pėstininkams skirti 1717, 1737, 1764 metų reguliامينai, raiteliams 1734, 1737, 1744, [1768m.] metų reguliامينai. 1717–1775 metų laikotarpiu LDK kariuomenės reguliامينai buvo pagrindiniai dokumentai, lemiantys svetimšalių autoramento dalinių dydį ir organizaciją, apibrėždami jų struktūrą ir gaunamų algų paskirstymo įvairioms reikmėms sistemą. Jų ištyrimas leidžia ne tik papildyti istoriografijoje žinomus faktus, bet nustatyti kariuomenės struktūrą lemiančius dokumentus ir tiksliai jų galiojimo terminų kaitos datas. Tiriami dokumentai leidžia spręsti apie Lietuvos kariuomenės ginkluotę, uniformas, sveikatos apsaugą, hierarchijos ypatybes, karininkų, puskarininkų ir kareivių proporcijas. Kai kurie reguliامينai pateikia konkrečių laikotarpių karininkų pavardžių.

1782 m. vykdytas užklauskas apie turėtus reguliامينus ar buvusias tradicijas leido užfiksuoti unikalią informaciją ir apie priešakinės sargybos pulkų istoriją. Nors pateikiama informacija nėra tokia sisteminga, kaip reguliامينai, iš jos galima sužinoti beveik tą patį kaip ir iš reguliامينų, tačiau ji yra ne tokia patikima ir joje nesimato kitimo, raidos, nes paremta ne dokumentais, o žmonių atmintimi. Išskirtinę reikšmę turi generolo J. Bielako ir jo karininkų pateikta informacija apie pulko tarnybą Saksonijos ir šv. Romos imperijos (Austrijos) kariuomenėse.

Surastų šaltinių analizė leidžia daryti išvadą, kad nepaisant kai kurių skirtumų, atskirų dalinių ir laikotarpių reguliaminuose yra nežymūs, neesminiai pakeitimai, istoriografijoje nusistovėjusi nuomonė, kad 1717–1763 metų kariuomenė buvo statiška ir suvaržyta 1717 m. etato, yra teisinga. Lyginant LDK ir Lenkijos karinius dalinius, pastebimi akivaizdūs bendrumai, tačiau LDK daliniai buvo mažesni ir turintys mažiau porcijų, taigi galimybės priartinti juos prie to meto karybos standartų buvo dar mažesnės.

Bandymas palyginti LDK kariuomenės dalinių organizaciją su Saksonijos ir Rusijos kariuomenėmis parodė, kokiomis sudėtingomis sąlygomis turėjo veikti LDK kariuomenės daliniai, išprausti į siaurus 1717 metų etato rėmus. LDK kariuomenės regimentai savo dydžiu atitiko 2–3 kaimynų kariuomenės kuopas, o kai kurie organizaciniai bendrumai negalėjo išspręsti kariuomenių sąveikos problemų.

Tik du LDK kariuomenės daliniai: Jo Karališkosios Malonybės LDK pėstininkų gvardijos regimentas ir Jo Karališkosios Malonybės LDK dragūnų leibregimentas atitiko minimalius Saksonijos kariuomenės reikalavimus, buvo stengiamasi juos įtraukti į kariuomenės mokymo ir modernizavimo procesą, tačiau juose tarnavo daugiausia Saksonijos ir kitų Vokietijos militarinės kultūros kraštų karininkai, tam tikra Vėtinų dinastijos atramos Abiejų Tautų Respublikoje bazė.

LDK kariuomenės reguliaminų analizė rodo, kad Lietuvos kariuomenė nereagavo į karybos madų pasikeitimus Saksonijos ir kitoje kariuomenėse. Reguliaminai buvo keičiami tik pradėjus vadovauti naujiems etmonams. Gvardijos daliniai, kurių šefais buvo patys valdovai, jautė didelę jų ir Saksų dinastijos atveju Saksonijos kariuomenės įtaką, Raitelių leibregimento keliu nuėjo ir karaliaičio (Pinsko) dragūnų regimentas.

Du totorių pulkai, 1733–1763 metais tarnavę Augusto III tarnyboje, buvo įtraukti į Vidurio Europos karinius įvykius, gerai užsirekomendavo ir tokiu būdu išlaikė aukštą kovingumo ir kitų kariniams daliniams reikalingų privalumų lygį, tuo pačiu įrodydami draugų sistemos, tinkamai taikomos XVIII a. sąlygomis, gyvybingumą. Ne organizacija, o finansavimo dydis, sistema ir galbūt kadru politika nulėmė LDK kariuomenės silpnumą iki pat 1775 metų reformų.

1764–1768 metų reformos turėjo labai nedidelę įtaką kariuomenės finansavimui ir jokios įtakos neturėjo kariuomenės dalinių organizacijai – ji liko tokia pati.

Reguliamai nebuvo pajėgūs išspręsti XVIII a. krašto gynybos nei pačios kariuomenės problemų, tačiau nustatė dalinių gyvenimo ir gaunamų algų paskirstymui reikalingus rėmus ir formas.

Įteikta 2002-11-15

RÉSUMÉ

Les documents réglementant l'organisation de l'armée lituanienne 1717–1775.

Dr. Valdas Rakutis

Musée de la Guerre Vytautas le Grand

L'armée du Grand-Duché de Lituanie était une institution indépendante, des processus caractéristiques à la République des Deux Peuples et plusieurs particularités locales ont eu une influence sur la formation de celle-ci. En 1717, il a été décidé de rendre l'armée permanente en Pologne et en Lituanie. Les cadres nommés par la diète et les documents normatifs – règlements ratifiés par les hetmans- ont généralement fixé la structure et l'organisation de l'armée et de ses unités.

La base de tous les règlements utilisés pendant la période 1717-1775 devient le cadre, nommé en 1717 à la Diète muette⁷⁷, qui déterminait uniquement le système de financement des unités formé sur le principe des portions et non pas la structures des unités. Les règlements et les traditions fixaient la structure et l'organisation interne des unités. Les règlements de l'armée du Grand-Duché de Lituanie étaient uniquement utilisés dans les unités des pays étrangers, les nationales étaient inspirées par les traditions. Les règlements déterminaient la taille et l'organisation des unités, définissaient leur structure et le système de répartition des traitements reçus pour des besoins divers.

L'analyse des sources trouvées permet de conclure que, malgré des différences imperceptibles des différentes unités et périodes, les changements dans les règlements sont insignifiants et non essentiels, l'opinion formée dans l'historiographie, que l'armée des années 1717-1763 était statique et limitée par les cadres de 1717, est juste.

Une demande d'information, faite en 1782, sur les règlements ou les anciennes traditions a permis de fixer une information unique et une histoire des régiments de la garde avancée.

En comparant les unités militaires du Grand-Duché de Lituanie et de la Pologne, on observe des traits communs manifestes, les unités du Grand-Duché étaient pourtant plus petites et avaient moins

de divisions, et les possibilités de les rapprocher des standards de l'art de la guerre de l'époque étaient encore moindres.

Une tentative de comparer l'organisation des unités de l'armée du Grand-Duché de Lituanie avec les armées saxonne et russe a montré que les régiments de l'armée du Grand-Duché correspondaient par leur taille à 2-3 compagnies des armées voisines, mais certains traits communs dans l'organisation ne pouvaient résoudre des problèmes de liaison des armées.

Il y avait seulement deux unités dans l'armée du Grand-Duché: le régiment de la garde d'infanterie de Sa Gracieuse Majesté du Grand-Duché et le régiment du corps des dragons de Sa Gracieuse Majesté du Grand-Duché correspondaient aux demandes minimales de l'armée saxonne, où pourtant servaient la plupart des officiers de Saxe et des autres régions de culture militaire allemande.

L'analyse des règlements de l'armée du Grand-Duché de Lituanie montre que l'armée lituanienne n'a pas réagi aux changements de mode dans l'art de la guerre en Saxe et dans les autres armées.

Deux régiments tatares, qui avaient servi pendant la période 1733-1763 sous Auguste III, ont participé aux événements militaires de l'Europe Centrale, ils avaient une bonne réputation de sorte qu'ils maintenaient un niveau élevé de combativité et autres exigences nécessaires aux unités militaires. Ce ne fut pas l'organisation, mais le montant du financement, le système et, peut-être, la politique des cadres ont déterminé l'affaiblissement de l'armée du Grand-Duché de Lituanie jusqu'aux réformes mêmes de 1775.

Les réformes de 1764-1768 ont eu peu d'influence sur le financement de l'armée et aucune influence sur l'organisation des unités de l'armée qui resta comme elle était.

Les règlements n'étaient pas capables de résoudre les problèmes de l'armée et de défense du pays au XVIIIe siècle, ils ont pourtant fixé des cadres et des formes pour la vie des unités et la répartition des traitements reçus.

BAJORŲ VYRŲ ĮVARDIJIMAS XVI–XVII A. LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAİKŠTYSTĖS KARIUOMENĖS DOKUMENTUOSE

Jūratė Čirūnaitė
(Vytauto Didžiojo universitetas)

Įvadas

Šaltiniai, iš kurių rinkta šio straipsnio medžiaga, yra 1528 m., 1565 m. ir 1567 m. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kariuomenės surašymai¹ ir 1631 m. „Totorių valdų revizija“², sudaryta gyven-tojų (totorių ir jų valdų dalį įsigijusių didikų) surašymo principu. Visuose dokumentuose užrašyti bajorai, vyrai ir moterys (paprastai naš-lės), tiekiantys žirgus³ (1565 m. ir 1567 m. dokumentuose – ir eki-puotę) Lietuvos kariuomenei. XVI a. dokumentuose yra atskiri LDK didikų sąrašai, o smulkieji bajorai pateikti pagal teritorijas, pvz., Že-maitija, Voluinė, Palenkė, Trakų bei Vilniaus pavietai, Vitebskas, Po-lockas, Mstislavlis etc. Administracinis valstybės suskirstymas XVI a. keitėsi, ir tai atsispindi dokumentuose. Be to, yra atskiri totorių sąrašai. 1631 m. „Totorių valdų revizijoje“ ir totoriai, ir didikai sura-šyti kartu. Visuose dokumentuose smulkiųjų bajorų abiejų lyčių at-stovai pateikiami bendruose sąrašuose. Tik XVI a. didikai – vyrai ir moterys – užrašyti skirtinguose registruose (yra atskiri LDK aukš-tuomenės moterų našlių sąrašai). Visi 1631 m. dokumente užrašyti asmenys pateikiami bendruose sąrašuose.

XVI a. dokumentai parašyti LDK kanceliarine slavų kalba (ji įvairių autorių dar vadinama rusų, rusinų arba gudų kalba), o XVII a. dokumentas – lenkų kalba.

LDK kariuomenės surašymais iki šiol kalbininkai onomastai nelabai domėjosi. Išskirti reikėtų J. Jurkėno disertaciją, kurioje dau-giausia analizuojami iš šių dokumentų išrinkti senieji dvikamieniai lietuviški antroponimai⁴. Paminėti galima ir šio straipsnio autorės

¹ Литовская Метрика, ч. III: Книги Публичныхъ Делъ. Переписи войска Литовского. Пе., 1915. Toliau: ЛМ.

² Borawski P., Sienkiewicz W., Wasilewski T. Rewizja dóbr Tatarskich 1631 r. – sumarysz i wypisy. – Acta Baltico – Slawica, XX. Wrocław etc., 1991. Toliau: Borawski.

³ Raitelius su žirgais.

⁴ Юркенас Ю. Древние сложные имена в письменных памятниках Великого княжества Литовского (Рукопись). – Вильнюс, 1966.

darbą, skirtą minimuose šaltiniuose užrašytų moterų vardynui⁵, bei straipsnį apie Žemaitijos bajorų (vyrų ir moterų) įvardijimą⁶.

Sis straipsnis – tai istorinės antroponimikos darbas. Jame pateikta minėtų dokumentų vyrų bajorų įvardijimų apžvalga. Tyrimo objektas – ne asmenvardis, o įvardijimas – konkretaus asmens visų asmenvardžių visuma ir asmenvardžius paaiškinantys bendriniai žodžiai (prievardžiai).

Visi cituojami vyrų įvardijimai yra metrikuoti. Paminėjus asmenį, po to skliausteliuose užrašomas šaltinio puslapis (jeigu cituojama iš *JM*) arba raidė R ir šaltinio puslapis (jeigu cituojama iš *Bo-rawski*).

Straipsnyje bent iš dalies supažindinama su LDK vyrų bajorų įvardijimu. Kadangi visų įvardijimų dėl gausumo aprėpti neįmanoma, apsiribojama keliais sąrašais: iš XVI a. dokumentų išrinkti visi Žemaitijos, Kauno pavieto, Voluinės ir totorių įvardijimai bei iš jų padarytos preliminarios išvados.

Patroniminė sistema⁷

Visoje LDK, išskyrus Voluinę, dominuoja dvinariai vyrų įvardijimai vardu ir tėvavardžiu, pvz., *Бартошъ Шиловичъ* (550), *Адамъ Петровичъ* (730), *Янъ Миколаевичъ* (978), *Лукашъ Петройтисъ* (1306). Voluinėje daugumą įvardijimų sudaro vardas ir -sk- tipo asmenvardis⁸, pvz., *Войтехъ Вернацкий* (1246). Vėliausiai, išskyrus Voluinę, tėvavardinė sistema įsigalėjo totorių vėliavose. Dar 1528 m. dokumente vardu arba vardu ir luomo nuoroda *князь* užrašyta 33,2% totorių. Pvz., *Величко* (190); *Князь Иванъ, хоружий Татарский* (109); *Увосенъ* (110); *Курманъ* (114); *Князь Майко* (114); *Мамышъ* (118); *Давлешъ* (120). 1565 m. ir 1567 m. dokumentuose jau ir beveik visi totoriai užrašomi vardu ir tėvavardžiu. Pvz., *Петъръ Минъдолатовичъ, хоружы Виленски* (424); *Куръманъ Васкевичъ* (425); *Шагунъ Ахъметовичъ* (426); *Абрагимъ Тулятовичъ* (430); *Томашъ Темирбулатовичъ* (1373); *Нур-Довлетъ Сулеймановичъ* (1374).

⁵ Čirūnaitė J. Moterų įvardijimas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kariuomenės dokumentuose (Rankraštis). – Kaunas, 2000.

⁶ Čirūnaitė J. Žemaičių įvardijimas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kariuomenės dokumentuose // *Lituanistica*, 2002, Nr.2(50), 49-62.

⁷ Patronimu čia vadinamas asmens tėvavardis arba jo tėvo tėvavardis, jeigu jis po tėvavardžio įrašytas to asmens įvardijime.

⁸ -sk- tipo asmenvardis – tai priesagos -овский/-евский (arba panašios) vedinys.

Tėvavardžiai visoje LDK, išskyrus Žemaitiją, – vien tik priesagų *-овичѣ, -евичѣ, -ичѣ* vediniai. Tik Žemaitijoje tėvavardžiai, greta slaviškų priesagų, sudaromi ir su lietuviškomis patroniminėmis priesagomis. 1528 m. Žemaitijos sąrašė lietuviškų patroniminių priesagų užrašyta 199 (13,3% visų patroniminių priesagų), 1567 m. – 959 (42,2%). Tarp lietuviškų tėvavardinių priesagų vyrauja *-ait-*: 1528 m. – 196 (98,5%), 1567 m. – 849 (88,5%), pvz., *Резкойтисѣ* (1307). Antra pagal gausumą – priesaga *-ūn-*: 1528 m. – 2 (1%), 1567 m. – 60 (6,3%), pvz., *Янкуносѣ* (1308). Trečia pagal gausumą – priesaga *-on-*: 1567 m. – 42 (4,4%), pvz., *Кгедмонтонасѣ* (1279). Vos kelis kartus užfiksuota priesaga *-ēn-*: 1528 m. – 1 (0,5%), 1567 m. – 3 (0,3%), pvz., *Юрьяносѣ* (1287). Galima spėti, jog kaip patroniminės galėjo būti vartojamos taip pat priesagos *-uit-* (1567 m. – 3; 0,3%), pvz., *Януйтисѣ* (1272), ir *-yt-* (1567 m. – 2; 0,2%), pvz., *Валентыйтисѣ* (1305). Pateikti tik valsčiuose užrašytų bajorų sąrašų duomenys; į skaičiavimus neįtraukti 1567 m. Žemaitijos ponų-tijųų registro ir samdinių patroniminių priesagų paplitimo faktai.

Vidurio ir Rytų Lietuvoje lietuviškos patroniminės priesagos užfiksuotos vos 33 kartus (*-ēn-* – 14, *-ūn-* – 9, *-ait-* – 8, *-on-* – 1, *-uit-* – 1). Iš jų 12 kartų po lietuviškos priesagos užrašyta slaviška. Pvz., *Милуновичѣ* (73); *Келвеновичѣ* (66), *Довѣкеновичѣ* (106); *Станькуновичѣ* (106); *Довкуновичѣ* (106), *Войденевичѣ* (540); *Рымѣтеневичѣ* (595); *Яноновичѣ* (275). Duomenys rinkti iš 1528 m., 1565 m. ir 1567 m. dokumentų.

Galima išvelgti patroniminių priesagų vartojimo lietuviškosios LDK dalies bajorų įvardijimuose regioninių skirtumų: Vidurio ir Rytų Lietuvoje bajorų patronimai (išskyrus retas išimtis) buvo užrašomi tik su slaviškomis patroniminėmis priesagomis *-овичѣ, -евичѣ, -ичѣ*, o Žemaitijos bajorų tėvavardžių užrašymuose lygiagrečiai buvo vartojamos ir slaviškos, ir lietuviškos tėvavardinės priesagos.

Ne visuose įvardijimuose yra po vieną tėvavardį – patronimai gali būti du. Pirmąjį reikėtų laikyti tėvavardžiu, o antrąjį (užrašytą nominatyvu arba genityvu) – tėvo tėvavardžiu. Pvz., asmens, vardu *Маликѣбаша Ордынец*, sūnus – *Осанѣ Маликѣбашич*, o šio sūnus – *Маско Осановичѣ Маликѣбашича*⁹. Tėvo tėvavardis (senelio vardo priesaginis vedinys), t. y. asmenvardis, jungiantis tris šei-

⁹ Šis pavyzdys paimtas iš kito šaltinio: *Акты, издаваемые Виленскою комисією для разбора древнихъ актовъ. Т. 31: Акты о литовскихъ татарахъ. Вильна, 1906. С. 25–27.*

mos kartas, į vaikaičio įvardijimą dažniausiai užrašomas keičiant linksnį genityvu, kartais – nominatyvu.

Įvardijimo ilgis¹⁰

Dokumentuose vyrauja dviejų asmenvardžių įvardijimai. Vie-nanarių gerokai mažiau, trinariai reti, keturnarių (itin retai – penkia-narių) yra vos keletas. Pvz., ištyrus Voluinės, Žemaitijos, Kauno ir totorių registrų įvardijimus, rasti 5989 dvinariai (89,7%), 477 viena-nariai (7,1%), 206 trinariai (3,1%) ir 8 keturnariai (0,1%) įvardiji-mai. Įvardijimus dažniausiai sudaro vien asmenvardžiai. Tačiau kar-tais į juos įeina ir asmenvardžius aiškinančių bendrinių žodžių. Jų būna vienas du.

Įvardijimo tipai

Vyrų įvardijimus galima klasifikuoti šeimos asmenvardžio¹¹ atžvilgiu. Šeimos asmenvardis – tai tėvavardis (patronimas) ir -sk-tipo antroponimas. Susidaro trys skirtingo dydžio įvardijimo tipai: 1) įvardijimai be šeimos asmenvardžių (604 įvardijimai; 9,0% visų įvar-dijimų), 2) įvardijimai vien šeimos asmenvardžiais (87; 1,3%), 3) mišrūs įvardijimai (5985; 89,6%). Šiuos skaičius galima palyginti su šaltiniuose užrašytais moterų įvardijimais. Be šeimos asmenvardžių užrašytos 75 moterys. Tai 4,2% visų įvardijimų. Vien šeimos asmen-vardžiais užrašytos 1122 moterys. Tai 62,5% visų įvardijimų (vyrų įvardijimų, skirtingai nei moterų, šiam tipui priskirtina mažiausiai). Mišriajam tipui priklauso 599 įvardijimai. Tai 33,4% visų įvardijimų (vyrų įvardijimų šiam tipui priskirtina daugiausia).

Vyrų įvardijimo būdai

Vyrų įvardijimo būdai čia pateikti populiarumo tvarka. Jie ap-skaičiuoti iš Žemaitijos (3934 įvardijimai), Voluinės (743), totorių (1054) ir Kauno (949) registrų. Voluinės ir totorių įvardijimai išra-šyti iš 1528 m., 1565 m. ir 1567 m. dokumentų, Žemaitijos ir Kauno įvardijimai išrašyti iš 1528 m. ir 1567 m. dokumentų, nes 1565 m. sąrašuose tų registrų nebuvo.

¹⁰ Įvardijimo ilgiu čia laikomas į asmens įvardijimą įeinančių asmenvardžių skaičius.

¹¹ Šeimos asmenvardžiais čia vadinamos potencialios pavardės, nes tikrų pavardžių smulkiųjų bajorų vardyne beveik nebuvo. Šeimos asmenvardžiai dažniausiai buvo sudaromi iš šeimos narių antroponimų.

Užrašant įvardijimo būdo formuluotę, buvo bandoma kiek įmanoma labiau schematizuoti: visi asmenvardžiai, kurie nėra patroniminės arba -sk- tipo priesagos vediniai, laikyti vardais.

1. Vardas + patronimas (tėvavardis) – 5305; 79,4%. Pvz.: *Мартинъ Радивиловичъ* (63); *Лавринъ Олехновичъ* (67); *Панъ ѿедоръ Войничъ* (1239); *Панъ Гаврило Василевичъ* (1242); *Мисюсъ Якубовичъ* (740); *Князь Мортуза Маликембашичъ* (119); *Керицусъ Юркгайтисъ* (1350); *Крикгалюсъ Станойтисъ* (1350). Šis įvardijimo būdas labai populiarius Žemaitijoje (3667; 93,2%), mažai paplitęs Voluinėje (110; 14,8%).

2. Vardas + -sk- tipo asmenvardis – 461; 6,9%. Pvz.: *Андрей Илькговский* (63); *Война Хоружий Лабуньский* (64); *ѿедоръ Бережецкий* (1238); *Панъ Василей Воютинский* (1242); *Панъ Якимъ Охлоповский* (1245); *Янъ Наревский* (1307); *Янъ Заполский* (1288); *Миколай Суходолский* (1284). Ypač populiarius šis įvardijimo būdas Voluinėje (396; 53,3%), labai retas Žemaitijoje (42; 1,1%) ir visai nepasitaiko totorių sąrašuose.

3. Vardas – 398; 6%. Pvz.: *Войтехъ* (66); *Дукаруна* (213); *Мишько* (68); *Диржисъ* (68); *Панъ Дмитръ* (1241); *Панъ ѿедоръ* (1242); *Левъ* (1254); *Князь Айдаръ* (111); *Князь Абрамъ* (111); *Князь Магметъ* (109); *Князь Ях[ъ]я* (109); *Атаманъ Малышъка* (117); *Князь Кулзуманъ* (111); *Курманъ* (114). Šis įvardijimo būdas gana populiarius tarp totorių – 211; 20% (1528 m. dokumente – 168; 33,2%), beveik nepasitaiko Žemaitijoje – 72; 1,8% (1567 m. dokumente – 9; 0,4%).

4. Du vardai – 205; 3,1%. Pvz.: *Есюлисъ Бацулисъ* (1316); *Шимъко Алькимъ* (66); *Мартинъ Пусеилькисъ* (64); *Миколай Дышля* (64); *Мартинъ Бутримъ* (64); *Янъ Шукъшта* (63); *Панъ Богданъ Дедеркало* (1240); *Панъ Проконъ Волчко* (1241); *Михайло Монтвидъ* (1303); *Стасъ Букгойлисъ* (1303); *Петръ Сункгойло* (1271); *Шимонъ Орвидъ* (1267); *Балтрмей Щастный* (1289). Šis įvardijimo būdas palyginti dažnas Voluinėje (78; 10,5%). Abu vardai skirtingi: vienas – krikšto vardas, kitas – dažniausiai senovinis asmenvardis.

5. Du vardai + patronimas (tėvavardis) – 77; 1,2%. Pvz.: *Князь Андрей ѿедоровичъ Головня* (1255); *Панъ ѿедоръ Сидоровичъ Дедеркало* (1240); *Янъ Юръевичъ Линкгя* (742); *Ленартъ Миколаевичъ Кгрежа* (744); *Стасъ Станиславовичъ Борюсъ* (746); *Петръ Лавриновичъ Шукшта* (717); *Станиславъ*

Венцлавовичъ Кгрудъ (1267); Станиславъ Петровичъ Довгяль (1269); Янъ Матеевичъ Товтвидъ (1266).

6. -sk- tipo asmenvardis – 43; 0,6%. Pvz.: *Лянтвойтъ Кгейдонскій (66); Войтъ Кгендонъскій (63); панъ Лубунскій (1255).*

7. Vardas + patronimas (tėvavardis) + patronimo genityvas – 42; 0,6%. Pvz.: *Юрби Яновичъ Андриюшевича (737) „Jurgis, Jono sūnus, Andriušio vaikaitis“; Станисъ Матеевичъ Бортъкевича (739); Матей Каспоровичъ Нартовича (740); Янъ Станиславовичъ Левчевича (1306); Михалъ Грицевичъ Левцовича (1270); Панъ Янъ Миколаевичъ Сиревича (1352); Янъ Петровичъ Семеновича (1292); Янъ Мартиновичъ Мойсеевича (1328).*

8. Vardas + patronimas (tėvavardis) + -sk- tipo asmenvardis – 28; 0,4%. Pvz.: *Князь Яковъ Анѳдреевичъ Четвертинскій (1256); ѓедоръ Микитичъ Князскій (1256); Матьясъ Зенькевичъ Остриевскій (1253); Исай Олехновичъ Козинскій (1253); Янъ Юрьевичъ Дановскій (1302); Матысъ Миколаевичъ Лопинскій (1274); Стасъ Яновичъ Палецкій (1294).*

9. Vardas + du patronimai – 26; 0,4%. Pvz.: *Панъ ѓедоръ Карпановичъ Чапличъ (1250); Янъ Миколаевичъ Дашковичъ (1338); Щепанъ Яновичъ Сиройтисъ (1306); Щепанъ Петровичъ Сиройтисъ (1305); Михалъ Станиславовичъ Довстиновичъ (1271); Михалъ Миколаевичъ Ляховичъ (1272); Кгрикѣ Мицуносъ Володковичъ (1298).*

10. Patronimas (tėvavardis) – 22; 0,3%. Pvz.: *Нарковичъ (65); Казакъ Янъковичъ (112); Олтушевичъ (111); Легишевичъ (115); Кузмановичъ (110); Каранбатовичъ (116); Кадышевичъ (114); Кадыревичъ (110); Восмановичъ (119); Базаровичъ (110); Атамоновичъ (110); Азъбердеевичъ (110); Якубайтисъ (223).* Šis įvardijimo būdas labiausiai paplitęs totorių sąrašuose – 19; 1,8% totorių įvardijimų (1528 m. dokumente – 19; 3,8% totorių įvardijimų).

11. Vardas + du -sk- tipo asmenvardžiai – 18; 0,3%. Pvz.: *Панъ Олександро Жоравницкій, ключникъ Луцкій (1238); Панъ Яронимъ Крупскій, столникъ Холмъскій (1249).*

12. Patronimo nominativus pluralis – 13; 0,2%. Pvz.: *Войтковичи (66); Довлетовичи (110); Тамъзичи (114); Левковичи (120).*

13. Du vardai + *-sk-* tipo asmenvardis – 11; 0,2%. Pvz.: *Панъ Семенъ Черненицкий Ласко* (1241); *Панъ Григорей Болбасъ, писаръ земъский Кремянский* (1243); *Панъ Иванъ Курдей Мнишинский* (1243); *Панъ ѿдоръ Гурко Омелинский* (1251).

14. Vardas + *-овъ* priesagos vedinys – 7; 0,1%. *Якубъ Григоров зять* (65); *Иванъ Косовъ* (203); *Андрейко пасынокъ Тишковъ* (212); *Богданъ Плюсковъ* (230); *Сташъко Семашковъ зять* (230); *Петровъ зять Юркгелисъ* (202); *Пашко ѿедковъ зять* (201).

15. Du patronimai – 3; 0,04%. Pvz.: *Питкенъ Якубовичъ* (216).

16. *-sk-* tipo asmenvardis + patronimas – 3; 0,04%. Pvz.: *Стецкий Петровичъ* (1315).

17. Du vardai + patronimas (tėvavardis) + *-sk-* tipo asmenvardis – 3; 0,04%. *Михалъ Юшковичъ Кулветъ, судья Ковенский* (713); *Янъ Яновичъ Выдра, хоружий Ковенский* (712); *Янъ Яновичъ Шондя, хоружий Вешвянский* (1289).

18. Du *-sk-* tipo asmenvardžiai – 2; 0,03%. Pvz.: instr. sg. *Ляховскомъ Краевъскомъ* (424).

19. Vardas + patronimas (tėvavardis) + du *-sk-* tipo asmenvardžiai – 2; 0,03%. Pvz.: *Панъ Богданъ Костюшковичъ Хобовтовский, судья Володемерский* (1239).

20. Vardas + moteriškosios giminės asmenvardžio genityvas – 2; 0,03%. *Янъ Товиловое зять* (66); *Станиславъ, зять Полоцкое* (721).

Giminės vardas

1567 m. dokumente Kauno pavieta bajorai buvo surašyti giminėmis. Užrašant giminę, iš pradžių nurodomas jos pavadinimas ir gyvenamoji vieta, pvz., *Родъ Довкгойловъ з Ланчунова* (721), *Родъ Римвидовъ з Арвѣ/у/стова* (724), *Родъ Минелкговичовъ отъ Жеймъ* (727), *Родъ Конкгендовъ отъ Каплицы* (729), *Родъ Товткговичовъ з Мойшакголки* (730), *Родъ Кгойлюшовъ отъ Поневязъ* (733), *Родъ Кгинеяковъ з Овкъшитикголъ* (734), *Родъ Монтвиловичовъ з Онтокгинъ* (738), *Родъ Колнянцовъ за Кормяловомъ* (740). Po giminės pavadinimo paprastai vardu ir tėvavardžiu išvardijami giminės nariai. Jų būna nuo vieno iki devy-

niolikos (vidutiniškai po 6–7). Tokių giminių Kauno paviete 1567 m. užrašyta 77. Tikėtina, kad giminės pavadinimas, perkeltas į asmens įvardijimą, vėliau galėjo virsti pavarde.

Pavardė¹²

1567 m. dokumente galima rasti duomenų apie ankstyvasias pavardes. Pvz., Kameneco paviete (Palenkėje) užrašyti dviejų šeimų dviejų kartų vyriškos lyties atstovai, turintys bendrą asmenvardį *Кголимонть*¹³: *Янъ Кголимонть Петровичъ з ыменя з Узводу отъ отца своего Петра Кголимонта <...> Матысь Юрьевичъ Кголимонть зыменя з Узводу отъ отца своего Юрья Кголимонта* (1199–1200). Kita abejonių nekelianti pavardė 1567 m. užfiksuota Žemaitijoje: *Сынъ князя Юрья Боровского, князь Михалъ Боровский* (1257). Paveldimasis asmenvardis – *-sk-* tipo priesagos vedinys. Žemaitijoje ši priesaga buvo ypač reta. Dvikamieninių baltiškųjų antroponimų Palenkėje taip pat itin retai pasitaikydavo. Minėtieji asmenvardžių paveldėjimo pavyzdžiai (*Боровский* – Žemaitijoje, *Кголимонть* – Palenkėje) leidžia manyti, jog pavardėmis pirmiausia galėjo virsti vietiniams gyventojams nepažįstamos darybos ar neįprastai, gal net egzotiškai skambantys antroponimai. Tačiau apskritai tuo metu pavardės dar buvo labai retas reiškinys.

Žinoma, čia nebandoma teigti, jog pavardžių XVI amžiuje apskritai nebūta. Tačiau šaltinių specifika (asmenys pateikiami be šeimos narių) neleidžia jų išskirti iš gausaus patronimų skaičiaus. Kadangi žmonės buvo užrašomi daugiausia vardu ir patronimu, galima manyti, jog šie patronimai – dar ne pavardės, o tėvavardžiai.

1631 m. dokumente rastos kelios pavardės. *Bulhak: Fiedor Bulhak z synami Iwanem, Siemionem i Waskiem Bulhakami* (133). *Gniewiński: pan Gniewiński <...> Po nim synowie jego, czterech: niebos[z]czyk pan Walerian, pan Jan, pan Mikolaj Kazimierz i niebos[z]czyk pan Konstanty Gniewiński* (119). *Naruszewicz: J.M. pan Jan Naruszewicz <...> synom J.M. pana łowczego J.M. panu Zygmuntowi Naruszewiczowi* (134).

¹² Pavardė čia vadinamas asmenvardis, kurį nepakitusį tėvas perduoda sūnui. Tai antrasis ar trečiasis įvardijimo narys.

¹³ *Galimantas – tai senovinis dvikamienis lietuviškas asmenvardis. Nelietuviškose LDK teritorijose tokių asmenvardžių pasitaikydavo neretai. Žr. Čirūnaitė J. Baltiški LDK kariuomenės dokumentų antroponimai // Darbai ir dienos, K., 1999. Nr. 10 (19). P. 69–78.

XVII a. pavardžių galbūt yra ir daugiau, bet asmenys daugiausia užrašomi be šeimos narių. Taigi nustatyti, kuris asmenvardis pavardė, o kuris dar ne – neįmanoma.

Bendriniai žodžiai aiškinantys asmenvardžius¹⁴

Su bendriniais žodžiais, aiškinančiais asmenvardžius, dokumentuose iš viso užrašytas 2321 vyrų įvardijimas. Vyrauja kilmės nuorodos (1283; 55,3%). Trečdalis visų nuorodų susijusios su pareigybe ir amatu (768; 33,1%). Palyginti nedaug yra šeiminės padėties ir giminystės (147; 6,3%) bei tautybės (123; 5,3%) nuorodų.

Šeiminė padėtis ir giminystė

Dažniausiai – 85 kartus – užrašyta nuoroda *сынъ* (sūnus). Retesnės yra nuorodos *зять* (žentas) – 9, *дети* (vaikai) – 6, *братъ* (brolis) – 5, *вдовичъ* (našlys) – 3 ir *пасынокъ* (posūnis) – 3. Po du kartus užrašytos nuorodos *сирота* (našlaitis) ir *сыновецъ* (sūnėnas). Po vieną kartą – nuorodos *отчимъ* (patėvis), *мужъ* (vyras), *сестренецъ* (seserėnas).

Kilmė

Dažniausiai – 859 kartus – užrašytos nuorodos, žyminčios vyrų kilmę iš ponų (*панъ, его милост панъ, J.M. пан, W.J. пан*). Gerokai mažiau kilmę iš kunigaikščių (*князь, его милост князь, Великий князь, kniaz, J.M. kniaz*) žyminčių nuorodų – 282. Šlėktų užrašyta 41 (*Шляхта, шляхтичъ, szlachcic*). Bajorų užfiksuota 34 (*бояринъ, Бояринъ королевое ее милости, Bojarzyn*). Po 19 užrašyta dvariškių, arba bajorų, (*дворанинъ короля его милости, Двор[ъ]янъ, Дворанинъ господарьский*) bei ulonų titulą turinčių asmenų (*Уланъ, Улановичъ, Вланъ, Ulan*). Aštuonis kartus nurodomi murzos titulą turintys žmonės (*Мурза, Murza*)¹⁵, septynis kartus – miestiečiai (*Мещанинъ*). Po keturis kartus fiksuojami dvarininkai žemvaldžiai (*земянинъ, земенинъ*), totorių caraičiai,

¹⁴ Bendriniai žodžiai, paaiškinantys asmenvardžius, yra išrinkti iš visų dokumentų.

Lyginant su moterimis, tik labai mažai vyrų įvardijimų turi bendrinių žodžių, paaiškinančių asmenvardžius. Pvz., Žemaitijoje – 2,4%, totorių sąrašuose – 9,8%, Voluinėje – 40,2% įvardijimų.

¹⁵ Ulonų ir murzos titulus turėdavo tik totoriai.

arba chanaičiai, (*Царевичѣ, Carewicz*) ir kaimiečiai (*селянинѣ, вешнякѣ*). Vieną kartą paminimas aukščiausias valstybės asmuo – valdovas karalius (*Господарь король*).

Tautybė

Dažniausiai – 68 kartus – nurodoma totorių tautybė (*Татаринѣ, Татарѣ, Татариновичѣ, Tatarzyn, Tatarowie*). Dauguma šių nuorodų (56) iš 1631 m. dokumento. Po dešimt kartų užrašyti lenkai (*Ляхѣ, Полски*) ir čekai (*Чех*). Šešis kartus minimi Ordos atstovai (*Ордынецѣ, Орда*). Po penkis kartus nurodomi voluiniečiai (*Волынецѣ*) ir rusinai (*Русинѣ*). Tris kartus žymimi vokiečiai (*Немецѣ*). Po du kartus minimi mozūrai (*Мазурѣ*), italai arba valachai (*Влохѣ*), maskviečiai (*Москвитинѣ*), karelai (*Карелѣ*), žemaičiai (*Жомойтинѣ, Жмуда*), prūsai (*Прусский*). Po vieną kartą sutinkamas mordvis (*Мордвинѣ*), žydas (*Жидѣ*), lietuvius (*Литвинѣ*), bulgaras (*Болгарский*).

Pareigybė, amatas

Pareigybės nuorodas galima suskirstyti į kelias semantines grupes. Viena iš jų susijusi su bažnyčia. Daugiausia iš bažnytininkų užrašyta klebonų (*плебѣнѣ, pleban*) – trylika. Vyskupų (*бискупѣ, biskup*) yra dešimt. Gali būti, kad vyskupai ar kiti aukštieji dvasininkai yra ir asmenys, rytinių slavų vadinami *владыка, владычка*. Jų yra keturi. Užrašyti aštuoni musulmonų dvasininkai – mulos (*малѣла, молла Татарский, molła, molła tatarski*). Užfiksuoti keturi stačiatikių dvasininkai (*понѣ*), du altaristos (*олтариста, олтарыста*), vienas vargonininkas (*органиста*).

Atskirai galima kalbėti ir apie profesiją, amatą. Daugiausia užrašyta teismo pasiuntinių (*возный, возновичѣ, возничѣ*) – 48. Gerokai mažiau yra kalvių (*ковалѣ, коваликѣ, ковалчикѣ*) – 18. Visi kalviai – iš Palenkės sarašų. Yra devyni totoriai daržininkai (*на огороде*). Sodininkų (*садовникѣ*) ir prekijų (*крамарѣ, крамарчикѣ*) užrašyta po keturis, sukirpėjai arba odos supjovėjai (*кравецѣ*) yra trys, virėjai ar virtuvininkai (*кухмистрѣ, кухмистрѣ его милости*) – du. Po vieną kartą užrašytas kailiadirbys (*кушѣнерѣ*), mokytojas (*бакалярѣ*), gydytojas (*докторѣ*), dainininkas (*певецѣ*).

Iš pareigūnų (53) daugiausia yra teisėjų ir teismų darbuotojų (*судья, судья кгородский, судья дворный короля его милости, судичъ, судичъ земъски, подъсудокъ, подъсудокъ земъский, подъсудковичъ земъский, sędic ziemski, podsądek*). Tiek pat (53) užrašyta ir seniūnų bei paseniūnių (*староста, подстаростий, старостичъ, starosta*). Nemažai (33) yra ir pakamarių (žemės bylas sprendžiančių pareigūnų) bei kamarių (*коморникъ, коморникъ земъский, коморникъ королевы ее милости, подкоморый, подкоморы земъски, подкоморычъ его королевской милости*). Užrašyta 30 valdytojų, arba laikytojų, (*державца, dzierkawca*), 26 raštininkai, perrašinėtojai (*писарь, писарь королевое, писарь земъски, писарь замъковый, писарь короля его милости, писарь господарьский, pisarz ziemski*). Šiai semantinei grupei galima priskirti ir dijokus, LDK kanceliarijos raštininkus (*дьякъ, дьякъ господарьский, дьякъ пана воеводы, дьякъ канцлерей его королевской милости*). Jie užrašyti devyni. Taip pat yra 19 tijųnų (*тивунъ, тывунъ*), 14 vaitų (*войтъ, лентвойтъ, лянтвойтъ*), 14 iždininkų (*скарбный, подскарбий, подскарбий дворный, подскарбий земъский, подскарбий короля его милости, подскарбъи земский великого князства Литовского, skarbn, podskarbi*). Yra devyni urėdai (*врадникъ, урадникъ*), devyni arklininkai (*конюший, конюхъ, подконный, конюший короля его милости, koniuszy, koniuszy W. Ks. Litewskiego*), aštuoni sekretoriai (*секретарь короля его милости, секретарь его королевской милости, sekretarz, sekretarz Króla J. M.*), septyni vietininkai (*наместникъ*), galbūt vienuolyno vyresnieji, septyni taurininkai – rūmininkai, atsakingi už vyno pilstymą karaliui ir karaliaus vyno rūsį (*чашникъ господарьский, подचाший господарьский, подчаший великого князства Литовского, cześnik, cześnik W. Ks. Litewskiego*). Užfiksuoti septyni miškininkai (*лесничий, лешничы господарьский, leśniczy*), šeši raktininkai (*ключникъ, подключий*), šeši kancleriai ir pakancleriai (*канцлеръ великого князства Литовского, подканцлеръ, подканцлерый великого князства Литовского, podkanclerzy, podkanclerzy W. Ks. Litewskiego*), penki pilininkai (*городничий, burmistrz*). Pasitaikė keturi medžiokliai (*ловчий короля его милости, łowczy, łowczy W. Ks. Litewskiego*), trys pastalininkiai – asmenys, atsakingi už karaliaus stalą (*podstoli*), du lovos tvarkytojai ar patalininkai (*ложничий его кр. мл., ложничы короля его милости*). Užrašyta po vieną administ-

ratorių (*администраторъ*), revizorių (*ревизор*), tiltininką (*мостовничий*), referendorių (*референдаръ*) – raštininką, rinkdavusį ir pateikdavusį skundus LDK didžiajam kunigaikščiui.

Galima išskirti nemažą grupę kariuomenės pareigūnų. Daugiausia tarp jų vėliavininkų (*хоружий, хоружий дворный, хоружий Татарский, хоружыцъ, chorąży, chorąży tatarski*) – 133. Užrašyti 53 vaivados arba jų sūnūs (*воевода, воеводицъ, wojewoda*), 39 maršalkos, arba maršalai (*маршалокъ, маршалокъ господарьский, маршалокъ Татарский, маршалокъ владычный, маршалокъ пана старосты, маршалокъ пана воеводы, маршалокъ короля его милости, маршалокъ его королевское милости, маршалокъ дворный, маршалокъ земьский великого князства Литовского, marszałek, marszałek tatarski*). Užfiksuotas 21 rotmistras (*ротмистръ, ротмистръ господарьский, ротмистръ короля его милости, ротмистръ его королевской милости, rotmistrz, rotmistrz Króla J. M.*). Užrašyta 13 kaštelionų (*кашталянъ, kasztelan*). Sąrašuose rasta 11 sritinių tvarkininkų (*войский, wojski*). Užrašyta 11 atamanų (*атаманъ, отоманъ, отомановичъ, ataman*). Visi atamanai buvo iš totorių sąrašų. Aštuoni asmenys pavadinti kariais arba kareiviais (*воинъ, жолнеръ*), penki – kazokais (*казакъ*). Sąrašuose rasti keturi šauliai (*стрелецъ*). Užrašyti trys etmonai (*гетманъ, гетманъ наивышший великого князства Литовского*). Užrašyti du kalavijininkai (*мечникъ, мечный господарьски*). Rasti du atsarginiai (*запасникъ*), vienas žemės sienų prižiūrėtojas (*заставникъ*). Užfiksuotas ir vienas generolas (*general Króla J. M. nadworny*).

IŠVADOS

1. Visoje LDK, išskyrus Voluinę, vyrauja patroniminė vyrų įvardijimo sistema.

2. Tėvavardžiai visoje LDK, išskyrus Žemaitiją, – vien tik slaviškų priesagų

-овуць, -евуць, -уць vediniai. Tik Žemaitijoje tėvavardžiai, šalia slaviškų priesagų, sudaromi ir su lietuviškomis patroniminėmis priesagomis.

3. Ne visuose įvardijimuose yra po vieną tėvavardį – patronimai gali būti du. Pirmąjį reikėtų laikyti tėvavardžiu, o antrąjį – tėvo tėvavardžiu.

4. Įvardijimus dažniausiai sudaro vien asmenvardžiai. Tačiau kartais į juos įeina ir asmenvardžius aiškinančių bendrinių žodžių.

5. Populiariausi vyrų įvardijimo būdai: 1) vardas + patronimas (79,4%); 2) vardas + *-sk* tipo asmenvardis (6,9%); 3) vardas (6%).

6. 1567 m. dokumente užrašytos 77 giminės. Jos turi savo vardus. Tikėtina, kad giminės pavadinimas, perkeltas į asmens įvardijimą, vėliau galėjo virsti pavarde.

7. 1567 m. ir 1631 m. dokumentuose galima rasti duomenų apie ankstyvąsias pavardes.

8. Tarp bendrinių žodžių, aiškinančių asmenvardžius, vyrauja kilmės nuorodos (55,3%). Trečdalis visų nuorodų susijusios su pareigybe ir amatu (33,1%). Palyginti nedaug yra šeiminės padėties ir giminystės (6,3%) bei tautybės (5,3%) nuorodų.

Įteikta 2003-03-28

RÉSUMÉ

*Jūratė Čirūnaitė,
Universitė Vytautas le Grand*

Dans tout le Grand-Duché de Lituanie, à l'exception de la Samogitie, les patronymes ne sont que des dérivés des suffixes slaves -*obuчѣ*, -*ebuчѣ* et -*uчѣ*. Seuls les patronymes en Samogitie sont formés, à côté de suffixes slaves, de suffixes patronymiques lituaniens.

Il n'y a pas un seul patronyme dans toutes les appellations: il peut y avoir deux patronymes. Le premier était le nom patronymique et le second le patronyme du père.

Le plus souvent, seuls les surnoms composaient les appellations. On y introduisait parfois des noms communs expliquant les surnoms.

Les façons les plus populaires pour l'appellation des hommes sont: 1) prénom + patronyme (74%); 2) nom + surnom de type -*sk* (6,9%); 3) prénom (6%).

77 familles sont inscrites sur un document de 1567. Elles avaient leurs prénoms. Il est probable que le nom de la famille, transformé en appellation de la personne, a pu plus tard devenir le nom.

Il est possible de trouver des données sur les premiers noms dans des documents de 1567 et 1631.

Parmi les noms communs expliquant les surnoms, dominent les renvois à l'origine (55,3%). Le tiers de l'ensemble des renvois est lié à la fonction et au métier (33,1%). Par comparaison, il y a peu de renvois à la situation matrimoniale et familiale (6,3%) ainsi que la nationalité (5,3%).

SUMMARY

NAMING OF MEN IN THE 16-17 TH CENTURY OF THE GRAND DUTCHY OF LITHUANIA IN THE DOCUMENTS OF THE ARMY

Jūratė Čirūnaitė

In the whole Grand Duchy of Lithuania, except Volynia patronymic male naming system is predominant. Patronymics in the whole GDL, except Samogitia, have derivatives only of Slavic suffixes such as *-овичъ*, *-евичъ*, *-ичъ*. Only in Samogitia, aside Slavic suffixes, patronymics are formed out of Lithuanian patronymic suffixes. Not all names have one patronymic. Sometimes there are two of them. The first one should be considered as a name derived from the name of one's father, the second one is a name of one's father's father.

Namings are predominantly personal names. But occasionally, in order to explain them, common words are added.

The most common men's namings are as follows:

- 1) name + patronym (79,4%);
- 2) name + personal name of *-sk-* type (6,9%);
- 3) name (6%).

The document of 1567 contains 77 kindred. All of them have names. It is probable that the name of the kin shifted to the naming of a person could later become a surname.

The data about the early surnames is obtained from the documents of 1567 and 1631.

The majority of common words explaining personal names are references to the man's class (55,3%). One third of them point to their job or trade (33,1%). Words referring to the family status or ties of relationship (6,3%) as well as nationality (5,3%) are rare.

We can find data about the early surnames in the documents of 1567 – 1631.

LIETUVIŠKI KARINIAI DALINIAI PRANCŪZIJOŠ KARIUOMENĖJE 1812–1814 M.

*dr. Liudas Glemža
(Vytauto Didžiojo universitetas)*

Įvadas

Lietuviškų karinių dalinių Prancūzijos kariuomenėje istorija susilaukė nemažai susidomėjimo. Didžiausią dėmesį skyrė tie istorikai, kurių tyrime atsispindėjo bendresni Lietuviškų karinių dalinių bruožai, dažniausiai įtraukti į bendros napoleonmečio Lietuvoje problemos arba karinių įvykių 1812 m. kampanijos kontekstą. Pirmą solidžią monografiją, kurioje buvo aptarti lietuviškų dalinių kūrimosi procesai, problemos bei dalyvavimas 1812 m. karuose, parašė J. Ivaškevičius¹. Gerokai vėliau pasirodė Broniaus Dundulio ir Virgilijaus Pugačiausko monografijos², kurios buvo papildytos faktais, pateiktos naujos išvalgos bei apibendrinimai, tačiau jie buvo susiję tik su 1812 m. Minėtų knygų autoriai didesnę dėmesį skyrė Napoleono ir jo įvestos administracijos Lietuvoje veiklai. Kadangi vienu jos svarbiausių uždavinių buvo lietuviškų karinių dalinių formavimas, šiai problemai buvo skirta vietos, tačiau tai nesudarė tyrimo pagrindo. Solidžiuose karybos istorijos veikaluose lietuviškiems daliniams taip pat nebuvo skiriamas pagrindinis dėmesys³, nors chronologiniu požiūriu buvo peržengtas 1812 m. laikotarpis.

Pirmasis lietuviškų dalinių istoriją sutraukti į vieną straipsnį pamėgino V. Biržiška. Jis Lietuvos karius, kovojusius Napoleono kariuomenėje, pavadino „svetimos idėjos didvyriais“⁴. Netrukus pasirodė ir antrasis atskirasis M. Svilo straipsnis, kuriame daugiausia dėmesio sulaukė lietuviški daliniai⁵. Abu autoriai iš esmės pasitenkino

¹ Iwaszkiewicz J. Litwa w 1812 roku. Warszawa, 1912.

² Dundulis B. Lietuva Napoleono agresijos metais (1807–1812). Vilnius, 1987; Pugačiauskas V. Napoleono administracija Lietuvoje. Vilnius, 1997.

³ Čia suminėta tik jų dalis: Gembarzewski B. Wojsko polskie Księstwo Warszawskie 1807–1814 r. T. 1. Warszawa–Krakow, 1905; Kukiel M. Wojna 1812 roku. T. 1–2, Krakow, 1937; Kukiel M. Dzieje wojska polskiego w dobie napoleonskiej 1795–1815 Cz. 2. Warszawa, 1920; Kukiel M. Zarys historii wojskowosci w Polsce. Krakow, 1929; Lukaszewicz M. Armia księcia Jozefa. Warszawa, 1986.

⁴ Biržiška V. Lietuvių kariuomenė 1812–1813–1814 metais// Mūsų žinynas. Nr. 20. Kaunas, 1924.

⁵ Svilas M. Napoleono karas Lietuvoje// Karo archyvas. T. 4. Kaunas, 1928.

lenkų istorikų duomenimis ir juos apibendrina. Išlikę duomenys apie lietuviškų dalinių istoriją 1812–1814 m. yra negausūs, todėl atskira nedidelė monografija, kurioje tyrimas susitelkė ties straipsnyje aptariamu objektu, buvo tik viena. Ją parašė Prancūzijos kultūros puoselėtojas Lietuvoje R. Šmitelnas⁶. Jo knygoje dalis yra abejotinų faktų, todėl jais aklaui pasikliauti istorikas neturėtų.

Sovietiniu laikotarpiu Lietuvos kariniai daliniai negalėjo sukaukti istorikų dėmesio, nes jie kovojo prieš Rusijos imperiją. Turbūt todėl tik 1987 m. galėjo pasirodyti B. Dundulio knyga, kurioje galima išvysti skeptišką požiūrį į lietuviškus dalinius, nes jų buvimas tapatinamas su krašto išnaudojimu Prancūzijos kariuomenės tikslams. Be abejo, tai lėmė sovietinė cenzūra. Lietuvai atgavus nepriklausomybę, susidomėjimas lietuviškais kariniais daliniais vėl išaugo. Tai rodo ir V. Pugačiausko straipsnis, kuriame autorius nepasitenkino dažnai istoriografijoje besikartojančiais duomenimis ir, remdamasis archyviniais dokumentais, atidžiau pažvelgė į lietuviškų pulkų formavimo eigą, tačiau dėmesį sutelkė tik į Vilniaus departamentą⁷. Pasakutiniajame dešimtmetyje Lietuvos karinių dalinių istorija sulaukė ir tarp kitų kraštų istorikų atskiros dėmesio⁸.

Šio straipsnio tikslas – remiantis naujais istorikų duomenimis, pamėginti apibendrinti tyrinėjimų išvalgas ir apžvalgas, o pasiūtelkus į pagalbą istoriografijoje mažiau naudotus šaltinius, aprašyti lietuviškų dalinių kūrimąsi ir jų dalyvavimą 1812–1814 m. karuose. Straipsnyje nebus gilinamasi į politines aplinkybes, visuomenės susiskirstymą į Rusijos ir Prancūzijos imperijų šalininkus, administracijos veiklą Lietuvoje ir Lietuvos valstybingumo atkūrimo viltis. Šios problemos susilaukė jau ne vieno istoriko dėmesio. Straipsnyje susitelkta ties lietuviškų karinių dalinių istorija. Įvardinėje dalyje šiek tiek paliestas Varšuvos kunigaikštystės kariuomenės kūrimasis ir visuomenės nuotaikos, nes tai turėjo įtakos Lietuvos dalinių formavimui.

XVIII a. pabaigoje žlugus Abiejų Tautų Respublikai, toliau tęsėsi Prancūzijos Didžiosios revoliucijos metais sukelta įtampa Eu-

⁶ Schmittlein R. Lietuvos kariuomenė 1812 metais, Kaunas 1937.

⁷ Pugačiauskas V. Reguliarios kariuomenės formavimas Vilniaus departamente// Lituanistika, Nr. 4, 1992. Šis straipsnis vėliau buvo įtrauktas į jau minėtą autoriaus monografiją.

⁸ Čia minimi tik svarbesni darbai: Fuinski Z. Nawrot D. Pulki litewskie 1812–1813. Historia i umundowanie// Dawna bron i barwa. Nr. 15. Katowice, 1997; Kudriašov I. Prizrak velikoj Litvy: ob odnoj malo izvestnoj stranice vojny// Rodina. No. 6–7. Moskva, 1992.

ropoje. Žemynas pasidalino į dvi priešiškas stovyklas: pirmajai atstovavo revoliucinė Prancūzija, antrosios, siekusios Prancūzijoje restauruoti senąją tvarką, priešakyje stojo Anglija, Prūsija, Austrija ir Rusija. Nesibaigiančių karų tikslu XIX a. pradžioje jau buvo ne idėja, bet siekimas įveikus kitą pusę įsigalėti žemyne.

Šie procesai neaplenkė ir buvusios Lenkijos–Lietuvos valstybės teritorijos bei jos gyventojų. Dalis aktyviausiųjų pasipriešinimo Rusijos imperijai iniciatorių buvo priversti emigruoti ir užsienyje kurti valstybingumo atgaivinimo planus. Dar 1796 m. grafas Mykolas Kleopas Oginskis nusiuntė laišką greitai karjeros laiptais kylančiam generolui Napoleonui Bonapartui ir pasiūlė jam sudaryti iš Lenkijos (taip pat ir Lietuvos) emigrantų karinius dalinius, kurie padėtų Prancūzijai kovoti su jos priešais. Pagal M. K. Oginskio planą Europos mūšiuose užgrūdinti kariai turėjo būti pasiūsti į Lenkiją ir Lietuvą bei turėjo padėti susigražinti valstybingumą. Sukurti kariniai daliniai gavo Lenkijos legionų pavadinimą. Emigrantai kariai kovojo Balkanuose, Italijoje, Ispanijoje ir net dalyvavo Prancūzijos kolonijiniuose karuose – Šiaurės Afrikoje ir San Dominge. Iš 6000 į San Domingą pasiūstų lenkų ir lietuvių į Europą sugrįžo tik 300. Tik 1808 m. Napoleonas įsipareigojo lenkų karių nesiūsti į kolonijų karus⁹.

1806 m. sumušęs Prūsijos kariuomenę, Napoleonas įžengė į Lenkijos teritoriją. Kartu su Prancūzijos kariuomene įvygiavo ir Jano Henriko Dombrovskio vadovaujami lenkų legionai. Juos kaip išvaduojuos Lenkijos visuomenė pasitiko džiaugsmingai ir pakiliai. Prasidėjo ginkluotas sukilimas, nukreiptas prieš Prūsiją. Iš nukariautų prūsų žemių Prancūzijos imperatorius sudarė Varšuvos kunigaikštystę, į kurios sudėtį buvo įtraukta ir Lietuvos Užnemunė, po trečiojo padalijimo atitekusi Prūsijai. Gražinęs lenkams valstybingumą, Napoleonas ketino kuo greičiau sukurti ir jam pavaldžią Varšuvos kunigaikštystės kariuomenę. Pradžioje ketinta suformuoti nedidelę 30000 kariuomenę. Po Austrijos kampanijos prie Varšuvos kunigaikštystės prijungus Galicijos teritoriją ir išsiplėtus rekrutavimo bazei, lenkų pėstininkų skaičius pasiekė 44990, kavalerijos – 19518, artilerijos – 2620, iš viso 62128 karius. Padidinus etatų skaičių, lenkų pulkuose 1812 m. kariuomenė išaugo iki 79000, be to, dar buvo pradėti formuoti Pavyslio pulkai, kurie turėjo duoti 11000 pėstininkų ir 2000 kavalerijos¹⁰.

⁹ Trumpa V. Lietuva XIX amžiuje. Vilnius, Čikaga, 1989, p. 71–75; Skalkowski A. Polacy na San Domingo 1802–1809. Warszawa, 1912, s. 88.

¹⁰ Gembarzewski B. Wojna... 139–140.

Lenkų kariuomenės gretas papildė ir Lietuvos emigrantai. 8-asis ulonų pulkas buvo laikomas lietuvišku, nes dalį jo karių sudarė lietuviai, pabėgę nuo carinės valdžios. Pulko vadu buvo kunigaikštis Dominykas Radvila, kuriam tapus pulkininku Aleksandras I konfiskavo jo turtą¹¹. Įžygiavus Didžiąjai Armijai į Lietuvą, Napoleonas stengėsi sužadinti Vilniaus gyventojų patriotizmą, todėl šiam pulkui pirmam leido įžengti į miestą, o jam įkandin sekė J. Miurato vadovaujama kavalerija.

Nors imperatoriui vilniečių reakcija pasirodė šalta, kai kuriose Lietuvos vietose įvyko gyventojų susidūrimai su Rusijos kariuomenės daliniais. Prancūzijos maršalas Makdonaldas raportavo, kad Žemaitijos bajorai iš visur bėga prašydami juos apginkluoti ir leisti smogti priešui. Telšių pavieta buvęs T. Kosciuškos sukilimo generolas H. Mirbachas subūrė apie 2000 raitelių ir pėsčiųjų šaulių. Šiaulių bajorai pasidalijo į tris būrius ir neleido Rusijos kariuomenei pasitraukti su gurguolėmis, išgelbėjo miestą nuo padegimo. Kražiuose 40 mokinių, persirengę lenkų ulonų uniforma, išbaidė kazokus, kurie paliko miestelyje gurguolę su maisto atsargomis. Gardino pavieto gyventojai atėmė iš besitraukiančios kariuomenės 300 šautuvų ir pristatė juos į prancūzų kariuomenės užimtą Gardiną. Pinsko gyventojai iš miesto išvijo kazokus, perėmė jų sandėlius su amunicija ir transportą bei suėmė 80 žmonių¹². Bėgantys Rusijos valdininkai ir karininkai, taip pat ir pats imperatorius Aleksandras I suprato, kad iš Lietuvos gyventojų ne tik negalima tikėtis lojalumo, bet reikia laukti priešiškų veiksmų¹³. Besitraukiančio į Rusijos imperijos gilumą Lietuvos ulonų pulko nepatikimumu skundėsi pats armijos vadas maršalas Piotras Bagrationas¹⁴.

Lietuviškų karinių dalinių formavimas

Raseinių, Šiaulių ir Telšių bajorų daliniai paskubomis suburti Didžiosios Armijos žygio per Lietuvą metu, greitai iširo. Studentijos pageidavimas sukurti savo atskirą Vilniaus universiteto karinį legioną taip pat nesulaukė Prancūzijos imperatoriaus pritarimo¹⁵. Istoriografijoje nėra vieningos nuomonės, kodėl nebuvo paskelbtas vi-

¹¹ Bignon E. Polska... t. 1, s. 96–97.

¹² Kukiel M. Litwa... s. 391; Vojenskij K. Akty... s. 289–291.

¹³ Pugačiauskas V. Napoleono administracija... p. 44–45.

¹⁴ Kukiel M. Litwa... s. 391–392.

¹⁵ Sobieski W. Uniwersytet Wilenski w 1812 roku. Krakow, 1915, s. 6–7.

suotinis šaukimas. Vyrauja nuomonė, kad Napoleonas atsižvelgė į Lietuvos valdžios, kuri pasisakė už rusišką rekrūtų rinkimo tvarką, prašymus. Tačiau galutinį sprendimą priėmė imperatorius¹⁶. Tik gruodžio 1 d., kai besitraukdama Didžioji armija negalėjo bent kiek rimčiau pasipriešinti Rusijos daliniams, buvo paskelbtas visuotinis bajorijos apsiginklavimas. Tikėtasi per trumpą laiką suburti 15000 lengvosios kavalerijos, tačiau į kraštą įžengus priešui, to įgyvendinti nepavyko¹⁷. Vėliau būtent dėl to imperatorius sulaukė priekaištų iš Lietuvos generalgubernatoriaus kunigaikščio Dirko van Hogendorpo. Jo manymu, tai buvo viena svarbiausių priežasčių kodėl per trumpą laiką nepavyko parengti karui lietuviškų karinių dalinių. Pasak jo, „ši milicija, suorganizuota per trumpą laiką, galėjo lydėti kariuomenę į Rusiją ir taip pat būtų buvusi naudinga atsitraukimo metu kovodama su kazokais“¹⁸. Iš esmės tuo metu Napoleonas sukilimus ar visuotinius šaukimus inicijavo krašte vykstant kariniams veiksams (1806 m. Lenkijos pavyzdys). Kita vertus, paskelbus sukilimą Lenkijoje pagrindinės Prūsijos karinės pajėgos jau buvo nugalėtos. 1812 m. kampanijos į Rusiją metu Napoleonas ketino kuo greičiau stoti į lemiamą mūšį su Rusijos kariuomene, o įvykių eiga rodė, kad karas su pagrindinėmis priešininko pajėgomis užsitęs ne Lietuvos teritorijoje, bet Rusijos gilumoje. Todėl Prancūzijos imperatoriaus ir Lietuvos didikų nuomonės galėjo ir sutapti.

J. Ivaškievičiaus teigimu, dalis visuomenės buvo įsitikinusi, kad Lietuvos karinių dalinių kūrimu rūpinsis lenkų kariuomenės vadas kunigaikštis Juzefas Poniatovskis, nes tikėta, jog tuoj pat bus paskelbta Generalinė konfederacija su Varšuvos kunigaikštyste¹⁹.

Karo komisijos veikla. Dar būdamas Varšuvos kunigaikštystėje, Napoleonas aplink save subūrė dalį Lietuvos didikų, kurie turėjo informuoti imperatorių apie padėtį Lietuvoje. Vilniuje, kai pasidarė akivaizdu, jog karas su Rusija užsitęs, buvo pradėtos derybos su Lietuvos didikais dėl Laikinosios Lietuvos vyriausybės komisijos (toliau – Vyriausybės komisija) įkūrimo. Ji buvo įkurta 1812 m. liepos 1 d. Napoleono įsakymu. Komisijos žinioje buvo septyni komitetai: 1) maisto ir magazinų, 2) policijos, 3) finansų, 4) teisingumo, 5) vidaus

¹⁶ Pugačiauskas V. Napoleono administracija... p. 144.

¹⁷ Iwaszkiewicz J. Litwa... s. 303–304, 418–419.

¹⁸ Vojenskij K. Vilna v 1812 godu. Iz vospominanij gr. Gogendorpa, byvszego gen. gub. VKL i gen. Roch – Godara, Vilenskogo gubernatora v 1812 godu (toliau – Iz vospominanij). S. Petersburg, 1912, s. 19.

¹⁹ Iwaszkiewicz J. Litwa... s. 159–160.

reikalų, 6) švietimo ir 7) karo. Vyriausybės komisija nebuvo savarankiška, jos veiklą kontroliavo Napoleono komisaras Eduardas Bignonas, dar labiau kontrolė sustiprėjo komisijos pirmininku paskyrus Lietuvos generalgubernatorių D. Hogendorpą. Vyriausybės komisijos veiklos arealas apėmė keturis departamentus: Vilniaus, Gardino, Minsko ir Balstogės. Departamentai buvo padalinti į 33 prefektūras. Kiekvieno departamento priešakyje stovėjo prancūzų gubernatoriai ir intendantai, o prefektūrose – prancūzų prefektai ir iš vietos bajorų paskirti paprefekčiai. Todėl faktiškai Vyriausybės komisija atliko tarpinį vaidmenį tarp Lietuvos visuomenės ir prancūzų valdžios²⁰.

Karo komitetui vadovauti buvo paskirtas kunigaikštis Aleksandras Sapiega. Jo karinė praktika apsiribojo dalyvavimu trumpoje 1807 m. kampanijoje prieš Austriją, ir tai paskutiniame jos etape. Susikūrus Varšuvos kunigaikštystei, jis aktyviai įsijungė į politinę veiklą, palaikė ryšius su aukštais prancūzų valdžios pareigūnais E. Bignonu ir H. B. Maretu. Jį pažinojo ir Prancūzijos imperatorius. 1812 m. karo išvakarėse A. Sapiega vadovavo Lietuvos teritoriją žvalgybai. Nauji įgaliojimai kunigaikščiui atvėrė plačias galimybes. Rusija iki 1812 m. pavasario į savo kariuomenę įtraukė daugiausia ketvirtadalį galinčių tarnauti vyrų, todėl A. Sapiega manė, kad yra įmanoma surinkti 100000 kariuomenę Vyriausybės komisijai pavaldžioje teritorijoje²¹.

Užsėtęsęs lietuviškų karinių dalinių, o ypač reguliariųjų pulkų formavimui, generalgubernatorius D. Hogendorpas nuolat konfliktavo su karo komiteto pirmininku A. Sapiega, kurį užstojo E. Bignonas ir H. B. Maretas. Po vieno karščiausių ginčų H. B. Maretas nusiuntė Napoleonui laišką, kuriame pabrėžė D. Hogendorpo grubumą ir prašė karinę valdžią Lietuvoje atskirti nuo civilinės. Tačiau Napoleonas nenorėjo taikstyti su nesėkmingai pareigas einančiu A. Sapiega, todėl rugpjūčio 24 d. D. Hogendorpas buvo paskirtas Vyriausybės komisijos pirmininku, ir į jo rankas buvo atiduotas lietuviškų pulkų formavimas²². Tempai paspartėjo, tačiau iki gruodžio mėnesio

²⁰ Apie tai plačiau žr.: Pugačiauskas V. Napoleono administracija... p. 46–54; Pugačiauskas V. Napoleonas ir jo administracinė sistema Lietuvoje// Lietuvos valstybė XII–XVIII a. Vilnius, 1997, p. 449–456; Dundulis B. Lietuva Napoleono agresijos metais (1807–1812). Vilnius, 1987, p. 67–68; Janulaitis A. Lietuvos bajorai ir jų seimeliai XIX amžiuje. Kaunas, 1936, p. 210.

²¹ Skowronek J. Z magnackiego gniazdu do napoleonskiego wywiadu...s. 183, 284, 289; Pugačiauskas V. Napoleono administracija... p. 131.

²² Skowronek J. Z magnackiego... s. 300; Bignon E. Polska w rku 1811 i 1813: wspomnienia dyplomaty Edwarda Bignona, Cz. 2, Wilno, 1913, s. 16.

galo nebuvo sukomplektuotas nei vienas pulkas. Vis tik savo memuaruose D. Hogendorpas teigia, kad jeigu Didžiąją armiją nebūtų ištikusi katastrofa, jo pastangų dėka sausio 1 d. Lietuvos karių skaičius būtų išaugęs iki 40000 (pasak jo, būtų suformuoti devyni pėstininkų, dešimt kavalerijos ir vienas artilerijos pulkai)²³. Kunigaikščio optimizmą galima vertinti kaip norą pasiteisinti dėl nesėkmės. Lapkričio pabaigoje – gruodžio pradžioje visos Lietuvos kariai nesudarė nei pusės nurodyto skaičiaus, o tai reiškė, kad per mėnesį suburti per 20000 karių ir dar suspėti suformuoti naujus pulkus buvo neįmanoma. Vis tik pulkų organizavimo vadovų optimizmas turėjo ir šiek tiek pagrindo, tačiau reikėjo daugiau laiko. Tai įrodė Rusijos carinė administracija, kuri iš buvusios Vyriausybės komisijai pavaldžios teritorijos per 1813 metus sugebėjo surinkti 120000 rekrūtų. Nors papildyti pulkus buvo paprasčiau nei juos suformuoti.

Pirmos karinės pajėgos, kurias Napoleonas nusprendė įkurti Lietuvoje, buvo žandarmerija ir tautinė gvardija. Jas organizuoti Napoleonas nurodė jau liepos 1 d. dekretu.

Žandarmerija. Žandarmerija Prancūzijoje atsirado XVIII a. Žandarmerijos daliniai atlikdavo vidaus kariuomenės funkcijas: saugojo kraštą nuo plėšikų ir marodierių. Lietuvoje 1812 m. liepos 1 d. dekretu žandarmeriją buvo nutarta kurti visuose 4 departamentuose. Atsižvelgus į prefektūrų skaičių departamentuose, Vilniaus ir Minsko departamentų žandarmerijos brigadas turėjo sudaryti po du eskadronus, o Gardino ir Balstogės – po 1. Kiekvienoje prefektūroje numatyta suformuoti po 1 kuopą, kurias turėjo sudaryti 107 žandariai (5 karininkai, 112 puskarininkių ir eilinių). Žandariais galėjo tapti tik bajorai²⁴. Turint galvoje, kad Lietuvos vyriausybei pavaldžioje teritorijoje buvo 33 prefektūros, matyti, kad Napoleonas ketino į tarnybą surinkti ir apginkluoti apie 3500 bajorų. Vėliau šis skaičius pasirodė per didelis, todėl žandarmerijos etatai buvo mažinami.

²³ Vojeński K. Vilna v 1812 godu. Iz vospominanij gr. Gogendorpa, byvshego gen. gub. VKL i gen. Roch – Godara, Vilenskogo gubernatora v 1812 godu. S. Petersburg, 1812, s. 18.

²⁴ 1812 m. liepos 1 d. Napoleono įsakymas dėl laikinosios vyriausybės įsteigimo// Lietuvos TSR istorijos šaltiniai, Vilnius, 1955, p. 396–397.

1 schema. Žandarmerijos kuopos struktūra (1812 m. liepos 1 d.):

Žandarmerijos karininkai atlyginimo negaudavo, o puskarininkiams ir eiliniams už tarnybą buvo paskirta alga po 1 auksiną per dieną. Žandarus aprūpinti maistu, drabužiais ir žirgais turėjo vietiniai gyventojai. Kiekvienas dūmas kasmet turėjo mokėti po 53 grašius žandarmerijos reikmėms²⁵. Pagrindinė žandarmerijos užduotimi buvo karinės pagalbos teikimas administracinei valdžiai, kad ji galėtų spręsti mažesnius karinius konfliktus su marodieriais ir savavaliaujančia kariuomene, numalšintų valstiečių maištus ir užtikrintų krašte saugumą. Ilgainiui žandarmerijos funkcijos gerokai išsiplėtė: ji turėjo tikrinti pašto tarnybą, palaikyti estafetinę tarnybą (t. y. plauti įsakymus ir korespondenciją), saugoti sandėlius, lydėti gurguoles, prižiūrėti rekrūtų ėmimą, rūpintis sanitariniais reikalais (laidoti lavonus), galiausiai ji netgi dalyvavo karo veiksmuose²⁶.

Įsakymus dėl žandarmerijos įkūrimo paprefekčiai gavo su pirmais Vyriausybės komisijos dokumentais, tačiau dėl prancūzų kariuomenės savivalės krašte ir bajorų požiūrio į šią tarnybą, kaip neatitinkančią jų visuomeninio statuso, žandarmerijos būrių formavimas vyko per daug lėtai, todėl vienintelė paprefekčiams tiesiogiai pavaldi karinė jėga buvo per silpna, kad įveiktų didžiausią problemą – prancūzų kariuomenės savivaliavimą krašte²⁷.

Nors liepos 10 d. Vilniaus departamento administracinę ko-

²⁵ Vojskij K. Akty... s. 213; LVIA, f. 1621, a. 1, b. 5, l. 425; Iwaszkiewicz J. Litwa... s. 178.

²⁶ Iwaszkiewicz J. Litwa... s. 82; Schmittlein R. Lietuvos... p. 8.

²⁷ Pugačiauskas V. Napoleono administracija Lietuvoje... p. 96, 101, 103.

misiją pasiekė pirmieji paprefekčių raportai su kandidatų į Lietuvos žandarmeriją sąrašais²⁸, tai neatspindėjo tikros įvykių eigos. Žandarus vietinė administracija dažniausiai skyrė be jų pačių žinios²⁹, ir nors nuo paskyrimo bajorai atsisakyti negalėjo³⁰, jie į tarnybą nėjo. Didžiausią Lietuvos bajorijos priešišumą nulėmė žandarmerijos funkcijos, nes jos buvo siejamos su policijos užduotimis.

Jau liepos 23 d. susirinkime Vyriausybės komisija nusprendė sumažinti Vilniaus departamento žandarų korpusą iki 550 puskarininkų ir eilinių (su karininkais – 608 vyrų). Kuopos buvo sumažintos iki 5 karininkų ir 50 puskarininkų bei eilinių. Rugpjūčio 25 d. žandarų sąrašai pagal pastarąjį reikalavimą jau buvo visiškai sudaryti Ukmergės, Kauno, Uplytės, Raseinių, Trakų, Užnerio prefektūroms, o Šiaulių ir Breslaujos kuopoms trūko tiksliai trimitininkų³¹. Tačiau, kad dokumentai neatspindėjo tikrovės rodo tai, kad vėliau Vyriausybės komisija, atsižvelgdama į galimybes, nutarė Vilniaus departamente nustatyti naują kiekvienos kuopos puskarininkų ir eilinių žandarų skaičių³² (iš viso 544 puskarininkiai ir eiliniai (su karininkais apie 600)). J. Ivaškevičiaus teigimu žandarų kuopos Vilniaus departamente galutinai buvo suformuotos tik lapkričio viduryje. Gardino departamente veikė 400 (kiekvienoje prefektūroje po 50 žandarų), Minsko departamente 70 žandarų, o Balstogės departamente žandarmerijos kuopa nebuvo suformuota³³.

Tautinė gvardija ir milicija. Liepos 1 d. Napoleono dekretu buvo pradėta kurti Vilniaus tautinė gvardija. Ją turėjo sudaryti 2 batalionai padalinti po 6 kuopas (iš viso 1450 vyrų)³⁴. Liepos 13 d. Vyriausybės komisija patvirtino kandidatus į tautinės gvardijos karininkus. Nei vienas iš kandidatų negalėjo atsisakyti nuo paskyrimo, o atsisakę turėjo būti pažeminti eilinais³⁵. Į tautinę gvardiją buvo pašaukti Vilniaus gyventojai krikščionys nuo 20 iki 50 metų amžiaus turėję mieste nekilnojamą turtą, pirkliai ir amatininkai meistrai bei darbininkai³⁶.

²⁸ Pvz. Telšiai pateikė 96 kandidatų sąrašą, Ašmena – 100: LVIA, f. 1621, b. 1, b. 5, l. 499, 543 – 545.

²⁹ Schmittlein R. Lietuvos... p. 8.

³⁰ 1812 m. liepos 1 d. Napoleono įsakymas... p. 397.

³¹ LVIA, f. 1621, a. 1, b. 5, l. 444 – 449.

³² Vilnius – 59, Pavilnys – 49, Ašmena – 60, Trakai – 30, Kaunas – 20, Breslauja – 31, Ukmergė – 86, Uplytė – 56, Raseiniai – 57, Telšiai – 42, Šiauliai – 54: Vojenskij K. Akty... s. 213.

³³ Iwaszkiewicz J. Litwa... s. 178; Krasnianskij V. Minskij departament... s. 259.

³⁴ 1812 m. liepos 1 d. Napoleono įsakymas... p. 396.

³⁵ Vilna į Litovskije gubernii... s. 89; Iwaszkiewicz J. Litwa... s. 175.

Už kiekvieną tarnybos dieną karys turėjo gauti 2 auksinus (patruliudavo vidutiniškai du kartus per savaitę), o karininkams buvo nustatyti atlyginimai. Išmokėti algas ir išlaikyti karinį dalinį turėjo atleisti nuo karinės prievolės gyventojai: dvasininkai, našlės ir žydai³⁷.

Vilniaus tautinė gvardija buvo sudarinėjama remiantis Varšuvos kunigaikštystės tautinių gvardijų pavyzdžiu. Čia tautinės gvardijos buvo dalijamos į judamas ir nejudamas. Vilniaus tautinė gvardija priskirtina nejudamai gvardijai, kuri galėjo būti siunčiama į karą tik įsiveržus priešui į kraštą. Vilniaus tautinės gvardijos funkcijos buvo panašios į milicijos: patruliavo, prižiūrėjo tvarką mieste ir apylinkėse, saugojo kalinius ir t. t. Gvardijos formavimu rūpinosi Policijos komitetas, Vilniaus prefektas ir meras³⁸. Savo funkcijas vykdyti ji pradėjo nuo rugpjūčio mėnesio. Karių skaičius Vilniaus tautinėje gvardijoje siekė iki 1220 žmonių³⁹.

Vilniaus pavyzdžiu nuo rugsėjo 12 d. buvo pradėtos organizuoti tautinės gvardijos prefektūrų centriniuose miestuose, o Vilniaus departamente ir visuose magdeburginiuose miestuose. Mažesni miestai, kurie nepajėgė surinkti nei 200 žmonių, turėjo sudaryti vietos miliciją⁴⁰. Tačiau remiantis J. Ivaškievičiaus duomenimis, tautinė gvardija buvo sukurta tik Gardine, o joje tarnavo tik 238 žmonės. Slonime veikė 54, o Ukmergėje – 40 žmonių milicija⁴¹.

³⁶ Vilna i Litovskije gubernii... s. 93.

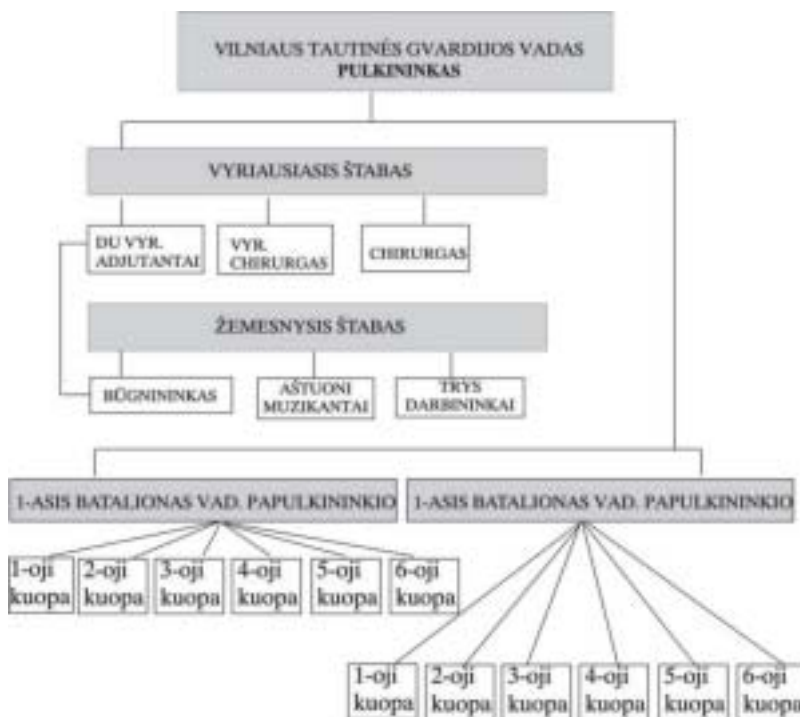
³⁷ Ten pat, s. 94–95.

³⁸ Gembarzewski B. Wojsko... s. 316–317; Kudrinskij O. Vilna... s. 101; Iwaszkiewicz J. Litwa... 175.

³⁹ Gembarzewski B. Wojsko... s. 325.

⁴⁰ Vilna i Litovskije gubernii ... s. 95.

⁴¹ Iwaszkiewicz J. Litwa... s. 176.

2 schema. Vilniaus tautinės gvardijos struktūra

Reguliariosios kariuomenės dalinių formavimas. Liepos 5 dieną Napoleono atskiru įsakymu buvo pradėtas kurti 3-asis švoležerų pulkas, kuriuo rūpinosi pati prancūzų karinė vadovybė. Pulko vadu buvo paskirtas brigados generolas Jonas Kanopka, kuris pasižymėjo Ispanijos karuose⁴². Pulko eiles sudarė geriausių Lietuvos šeimų bajorai. Tai buvo Lietuvos reprezentacinis pulkas, kuriame tarnauti buvo garbės reikalas. Spalio mėnesį pulke jau tarnavo apie 600 vyrų. Lietuvos švoležeriai beveik niekuo nesiskyrė nuo lenkų reprezentacinio 1-ojo švoležerų pulko. Kaip ir lenkų pulke, lietuviai nešiojo kokardas su raide „N“, tik sidabrinis uniformų antsiuvus Lietuvoje pakeitė auksiniai. Prancūzams pulko išlaikymas kainavo 400000 fran-

⁴² J. Kanopkos vadovaujamas Varšuvos kunigaikštystės pulkas 1810 m. pasižymėjo mūšiuose prie Almanzoro, Lorco, 1811 m. mūšyje prie Albufero pulkas sunaikino anglų kavalerijos koloną, susidedančią iš trijų pulkų, paėmė 5 priešo vėliavas, penkias patrankas ir 900 belaisvių: Gembarzewski B. Epoka porozbiorowa// Dzieje wojen i wojskowosci w Polsce. Lwow-Warszawa-Krakow, 1923, s. 335.

kų. Lietuvos švoležerai turėjo puikius žirgus, pulke nestigo gerų karininkų⁴³, kuo pasigirti negalėjo kiti reguliarieji Lietuvos pulkai.

Tą pačią liepos 5 d. Napoleonas įsakė pradėti kurti reguliarias karines pajėgas, susidedančias iš penkių pėstininkų ir keturių kavalerijos pulkų. Šiuos pulkus buvo pavesta suformuoti Lietuvos vyriausybės komisijai⁴⁴. Lietuviškų pulkų numeriai buvo tolesnis Varšuvos kunigaikštystės pulkų tęsinys, tačiau jie buvo pavaldūs tiesiogiai prancūzų karinei vadovybei. Skiriamuoju jų ženklu buvo kokarda su vyčiu ant kepurės.

Lietuvos pėstininkų ir kavalerijos pulkai buvo tokios pačios struktūros kaip ir Varšuvos kunigaikštystės⁴⁵, nes buvo sudaromi prancūziškų pulkų pavyzdžiu. Skyrėsi tik karių skaičius pulkuose. Lietuvišką pėstininkų pulką turėjo sudaryti 2005⁴⁶, o kavalerijos pulką – 940 karių⁴⁷. Lenkų pulkų etatai, prieš prasidedant kariniams veiksams su Rusija, buvo greitai padidinti⁴⁸. Planuojant lietuviškų pulkų etatų skaičių, greičiausiai buvo atsižvelgta į vietos sąlygas, be to, matyt, nebuvo atsisakyta minties ateityje pulkus papildyti.

Karo komitetas, vadovaujamas A. Sapiegos, padėjo pagrindus, kuriais remiantis pradėti organizuoti lietuviški pulkai. Iki liepos vidurio buvo išleisti įsakai, apibrėžiantys karinės valdžios struktūrą, nustatyta rekrūtų ir pavaduotojų rinkimo tvarka, paskirti atsakingi pareigūnai bei didesnioji dalis pulkų vadų⁴⁹. Be to, dar buvo pradėti kurti 6 jėgerių batalionai⁵⁰, kuriuos vėliau ketinta sujungti į du pulkus (po 3 batalionus).

Iš pradžių atrodė, kad karių netruks. Savanoriais į 3-iąją švo-

⁴³ Svilas M. Napoleono karas... p. 96; Kudrinskij O. Vilna... s. 85; Vojenskij K. Iz vospominanij general gubernatora... s. 24.

⁴⁴ Iwaszkiewicz J. Litwa... s. 158.

⁴⁵ Gembarzewski B. Wojsko... s. 79. J. Ivaškevičiaus teigimu Lietuvos kavaleriją turėjo sudaryti tik du eskadronai (Iwaszkiewicz J. Litwa... s. 163). Tačiau taip smarkiai skirtis kavalerijos pulko struktūra nuo lenkiškojo, kai buvo numatytas panašus karių skaičius, negalėjo.

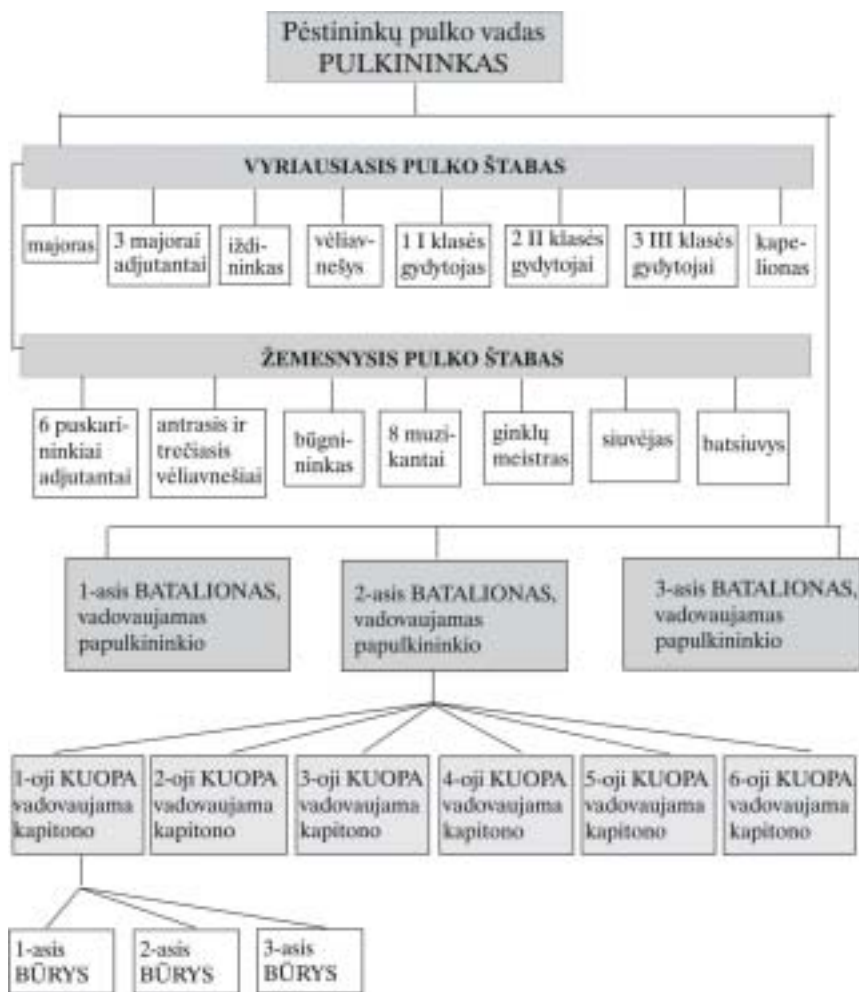
⁴⁶ Kudriašov I. Prizrak... s. 33.

⁴⁷ Gembarzewski B. Wojsko... s. 74.

⁴⁸ 1810 m. gegužės 30 d. buvo nustatyta Varšuvos kunigaikštystės reguliariųjų pulkų struktūra, pagal kurią pulką turėjo sudaryti 2487, o kavalerijos – 823 žmonės. 1812 m. vasario 25 d. padidinus etatų skaičių, sukomplektuotame pėstininkų pulke turėjo tarnauti 2919, o kavalerijos pulke 983 kariai: Gembarzewski B. Wojsko... s. 74; Kukiel M. Wojna... s. 139–140.

⁴⁹ Apie tai plačiau žr.: Iwaszkiewicz J. Litwa... s. 164–167; Kukiel M. Wojna... s. 392–394; Vojenskij K. Akty... s. 208–209, 213–215; Pugačiauskas V. Reguliaros... p. 18–23.

⁵⁰ Vojenskij K. Akty... s. 223–227; Dundulis B. Lietuva Napoleono... p. 107.

3 schema. Pėstininkų pulko struktūra

ležerų pulką stojo 300 Vilniaus universiteto studentų⁵¹. 18-ajame pėstininkų pulke, dar neprasidėjus rekrūtų ėimimui, jau buvo per 600 karių, nes šalia savanorių jis buvo papildytas Rusijos kariuomenės dezertyrais⁵². Tačiau po kiek laiko paaiškėjo, jog savanorių nebus daug, o rekrūtų ėmimas užsitęs. Rugpjūčio 9 d. H. B. Maretas informavo

⁵¹ Dundulis B. Lietuva... p. 99.

⁵² Pugačiauskas V. Reguliarios... p. 19; Kudriašov I. Prizrak... s. 33.

Napoleoną apie 1600 surinktų žmonių skaičių, nors rekrūtų rinkimas prasidėjo rugpjūčio 5, o kavalerijos tik 15 dieną. Per ilgai užtruko dūmų surašymas ir paaiškėjo, kad surinkti karių pagal numatytą planą A. Sapiegos vadovaujamas Karo komitetas nespėjo. Rugpjūčio antrojoje pusėje iš viso buvo surinkta 2400 žmonių⁵³. Perėmęs vadovavimą D. Hogendorpas sugriežtino šaukimo tvarką, perorganizavo kadrus, sudarė naują generalinį štabą⁵⁴, o imperatoriaus leidimą kurti naujus dalinius savo lėšomis gavo Rudolfas Tyzenhauzas, Ignas Moniuška ir Murza Achmatovičius⁵⁵. Pulką formavimo tempai paspartėjo, tačiau pritrūko laiko, be to, nepavyko išspręsti dalies problemų, kurios stabdė reguliariosios kariuomenės kūrimą.

Visų pirma Vyriausybės komisijai stigo lėšų, o pinigų kuriuos savo pulkams skyrė pulkų vadai, buvo per mažą⁵⁶. Lietuvoje trūko gerų karininkų⁵⁷. Dauguma paskirtų pulko vadų neturėjo patirties, o siekdami sutaupyti savo pinigus, pradėjo pardavinėti karininkų laipsnius⁵⁸. Nepasiteisino rekrūtų sistema, be to, bajorai nenorėjo atiduoti tinkamų tarnybai valstiečių⁵⁹. Lietuvoje trūko žirgų, medžiagos uniformoms, per vėlai į dalinius buvo pristatomi ginklai⁶⁰. Be to, rekrūtai ir savanoriai buvo imami ir ne į lietuviškus dalinius: lenkų švoležerų 1-ąjį pulką, 129-ąjį linijinį ir Ilirijos pulkus⁶¹.

Tikslių duomenų apie į lietuviškus dalinius surinktų karių skaičių, baigiantis 1812 m. kampanijai į Rusiją, nežinoma. Istorikai apibendrinami skaičius neretai vadovaujasi prielaidomis. Turbūt labiausiai tikėtini M. Kukielio duomenys, kurio teigimu Lietuvoje į lietuviškus karinius dalinius buvo surinkta apie 17 tūkstančių žmonių⁶².

⁵³ Ten pat, p. 21–24; Skowronek J. *Z magnackiego...* s. 300.

⁵⁴ Generalinių inspektoriumi buvo paskirtas generolas Romualdas Giedraitis, pėstininkų inspektoriumi – brigados generolas Ksaveras Nesiolovskis, o kavalerijos inspektoriumi – Juozapas Vavžeckis (buvęs 18-ojo ulonų pulko vadas): Dundulis B. *Lietuva...* p. 107.

⁵⁵ Vojenskij K. *Akty...* s. 227–228, 231–232; Kudrinskij O. *Vilna...* s. 86.

⁵⁶ Vyriausybės komisijos žinioje buvo 2 000 000 auksinų, arba 1 000 000 frankų, o sumos, kurias paskyrė pulkų vadai tesiekė 300 000 frankų. Napoleonas davė 500.000 frankų pulkų organizavimą perėmus D. Hogendorpui: Dundulis B. *Lietuva...* p. 105; Svilas M. *Napoleono...* p. 95.

⁵⁷ Iwaszkiewicz J. *Litwa...* s. 180.

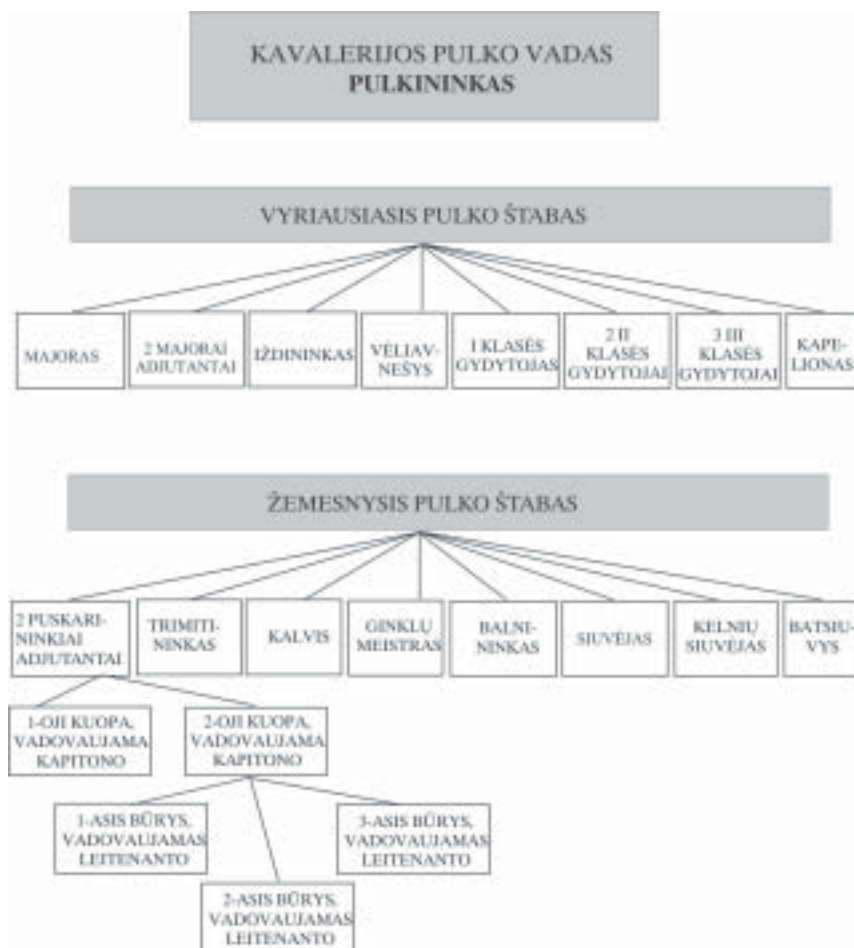
⁵⁸ Skowronek J. *Z magnackiego...* s. 291.

⁵⁹ Ten pat, 167.

⁶⁰ Žr.: Pugačiauskas V. *Reguliarios...*

⁶¹ Vojenskij K. *Akty...* s. 221–222; LVIA, f. f. 1621, a. 1, b. 5, l. 5; Schmittlein R. *Lietuvos...* p. 13.

⁶² Kukiel M. *Wojna...* p. 393.

4 schema. Kavalerijos pulkų struktūrą

1 lentelė. Lietuviškieji reguliariaieji daliniai, formuoti 1812 m., jų įkūrimo data, dalinių vadai štabo dislokacijos vieta.

	Įkūrimo data	Dalinio vadas	Štabo vieta
3-asis švoležerų pulkas	1812 07 05	J. Kanopka	Vilnius (Trakai)
17-asis ulonų pulkas	1812 07 05	M. Tiškevičius	Kupiškis
18-asis ulonų pulkas	1812 07 05	J. Vavžeckis (A. Gelgaudas)	Nesvyžius
19-asis ulonų pulkas	1812 07 05	K. Rajeckis	Naugardukas
20-asis ulonų pulkas	1812 07 05	K. Obuchovičius	Pinskas
18-asis pėstininkų pulkas	1812 07 05	A. Chodkevičius	Vilnius
19-asis pėstininkų pulkas	1812 07 05	K. Tyzenhauzas	Raseiniai
20-asis pėstininkų pulkas	1812 07 05	A. Bišpingas	Slonimas
21-asis pėstininkų pulkas	1812 07 05	K. Pšezdzeckis	Balstogė
22-asis pėstininkų pulkas	1812 07 05	S. Čapskis	Minskas
1-asis jėgerių batalionas	1812 08 12	J. Kosakovskis	Cimkovičiai (Minskas)
2-asis jėgerių batalionas	1812 08 12	Rokickis	?
3-asis jėgerių batalionas	1812 08 12	K. Pliateris	Šiauliai
4-asis jėgerių batalionas	1812 08 12	Kurčevskis	?
5-asis jėgerių batalionas	1812 08 12	Obuchovičius	?
6-asis jėgerių batalionas	1812 08 12	Lockovskis	?
21-asis raitųjų jėgerių pulkas	1812 09 22	I. Moniuška	Vilnius
Raitasis artilerijos pulkas	1812 09 22	R. Tyzenhauzas	Vilnius
Totorių eskadronas	1812 X 23	M. Achmatovičius	?

Lietuviški kariniai daliniai 1812 m. kare

Istoriografijos duomenys apie lietuviškų karinių dalinių paskirtį 1812 m. karo metais nėra vienodi. Dažniausiai sutinkamas teiginys, jog jie turėjo pasilikti Lietuvoje ir pakeisti prancūzų ir prūsų dalinius, kurie saugojo Didžiosios armijos užnugarį⁶³. Tačiau sutinkama ir hipotezė, jog suformuoti pulkai turėjo būti pasiųsti į Ukrainos ir Podolės žemes jas nukariauti⁶⁴. Padėtis taip susiklostė, kad lietuviškiems pulkams ir teko pirmiems susidurti su tuose plotuose stovėjusia rusų kariuomene, tačiau pirmieji smogė ne lietuviški, bet Rusijos kariuomenės pulkai.

Rusijos kariuomenės divizijos generolo P. Čičagovo štabas buvo Breste. Iš čia spalio mėnesį jis vieną dalį savo divizijos pajėgų išsiuntė į Varšuvos kunigaikštystę, kita dalis, susidedanti iš dviejų jėgerių, dviejų kazokų, vieno husarų ir vieno raitosios artilerijos pulkų, patraukė į Slonimo pusę. Tokia Rusijos generolo taktika statė į pavojų dalinius, kurie buvo atokiau nuo pagrindinių kariuomenės dalių. Sužinojęs apie grėsmę, iš Slonimo pasitraukė formuojamas 20-asis pėstininkų pulkas, tuo tarpu 3-iasis švoležerų pulkas iš Gardino pasuko į Slonimo pusę. Dalinys gavo įsakymą tuoj pat grįžti į Minską, tačiau generolas J. Kanopka įsakymui nepakluso. Slonimas buvo generolo gimtinė, todėl su juo keliavo ir svečiai – lenkų generolų J. Dombrowskio ir Zajončiko žmonos. Tik sužinojęs apie Rusijos generolo Čaplico priartėjimą prie Slonimo, spalio 19 d. generolas J. Kanopka nutarė palikti miestą. Jis nutarė padalinti pulką į dvi dalis. Pats pulko vadas pasuko Pružanų keliu, o pulko kasą su 250 ulonų ir savo bei kitų generolų žmonomis nukreipė į Derečiną.

Generolas Čaplicas įžengė į Slonimą praėjus valandai nuo švoležerų pasitraukimo. Dalinio avangarde ėjo kapitonas J. K. Arnoldi, kuris gerai pažinojo vietovę, nes Slonime tarnavo 1808–1809 metais. Jo vadovaujami 150 husarų ir kazokų pasivijo bėgančius su kasa švoležerus, kurie, pastebėję priešus, pasiskirstė į dvi dalis. Didesnioji mėgino sulaukyti priešą ir nieko nelaukdama jį puolė, tačiau buvo sumušta užgrūdintų karuose su Turkija Rusijos kareivių. Prie Lukonicos upės kapitonas J. K. Arnoldi pasivijo ir mažesniąją grupę, iš kurios atėmė kasą. Per upę spėjo persikelti tik generolų žmonos ir

⁶³ Plg. Svydas M. Napoleono... p. 96.

⁶⁴ Plg. Sokolowski A. Dzieje narodu polskiego ilustrowane. Warszawa 1904, s. 468.

100 ulonų. J. Kanopkos vadovaujamus švoležerus pasivijo pagrindinės generolo Čaplico dalinio pajėgos, juos sumušė ir į nelaisvę paėmė patį generolą, 12 karininkų ir 235 ulonus⁶⁵.

Į švoležerų sutriuškinimą buvo labai skaudžiai sureaguota. Lietuviškuose pulkuose krito kovinė dvasia, o Rusijos kariuomenės grėsmė sukėlė paniką. Sumušto švoležerų pulko likučiai pasiekė Naugaruką, kuriame 19-ojo ulonų pulko kariai metė ginklus ir išbėgo iš miesto palikę ligonius ir sužeistuosius⁶⁶. 3-iasis švoležerų pulkas buvo išsiųstas į Trakus persiformuoti⁶⁷.

22-asis pėstininkų ir 18-asis ulonų pulkai buvo priskirti pulkininko Koseckio vadovaujamam daliniui, kuris, iškilus grėsmei iš pietryčių pusės, sudarė pagrindines pajėgas, kurioms buvo nurodyta saugoti Minską ir neleisti atkirsti kelio Didžiajai armijai. Lapkričio 13 d. ties Koidanovu dalinys susikovė su Rusijos generolo Lamberto daliniais. Nepatyrę pėstininkai neišlaikė priešininkų spaudimo, metė ginklus ir pasileido bėgti iš mūšio vietos. Pulko vadas pulkininkas S. Čapskis juos mėgino sulaikyti, netgi šaudė į nepaklūstančius jo komandai kovoti, tačiau tai nieko nepadėjo⁶⁸.

Ištrūkęs iš apsupties 18-asis ulonų pulkas patraukė Berezinos upės link, per kurią rengėsi persikelti Didžiosios armijos likučiai. Iš skubėjusių į pagalbą, jis pirmas persikėlė į upės dešinią krantą ir dalį savo žirgų perdavė gvardijai⁶⁹. Ties Berezina kovėsi jėgerių batalionai, vadovaujami pulkininko J. Kosakovskio, 18-asis ir 19-asis ulonų pulkai ir Minsko departamento žandarai. Yra žinoma, kad mūšyje Lietuvos jėgeriai buvo visiškai sunaikinti, o žandarai neteko 9 karininkų⁷⁰.

Po Berezinos mūšio Didžioji armija pavirto į sušalusią ir demoralizuotą minią, kuri traukė Vilniaus link. Su ja traukėsi ir iš Lietuvos kilę generolai. Zembino miestelyje nakčiai buvo įkurtas pakrikusios kariuomenės štabas. Viename iš šio miestelio namų susirinko

⁶⁵ Charkiewicz W. Rok 1812 w powiecie Slonimskim. Slonim, 1936, s. 16–17.

⁶⁶ Tyszkiewicz J. Militaria... s. 13; Vojenskij K. Iz vospominanij generalgubernatora... s. 23

⁶⁷ Schmittlein R. Lietuvos... p. 10.

⁶⁸ Ten pat, p. 21–22; Gembarzewski B. Wojsko... s. 81; Kukiel M. Wojna...s. 398, 462.

⁶⁹ Apie tai, kad pulko vadas K. Pžezdeckis pirmas šoko į vos užledėjusią upę ir sėkmingai perplaukęs į kitą pusę sugavo kelis rusų marodierius, pasakoja savo atsiminimuose Eustachijus Sanguška ir Philipe – Paul de Seguras: Segur P. Napoleons Russian campaign. NY, 1968, p. 241; Charkevič V. Memuary kniazia Sanguški... s. 1074.

⁷⁰ Biržiška V. Lietuvops kariuomenė ... p. 314; Kukiel M. Dzieje... p. 150.

visi lietuvių generolai ir kiti aukštesnieji karininkai, vienas kitą pažinoję dar nuo T. Kosciuškos sukilimo laikų: V. Krasinskis, E. Sanguška, J. A. Kasakovskis, D. Radvila ir kiti⁷¹.

Tuo metu padėtis Vilniuje darėsi kritiška. Apie tikrą karo padėtį žinojo tiktai kunigaikštis D. Hogendorpas ir kunigaikštis E. Bigononas. Tyliai, kad nekiltų panika, Vilniaus visuomenėje ir mieste buvusiuose kariniuose daliniuose, buvo pradėta rengtis gynybai, tuo pačiu metu ruošiant dideles puotas. Pagrįstai buvo bijoma, kad generolo P. Čičagovo kariniai daliniai neįsiveržtų į Vilnių ir neužgrobtų vietintelių likusių Didžiosios armijos maisto, ginklų ir amunicijos sandelių. Padėtis šiek tiek pagerėjo, kai į Vilnių atvyko 12 vokiečių ir italų batalionų. Tuomet keturi mieste stovėję lietuviški pulkai buvo išsiųsti į Lydą, tam kad susisiektų su generolu J. Reynier, į Švenčionis, tam kad apsaugotų komunikacijas su Daugpiliu (Dinaburgu), į Rūdiškes ir Voronovą⁷². Šiuo metu sunku šiuos pulkus identifikuoti, tačiau aišku, kad tarp jų turėjo būti 18-asis pėstininkų pulkas⁷³.

Artėjančiai Rusijos kariuomenei kelią į Vilnių pirmieji iš lietuviškų dalinių bandė pastoti žandarai ir 18-asis pėstininkų pulkas. D. Hogendorpas buvo įsakęs visiems lietuvių daliniams susikongreguoti prie Vilniaus ir ten duoti priešui atkirtį. Įsakymą įvykdė tik 19-asis pėstininkų pulkas. Kiti pulkai dar net ne visi buvo apginkluoti.

Prancūzų vadovybė kaip įmanydama stengėsi sulaukyti priešą. Gruodžio 1 dieną buvo netgi paskelbtas visuotinis bajorų šaukimas. Tikėtasi iš keturių departamentų sušaukti 15000 reguliariosios kavalerijos. Kiekvienas pašauktinis bajoras turėjo atvykti su žirgu. Jam turėjo būti duota pikė ir kardas. Buvo apibrėžtas pašauktinių amžius: bajorai turėjo būti nuo 18 iki 45 metų. Bajorų kavalerija buvo formuojama remiantis senu LDK kariuomenės šaukimo principu – valdžia šimtinėse buvo perduota vėliavininkams. Gruodžio 5 dieną, tam kad tęstųsi ir reguliariosios kavalerijos formavimas, buvo paskirti du generaliniai inspektoriai – generolas R. Giedraitis Žemaitijoje ir generolas K. Nesiolovskis Lietuvoje. Tačiau priešui sparčiai artėjant reguliariosios kavalerijos kūrimas buvo neįmanomas⁷⁴.

⁷¹ Szumski S, W walkach... s. 45-46;

⁷² Voenskij K., Iz vospominanij... s.19.

⁷³ Biržiška V., Lietuvos... p. 314.

⁷⁴ Kukiel M., Dzieje... s. 154.

Gruodžio 10 dieną kapitono J. K. Arnoldi vadovaujamas Rusijos kariuomenės avangardas pasiekė Aušros vartus. Jis teigė: „Prie Aušros vartų buvo karšta (...). Gynyba nepadėjo (...), mano sviediniai nuvalė kelią (...). Pėstininkai nuėjo pabaigti pradėtą [darbą]“⁷⁵. Šalia prancūzų ariergardo, vadovaujamo maršalo M. Nėjaus, Vilnių gynė Vilniaus tautinė gvardija, 3-iasis jėgerių batalionas (jame žuvo 6 karininkai) ir Lietuvos totorių eskadronas (žuvo 10 karininkų, 80 kareivių ir pats eskadrono vadas pulkininkas M. Achmatovičius, o kapitonas Ulanas buvo sužeistas)⁷⁶.

Rusams artėjant, jau gruodžio 9 dienos pavakaryje vyriausiasis prancūzų armijos vadas J. Miuratas paliko Vilnių, o gruodžio 10 dienos rytą išvyko ir maršalo M. Nėjaus vadovaujamas ariergardas. Vilniaus gynyba neturėjo didesnės strateginės reikšmės, o palikti daliniai teturėjo tik laikinai sustabdyti priešą ir leisti kuo toliau pasitraukti pagrindiniams Didžiosios armijos daliniams⁷⁷.

Iš Vilniaus atsitraukę daliniai gruodžio 13 dienos rytą paliko ir Kauną. Per vakare užšalusį Nemuną traukėsi ir M. Nėjaus ariergardas, kuris nužygiavo Karaliaučiaus link. J. Reyner vadovaujami pagalbiniai austrų daliniai traukėsi pro Gardiną bei Baltstogę, todėl Rusijos imperijos teritoriją paliko tiktai gruodžio 28 dieną. Prancūzijos maršalo A. Makdonaldo vadovaujamas X korpusas, veikęs Kurše, tiktai gruodžio 18 dieną gavo įsakymą trauktis. Stengdamasis nepatekti į apsuptį, jis nužygiavo Tilžės link⁷⁸.

Palyginti nedaug nukentėję lietuviški 18-asis, 20-asis ir 21-asis pėstininkų pulkai gruodžio 20 dieną jau stovėjo Augustave, o vėliau pasitraukė Varšuvos link. Kartu su jais žygiavo ir 22-ojo pulko bei jėgerių dalinio likučiai (kita jėgerių dalis traukėsi kartu su imperatoriaus gvardija per Prūsiją ir Poznanę). Su pagrindine Didžiosios armijos dalimi pasitraukė ir 18-asis ulonų pulkas, Lietuvos totorių eskadrono likučiai ir Rudolfo Tyzenhauzo raitosios artilerijos kuopa. 20-asis ulonų pulkas tuo metu dar buvo Baltstogėje, stengėsi susirinkti rekrūtus ir arklius ir, tik priešui pradėjus spausti, atsitraukė į Varšuvos kunigaikštystę⁷⁹.

⁷⁵ Voenskij K., Iz vospminanij..., s.19.

⁷⁶ Kudrinskij O., Vilna... s.120

⁷⁷ Biržiška V., Lietuvos... p.314; Kukiel M., Dzieje... s.154.

⁷⁸ Dundulis B., Lietuva... p.125.

⁷⁹ Ten pat, p.127.

Išvengęs sutriuškinimo 19-asis ulonų pulkas turėjo užmegzti ryšius su A. Makdonaldo X korpusu. Prie šio korpuso prisijungė 17-asis ulonų pulkas ir 19-ojo ulonų pulko likučiai. Pastarasis pulkas nežinojo apie prancūzų atsitraukimą iš Vilniaus, todėl atvykę prie rusų užimto miesto, buvo persekiojami kazokų, kone visiškai sunaikinti arba paimti į nelaisvę. Gruodžio 28 dieną prancūzų X korpusas pasiekė Tilžę, o iš ten 17-asis ir 19-asis ulonų pulkai (tuo metu juose buvo 21 karininkas ir 618 kareivių) patraukė į Škverino pusę⁸⁰. Tuo tarpu 19-tasis pėstininkų pulkas pasuko į Varšuvą.

Kaip teigia J. Ivaškievičius, Varšuvą pasiekė 5 lietuviai generolai (t. y. kilę iš istorinės Lietuvos), 253 karininkai ir 3144 eiliniai (iš viso 3402 kariai), kurie atsivedė 205 karininkų ir 321 kareivių žirgus⁸¹.

Kartu su totorių eskadronu ir 3-uoju švoležerų pulku, pasiekusiu Varšuvą su lenkų 1-uoju švoležerų pulku (apie 500 karių)⁸², vadovaujamu generolo Vikentijaus Krasinskio, bei 17-ojo ir 19-ojo ulonų pulkais, žygiavusiais su X korpusu, lietuviškuose daliniuose tuo metu buvo apie 4500 karių. Reikėtų manyti, kad ne visi kariai žuvo mūšiuose, dalis jų, kai suprato, jog teks kovas tęsti už Lietuvos ribų, veikiausiai sugrįžo namo arba išsibėgijo.

Galima teigti, kad Napoleono Didžiosios armijos pasitraukimas lietuviškiems daliniams buvo katastrofa, nors ne visi daliniai nukentėjo vienodai, tačiau nebaigti formuoti kariniai daliniai prarado apie 2/3 savo karių, o tai reiškė, kad jie buvo beveik sunaikinti.

Lietuviškų pulkų kovos 1813–1814 metais

Kartu su lietuviškų karinių dalinių likučiais į Varšuvą pasitraukė ir Lietuvos vyriausybės komisija. Padėtis buvo tragiška: bėgdami nuo Rusijos kariuomenės, komisijos nariai nepasiėmė Lietuvos išdo, o ir patys per skubėjimą nepasirūpino pragyvenimo lėšomis. Pinigų reikėjo ir lietuviškiems pulkams, kad juos aprengtų, apginkluotų, aprūpintų amunicija bei papildytų rekrūtais. Kunigaikštis E. Bignonas gavo kreditą tikrai Lietuvos vyriausybei išlaikyti. Vyriausybė kreditą priėmė, bet pinigų paskyrė iš Lietuvos pasitraukusiems

⁸⁰ Kukiel M., Dzieje... s.160-161. Tyszkiewicz J., Militaria... s.16.

⁸¹ Iwaszkiewicz J. Litwa...s.374.

⁸² Gembarzewski B., Dzieje... s.330.

⁸³ Bignon E. Pamiętniki ...Cz.2., s.53-54.

civiliams⁸³. Pulkams šių pinigų vis tiek būtų neužtekę. Tik vasario 7 dieną į Krokuvą buvo atvežta Lietuvos kasa (Lietuvos vyriausybės komisijos žinioje buvę pinigai). Pati Vyriausybės komisija jau buvo pasitraukusi iš Varšuvos, be to, iš Lietuvos atvežtų pinigų neužteko (buvo tik 61756 auksinai)⁸⁴.

E. Bignonas teigimu, Lietuvos vyriausybės komisija Varšuvoje pareiškė norą, kad lietuvių kariniai daliniai sudarytų atskirą lietuvišką korpusą, tačiau šio sumanymo įgyvendinti nepavyko. Lietuviški daliniai buvo labai silpni, nes jiems trūko ne tik lėšų, bet ir buvo per mažai kareivių, o naujų rekrūtų surinkti buvo neįmanoma dėl atotrūkio nuo rekrūtų rinkimo bazių⁸⁵. Vis tik tokius Lietuvos vyriausybės komisijos pageidavimus palaikė kunigaikštis E. Bignonas, kuris rašė: „jei vienu atveju tai reiškė didesnes išlaidas, kitu atveju atitiko imperatoriaus siekius – palaikyti tuos žmones, kurių pasišventimas užsitarnavo pripažinimą“⁸⁶.

1813 m. sausio pradžioje Napoleono įsakymu lietuvių kariniai daliniai perėjo į Varšuvos kunigaikštystės kariuomenės vado kunigaikščio Juzefo Poniatovskio vadovybę⁸⁷: 18-asis, 19-asis, 20-asis, 21-asis ir 22-asis pėstininkų pulkai, 18-asis ir 20-asis ulonų pulkai, Raitosios artilerijos kuopa, Raitųjų jėgerių eskadronas ir 73 raitieji žandarai⁸⁸. Savarankiškais kariniais vienetais išliko tik 18-asis, 20-asis ir 21-asis pėstininkų pulkai. 19-ojo ir 22-ojo pėstininkų pulkų likučiai (149 žmonės) buvo prijungti prie lietuviško 21-ojo pėstininkų pulko. Kiti daliniai prijungti prie lenkų pulkų: 20-asis ulonų pulkas prijungtas prie 16-ojo lenkų ulonų pulko, 18-asis prie 6-ojo lenkų ulonų pulko, Raitųjų jėgerių eskadronas – prie 5-ojo lenkų raitųjų jėgerių eskadrono, Raitosios artilerijos kuopa – prie lenkų raitosios artilerijos eskadrono⁸⁹. Lietuvos totorių eskadronas pradžioje buvo prijungtas prie 3-iojo lietuvių švoležerų pulko, o šis 1813 m. kovo 22 dienos dekretu prijungtas prie lenkų 1-ojo švoležerų pulko (tai buvo įgyvendinta tik balandžio 11 dieną)⁹⁰. Pastarasis pulkas buvo tiesiogiai pavaldus ne lenkų, bet prancūzų karinei vadovybei.

⁸⁴ Iwaszkiewicz J. Litwa... s.315.

⁸⁵ Lukaszewicz M., Armia... s.84.

⁸⁶ Bignon E. Pamiętniki... Cz.2., s.55; Fuinski Z. Nawrot D. Pulki litewskie... s. 23.

⁸⁷ Lukaszewicz M., Armia... s.51.

⁸⁸ Iwaszkiewicz J. Litwa... s.377.

⁸⁹ Biržiška V. Lietuvos... p.315; Fuinski Z. Nawrot D. Pulki litewskie... s. 24–25.

⁹⁰ Chlopovicki P. Pamiętniki... Cz. 2, s. 139–140; Gembarzewski B. Dzieje... s. 330.

Kuriant naujus Varšuvos kunigaikštystės pulkus, buvo nutarta paskirti regimentorių (korpuso vadą) ir viceregimentorių (jo pavaduotoją). Regimentoriumi tapo pats kunigaikštis J. Poniatovskis, o viceregimentoriumi – kunigaikštis Eustachijus Sanguška. Kol buvo gyvas Volynės kunigaikščio tėvas (Volynės gubernatorius), E. Sanguškos paveldėtam turtui nieko negrėsė⁹¹, tačiau dabar padėtis pasikeitė. Su žinia apie paskyrimą atėjo žinia ir apie tėvo mirtį, ir brigados generolas, įkalbėtas giminaičio, išvyko į Volynę, iš pareigų atštatydino tik kelyje pasiekęs Tarnovą. Toks pasitraukimas buvo panašus į dezertyravimą, tačiau reikia pažymėti, kad E. Sanguška buvo 1813 m. sausio mėnesio puolimo prieš rusus plano iniciatoriumi⁹².

Rusijos imperatorius Aleksandras I negailėjo didikų, pasitraukusių į Varšuvos kunigaikštystę. Jis asmeniškai lankė jų giminaičius ir grasino jiems, jog konfiskuos dvarus bei žemes, jeigu jų broliai ar tėvai neišsižadės savo pažiūrų, neatsistatydins iš tarnybos ir nesugrįš į Lietuvą. Dėl tokio spaudimo prancūzų kariuomenėje tarnauti liko tik patys tvirčiausi ir ištikimiausi, jei ne imperatoriui, tai idėjai atkurti valstybingumą su prancūzų pagalba, asmenys. Kiti, atsisakę savo pareigų, geras to pavyzdys Tyzenhauzų šeima ar kai kurie ne lietuviškų karinių dalinių vadai, vyko į Austriją ar Vokietiją ir taip apsaugojo savo ir giminių turtą nuo caro keršto. Buvo ir tokių, kurie grįžo į Rusijos imperiją⁹³. Reikia pabrėžti, kad lietuvių didikai ir Lietuvos vyriausybės komisija laikėsi tvirtai, už tai susilaukė ne vieno kunigaikščio E. Bignonų pagyrimo⁹⁴ bei neteko savo dvarų Lietuvoje. Buvo konfiskuotas kunigaikščio D. Radvilos, grafo K. Prozoro, kunigaikščio R. Giedraičio, grafo S. Soltano, grafo A. Chodkevičiaus ir daugelio kitų turtas⁹⁵.

Lietuviškų pulkų likučiai, įlieti į Varšuvos kunigaikštystės pulkus, dalyvavo visoje 1813 metų Napoleono kampanijoje, tačiau dažniausiai jie jau neturėjo savo tikrųjų dalinių vardų. Lietuviai kovėsi prie Drezdno, Leipcigo, apgulto Gdansko ir kitur, tačiau kovėsi kaip lenkų kariuomenės kariai⁹⁶. Anksčiau minėti lenkų 1-ajame švoleže-

⁹¹ Bignon E. Pamiętniki Cz. 2, s. 83–88; Sapieha L. Wspomnienia (z lat 1803 do 1863), Lwow, 1912, s. 16–17.

⁹² Charkevič V., Memuary kniazia Sanguški, s. 1083.

⁹³ Bignon E. Pamiętniki... Cz. 2, s. 83–88; Sapieha L. Wspomnienia... p. 16–17.

⁹⁴ Bignon E. Pamiętniki... Cz. 2, s. 53–55, 107.

⁹⁵ Iwaszkiewicz J. Litwa... s. 319.

⁹⁶ Biržiška V. Lietuvos... p. 315.

rų pulke atsidūrę Lietuvos totorių eskadrono ir 3-iojo švoležerų pulko kariai pasižymėjo prie Drezdno ir Leipcigo, čia sumušdami austrų kirasyrų pulką, o vėliau iki Reino lydėjo vyriausiąjį prancūzų štabą. Prie Hanau jie dar sumušė bavarų pėstininkus ir austrų ulonus. Pagaliau lietuvių kariai dalyvavo ir 1814 m. kovose Prancūzijoje⁹⁷.

1813 m. sausio 11 dieną kunigaikštis J. Poniatovskis pareiškė kunigaikščiui L. Berthier, kad jei 18-asis, 20-asis ir 21-asis pėstininkų pulkai yra per maži, kad juose būtų po tris batalionus, jis performuos juos į du, o juose tarnaus tiek karių, kiek bus įmanoma surinkti. Vis tik vėliau kunigaikštis nusprendė du pulkus sukurti iš buvusių trijų lietuviškų pulkų. Savo ruožtu kunigaikštis E. Bignonas siekė išlaikyti senąją pulkų numeraciją, todėl tokį J. Poniatovskio perorganizavimą uždelsė. Taip buvo išsaugota trijų lietuviškų pėstininkų pulkų organizacinė struktūra. Sausio 21 dieną J. Poniatovskis pasiūlė šiuos pulkus išsiųsti į Modlino ir Pragos tvirtoves. Po ilgų ginčų su generolu J. Reyner, galiausiai buvo leista lietuvių pulkus išsiųsti į Modliną⁹⁸. Dalis 18-ojo pėstininkų pulko J. Poniatovskio buvo išsiųsta į Modliną dar 1812 m. gruodžio mėnesį. Apie lietuviškus pulkus kunigaikštis rašė: „Šie pulkai, suformuoti prieš keletą mėnesių, nėra pakankamai apmokyti, kad dalyvautų kampanijose (...), tačiau jie (...) galėtų tikti gynybai ir, manau, kad tai geriausias jų panaudojimo variantas“.

1813 metų vasario 5 dieną Modlino tvirtovės įgulą sudarė 261 karininkas ir 5230 eilinių⁹⁹. Trys lietuviški pėstininkų pulkai turėjo 109 karininkus ir 2093 eilinius, tai sudarė 42% tvirtovės gynėjų. 18-ajame pėstininkų pulke, vadovaujamame A. Chodkevičiaus, buvo 31 karininkas ir 909 eiliniai, 20-ajame pėstininkų pulke, vadovaujamame pulkininko A. Bišpingo, – 48 karininkai ir 731 eilinis, 21-ajame pėstininkų pulke, vadovaujamame pulkininko A. Gelgaudo (K. Pšezdzeckis į Varšuvą atvyko su generolais iš generalinio štabo, į kurį buvo paskirtas), – 30 karininkų ir 471 eilinis kareivis¹⁰⁰.

Sausio 30 dieną prie Modlino tvirtovės pasirodė rusų kariuomenė. Modlino tvirtovės vadas generolas Deandels į Varšuvą atvyko

⁹⁷ Gembarzewski B., *Dzieje...* s. 330–331, Chabanier J. *Didžioji armija Lietuvoje ir Kurše*// *Karys*, Nr. 5, Brooklyn, 1981, p. 319.

⁹⁸ Lukaszewicz M., *Armia...* s. 84.

⁹⁹ Ten pat, s. 226–227; Kukiel M. *Dzieje...* s. 102.

¹⁰⁰ Kukiel M. *Dzieje...* s. 102

tik vasario 2 dieną, o tvirtovę pasiekė jau prasidėjus jos apsupimui. Kunigaikštis E. Bignonas numatė Modlino įgulos likimą: joje patalpų užteko tik 1/3 įgulos ir trūko artilerijos. Nepaisant visko įgula laikėsi puikiai: atrėmus pirmuosius generolo Frihlich'o puolimus, didesni mūšiai prie Modlino sienų baigėsi. Modlino įgula buvo paprasčiausiai marinama badu, kentė šaltį ir kitus nepatogumus, kuriais dalinosi visi tvirtovės gynėjai¹⁰¹. Balandžio 8 dieną rusų kariuomenės vadas feldmaršalas M. Kutūzovas rašė maršalui M. Barklajui de Toli: „Šios tvirtovės užėmimas atidarys mums (...) laisvą kelią atvežti visas atsargas iš Gardino ir Lietuvos Brastos“. Vis tik tvirtovę buvo apsiautę negausūs rusų daliniai, todėl tiesioginiam šturmui nepasiryžo. Tik rudens pabaigoje apgulėjų skaičius išaugo iki 50000 karių¹⁰². Neišvengiamai turėjo prasidėti aktyvesni kovos veiksmai.

1813 m. lapkričio 1 dieną lietuviškuose pulkuose buvo: 18-ajame pėstininkų pulke – 37 karininkai ir 503 eiliniai, 20-ajame pėstininkų pulke – 48 karininkai ir 463 eiliniai, 21-ajame pėstininkų pulke – 30 karininkų ir 367 eiliniai, t. y. šiame pulke kareivių buvo daugiau nei apgulos pradžioje (kaip teigė M. Lukaševičius). Iš viso, lietuviškuose daliniuose buvo 115 karininkų ir 1333 eiliniai¹⁰³. Šiais duomenimis galima pasitikėti, nes juos pateikęs J. Ivaškievičius rėmėsi Modlino apgulos dienoraščiu.

Tvirtovės įgula, varginama šalčio, alkio ir priešų puolimų, sugebėjo išsilaikyti iki gruodžio mėnesio ir, ko gero, būtų dar kovojusį, tačiau žinia apie Napoleono pagrindinių pajėgų atsitraukimą už Reino pavertė tvirtovės gynimą beprasmiu. Lapkričio 28 dieną Modlino vyriausiojo štabo vadas pulkininkas P. Liubenskis paskelbė kariams generolo Daendel'o padėką. Gruodžio 1 dieną generolas kartu su įgula (2500 karių ir 210 sužeistųjų) pasidavė. Iš 2089 žuvusių lietuvių, lenkų, prancūzų ir saksų dauguma mirė perpildytose ligoninėse nuo šalčio¹⁰⁴. Iš 3800 lenkų ir lietuvių, buvusių tvirtovės įguloje apgulos pradžioje, po pasidavimo 2400 buvo rusų eskortuoti į Rusiją¹⁰⁵. Saksai ir prancūzai buvo paskelbti karo belaisviais, o visi lenkai ir lietuviai buvo išsiųsti į Gruziją ir Sibirą, kur iš jų sudaryti nauji

¹⁰¹ Kukiel M., *Dzieje...* s. 326.

¹⁰² Kudriašev I. Vooruzonnyje sily Litovskogo kniažstva v 1812 g. Staryj barabanščik, no. 1, Moskva, 1993, s. 27.

¹⁰³ Iwaszkiewicz J. Litwa... s. 424.

¹⁰⁴ Kukiel M., *Dzieje...* s. 326–327.

¹⁰⁵ Lukasiewicz M., *Armia...* s. 227.

rusų kariuomenės pulkai. Tokiu būdu siekta sumažinti kalinių skaičių, išdo išlaidas ir sustiprinti rusų kariuomenę¹⁰⁶.

Kiti pulkai, kurie išsaugojo savo vientisumą, buvo 17-asis ir 19-asis ulonų pulkai. Jiems vadovavo brigados generolas kunigaikštis Romualdas Giedraitis.

1813 m. vasario 4 dieną naujai suformuotas lenkų 4-asis Pavyslio pulkas, stovėjęs Ragotinė, buvo užpultas kazokų ir 3000 pėstininkų su 5 pabūklais. Pulkas, praradęs 80 kareivių, tvarkingai atitraukė. Apie priešų puolimą sužinojęs kunigaikštis Eugenijus Napoleonas, nutarė pasitraukti, o 17-asis ir 19-asis ulonų pulkai buvo pasiųsti į žvalgybą. Abu pulkai tuo metu buvo papildyti iki 600 karių ir bendras kareivių skaičius juose siekė apie 1200 raitelių. Naktį iš vasario 11-osios į 12-ąją R. Giedraičio ulonai sustojo Šierakove prie Vartos upės. Pulkai apsistojo miesto aikštėje ir pastatė penkis sargybos postus. Naktį kazokai iš Jefremovo pulko pavieniui ant ledo paskleidę lenteles perėjo ką tik užšalusią Vartos upę. Lietuviški ulonai buvo netikėtai užpulti. Pats kunigaikštis R. Giedraitis pateko į nelaisvę, 17-ojo pulko vadas M. Tiškevičius sužeistas, 147 ulonai nukauti, nemažai jų pateko į nelaisvę, o likusieji išsibėgiojo. Po keturių dienų dviejų pulkų likučiai susirinko – iš 17-ojo ulonų pulko buvo likę 436 kariai¹⁰⁷.

Po šio mūšio 17-asis ulonų pulkas perėjo į 19-ojo ulonų pulko vado pulkininko K. Rajackio žinią. Vasario 20 dieną 17-asis ir 19-asis ulonų pulkai buvo įtraukti į generolo Girardo diviziją, kuri priklausė XIII L. Davout korpusui. Kovo 1 dieną pulkai buvo Magdeburge, kuriame 17-ojo ulonų pulko majoras Bžechva buvo paskirtas pulko vadu. Kovo 17 dieną po mūšių pulko gretos buvo praretėjusios – 17-ajame ulonų pulke buvo 18 karininkų ir 74 eiliniai su 182 žirgais, todėl pulkas buvo išsiųstas perorganizuoti¹⁰⁸. Kovo 29 dieną Eugenijus Napoleonas nutarė pulkus sujungti į vieną¹⁰⁹, tačiau tai buvo įvykdyta tik balandžio 14 dieną. Kovo 31 dieną 19-ojo ulonų pulko 125 kariai buvo įtraukti į imperatoriaus gvardiją¹¹⁰. Gegužės mėnesį 17-ajame (sujungtame) ulonų pulke, kaip teigia J. Tiškevi-

¹⁰⁶ Akty i dokumenty ... s. 24; Moscicki H. Pod znakiem orla i pogoni: szkice historyczne, Warszawa, 1936, s. 107.

¹⁰⁷ Kukiel M., Dzieje, s. 172–173.

¹⁰⁸ Tyszkiewicz J. Militaria... s. 16.

¹⁰⁹ Tyszkiewicz J. Histoire de 17 me...p. 30.

¹¹⁰ Tyszkiewicz J. Histoire de 17 me..., p. 31.

čius, tarnavo 49 karininkai (su 147 žirgais) ir 444 eiliniai (su 505 žirgais)¹¹¹; B. Gembaževskio teigimu – 43 karininkai (su 109 žirgais) ir 410 eilinių (su 410 žirgų)¹¹². Vėliau pulkas buvo papildytas prieš kariuomenės dezertyrais ir iki lapkričio mėnesio kovėsi prie Bremeno, Hamburgo, Liubeko, sudarė XIII korpuso Girardo divizijos lengvosios kavalerijos avangardą.

1813 m. prancūzų ir danų karinės pajėgos atsiskyrė, avangardo vadas generolas l'Allemand'as gavo maršalo Davu įsakymą, kad jo brigada prisijungtų prie danų, vadovaujamų kunigaikščio Frydricho de Hesse. Pulkas pasižymėjo kautynėse prie Boruheim, Zees-tadt. Po pergalingų mūšių buvo apdovanotas pulkininkas A. Rajekis, papulkininkis A. Strovskis, kapitonas K. Rimša, leitenantas K. Gregorovičius (jo uniforma eksponuojama Vilniaus istorijos ir etnografijos muziejuje), jaunesnysis leitenantas J. Chmarčinskis ir daugelis kitų karininkų.

Politinei situacijai pasikeitus ir Danijai paskelbus karą Prancūzijai, 17-asis ulonų pulkas, pelnęs karinę šlovę Danijoje, buvo paliktas laisvėje. Kunigaikštis Frydrichas de Hesse pulkininkui Bžechvai rašė: „Aš visada buvau patenkintas 17-ojo ulonų pulko elgesiu ir stropumu, kuriuos šis parodė tuo metu, kai aš jam vadovavau“¹¹³. Šį pulką norėjo pasisamdyti tiek danai, tiek ir švedai, tačiau pulko vadovybė liko ištikima priesaikai. Pulku pasitraukti į Prancūziją arba Hamburgą, kur buvo Davout XIII korpuso pajėgos, buvo neleista, o kariai marinti badu. Tik po Founteblou 17-ajam ulonų pulkui buvo leista grįžti į tėvynę. Liepos 27 dieną pulkas pasiekė Varšuvą¹¹⁴.

1814 m. balandžio 24 dieną Saint-Dedis laukuose prie Paryžiaus Aleksandras I apžiūrėjo lenkų kariuomenės pulkus, į kuriuos įėjo ir lietuvių kariai. Carui raportavo jo brolis Konstantinas, kuris Aleksandro I buvo paskirtas Varšuvos kunigaikštystės kariuomenės vadu (faktinė vadovybė buvo generolo J. H. Dambrovskio rankose). Caras atsisveikino su kariuomenės likučiais. Grįžtantį iš Prancūzijos korpusą sudarė 4470 kareivių, kuriuos vedė generolai J. H. Dombrovskis ir V. Krasinskis. Rugsėjo mėnesį grįžo apie 28000 po visą Europą išsibarsčiusių lenkų ir lietuvių karių¹¹⁵. Su 1-ojo švoležerų

¹¹¹ Tyszkiewicz J. Histoire de 17 me..., p. 32.

¹¹² Gembarzewski B. Wojsko, s. 155–156.

¹¹³ Tyszkiewicz J. Histoire de 17 me..., p. 39.

¹¹⁴ Gembarzewski B. Wojsko... s. 155–156.

¹¹⁵ Maciejewski H. Bron strzelecka ...s. 77.

pulko kariais (jame buvo lietuviškų dalinių kareivių) asmeniškai atsi-
sveikino pats buvęs imperatorius Napoleonas¹¹⁶.

B. Gembaževskis, aptikęs 1814 m. lapkričio 14 dienos generolo J. H. Dombrovskio raportą, pateikia duomenis apie lietuviškų pulkų likučius. Tuo metu dar būta 198 karininkai ir 518 puskarininkių bei eilinių kareivių¹¹⁷.

Žinoma, visi šie kariai nebuvo vien 1812 m. Lietuvoje surinkti kariai, pulkai buvo papildomi dezertyrais, marodieriais ir užsienio šalių rekrūtais. Visi šie dalinių likučiai buvo išformuoti, o iš jų kari-
nių kadrų sudaryta nauja – Lenkijos Karalystės kariuomenė.

Varšuvos kunigaikštystės kariuomenės reorganizacijos metu bu-
vo leista iš nelaisvės grįžti lenkams ir lietuviams. Tačiau tai įvyko tik
tuomet, kai šiuo klausimu į kunigaikštį Konstantiną kreipėsi J. H. Domb-
rovskis¹¹⁸. 1815 m. iš Rusijos rytinių gubernijų po amnestijos grįžo bri-
gados generolas J. Kanopka ir pulko adjutantas J. Strelbickis¹¹⁹.

¹¹⁶ Chabanier J. Didžioji armija Lietuvoje ir Kurše // Karys, Nr. 5, Brooklyn, 1981, p. 198.

¹¹⁷ Gembarzewski B., Dzieje... s. 80–82.

¹¹⁸ Moscicki H. Pod znakiem orla... s. 198.

¹¹⁹ Orlovskij E. F. Grodenskaja gub. v 1812 godu. Grodna, 1912, s. 41.

2 lentelė. Duomenys apie lietuviškų karinių dalinių karių skaičių 1812–1814 m.

	Pagal etatą pradžioje numatyta karių	1812 m. rugpjūtis – gruodis ¹²⁰ (mėnuo ir diena)	1813 m. sausis ¹²¹ karininkai, puskarininkiai ir eiliniai	1814 m. lapkritis ¹²² karininkai, puskarininkiai ir eiliniai
18-asis pėstininkų pulkas	2.000	1.650 (09.30)	34 k. ir 841 p.e.	28 k. ir 128 p.e.
19-asis pėstininkų pulkas	2.000	929 (09.30)	22 k. ir 17 p.e.	19 k. ir 29 p.e.
20-asis pėstininkų pulkas	2.000	1.014 (09.30)	42 k. ir 895 p.e.	28 k. 100 p.e.
21-asis pėstininkų pulkas	2.000	1.197 (09.30)	34 k. ir 734 p.e.	19 k. ir 115 p.e.
22-asis pėstininkų pulkas	2.000	1.033 (09.30), 1.496 (11.13)	18 k. ir 48 p.e.	15 k. ir 18 p.e.
Šeši jėgerių pėstininkų batalionai	4.680	624 (11)		
17-asis ulonų pulkas	940	356 (08)	21 k. ir 618 p.e. (kartu su 19-uju ulonų pulku)	49 k. ir 74 p.e.
18-asis ulonų pulkas	940	?	25 k. ir 97 p.e.	7 k. ir 14 p.e.
19-asis ulonų pulkas	940	112 (08)	Sujungtas su 17-uju ulonų pulku	5 k. ir 22 p.e.

¹²⁰ Žandarmerijos skaičių nurodo: Iwaszkiewicz J. Litwa... s. 178; Krasnianskij V. Minskij... s. 259. Tautinės gvardijos ir milicijos skaičius nurodo: Iwaszkiewicz J. Litwa... s. 176; Gembarzewski B. Wojsko... s. 325; reguliariųjų pulkų skaičius pateikia: Fuinski Z. Nawrot D. Pulki litewskie... s.19–20.

¹²¹ Iwaszkiewicz J. Litwa... s. 374. Apie 17-ojo ir 19-ojo ulonų pulkų karių skaičių gruodžio–sausio mėnesių sandūroje duomenis pateikia M. Kukielis ir J. Tiškevičius (Kukiel M. Dzieje...s. 162–163; Tyszkiewicz J. Militaria... s. 16). Apie 3-iojo švoležerų pulko ir totorių eskadrono bendrą skaičių duomenis pateikia B. Gembarzewski (Gembarzewski B. Dzieje...s. 330).

¹²² Gembarzewski B. Dzieje... s. 80–82, 154–162. Remiamasi 1814 m. lapkričio 14 d. J. H. Dombrowskio raportu kunigaikščiui Konstantinui apie visų lenkų ir lietuvių pulkų likučius.

20-asis ulonų pulkas	940	?	23 k. ir 132 p.e.	3 k. ir 6 p.e.
21-asis raitųjų jėgų pulkas	940	?	5 k. ir 26 p.e.	15 k. ir 12 p.e.
3-asis švoležerų pulkas	940	600 (10)	Iš viso apie 500 karių	?
Totorių eskadronas	235	?		?
Raitosios artilerijos kuopa	120	?	3 k. ir 56 p.e.	?
Vilniaus departamento žandarmerija	Iš viso 4 departamentuose 3.500	58 k. ir 544 p.e.	15 k. ir 58 p.e. (iš viso žandarų)	-
Gardino departamento žandarmerija		42 k. ir 400 p.e.		-
Minsko departamento žandarmerija		70		-
Vilniaus tautinė gvardija	1.450	1.220	-	-
Gardino tautinė gvardija	?	238	-	-
Slonimo milicija	?	54	-	-
Ukmergės milicija	?	40	-	-
IŠ VISO KARIŲ	Apie 25.630	?	Apie 4.500 karių	Apie 716 karių

Pastaba: k. - karininkai, p. e. – puskarininkiai ir eiliniai

ISVADOS

1812 m. antrojoje pusėje, įkūręs Lietuvoje vietinę administraciją, Napoleonas jai nurodė kurti karinius dalinius ir reguliariają kariuomenę, kuri buvo tiesiogiai pavaldi Prancūzijos kariuomenės vadovybei. Per penkis mėnesius Vyriausybės komisija ir Karo komitetas, prižiūrimas Prancūzijos paskirto Lietuvos generalgubernatoriaus, formavo žandarmeriją, miestuose tautines gvardijas bei milicijos dalinius ir reguliariają kariuomenę. Buvo užsibrėžta Lietuvoje suformuoti penkis pėstininkų pulkus, du pėsčiųjų jėgerių pulkus, septynis kavalerijos pulkus, vieną eskadroną ir vieną raitosios artilerijos pulką, tačiau jų formavimą stabdė sumaištis krašte. Traukiantis per Lietuvą Didžiajai armijai iki galo nebuvo suformuotas nei vienas reguliariosios kariuomenės dalinys. Spėta suformuoti tik Vilniaus departamento žandarmeriją, tačiau mažinant jos etatus.

Nebaigti formuoti Lietuvos daliniai kartu su prancūzų pajėgomis turėjo apsaugoti pakrikusios Didžiosios armijos užnugarį nuo iš pietryčių pusės artėjančios priešo kariuomenės ir dalyvavo Koidanovo mūšyje dėl Minsko, ėjo į pagalbą besikeliančioms per Berežinos upę pagrindinėms pajėgoms, gynė Vilnių. Nuostoliai, patirti 1812 m. lapkritį–gruodį, buvo katastrofiškai dideli, todėl Varšuvos kunigaikštystės teritoriją pavyko pasiekti tik trečiajai daliai karių.

Kaip atskiri kariniai vienetai toliau veikė 17-asis ir 19-asis ulonų pulkai, 18-asis, 20-asis ir 21-asis pėstininkų pulkai. Kiti pasitraukę lietuviški daliniai buvo prijungti prie lenkų pulkų ir kartu su jais kovėsi Napoleono pusėje iki pat 1814 m. Tačiau savo vardų jie neprarado. Sugrįžę į Lenkijos teritoriją (papildyti užsienio valstybių rekrūtų), reguliarieji pulkai sudarė mažiau nei ketvirtąją dalį karių skaičiaus, kuris buvo 1813 m. pradžioje pasitraukus iš Lietuvos.

Įteikta 2002-11-10

RÉSUMÉ

Les unités militaire lituanienne dans l'armée française

*Dr. Liudas Glemža,
Université Vytautas le Grand*

Après avoir installé une administration locale en Lituanie dans la seconde moitié de l'année 1812, Napoléon lui avait assigné la création d'unités militaires et d'une armée régulière, directement subordonnée à la direction de l'armée française. Pendant cinq mois, la Commission du Gouvernement et le Comité militaire, surveillé par un Gouverneur général désigné par la France, ont formé une gendarmerie, des gardes nationales et des unités de milice dans les villes ainsi qu'une armée régulière. On s'était proposé de former en Lituanie cinq régiments d'infanterie, deux régiments de chasseurs à pieds, sept régiments de cavalerie, un escadron et un régiment d'artillerie monté, la confusion dans le pays a toutefois stoppé leur formation. Reculant à travers la Lituanie, la Grande Armée n'a pas pu formé jusqu'au bout aucune unité de l'armée régulière. Elle a juste eu le temps de mettre en place la gendarmerie du département de Vilnius, mais en diminuant ses cadres. Le nombre de soldats lituaniens atteignait les 17.000 personnes.

Les unités lituaniennes pas entièrement constituées ont dû protéger avec les forces françaises l'arrière de la Grande Armée du rapprochement au sud-est de l'armée ennemie, elles ont participé ? la bataille de Koidan pour Minsk, elles ont été porté secours aux forces principales qui traversaient la rivière de la Bérézina et elles ont défendu Vilnius. Les pertes subies en novembre - décembre 1812 ont été catastrophiquement élevées, seul le tiers des soldats a réussi à atteindre le territoire de la principauté de Varsovie.

Des unités militaires détachées ont continué en tant que 17e et 19e régiment de uhlands ainsi que 18e, 20e et 21e régiment d'infanterie. les autres unités lituaniennes, qui battaient en retraite, ont été rattachées aux régiments polonais et elles ont combattu avec eux du côté de Napoléon jusqu'en 1814. Elles n'avaient pourtant pas perdu leurs noms. De retour sur le territoire polonais, les régiments réguliers (complétés par des recrues étrangères) constituaient moins du quart du nombre de soldats qui avaient fui de Lituanie au début de l'année 1813.

LIETUVOS IR LENKIJOS KARINIS KONFLIKTAS DĖL SEINŲ KRAŠTO 1919 METAIS

*Doc. dr. Vytautas Lesčius
(Vilniaus universitetas)*

Atsikūrus nepriklausomai Lietuvos valstybei, visi jos teritorijos klausimai su kaimyninėmis šalimis per tam tikrą laiką buvo sėkmingai išspręsti taikiu būdu. Tik su Lenkija to nepavyko pasiekti nei diplomatinėmis priemonėmis, nei užsitęsusiomis kovomis. Užtuot viena iš pirmųjų būtų pripažinusi drąsiai pakilusią ir atsikuriančią jaunąją Lietuvos valstybę, Lenkija ilgą laiką ne tik vilkino jos pripažinimą, bet tapo pačiu pavojingiausiu priešu, su kuriuo teko patirti sunkiausias Nepriklausomybės kovas.

Lenkų valdžios planuose dominavo dvi pagrindinės koncepcijos: tiesioginis Lietuvos prijungimas prie Lenkijos, arba inkorporacija, ir netiesioginis, maskuotas pajungimo būdas – federacija. Trumpai tariant, nuo pat Lenkijos nepriklausomybės pradžios lenkų politika Lietuvos atžvilgiu buvo aneksionistinė. Dar 1918 m. gruodžio mėn. Lenkijos ministras pirmininkas J. Moračevskis pritarė sumanymui ginkluota jėga užimti Lietuvos teritoriją ir ten įsteigti Lenkijos valdžios organus, o Lenkijoje sudaryta Laikinoji Lietuvos valdymo komisija jau skyrė komisarų visai etnografinėi Lietuvai valdyti¹.

Kovų su bolševikais pretekstu lenkai, 1919 m. balandžio 19–21 d. staiga užėmė Vilnių, toliau sparčiai skverbėsi į Lietuvos valdomą teritoriją užimdami jos didelius plotus, savo veiksmų nederindami su Lietuvos kariuomenės, taip pat kovojusios su bolševikais, veiksmams. Tuo būdu tarp Lenkijos ir Lietuvos valstybių susidarė nepaskelbta karo padėtis. Dėl lenkų vykdytos aneksionistinės politikos ir dėl Santarvės valstybių šališkumo susidarė labai paini tarpvalstybinė situacija, kurios neįstengė išspręsti nei lietuvių ir lenkų savitarpio derybos, nei Tautų Sąjunga.

Aptariamuoju laikotarpiu įtemptus šių dviejų valstybių santykius dar labiau komplikavo ir Lenkijos valdžios užimta agresyvi pozicija pietinės Suvalkijos dalies – Seinų krašto atžvilgiu. Pretenduodami į šį nuo senų laikų lietuvių apgyvendintą kraštą, Lenkijos valdantieji sluoksniai savo veiksmams „pagrįsti“ panaudojo prieš Lietuvą ištisą kompleksą priemonių, tarp jų ir ginkluotąsias pajėgas.

¹Lossowski P. Kwestia przynależności państwowej Sejmenszczyzny w latach 1918–1920, *Studia i materiały do dziejów Suwalszczyzny*, Warszawa, 1965, s. 358.

Apie to meto lietuvių ir jų pietų kaimynų lenkų santykius, peraugusius į ilgai užsitęsusią konfliktą, jau nemažai rašyta. Tačiau iki šiol tiek lenkų, tiek lietuvių istorikų darbuose daugiausia dėmesio buvo skiriama diplomatinei ir politinei šios problemos kryptims. Pažymėtina, kad daugelis tarpukario laikotarpio lenkų autorių publikacijų yra poleminių ir propagandinių pobūdžio. Jose 1919 m. įvykiai Seinų krašte vaizduojami itin tendencingai, su tam tikru istorinių faktų iškreipimu.

Nauju požiūriu į ano meto Lietuvos ir Lenkijos santykius išsiskyrė 1966 m. išleista lenkų istoriko P. Losovskio monografija². Be to, joje pateikta daug dokumentinės medžiagos, ypač pažymėtinos autoriaus pastangos išlikti objektyviam. Pavyzdžiui, skirtingai nuo daugelio kitų lenkų autorių, P. Losovskis, remdamasis konkrečiais dokumentais, iškėlė švieson J. Pilsudskio vadovaujamos Lenkijos darytas Lietuvai skriaudas. Knygos autorius aptarė lietuvių ir lenkų politinio ginčo kilmę, bandymus derybomis išspręsti ginčytinus teritorinius, tarp jų ir Seinų krašto, klausimus, slaptosios lenkų karinės organizacijos (POW) ir jos sudėtyje buvusios, aktyviai veikusios Suvalkų apygardos vadovybės 1919 m. vasarą rengtą sukilimą, turėjusį tikslą nušalinti Lietuvos vyriausybę ir sugriauti mūsų valstybę iš vidaus.

Stengdamasis išlikti objektyvus, autorius kartais visgi nuklysta į šališkumą. Antai, pripažindamas Seinų krašto lietuviškumą, jis pateisina 1919 m. demarkacinę liniją, kurią nustatant, Lenkijos pusėje pasiliko Seinų ir Punsko apylinkių lietuviai ir kt.

Lietuvių istoriografijoje minėta problema mažai tyrinėta. Paminėtinos tik nedidelės publikacijos periodinėje spaudoje, ano meto visuomenės ir karinių veikėjų atsiminimai, apžvalgos istorijos vadovėliuose ir kt. Iš reikšmingesnių darbų šia tema išskirtinas tarpukario laikotarpiu pasirodęs karininko Tarasovo straipsnis³. Jame autorius, pasinaudojęs Lietuvos kariuomenės generalinio štabo ir atskirų dalių archyvais bei dalyvių atsiminimais, fragmentiškai aprašė pirmuosius lenkų ir lietuvių karinius susirėmimus, peraugusius į dideles kovas Seinų krašte.

Bene reikšmingiausias tyrinėjimas, kuriame pateikta plati lietuvių ir lenkų santykių ir kovų su jais apžvalga, yra dr. A. Rukšos darbas⁴. Visgi autorius, negalėjęs pasinaudoti archyvine medžiaga ir

² Lossowski P. Stosunki polsko-litewskie w latach 1918–1920, Warszawa, 1966.

³ Tarasovas. Marijampolės grupės operacijos (1919–1920 m.) // Karo archyvas, t. 3, K., 1926.

⁴ Rukša A. Kovos dėl Lietuvos nepriklausomybės, t. 2–3, Klivlendas, 1981–1982.

kitais svarbiais šaltiniais, neįstengė įsigilinti į daugelio svarbių klausimų esmę.

Šio straipsnio tikslas – remiantis archyvine medžiaga, vyriausybės dokumentais, įvairių autorių darbais, amžininkų atsiminimais, periodine spauda ir kitais šaltiniais, išryškinti karinio konflikto tarp Lietuvos ir Lenkijos 1919 metais dėl Seinų krašto priežastis, eigą ir apibūdinti padarinius.

1. Lietuvos ir Lenkijos konflikto brendimas

Nepasisėkus lenkams sugriauti Lietuvos valstybę iš vidaus, atsirado balsų, reikalavusių okupuoti Lietuvą atviru karu. Lenkų užimtame Vilniuje buvo surengta nemaža mitingų, kur buvo siūloma neatidėliojant užimti Kauną. Panašius reikalavimus reiškė ir dauguma Lietuvos lenkų dvarininkų.

Tačiau Lenkijos vyriausybė, atsižvelgdama į tarptautinę padėtį, atviru karu okupuoti Lietuvą nesiryžo. Norėdama priversti Lietuvos vyriausybę nusileisti dėl abiejų šalių ginčijamų teritorijų, Lenkija numatė dar labiau sustiprinti Lietuvos supimo ir izoliavimo tarptautiniu mastu politiką. Vienas iš svarbiausių šios politikos komponentų buvo tolesnis lenkų kariuomenės brovimasis į Lietuvos teritorijos gilumą. Sąmoningai vilkindama susitarimą su Lietuva sienų klausimu, Lenkija davė progos kilti ginkluotiems abiejų šalių kariuomenių susirėmimams ir nuo senų laikų lietuviškame Seinų krašte.

Jau nuo 19 a. vidurio Pietų Suvalkijoje, pirmiausia Seinuose, aktyvėjo lietuvių tautinio atgimimo procesas. Nors tuo metu Lietuvos Užnemunė įėjo į rusų valdžios administruojamos Suvalkų gubernijos, pavaldžios Varšuvos generalgubernatorijai, sudėtį, tačiau to krašto lietuviai laikė save etnografinės Lietuvos dalimi.

Suvalkų gubernijos gyventojų sudėtis buvo mišri. 19 a. pabaigos geografiniame lenkų žodyne, nurodant tos gubernijos gyventojų sudėtį, visgi pirmoje vietoje minimi lietuviai, o tik po to lenkai, žydai ir kt.⁵ Iš 1 897 m. rusų valdžios įvykdyto gyventojų surašymo duomenų matyti, jog tuo metu Suvalkų gubernijoje buvo 582 913 gyventojų, tarp kurių 304 602, arba 52,2 proc., lietuviai, 134 006, arba 22,99 proc., lenkai ir t. t.⁶ P. Klimo teigimu, iš šio skaičiaus atmetus

⁵ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. XI, Warszawa, 1890, s. 619.

⁶ Werbelis K. (P. Klimas), Russisch-Litauen statistisch-etnographische Betrachtungen, Stuttgart, 1916, p. 97.

tuo metu minėtoje gubernijoje buvusį didelį rusų kariuomenės ir valdininkų skaičių, lietuvių procentas, lyginant su lenkų tautybės gyventojų procentu, galėjo siekti apie 66 proc. 20 a. pradžioje Seinų apskrityje gyveno 63,1 proc. lietuvių, o lenkų buvę tik 23,8 proc.⁷

Prasidėjus lietuvių tautinio atgimimo sąjūdžiui, pastebimai aktyvėjo kultūrinė veikla. 1836–1859 m. Suvalkuose lietuvių kalba buvo išleisti Sintautų klebono A. Tatarės 8 leidiniai⁸. Visgi Suvalkuose gyventojai jau buvo pasidavę lenkinamai dvarininkų bei bažnyčios įtakai ir lietuviybės gaivinimo srityje didesnių rezultatų pasiekti negalėjo. Nepaisant to, kad kai kuriose vietose lietuvių procentas buvo didesnis už lenkų tautybės gyventojų procentą, pastarieji buvo užėmę stipresnes pozicijas negu lietuviai.

Pagrindinis lietuvių veikimo centras buvo Seinuose. Prieš Pirmąjį pasaulinį karą šis miestas po Vilniaus ir Kauno tapo trečiuoju svarbiu atgimusios Lietuvos kultūros centru. 1826 m. į Seinus buvo perkelta kunigų seminarija, kurios veikloje jau 19 a. viduryje ryškėjo lietuviybės gaivinimo kryptis.

Nuo 1905 m. lietuvių veikla Seinuose labai išsiplėtė. Minėtos kunigų seminarijos profesorių ir dėstytojų iniciatyva įrengtoje spaustuvėje iki Pirmojo pasaulinio karo buvo išspausdintos 257 knygos ir 9 laikraščiai, veikė Lietuvių krikščionių darbininkų draugijos skyrius, įsteigė „Žiburio“ ir „Blaivybės“ draugijų skyriai, įsteigtos kelios pradinės mokyklos ir gimnazijos, veikė šventadieninė mokykla ir kt.⁹

1905 m. vykstančios revoliucijos Rusijoje metu atsiradus daugiau vilčių atkurti bent autonominę Lietuvą, Suvalkų gubernijos atstovai lapkričio 21–22 d. vykusiame Didžiajame Vilniaus Seime pareiškė norą priklausyti lietuvių etnografiniam vienetui. Šią Suvalkų gubernijos lietuvių nuostatą minėtas Seimas patvirtino.

Pirmojo pasaulinio karo metu, ryškėjant galimybėms atkurti nepriklausomą valstybę, Lietuvos etnografinės sienos klausimas dar labiau suaktualėjo. 1917 m. rugsėjo 18–22 d. išrinktos Lietuvos tarybos posėdžiuose tarp daugiausia svarstomų klausimų buvo ir sienų su kaimyninėmis tautomis klausimas. Teritoriniai būsimos nepriklausomos Lietuvos valstybės reikalavimai buvo reiškiama atsišaukimuo-

⁷ Čepėnas Pr. Naujųjų laikų Lietuvos istorija, t. 2, Čikaga, 1986, p. 274.

⁸ Wiedzki A. Kultura i nauka na Suwalszczyźnie // Studia i materiały do dziejów Suwalszczyzny, s. 262.

⁹ Vileišytė B. Kultūrinė Seinų spaustuvės veikla // Katalikų Mokslo Akademijos metraštis, t. IV, Roma, 1968, p. 129.

se ir ypač tiek Lietuvoje, tiek užsienyje vykusių gausių lietuvių konferencijų nutarimuose bei spaudoje. Visose priimtose rezoliucijose didžioji Suvalkų gubernijos teritorijos dalis turėjo būti numatomos nepriklausomos Lietuvos valstybės sudėtyje.

Atgavus Lietuvos nepriklausomybę, buvo susirūpinta šio krašto likimu, nes pralaimėję karą vokiečiai turėjo iš jo išsikraustyti. Ruošdamiesi pasitraukti, jie nekludė vietiniams gyventojams steigti savivaldybių organus. Naudodamiesi vokiečių palankumu, lenkai Suvalkuose įsteigė vadinamąją Piliečių tarybą, kurios veikla apėmė Suvalkų, Augustavo ir dalį Seinų apskr. vietovių.

Atsakant į šiuos lenkų veiksmus, 1918 m. lapkričio 17 d. buvo išrinkti Kapčiamiesčio ir Kučiūnų lietuvių komitetai, po kelių dienų Rudaminos, gruodžio 4 d. – Leipalingio, 1919 m. sausio 1 d. – Būdviečio ir šiek tiek vėliau Punsko parapijų komitetai. Gruodžio 10 d. išrinktas Seinų apskrities komitetas, pradėta organizuoti milicija, įsigyta ginklų. Milicijai stojo vadovauti buvę rusų kariuomenės karininkai – S. Asevičius, J. Giedraitis ir kt.¹⁰

Vietos lenkai sunerimo. 1919 m. sausio mėn. pradžioje gauta žinia, jog peoviai (taip vadinami POW – Polska organizacja wojskowa – nariai) rengiasi atvykti iš Suvalkų bei Augustavo, nuginkluoti lietuvių miliciją ir užimti Seinus. Trijų karalių šventės metu lietuviai savanoriai susirėmė su negausiais vietos peoviais ir juos iš miesto išvijo¹¹.

Kadangi artimiausiame kariuomenės centre – Alytuje – tuo metu besiformuojąs lietuvių I pėst. pulkas paramos Seinams suteikti dar negalėjo, nes jam pačiam grėsė bolševikų pavojus, sumanyta organizuoti karo komendantūrą. 1919 m. sausio 9 d. karinkas S. Asevičius buvo paskirtas I rūšies Seinų m. ir apskr. komendantu¹². Tą pačią dieną karininkas Kalinauskas tapo formuojamos kuopos, kurioje buvo 126 kareiviai, vadu¹³. Sausio mėn. antrojoje pusėje jau veikė dvi komendantūros kuopos, kurias sudarė savanoriai kareiviai.

Be milicijos ir kareivių savanorių Seinų krašte ėmė rasti ir partizanų. Pirmąjį partizanų dalinį (60 vyrų) dar 1918 m. pabaigoje suorganizavo Kučiūnų klebonas kun. J. Galeckas, o kitą būrį – vika-

¹⁰ Rukša A. Kovos dėl Lietuvos nepriklausomybės, t. 2, p. 312.

¹¹ Zaskevičius S. Kelių istorijos teisingumui (1919 metų kovas dėl Seinų prisiminus) // Mūsų žinynas, t. 19, K., 1930, p. 359.

¹² 1919 m. įsakymai Krašto apsaugos ministerijai, LCVA, f. 384, ap. 1, b. 3, l. 29.

¹³ 1919 m. įsakymai Seinų m. ir apskr. komendantūrai, LCVA, f. 1565, ap. 2, b. 76, l. 1.

ras kun. J. Juozaitis. Šie kunigai buvo labiausiai pasižymėję kovose su lenkais lietuvių partizanų vadai¹⁴. Sumanūs Seinų apskr. lietuvių partizanų būrių steigėjai buvo Veisiejų valsč. Šadžiūnų k. mokytojas J. Ramanauskas, Seinų, Suvalkų ir Augustavo apskr. Švietimo ministerijos įgaliotinis J. Dereškevičius¹⁵.

Suintensyvėjus lenkų puldinėjimams ir plėšikavimams, 1919 m. vasario 12 d. Seinų mieste ir apskrityje buvo paskelbta karo padėtis¹⁶. Tokiomis sąlygomis komendantūrai buvo papildomai skirta 2 kulkosvaidžiai, 100 šautuvų, 5 revolveriai, 5 000 šovinių, 60 000 marškių ir kt.¹⁷

1919 m. vasario 27 d. Seinų apskrityje buvo paskelbtas šaukimas į kariuomenę 1897–1898 metais gimusių naujokų. Jie turėjo būti siunčiami į Alytuje formuojamą I pėst. pulką ir papildyti pačios komendantūros kuopas¹⁸. Gegužės mėn. pradžioje Seinų komendantūroje buvo 2 kuopos, kulkosvaidininkų ir raitelių komandos. Jose buvo 6 karininkai, 2 karo valdininkai, 130 apmokyti ir 166 neapmokyti kareiviai. Komendantūra turėjo 2 kulkosvaidžius, 297 šautuvus, 211 granatų, 10 revolverių, 15 670 šovinių ir kt.¹⁹

Šiame krašte aktyvino veiklą ir lenkai. Remiami turtingų vietinių dvarininkų ir Varšuvos valdžios, jie įsigijo ginklų ir kitų reikalingų karinių reikmenų. 1919 m. sausio mėn. pirmojoje pusėje vyriausiasis Lenkijos POW komendantas A. Kocas karininką A. Rudnickį paskyrė Suvalkų ir Kauno POW apygardos vadovu ir aprūpino jį lėšomis, instrukcijomis, slaptais leidiniais, instruktoriais. Padirbėjęs pusantro mėnesio, A. Rudnickis gyrėsi Suvalkų apygardoje suorganizavęs daugiau kaip 1 200 lenkų šnipų ir partizanų²⁰. Tai buvo pagyrūniški žodžiai ir išpūsti skaičiai. Pažymėtina, jog jis lenkiškomis skelbė ne tik Seirijų, Lazdijų, Kalvarijos, bet ir Simno apylinkes.

Vienaip ar kitaip vertinant, tuometiniam Seinų m. ir apskr. komendantui karininkui S. Asevičiui teko skaitytis su minėta lenkų dvarininkų ir peoviakų jėga.

¹⁴ Kviklys B. Mūsų Lietuva, t. 3, Bostonas, 1966, p. 494; LE, t. 10, Bostonas, 1957, p. 97.

¹⁵ LE, t. 4, Bostonas, 1954, p. 454; J. Ramanauskas, 1918–1920 metai Seinų krašte // Karo archyvas, t. 12, K., 1940, p. 212, 225.

¹⁶ 1919 m. įsakymai Krašto apsaugos ministerijai, LCVA, f. 384, ap. 1, b. 3, l. 30.

¹⁷ 1919 m. įsakymai Seinų m. ir apskr. komendantūrai, LCVA, f. 1565, ap. 2, b. 76, l. 19.

¹⁸ 1919 m. įsakymai Krašto apsaugos ministerijai, LCVA, f. 384, ap. 1, b. 3, l. 39.

¹⁹ Seinų m. ir apskr. komendantūros žinios 1919 m. gegužės 7–13 d., LCVA, f. 929, ap. 4, b. 76, l. 19.

²⁰ Zaskevičius S. Kelių istorijos teisingumui..., p. 359–360.

Dar 1918 m. gruodžio mėn. buvo pradėta formuoti lenkų divizija, pavadinta lietuvių–gudų vardu, kuriai turėjo būti pavaldžios visos Vilniaus, Kauno, Minsko, Gardino ir Suvalkų gubernijose buvusios lenkų karinės grupuotės. Jai buvo iškeltas uždavinys – karine jėga užimti Lietuvos teritoriją. 1919 m. kovo 12 d. minėtos divizijos vadas gen. S. Šeptickis pareikalavo iš A. Rudnickio savo pajėgomis: 1) dengti šios divizijos kairiąją sparną, 2) žvalgyti net iki Vilniaus ir 3) prisiūsti jam kuo daugiau naujokų²¹.

Patekęs į vokiečių policijos akiratį ir jos ieškomas, A. Rudnickis persikėlė į Rytprūsius, kur organizavo POW ir iš ten vadovavo Suvalkų POW apygardai. Jo pavaduotoju Suvalkuose tapo j. lt. V. Zavadskis. Nuo 1919 m. gegužės 8 d. Suvalkuose pradėtas leisti savaitraštis „Ziemia Suwalska“, kurio paskirtis buvo lemiamai paveikti dar negalutinai išspręstą politinį Pietų Suvalkijos likimą Lenkijos naudai.

1919 m. gegužės mėn. pabaigoje – birželio mėn. lietuvių ir lenkų santykiai tapo dar labiau įtempti, nes, artėjant vokiečių išsikraustymo iš Suvalkijos terminui, turėjo būti sprendžiamas klausimas, kam atiteks šis kraštas – lietuviams ar lenkams. Lenkijos valstybei Vokietijos atžvilgiu užėmus priešišką poziciją ir blogėjant lenkų ir vokiečių santykiams, vokiečių administracija, anksčiau palaikiusi lenkus, pakeitė savo nuostatą lietuvių naudai. Lietuvių politinę padėtį Pietų Suvalkijoje pagerino ir ta aplinkybė, jog pagal Santarvės šalių Aukščiausios Tarybos 1919 m. birželio 18 d. nustatytą demarkacinę liniją lietuvių pusėje buvo palikta beveik visa Suvalkija, išskyrus pietinę Augustavo apskrities dalį su pačiu Augustavu (žr. 1 schemą).

Pasinaudojusi palankiomis aplinkybėmis, Lietuvos karinė vadovybė 1919 m. birželio 1 d. įsteigė Suvalkų m. ir apskr. komendantūrą. Jos vadu buvo paskirtas karininkas J. Perekšlis²². Pradėti telkti kareiviai. Birželio 15 d. iš Seinų į Suvalkų komendantūrą buvo perkelti 73 kareiviai, birželio 21 d. iš Marijampolės atvyko karininkas A. Mikelėnas su 80 I pėst. pulko III bataliono kareivių²³.

²¹ Ten pat.

²² 1919 m. įsakymai Lietuvos kariuomenei, LCVA, f. 384, ap. 1, b. 3, l. 96.

²³ 1919 m. įsakymai Suvalkų m. ir apskr. komendantūrai, LCVA, f. 499, ap. 1, b. 178, l. 1.

1 schema. 1919 m. birželio 18 d. demarkacinė linija

Tačiau padėtis Suvalkuose buvo irgi sudėtinga. Daug sulenkėjusių vietinių gyventojų, kurstomų peoviakų, buvo aiškiai priešiš-
 kai nusiteikę lietuviškos administracijos ir formuojamos lietuvių ko-
 mandantūros atžvilgiu. Dauguma oficialių civilinių įstaigų buvo jų
 rankose. Komendanto karininko J. Perekšlio teigimu, norint Suvalkų
 mieste bei apskrityje įvesti savąją tvarką, reikėjo turėti bent 10 kari-
 ninkų ir 500 kareivių skaičiuojant po 30 žmonių kiekvienam vals-
 čiu²⁴.

1919 m. liepos mėn. pradžioje vokiečiai ėmė apleisti pietinę
 Lietuvos teritoriją. Iki liepos 12 d. jie turėjo palikti teritoriją į pietus
 nuo linijos Augustavas–Čiorny Brody–Kalvarija–Pilviškiai–Šakiai. Jų

²⁴ Suvalkų m. ir apskr. komendanto 1919 m. birželio 23 d. pranešimas Nr. 149 KAM rikiuotės
 skyriaus viršininkui, ten pat, b. 181, l. 7.

paliktose vietose turėjo įsitvirtinti Lietuvos kariuomenė. Suvalkų komendantūros uždavinys buvo užimti liniją nuo Čiorny Brody vakarų kryptimi iki Vokietijos sienos. Nurodytai teritorijai užimti Suvalkų komendantūrai buvo pažadėta kariuomenės vadovybės parama²⁵. Kaip didesnioji kariuomenės dalis Suvalkijoje, Marijampolėje buvo formuojamas karininko K. Žuko vadovaujamas I atsargos batalionas, iš kurio 1919 m. liepos 8 d. buvo atsiųsti 58 kareiviai, o kitą dieną iš Kaucho II atsargos bataliono – 2 karininkai ir 109 kareiviai. Liepos 11 d. iš Krašto apsaugos ministerijos Tiekimo skyriaus gauta 59 500 aukšinių²⁶.

Komendantūra gerokai sustiprėjo. Joje buvo 5 karininkai, 2 karo valdininkai ir 338 kareiviai. Ji turėjo 8 arklus, 290 šautuvų, 18 500 šovinių, granatų ir kt.²⁷ Tačiau šių jėgų toli gražu dar nepakako. Gerai žinodamas realią padėtį vietoje, komendantas karininkas J. Perekšlis liepos 26 d. pakartotinai kreipėsi į karinę vadovybę, prašydamas artimiausiu metu atsiųsti bent batalioną kareivių demarkacinei linijai sustiprinti²⁸. Tačiau Lietuvos karinė vadovybė šių komendantūros pageidavimų neįvykdė.

Tuo tarpu Seinų m. ir apskr. komendantūrai, birželio mėn. pabaigoje vokiečiams traukiantis iš Gardino, teko užimti liniją Druskininkai–Nemunas–Augustavo kanalas–Miklašuvka. Tuo metu komendantūroje tebuvo viena pėstininkų kuopa ir pusė kavalerijos eskadrono²⁹.

1919 m. birželio 18 d. demarkacinė linija lenkų netenkino – jie jos ir nesilaikė. Pasinaudodami vokiečių traukimusi iš Lietuvos bei militarine savo persvara, lenkai stengėsi išnaudoti kiekvieną pasitaikiusią progą brautis gilyn į Lietuvą. Liepos 24 d. lenkų kareivių kuopa, išžygiavusi iš Merkinės, ėmė veržtis Seirijų kryptimi ir rytojaus dieną miestelį užėmė. Iš Alytaus atvykusi komendantūros kuopa stipriai šautuvų ugnimi lenkus iš Seirijų išvijo ir nustūmė į Stakliškių–Užuguoščio liniją³⁰. Tai buvo pirmas stambesnis susirėmimas su lenkais Suvalkijoje.

²⁵ Vyr. kariuomenės vado gen. S. Žukausko 1919 m. birželio 30 d. įsakymas Nr. 11, ten pat, l. 27.

²⁶ Ten pat, b. 178, l. 13–17.

²⁷ Suvalkų m. ir apskr. komendantūros žinios 1919 m. liepos 25 d., ten pat, b. 181, l. 42–43.

²⁸ Suvalkų m. ir apskr. komendanto karin. J. Perekšlio 1919 m. liepos 26 d. raštas Nr. 688 KAM rikiuotės skyriaus viršininkui, ten pat, l. 16.

²⁹ Zaskevičius S. Kelių istorijos teisingumui..., p. 362.

³⁰ Vyr. lt. Tarasovas. Marijampolės grupės operacijos..., p. 227.

Lenkai visokiais būdais siekė birželio 18 d. demarkacinę liniją pakeisti ir rodė daug pastangų paveikti santarvininkų ginkluotųjų pajėgų vadą maršalą F. Fočą ir jo štabą. Tai jiems pavyko. 1919 m. liepos 18 d. buvo nustatyta nauja lenkams palanki demarkacinė linija, kurią pakoregavusi Vyriausioji Taryba liepos 26 d. priėmė. Apie šią vadinamąją F. Focho demarkacinę liniją tik rugpjūčio 3 d. buvo pranešta Lietuvos vyriausybei. Svarbiausias pakeitimas joje – Suvalkų ir Seinų apskritys buvo priskirtos lenkams (žr. 2 schemą 2)³¹.

2 schema. Maršalo F. Focho 1919 m. liepos 26 d. nustatytoji demarkacinė linija

³¹ A. E. Senn, Lietuvos valstybės atkūrimas 1918–1920, V., 1992, p. 39.

Šitaip lenkams atiteko ne tik mišrūs plotai, kur galėjo būti ir jų tautiečių dauguma, bet ir vienas reikšmingiausių lietuviybės centrų – Seinai. Tada Lenkijai priskirtajai Seinų daliai prigijo Suvalkų trikampio terminas.

Lenkai ir tuo nesitenkino. Jiems rūpėjo okupuoti visą Lietuvą ar bent atplėšti nuo jos dar daugiau žemių už F. Focho linijos. Rugpjūčio 12 d. jie Suvalkuose suorganizavo Suvalkijos lenkų suvažiavimą, kuriame dalyvavo dvarininkai ne tik iš pietinės Suvalkijos, bet ir iš Kalvarijos, Vilkaviškio ir Marijampolės apskričių. Suvažiavimo rezoliucijoje buvo pareikšta, kad naujoji F. Focho demarkacinė linija netenkina lenkų interesų, kad lietuvių valdžios priespauda galinti sukelti lenkų gyventojų sukilimą ir kad „lenkų kariuomenei užėmus Lietuvą, galima bus išspręsti painią lenkų–lietuvių problemą“³².

Siekdami šio tikslo, po minėto suvažiavimo lenkai dar labiau sustiprino propagandą prieš Lietuvą ir pasirengimą kariniams veiksams.

2. Kovos dėl Seinų

1919 m. rugpjūčio 10 d. vokiečiai pasitraukė iš Seinų, o rugpjūčio 22 d. paliko ir Suvalkus. Nubrėžus vadinamąją F. Focho demarkacinę liniją, dar rugpjūčio 7 d. iš Suvalkų pasitraukė ir lietuvių komendantūra bei milicija. Šio miesto kryptimi ėmė slinkti gen. Falevičiaus vadovaujama lenkų brigada. Susiklosčius tokiai padėčiai, Suvalkų m. ir apskr. komendantūra buvo likviduota³³. Viena jos kuopa, vadovaujama karininko Bardausko, buvo perduota Seinų komendantūros žinion ir turėjo saugoti Juodosios Ančios upės dalį nuo Tartoko iki Pronckų imtinai, karininko V. Giedrio kuopa – liniją Kalietnikas–Šemento ež.–Vokietijos pasienis. Seinų komendantūros kuopai nurodyta užimti barą į rytus nuo Juodosios Ančios tęsiniu ir kanalu iki Nemuno, o pusei baltgudžių kavalerijos eskadrono – tarpą Nemunu žemyn iki Druskininkų³⁴.

Nuo rugpjūčio 10 d. dvi Seinų komendantūros pėstininkų kuopos (iki 260 karių) ir pusė kavalerijos eskadrono (70 raitininkų) gynė labai ilgą liniją: Tartokas–Juodoji Ančia–Pronckai–Miklašuv-

³² Lossowski P. Stosunki polsko-litewskie..., s. 130.

³³ KAM rikiuotės skyriaus 1919 m. rugpjūčio mėn. (diena nenurodyta) įsakymas Nr. 3377 Suvalkų komendantui, LCVA, f. 499, ap. 1, b. 181, l. 26a.

³⁴ Zaskevičius S. Kelią istorijos teisingumui..., p. 363.

ka–kanalas–Nemunas–Druskininkai. Pačiuose Seinuose tebuvo palikta vos 30 žmonių, iš kurių tik 10 ėjo įgulos tarnybą, o kiti buvo raštininkai ir gurguolininkai. Negausios milicijos pajėgos buvo išmėtytos po visą Seinų apskritį³⁵.

Sužinoję, kad Santarvės valstybės tarp Lietuvos ir Lenkijos nustatė naują demarkacinę liniją ir lenkams atidavė vos ne visą Seinų apskritį, šio krašto žmonės labai sujudo, piktinosi lenkų grobimais ir ryžosi visomis jėgomis gintis nuo priešų. Rugpjūčio 20 d. į Seinus atvyko ministrų kabineto pirmininkas M. Sleževičius. Mieste susirinkusi tūkstantinė minia, išklausiusi patriotinę M. Sleževičiaus kalbą, skandavo „nepasiduosianti lenkams, neleisianti pavergti gimtojo krašto, nors reikėtų nustoti viso turto ar atiduoti gyvybes, pasižadėjo visi kaip vienas stoti į kovą, o nesėkmės atveju – sudeginti savo namus, kad neatitektų priešui“³⁶.

Tuo tarpu Suvalkų POW vadovybė, vykdydama rugpjūčio 12 d. Suvalkijos dvarininkų suvažiavimo deklaraciją, nutarė to mėnesio naktį iš 22 į 23 d. sukilti prieš lietuvius, išstumti juos už demarkacinės linijos, o po to užimti sritį iki pat Simno. Sukilėliams turėjo padėti ginklais ir amunicija reguliarioji lenkų kariuomenė. Per pirmąją naktį buvo numatyta užimti Seirijus, Lazdijus, Didžiulius, ežerų liniją tarp Gibų ir Želvos, Kapčiamiestį, Šadžiūnus, o rugpjūčio 24 d. auštant – Seinus, Krasnapolį.

Sukilėlių-partizanų būrius sudarė sulenkėję tautiškai nesusipratę, lenkų dvarų darbininkai ir smulkūs ūkininkai, negalėję pragyventi iš savo žemės ir dirbę dvaruose. Tikri lenkai buvo tik dvarininkai ir dalis kunigų. Sukilėliams vadovavo Augustavo įgulos vadovybė – reguliariosios lenkų kariuomenės karininkai. Rugpjūčio 22 d., prieš auštant, didelis lenkų partizanų būrys užpuolė lietuvių sargybas Tartoke, Rusų Budoje, Studžiūnuose, Pronckuose, kurioms vadovavo išdavikas karininkas Bardauskas. Jis tuo metu buvo prie užkardos Tartoko kaime, kur buvo ir lenkų partizanų organizacijos centras bei štabas. Iš karininko Bardausko lenkų partizanai gaudavo visas žinias apie lietuvių kariuomenės išdėstymą³⁷.

Tos pat dienos pavakary karininkas Bardauskas nuginklavo prie jo buvusios kuopos dalį ir lenkų partizanams įteikė melagingą

³⁵ Ten pat, p. 364.

³⁶ Ministerių pirmininkas Seinuose // Lietuva, Nr. 185, 1919 08 24.

³⁷ Reliacija apie mūšį Seinuose 1919 m. rugpjūčio 22–23 ir 25 d., LCVA, f. 929, ap. 3, b. 19, l. 66.

pranešimą, kurį šie turėjo perduoti Pronckuose su užkarda stovėjusiam lietuvių kuopos viršilai:

„Veršila! Seinai ir vysas sargybos lankai paimi, muni sumuša, ir mes paimti. Be šaudyma atitokite, iškada kraui liti. Cenai vysa ko pa lanku.

Bardauskas³⁸ (kalba netaisyta – *V. L.*)

Visi jo vadovautos kuopos kareiviai buvo nuginkluoti, paimti nelaisvėn, o vėliau uždaryti į Seinų kalėjimą. Karinkas Bardauskas, susivienijęs su lenkais, užsidėjo jų legionininkų uniformą ir ėmėsi vadovauti lenkų partizanams³⁹. Į nelaisvę pateko ir karininkas J. Galvydis (vėliau – žinomas veikėjas, Vilniaus universiteto docentas – *V. L.*).

Rugpjūčio 22 d. lenkų partizanai (apie 300 žmonių, ginkluoti 2 kulkosvaidžiais), susikoncentravę Šumavos kaime (4–5 km į pietvakarius nuo Seinų), puolė Seinus, bet buvo atremti. Miesto įgula (25 pėstininkai, 6 raiteliai, 17 milicininkų su vienu kulkosvaidžiu), vadovaujama komendanto karininko S. Asevičiaus, išsiuntė žvalgybą Šumavos ir Lopuchovo kaimų link. Karinkas S. Asevičius, per daug pasitikėdamas savo jėgomis, neskubėjo imtis efektyvesnių gynimosi priemonių ir iš karinės vadovybės net nepareikalavo paramos⁴⁰.

Atsipeikėję po pirmojo nesėkmingo puolimo, tariamieji lenkų partizanai, gavę iš reguliariosios kariuomenės paramą žmonėmis ir ginklais, rugpjūčio 23 d., 4 val. ryto, antrą kartą puolė Seinus. Šį kartą plataus masto „sukilimas“ buvo gerai parengtas. Puolusiųjų lenkų skaičius buvo keliskart didesnis už Seinus gynusių lietuvių skaičių. Tiesa, peoviakų vadovai, norėdami dirbtinai pakelti savo organizacijos nuopelnus, skelbė, jog prieš juos kovojusių lietuvių pajėgos sudarė net 1 200 pėstininkų su 18 sunkiųjų kulkosvaidžių ir 120 raitelių⁴¹. Šie skaičiai neatitiko tikrovės.

Kautynės dėl Seinų buvo atkaklios. Miestą gynusi lietuvių įgula smarkia kulkosvaidžių ir šautuvų ugnimi retino tankias puolančių lenkų eiles. Manydami, jog lietuviai turi ugnies persvarą, lenkai ėmė supti miestą iš rytų ir vakarų pusių. Karin. S. Asevičius, norėdamas iš-

³⁸ Rukša A. Kovos dėl Lietuvos nepriklausomybės, t. 2, p. 328.

³⁹ Reliacija apie mūšį Seinuose 1919 m. rugpjūčio 22–23 ir 25 d., LCVA, f. 929, ap. 3, b. 19, l. 66.

⁴⁰ Kovos su lenkais Suvalkijoje (1919 08 22–23 ir 28 d.) // Kariškių žodis, Nr. 17, 1919 rugsėjo 11.

⁴¹ Rukša A. Kovos dėl Lietuvos nepriklausomybės, t. 2, p. 325.

vengti apsupimo, su savo būriu tvarkingai pasitraukė Lazdijų link⁴². Pagal Tarasovą, šiame mūšyje lenkai neteko 40 nukautų ir sužeistų. Lietuvių pusėje buvo 1 užmuštas ir 4 sužeisti⁴³.

Suvalkų POW apygardos vado karininko A. Rudnickio teigimu, lenkams patekė apie 100 belaisvių, 2 kulkosvaidžiai, įvairios karinės medžiagos; be to, lietuviai netekė keletos užmuštų ir buvę keliolika sužeistų. Lenkų tebuvę 2 nukauti ir 14 sužeistų⁴⁴.

Kaip matyti, aukščiau nurodyti skaičiai įvairuoja ir nėra visiškai patikimi. Tačiau viena aišku, kad lenkai Seinuose jokių būdu negalėjo paimti ir nelaisvę 100 lietuvių karių, nes tokio skaičiaus jų tuo metu iš viso ten nebuvo. Dauguma suimtųjų buvo ne kariai, o politiniai kaliniai – tautinis lietuvių aktyvas.

Besitraukdama į Lazdijus, Seinų komendantūra sužinojo, jog ir šis miestas sukilusių peoviakų jau užimtas, lietuvių milicija nuginkluota, o svarbesni darbuotojai bei veikėjai suimti. Karininko S. Asevičiaus vadovaujamos komendantūros kariai puolė „sukilėlius“ ir po dviejų valandų kovos, remiami lietuvių partizanų, juos iš Lazdijų išvaikė⁴⁵.

Susidarius kritiškai situacijai, rugpjūčio 24 d. generalinio štabo viršininko įsakymu vadovauti lenkų fronte Suvalkijoje buvusioms lietuvių kariuomenės dalims buvo paskirtas Marijampolėje dislokuoto I atsargos bataliono vadas karininkas K. Žukas. Tą pačią dieną jo įsakymu Seinų komendantūros žinion iš Marijampolės į Lazdijus buvo atsiųsta minėto bataliono I kuopa (2 karininkai ir 120 kareivių), o iš Alytaus – 30 komendantūros kareivių su 1 karininku. Karininkui S. Asevičiui buvo įsakyta užimti Seinus⁴⁶.

Sužinojusi, jog peoviakai tos dienos vakare ruošiasi vaišėmis pažymėti savo sėkmę, komendantūra nutarė pasinaudoti ta proga ir netikėtu puolimu išvyti besilinksminančius lenkus iš miesto. Komendantas karininkas S. Asevičius naktį iš rugpjūčio 24 į 25 d. su savo kuopa (150 kareivių) iš Lazdijų išžygiavo Seinų link. Pasiekusi Agradninkų kaimą, kuopa buvo padalinta į 3 būrius. Karininkas Kalinauskas su savo būriu vyko plentu Pockūnai–Seinai, komendanto ka-

⁴² Naujas lenkų iš pasalų puolimas // Lietuva, Nr. 187, 1919 08 27.

⁴³ Tarasovas. Marijampolės grupės operacijos..., p. 230.

⁴⁴ Rukša A. Kovos dėl Lietuvos nepriklausomybės, t. 2, p. 327.

⁴⁵ Reliacija apie mūšį Seinuose 1919 m. rugpjūčio 22–23 ir 25 d., LCVA, f. 929, ap. 3, b. 19, l. 67.

⁴⁶ Ten pat, l. 68.

rininko S. Asevičiaus būrys – miesto kapinių link, o viduryje buvęs karininko A. Kemežio būrys – pro Zaleskius. Pirmieji Seinus pasiekė karininko S. Asevičiaus ir karininko A. Kemežio būriai. Tai pastebėję, lenkai metėsi jų link. Tuo tarpu karininko Kalinausko vadovaujamas būrys, niekieno nekliudomas, įžygiavo į miestą iš kitos pusės, išlaisvino iš kalėjimo išdaviko karininko Bardausko vadovautos kuopos 127 kareivius su karininku J. Galvydžiu, milicininkus ir daug suimtų lietuvių veikėjų. Šiam būriui netikėtai užpuolus iš užnugario, lenkai neilgai priešinosi ir paniškai leidosi bėgti Šumavos ir Krasnapolio link. Po pusės valandos Seinai buvo užimti. Lietuvių duomenimis, buvo nukauti 3 lenkų karininkai, tarp kurių ir Seinų lenkų komendantas, 47 jų partizanai ir kareiviai. Iš lietuvių pusės sužeisti 8 kareiviai⁴⁷. Lenkai tvirtina netekę 16 užmuštų ir per 30 buvę sužeisti⁴⁸.

Karininkas S. Asevičius, įėjęs į komendantūrą, rado skambantį telefoną. Atsišaukęs ir supratęs, jog skambina pats Suvalkų įgulos viršininkas, prisistatė esąs Seinų lenkų komendantas. Paklaustas, kas naujo Seinuose, lenkiškai atsakė, jog mieste ramu ir apie lietuvių nieko negirdėti. Suvalkų įgulos viršininkas pranešė, kad jei lietuviai pultų Seinus, jam apie tai kuo greičiausiai pranešti ir jis atsiųsias į pagalbą kariuomenę.

Lenkai, iš Seinų pasitraukę į Šumavą ir Konstantinovką, gavo pastiprinimą, tvarkėsi ir ruošėsi naujam puolimui. Iš pasiųstos žvalgybos sužinojęs, jog jų jėgos didelės (apie 700 žmonių), karininkas S. Asevičius įsitikino neįstengsias sukilėlių atremti ir skubiai organizavo viso Seinuose buvusio komendantūros turto bei iš lenkų paimto grobio (8 arkliai, 2 valdiški vežimai, 1 lauko virtuvė ir 7 telefonai) išvežimą į Lazdijus. 13 val., gausių lenkų pajėgų iš visų pusių spaudžiami, lietuviai paliko Seinus ir grįžo į Lazdijus⁴⁹.

Rugpjūčio 26 d. Lazdijuose įvyko didelis mitingas, kuriame dalyvavo apie 4 000 žmonių iš Lazdijų, Šventežerio, Rudaminos, Kučiūnų, Seinų ir kitų parapijų. Jo dalyviai išreiškė didelį pasipiktinimą Suvalkus bei Seinus užėmusiais lenkais ir jiems pataikaujančiomis Santarvės šalimis. Mitingo dalyviai priėmė protesto rezoliuciją, kuri buvo įteikta ministrų kabineto pirmininkui. Dalis žmonių į mitingą atvyko su šautuvais ir maišeliuose nešinais šoviniais, kiti beginkliai.

⁴⁷ Ten pat, l. 69.

⁴⁸ Rukša A. Kovos dėl Lietuvos nepriklausomybės, t. 2, p. 325.

⁴⁹ Reliacija apie mūšį Seinuose 1919 m. rugpjūčio 22–23 ir 25 d., LCVA, f. 929, ap. 3, b. 19, l. 69.

Dauguma jų prašė duoti ginklų, kad galėtų eiti ginti tėvynę. Po mitingo kun. J. Juozaitis suorganizavo apie 200 partizanų, kurie, gavę ginklų, pasižadėjo kovoti prieš lenkus. Ypač pasižymėjo Kučiūnų parapijos vyrai⁵⁰.

Rugpjūčio 27 d. lenkų fronto vado karininko K. Žuko įsakyму iš Marijampolės į Lazdijus buvo pasiųsti 98 Kauno bataliono kareiviai su 1 karininku ir 2 kulkosvaidžiais, 80 atsargos bataliono naujokų su 1 karininku, 3 kulkosvaidžiai ir 2 patrankos. Be to, į Lazdijus ir Punkską partizanams buvo išsiųsta 400 šautuvų⁵¹.

Stiprindamas lietuvių karinių pajėgų padėtį lenkų fronte Suvalkijoje, karininko M. Velykio vadovaujamas generalinis štabas nurodė karininkui K. Žukui atsiimti iš lenkų Seinus. Vykdydamas šį nurodymą, fronto vadas karininkas K. Žukas įsakė Seinų komendantui karininkui S. Asevičiui šią užduotį įvykdyti iki rugpjūčio 28 d., 12 val. Dviejose vietose buvo suorganizuoti partizanai: Lazdijuose 200 partizanų būriui vadovavo kun. J. Juozaitis, o Punske 60 partizanų ir 30 kareivių savanorių – iš Marijampolės komendantūros atvykęs karininkas J. Kalėda⁵².

Taigi lietuvių grupę sudarė: karininko S. Asevičiaus vadovaujama kuopa (180 kareivių), karininko A. Kemežio – 120 ir karininko J. Galvydžio – 127 kareiviai, be to, kun. J. Juozaičio vadovaujami 200 partizanų ir 2 patrankos. Lenkų pajėgas sudarė dvi 41-ojo pėst. pulko kuopos su 6 sunkiaisiais kulkosvaidžiais ir A. Rudnickio vadovaujamas batalionas – apie 500 „sukilėlių“ su 2 sunkiaisiais kulkosvaidžiais⁵³.

Rugpjūčio 28 d., 6 val. ryto, karininkas A. Kemežis su savo kuopa, užėmęs miesto pakraštyje buvusius lenkų apkalnus, puolė Seinus nuo kapinių iš šiaurės vakarų pusės, tačiau greit buvo priverstas atsitraukti į kapines. Artilerijai paleidus ugnį ir padegus keletą miesto namų, lietuviai atakavo miestą ir užėmė visą rytinę jo dalį iki Maros upės. Tačiau, supami gausesnių priešų jėgų ir apšaudomi kulkosvaidžių iš namų ir langų, apie 13 val. buvo priversti iš miesto pasitraukti. Kun. J. Juozaičio partizanai puolime nedalyvavo (buvo pasukubomis organizuoti, visai nemokyti ir neturėjo prityrusio vado) ir,

⁵⁰ Seinų lenkų sukilimas // Lietuva Nr. 188, 1919 08 28.

⁵¹ Reliacija apie mūšį Seinuose 1919 m. rugpjūčio 22–23 ir 25 d., LCVA, f. 929, ap. 3, b. 19, l. 69–70.

⁵² Ten pat.

⁵³ Zaskevičius S. Kelią istorijos teisingumui..., p. 370–371.

visą laiką netvarkingai šaudydami savo karių užpakalyje, jokios naudos neatnešė. Karininko J. Galvydžio kuopa saugojo Gibų–Seinų kelią ir mūšyje beveik nedalyvavo. Visgi miesto pakraščiuose kautynės tęsėsi iki vakaro. Įsakius fronto vadui karinkui K. Žukui, karininko S. Asevičiaus vadovaujamos pajėgos naktį užėmė liniją Kleiviniai–Žagariai–Agradninkai–Veisiejai⁵⁴.

Iš viso mūšyje dėl Seinų rugpjūčio 28 d. lietuvių pusėje dalyvavo 350 kareivių, 2 patrankos ir 4 kulkosvaidžiai, o iš lenkų pusės – apie 800 legionininkų su 8 kulkosvaidžiais. Lietuvių nuostoliai: 5 nužauti, 23 sužeisti ir 4 dingę be žinios. Iš lenkų pusės tikslūs nuostoliai nežinomi, tačiau, privačių šaltinių teigimu, jie siekė apie 50 užmuštų ir sužeistų karių⁵⁵.

Įdomu pažymėti, kad karininkas A. Kemežis Seinuose iš lenkų paėmė jų vėliavą su užrašu „Boże zbaw Polskę“ („Dieve, gelbėk Lenkiją“), o karininkas S. Asevičius – Londone išleistą didelį sieninį žemėlapi, kuriame Lenkija buvo pavaizduota „nuo jūros iki jūros“. Tame žemėlapyje Lenkija apima visą Lietuvą ir Latviją iki Dauguvos⁵⁶.

Rugpjūčio 27 d. lenkų fronto vadas karininkas K. Žukas laikinosios demarkacinės linijos klausimu telefonu tarėsi su Suvalkuose buvusios lenkų brigados vadu gen. Falevičiumi. Lenkai siūlė be pasipriešinimo atitraukti lietuvių kariuomenę į F. Focho nustatytą demarkacijos liniją. Po 3 dienų Lietuvos karinė vadovybė pranešė lenkų vyriausybei esanti griežtai nusistačiusi prieš šį siūlymą ir užimtos linijos be pasipriešinimo neapleisianti. Rugpjūčio 31 d. iš Suvalkų į Cipliškį atvykę anglų plk. R. Vordas (Wardt) ir Lietuvos krašto apsaugos ministerijos atstovas pranešė susitarę su lenkų karine vadovybe Suvalkuose sustabdyti karo veiksmus nuo Vokietijos sienos iki Nemuno iki rugsėjo 2 d., 22 val. Abiejų pusių kariuomenės turėjo likti rugpjūčio 30 d. užimtose vietose⁵⁷.

1919 m. rugsėjo 1 d. Lietuvos kariuomenė Suvalkijoje buvo užėmusi liniją: Kramnikas–Klaipėdėliai–Sidalaukiai–Šuriai–Kalietnikas–Kleiviniai–Žagariai–Agradninkai–Veisiejai–Seirijai, kuri tęsėsi apie 90 km. Joje buvo 17 karininkų, apie 700 kareivių, 25 raiteliai, 10 kulkosvaidžių, 2 patrankos ir kt. Nuo Vokietijos sienos iki Kaliet-

⁵⁴ Reliacija apie mūšį Seinuose 1919 m. rugpjūčio 22–23 ir 25 d., LCVA, f. 929, ap. 3, b. 19, l. 71–72.

⁵⁵ Ten pat.

⁵⁶ Žukas K. Žvilgsnis į praeitį, Čikaga, 1959, p. 198.

⁵⁷ Vyr. ltn. Tarasovas. Marijampolės grupės operacijos..., p. 232.

niko miestelio sargybos buvo tankiau išdėstytos, nors karių skaičius jose buvo mažesnis. Seinų komendantūros bare (nuo Kleivinių iki Leipūnų) sargybos buvo retesnės, tačiau stipresnės, nes čia grėsė didesnis lenkų partizanų pavojus. Atsargoje turėta 160 kareivių: Lazdijuose – 100 ir Smalėnuose – 60. Ryšiams palaikyti ir žvalgybai atlikti labai trūko raitelių. Kareivių nuotaika labai nevienoda: kai kurie labai drąsūs, o dalis, net nepamatę lenkų, galėjo dezertyuoti. Apskritai, kariai buvo menkai išmokyti ir per daug nebuvo galima jais pasitikėti⁵⁸.

Karininko K. Žuko nuomone, ši grupė savo jėgomis negalėtų atsilaikyti lenkams ir teigė, jog frontui apsaugoti reikėtų bent 3 000 pėstininkų, 200 raitelių, ne mažiau kaip 4 patrankų, kuo daugiau kulkosvaidžių ir telefono aparatų.

Tuo tarpu lenkai linijoje nuo Suvalkų–Kalvarijos plento iki Seinų turėjo dislokavę du pėstininkų pulkus su daug kulkosvaidžių. Tarp jų partizanų buvo daug karininkų ir kareivių, kurie kariuomenei teikė didelę paramą⁵⁹.

Rugsėjo 5 d. karininkas K. Žukas iš generalinio štabo gavo oficialų įgaliojimą tartis su lenkų karine vadovybe Suvalkuose dėl demarkacinės linijos. Kartu buvo atsiųsta ir F. Focho nustatytos demarkacinės linijos schema. Tos pat dienos 17 val. karininkas K. Žukas ir jį lydintieji karininkai Červonkos kaime prie Kalvarijos–Suvalkų plento susitiko su lenkų delegacija, kuriai vadovavo 41-ojo pėstininkų pulko vadas mjr. Mickevičius. Buvo galutinai susitarta dėl maršalo F. Focho nustatytos demarkacinės linijos ir nuspręsta ją užimti iki rugsėjo 7 d., 6 val.⁶⁰

Rugsėjo 6 d. mūsų kariuomenė atsitraukė ir užėmė F. Focho demarkacinę liniją. Iš lietuvių pusės ją užėmė I atsargos batalionas, vėliau tapęs X pėst. pulku. Jo žinion perėjo Seinų ir Vilkaviškio miestų ir apskričių komendantūrų kuopos. Iš lenkų pusės minėtą liniją užėmė 41-asis pėst. Suvalkų pulkas⁶¹.

Užėmę demarkacinę liniją, lenkai nesiliovė ir toliau puldinėjo lietuvių sargybas. Vienas iš didesnių susirėmimų įvyko 1919 m. spalio 12 d., kai lenkai, išstūmę lietuvių priešakines sargybas iš pastarie-

⁵⁸ Fronto vado Suvalkijoje karin. K. Žuko 1919 m. rugsėjo 1 d. telefonograma Nr. 33 KAM generalinio štabo operatyvinio skyriaus viršininkui, LCVA, f. 929, ap. 3, b. 40, l. 182–183.

⁵⁹ Ten pat, l. 183–184.

⁶⁰ Vyr. lttn. Tarasovas. Marijampolės grupės operacijos..., p. 233.

⁶¹ Ten pat.

siems priklausiusio Kadišo, sutelkė nemažas pajėgas ir planavo užimti Kapčiamiestį. Lietuvių žvalgybai tai sužinojus, Kapčiamiestyje buvusios kuopos vadas karininkas A. Kemežis su savo kariais naktį netikėtai užpuolė Kadiše girtuokliaujančius lenkus ir juos iš miestelio išvijo. Lenkai, paniškai bėgdami, paliko 23 žuvusius karius. Buvo paimta daug grobio ir visas lenkų bataliono štabo turtas. Vertingiausias grobis, pasak karininko K. Žuko, buvo lenkų pulko vado įsakymas minėtam batalionui kitą naktį įvykdyti „skerdynes“ karininko A. Kemežio kuopai Kapčiamiestyje⁶². Po šio incidento žymesnių susidūrimų su lenkais kurį laiką nebuvo, nors smulkūs, iš pasalų vykdyti puldinėjimai nesiliovė visą laiką.

1919 m. gruodžio 8 d. Aukščiausioji santarvininkų taryba Paryžiuje patvirtino deklaraciją apie laikinas Lenkijos rytines sienas, t. y. vadinamąją Kerzono liniją pagal Didžiosios Britanijos užsienio reikalų ministro lordo George Nathanill Curzono pavardę. Jei ankstesnės demarkacinės linijos turėjo tik karinę reikšmę siekiant išvengti kovų tarp lietuvių ir lenkų kariuomenių, kariaujančių su bendru priešu – bolševikais, o jas nustatant įsakmiai buvo pabrėžta, kad jos negalės turėti jokios reikšmės nustatant sienas, tai Curzono linija jau turėjo visai kitokią prasmę ir reikšmę. Ji pripažino Lenkijos vyriausybei teises organizuoti reguliariąją administraciją buvusiose Rusijos imperijos teritorijose. Curzono linija atskyrė Gardiną nuo Lenkijos, bet lenkų pusėje paliko Seinus, Punkską ir kitas lietuvių gyvenamas vietas. Šiaip jau liniją tenka laikyti Lietuvai palankia, nes Vilniaus kraštas buvo paliekamas Lietuvai, nors ji buvo nustatyta be Lietuvos vyriausybės žinios ir Lietuvai net nebuvo pranešta⁶³.

Kerzono linija Suvalkijoje ėjo nuo Lietuvos valstybės sienos su Vokietija ties Bakšiškiais (Vištyčio ežero pietinis kraštas)–administracine Suvalkų–Vilkaviškio apskričių siena į pietryčius iki Suvalkų apskrities šiaurinio kyšulio pietinio punkto (apie 7 km į šiaurės vakarus nuo Punksko), iš ten iki Galadusio ežero šiaurės vakarų kranto punktais: Dušnica–Kučiųnai–Beržininkai–Maricha–Igorka–Nemunus. Pažymėtina, kad Suvalkijoje ši linija nedaug tesiskyrė nuo F. Focho demarkacinės linijos. Be to, Suvalkijoje ji nebuvo užimta, nes lenkų kariuomenei visame bare reikėjo pasitraukti apie 6 km, bet ji to nepadarė.

⁶² Žukas K. Žvilgsnis į praeitį, p. 233.

⁶³ Graužinis K. Lietuvos konfliktas su Lenkija dėl Vilniaus ir Suvalkų žemių // Rytų Lietuva, Čikaga, 1980, p. 450–451.

Seinų, reikšmingiausio Suvalkijos lietuvių tautinės kultūros centro, netekimas sukėlė didelį tautos nusivylimą ir stiprią reakciją. 1919 m. rugsėjo mėn. atskirų Lietuvos kariuomenės dalių (II pėst. pulko, Marijampolės bataliono II baterijos ir kt.⁶⁴) kariai, piktindamiesi agresyviais priešo veiksmais Suvalkijoje, organizavo susirinkimus ir prašėsi siunčiami į lenkų frontą, norėdami ginklu apginti to krašto skriaudžiamus gyventojus.

Daugelyje Lietuvos vietų vyko gyventojų mitingai, kuriuose buvo smerkiami lenkų veiksmai, tūkstančių žmonių pasirašytos rezoliucijos siunčiamos į Kauną krašto valdžiai ir kt. Antai praėjus maždaug metams nuo minėtų įvykių, grupė Lietuvos visuomenės veikėjų pateikė Steigiamajam Seimui paklausimą dėl Seinų praradimo. Kartu buvo pareikalauta pašalinti iš pareigų buvusį Seinų m. ir apskr. karo komendantą karininkas S. Asevičių, patraukiant jį atsakomybėn už Seinų atidavimą lenkams. Į šį paklausimą atsakydamas tuometinis krašto apsaugos ministras karininkas A. Merkys aiškino, jog tuo metu pagrindinėms lietuvių kariuomenės dalims kovojant su bolševikais Dauguvos fronte, lenkai, pasinaudoję jiems palankia padėtimi, prie Seinų sutraukė gausias karines pajėgas, kurioms vos ne vos surinktos 2 lietuvių kuopos (apie 200 žmonių) neįstengusios atsilaikyti, juo labiau kad vienos iš jų vadas karin. Bardauskas išdavęs saviškius pabėgdamas pas lenkus. Karininkas A. Merkys kaltino buvusį ministrą pirmininką M. Sleževičių, kuris labai mėgdavęs kištis į kariuomenės reikalus ir pavojaus išvakarėse raminęs vietinius Seinų krašto gyventojus, jog miestas nebus atiduotas priešui, o lemiamu atveju paramos nesuteikė⁶⁵.

Tuo tarpu lenkai, užėmę Seinų kraštą, apdėjo gyventojus didelėmis kontribucijomis. Antai Punsco miestelio gyventojai, kurių daugumą sudarė lietuviai, turėjo sumokėti 6 000, o to pavadinimo valsčius – 40 000 rublių dydžio kontribuciją⁶⁶.

Represijos palietė daug asmenų – mokytojus, visuomenės veikėjus, mokinius. Net ir Seinų diecezijos vysk. A. Karosas buvo laikomas namų arešte, o vėliau priverstas pasitraukti į nepriklausomą Lie-

⁶⁴ Marijampolės bataliono vado 1919 m. rugsėjo 21 d. pareiškimas Nr. 947 II brigados vadui, LCVA, f. 929, ap. 3, b. 40, l. 230; II baterijos vado 1919 m. rugsėjo 21 d. pareiškimas Nr. 721 Panevėžio grupės vadui, ten pat, l. 232; II brigados vado karin. St. Nastopkos 1919 m. rugsėjo 23 d. pareiškimas Nr. 1201 vyr. kariuomenės vadui, ten pat, l. 231.

⁶⁵ Steigiamojo Seimo darbai. 1920 m. birželio 18 d. I sesijos 17 posėdis.

⁶⁶ Santykiai su lenkais (1919 09 09–09 20) // Kariškių žodis, 1919 09 25, Nr. 19, p. 149.

tuva. 1919 m. rugsėjo 2 d. lenkų kariuomenės dalinys ir policija apsupo Seinų kunigų seminariją, dauguma lietuvių dėstytojų buvo įkalinti, o dalis išvaryti į Lietuvą. Lenkai daužė lietuviškas įstaigas, uždarinėjo lietuviškas organizacijas ir mokyklas, kaip antai: „Žiburio“ draugiją (500 narių), „Pavasario“ kuopą (215), Blaivybės draugiją (300), Šv. Zitos draugiją (93), Dailės draugiją „Lyra“ (30), Lietuvių katalikių moterų sąjungą (20), „Artojo“ kooperatyvą (120) – iš viso 9 draugijas su 1 300 narių. Jie taip pat uždarė lietuvių berniukų ir mergaičių gimnazijas, kuriose mokėsi 223 mokiniai, pradžios mokyklą, kur mokėsi 75 vaikai, uždarė visas laikraščių redakcijas, spaustuvę, skaityklą, iš lietuvių vaikų prieglaudos (40 vaikų) atėmė turtą ir perdavė lenkiškai prieglaudai, uždraudė gatvėse lietuviškai kalbėti. 1919 m. rugsėjo mėn. sudegino lietuvių mokyklą ir bendrabučio knygynėlių knygas. Teroro banga palietė visas Seinų apskrities vietas⁶⁷.

Taigi Seinų krašto lietuviams ne tik buvo užkirstas kelias toliau ugdyti savo tautinę kultūrą, bet brutaliai sužlugdyta ir visa tai, ką jie ligi tol, nepaisant svetimųjų priespaudos, buvo įstengę suorganizuoti.

⁶⁷ Kviklys B. Mūsų Lietuva, t. 3, p. 457.

IŠVADOS

1. Pirmojo pasaulinio karo pabaigoje atsikuriančios Lenkijos valstybės valdantieji sluoksniai, svajodami apie istorines jos sienas, siekė atgaivinti Lenkijos–Lietuvos uniją arba jėga prisijungti Lietuvą prie Lenkijos. Jiems į pagalbą realizuoti šiuos sumanymus ėjo dalis sulenkėjusios Lietuvos bajorijos. Tautinis lietuvių atgimimas ir lietuviškasis separatizmas lenkams atrodė niekuo nepateisinama senų, tiesiog šventomis tapusių, unijos tradicijų išdavystė. Todėl vos susikūrus nepriklausomai Lietuvos valstybei, kaimyninė Lenkija jos atžvilgiu iškart užėmė aiškiai išreikštą aneksionistinę politiką, tapdama pačiu pavojingiausiu priešininku, siekusi ne tik jėga pajungti buvusios LDK, bet ir etnografinės Lietuvos žemes. Lenkų grobikiškos politikos objektu tapo ir nuo senų laikų lietuviškos Pietų Suvalkijos – Seinų krašto – žemės.

2. Nuo 19 a. vidurio Pietų Suvalkijoje sparčiai aktyvėjant lietuvių tautinio atgimimo procesui, Seinai tapo trečiuoju po Vilniaus ir Kauno reikšmingu Lietuvos kultūrinio gyvenimo centru, kuriame didelį lietuviybės darbą atliko kunigų seminarija, dideliais kiekiais leidžiamos lietuviškos knygos, laikraščiai, steigiamos pradžios mokyklos, gimnazijos ir kursai suaugusiems, veikė įvairios draugijos, organizacijos ir kt.

3. Siekdami sustabdyti lietuvių tautinio atgimimo procesą Pietų Suvalkijoje bei aktyvią lietuviybės veiklą Seinuose ir išsivertinti minėtoje teritorijoje, Lenkijos valdantieji sluoksniai panaudojo prieš Lietuvą visą kompleksą priemonių – antilietuvišką propagandą šalies viduje ir užsienio šalyse, karines provokacijas, Santarvės šalių notifikuotų demarkacijos linijų nesilaikymą, infiltravimąsi į Lietuvos teritoriją, slaptųjų karinių organizacijų bandymus susprogdinti Lietuvos valstybę iš vidaus, pasinaudojant laikiniais jos sunkumais ir kt.

4. Konfliktas dėl Seinų krašto 1919 m. rugpjūčio 22 d. peraugo į lenkų valdžios ir jų karinių organizacijų ilgai ruoštą ir išprovokotą vadinamąjį „partizanų sukilimą“ prieš lietuvių vietinius valdžios organus ir tautinius veikėjus, sukėlusį didelį visos Lietuvos visuomenės pasipiktinimą agresyviais lenkų veiksmais. Tuo metu pagrindinėms lietuvių karinėms pajėgoms vykdant paskutines lemiamas kovas su bolševikais Dauguvos fronte, Seinų krašte buvusios negausios ir menkai apginkluotos vietinės įgulos atsilaikyti prieš lenkų regulia-

riosios kariuomenės remiamus „sukilėlius“ neįstengė ir buvo privers-
tos pasitraukti. Seinų krašte prasidėjo lenkų represijos ir brutalus
susidorojimas su lietuvių remiančiais gyventojais ir visuomenės vei-
kėjais.

Minėtais įvykiais pirmasis lietuvių ir lenkų karinio konflikto
1919 m. dėl Seinų krašto etapas baigėsi.

Įteikta 2002-12-23

RÉSUMÉ

Le conflit militaire lituano-polonais au sujet de la région de Seinai en 1919

*Doc. dr. Vytautas Lesčius
Université de Vilnius*

Après de 1918, l'Etat lituanien restauré n'a pas réussi à résoudre de manière pacifique les questions territoriales et a connu les combats les plus difficiles de l'Indépendance. La politique des dirigeants polonais de l'époque était annexionniste à l'égard de la Lituanie. Sous prétexte de la lutte contre les bolcheviques, les Polonais ont non seulement occupé Vilnius et sa région les 19-21 avril 1919 mais ils ont aussi pénétré sur tout le territoire de la Lituanie.

La position agressive du pouvoir polonais s'est rapidement manifestée à l'égard de la partie sud de la Suvalkija – région de Seinai – occupée depuis des temps anciens par des Lituanien, où le processus de renaissance nationale lituanien était très actif depuis le milieu du XIXe siècle. Aspirant à arrêter l'activité de lituanité à Seinai et à se renforcer sur le territoire mentionné, les milieux dirigeants polonais utilisaient un ensemble ininterrompu de moyens contre la Lituanie: propagande anti-lituanienne à l'intérieur du pays et dans les pays étrangers, provocations militaires, non respect des lignes de démarcation notifiées par les pays de l'Entente, infiltration sur le territoire lituanien, tentatives d'organisations militaires secrètes de faire exploser l'Etat lituanien de l'intérieur en organisant une «insurrection de partisans», soutenue par l'armée régulière, contre les garnisons lituaniennes locales peu nombreuses et mal armées, qui n'ont pas été en état de résister et ont été forcées de se retirer de la région de Seinai. Les répressions polonaises et une justice sommaire et brutale contre les habitants et les personnalités publiques soutenant la lituanité y ont commencé.

LIETUVOS KARIUOMENĖS KAREIVIŲ IŠSILAVINIMO IR KULTŪROS LYGIO KĖLIMAS (1919–1928 M.)

*Prof. habil. dr. Algirdas Ažubalis,
kpt. Rolanda Kazlauskaitė-Markelienė*

Į kariuomenę jauni žmonės ateina iš visuomenės, o atitarnavę nustatytą laiką vėl grįžta į visuomenę. Tiek visuomenei, tiek kariuomenei rūpi turėti kuo aukštesnio išsilavinimo jaunimą, nes išsilavinimas – turtas, padedantis joms sėkmingiau funkcionuoti. Tai puikiai suprato jaunos ikikarinės Lietuvos kariuomenės vadovybė ir nemažai šioje srityje pasiekė. Šiuo metu tai yra nuėję į užmarštį. Tačiau, manytume, ikikarinės Lietuvos kariuomenės visa, taigi ir ši patirtis yra naudinga ir dažnai pritaikoma dabartyje, todėl ir ryžomės šį klausimą nagrinėti.

Tyrimo objektas: kareivių išsilavinimo ir kultūros lygio kėlimas Lietuvos kariuomenėje 1919–1928 m.

Tyrimo tikslas: ištirti Lietuvos kariuomenės vadovybės pozicijų į kareivių išsilavinimo ir kultūros lygio kėlimą praeityje, supažindinti dabartinius Lietuvos kariuomenės vadus, Lietuvos mokyklų pedagogus su sukaupta šio darbo patirtimi.

Tyrimo metodai: retos literatūros – 1921–1928 m. Lietuvos karinės periodinės spaudos straipsnių ir archyvinių dokumentų studijavimas, jų lyginamoji analizė.

Dėl susiklosčiusių nepalankių istorinių aplinkybių: 1) lyginant su kitomis Europos valstybėmis vėlai sukurta lietuvių raštija; 2) patekimas į lenkų kultūros įtaką, dėl kurios tai pačiai raštijai keletą šimtmečių skirtas tik konfesinių poreikių tenkintojos vaidmuo; 3) apie 120 metų trukusi Rusijos okupacija su 40 metų trukmės lietuvių spaudos draudimu, 1918 m., atgautos Nepriklausomybės pradžioje, lietuviai, o ir kitos Lietuvoje gyvenusios tautybės nepasizymėjo aukštu išsilavinimu. Iki 1904 m. trukęs spaudos draudimas reiškė tik vienos – rusų kalbos dominavimą nepažangaus Rusijos imperijos pakraščio švietime ir kultūroje. Tik po 1905 m. Lietuvoje imtos kurti privačios lietuviškos ir lenkiškos pradžios, po 1915 m. – ir aukštesnės mokyklos (nuo tada mokyklas ėmė kurti ir žydai). 1918 m. pirmasis Lietuvos švietimo ministerijos valdytojas J. Yčas rado veikiančias 8 lietuviškas gimnazijas, 11 progimnazijų ir apie 500 pradžios

mokyklų. Negalėjo didžiuotis kiek didesniais skaičiais šioje srityje ir Lietuvos tautinės mažumos. Tai turėjo omenyje ir besikuriančios Lietuvos kariuomenės vadovybė.

Jau 1919 m. prie Krašto apsaugos ministerijos sudaroma Literatūros dalis, kuri, be kitų užduočių, turėjo organizuoti kareivių švietimo darbą. Dalies viršininkas Petras Ruseckas (1883–1945, mirė Sibire) – žinomas kultūros darbuotojas, Lietuvos kariuomenės savanoris (vėliau majoras, žurnalo „Karys“ redaktorius, knygų apie knygnešius, baudžiavą, savanorių žygius ir kt. autorius), o 1919 05 06 į dalį buvo paskirtas karininkas Vytautas Steponaitis (1893–1957). Kiek vėliau ši dalis pavadinta Literatūros skyriumi, o 1920 m. jame įkurta atskira kariuomenės kultūros ir švietimo sekcija¹. Vėliau buvo įkurta Karo mokslo valdyba, į kurią įėjo ir šie padaliniai.

Kokia buvo padėtis nagrinėjamuoju klausimu pačioje Lietuvos kariuomenės kūrimosi pradžioje? Majoras Stanislovas Kuizinas (1881–1943) rašė: „Pirmųjų mūsų savanorių eilėna pateko gan didelis nuošimtis palikusių mokyklos suolą moksleivių. Kadangi jie jau buvo spėję mokslą pamylėti, tai ir sunkiausiomis karo aplinkybėmis stengėsi savo žinių lobyną dar labiau praturtinti. Tačiau tas kilnus jaunimas nepamiršo ir mažiau mokslingų ar bemokslų brolių, dalindamasis su jais žiniomis <...>. Tad dažnai buvo atsitikimų, kad vos tik kiek šautuvų, kulkosvaidžių ir patrankų muzikai apimus, šviesesnieji tuoj ėmėsi šalia jų apkasuose kiūtančius draugus mokyti skaičiuoti, rašyti ar šiaip prieinamoj formoj teikti žinių iš įvairių mokslo sričių“². Į pagalbą atskubėjo ir Literatūros skyrius jau 1919 m. į frontą ėmęs siuntinėti 1 000 egzempliorių „Lietuvos“ dienraščio ir po kelis šimtus egzempliorių įvairių Amerikos lietuvių leidžiamų laikraščių. Karo ligoninėms buvo sukomplektuotos bibliotekėlės iš 244 knygų kiekvienoje, o 1919 05 22 imta leisti laikraštį „Kariškių žodis“. Jau 1920 m. buvo suformuluoti kultūros ir švietimo tikslai, svarbiausiais iš jų laikant šiuos: „a) stengtis, kad kariuomenėje neliktų nė vieno analfabeto, b) duoti kareiviams bendrą, platų, visapusį kultūrinį bei pilietinį išsilavinimą, c) objektyviai atsakyti į visus kareiviams rūpimus klausimus ir tuo būdu užkirsti kelią kariuomenę ardančiai <...> agitacijai; tam <...> būtina reikalinga <...> bendras kultūrinis la-

¹ Kuizinas S. Kariuomenės švietimo darbas pirmame Nepriklausomybės dešimtmetyje//Mūsų žinybas, 1928, Nr. 45.

² Ten pat, p. 584.

vinimas³. Į Literatūros skyriaus propagandos sekciją įstojo savanoriais eiliniai: dainininkai Kipras Petrauskas (1885–1968) ir Antanas Sodeika (1890–1979), kompozitorius Stasys Šimkus (1887–1943), poetas Kazys Binkis (1893–1942), karo valdininkais: rašytoja ir kalbininkė Sofija Kymantaitė-Čiurlionienė (1886–1958), psichologas Jonas Vabalas-Gudaitis (1881–1955), talkininkavo tuometinis švietimo ministras Kazys Bizauskas (1892–1941), važinėjo į frontus ir skaitė paskaitas kariams: pedagogas Antanas Vokietaitis (1877–1950), rašytojai Vincas Krėvė-Mickevičius (1882–1954), kanauninkas Juozas Tumas-Vaižgantas (1869–1933), matematikas Zigmas Žemaitis (1884–1969) ir daugelis kitų.

Kariuomenės vadas gen. Silvestras Žukauskas (1860–1937) 1920 03 01 įsakyme Nr. 255 rašė: „1) Visose kariuomenės dalyse užsiėmimų metu įsteigti kareiviams vienai valandai mokyklą mokymui skaityti, rašyti ir bendro lavinimo. Mokymasis visiems priverstinas. 2) Įsteigti kareivių knygynėlius [bibliotekas – *A. A., R. K.-M.*]⁴. 1920 05 01 įsakymu Nr. 316 krašto apsaugos ministras minėtą įsakymą papildė: „Turime eiti prie to, kad mūsų kariuomenėje neliktų nei vieno analfabeto <...>. Kurioj kuopoj dar neįtaisyta mokykla, <...> ten ją tuojau įtaisyti“⁵. Kariuomenės vadovybė, aišku, reikalavo ir raportų apie šio įsakymo vykdymą. Archyvinėse bylose jų gausu. Pateikiame vieną, gana panašų savo turiniu bei optimizmu į kitus: „Telšiai, 4 rugpjūčio. 1920. Generalinis Štabas. Literatūros skyrius. Kultūros ir švietimo Sekcijai. Iš Telšių komendantūros. PRANEŠIMAS.

Susikūrus naujai komisijai, kareiviai greitai laiku prasilavinio ir dabartiniame laike gerokai pramoko rašyti, o savo pavardes pasirašo kuo geriausiai <...>. Švietimo Pirmininkas (J. Vitkus). Sekretorius (K. Petkevičius)“⁶.

1920 m. lėšos iš valstybės biudžeto karių švietimo ir kultūros reikalams dar nebuvo numatytos, bet jau buvo renkamos įvairiais būdais: rengiant labdaros vakarus, koncertus, paskaitas, pinigais ir knygomis rėmė „Kareivių prietelių draugija“, Amerikos lietuviai. Kauno kino teatrų savininkai sekmadieniais organizuodavo nemokamą seansą kariams. Su 50% nuolaida ar net veltui laikraščių ir žurnalų redakcijos siūsdavo savo leidinius kariuomenės dalims.

³ Ten pat, p. 585.

⁴ Ten pat, p. 585.

⁵ Ten pat, p. 586.

⁶ LCVA. F. 929, ap. 6, b. 14, l. 11.

Kariuomenės dalyse buvo paskirti karininkai, atsakingi už kultūros ir švietimo darbą. Vien 1920–1921 m. įvyko 3 jų suvažiavimai. Jau pirmajame, vykusiam 1920 03 09, nutarta, kad „kariuomenės kultūros ir švietimo darbą reikia varyti per: 1) kareivių mokyklas; 2) kareivių klubus su skaityklomis ir bibliotekomis ir 3) sportą, gegužines, ekskursijas“⁷. Taip pat nutarta, kad: „1) kiekvienos dalies vadas turi rūpintis švietimu ir siekti, kad jo dalyje neliktų analfabetų; 2) kiekvienas apsišvietęs kariškis turi prisidėti prie švietimo“⁸.

Suvažiavimuose pranešimus skaitė: S. Čiurlionienė-Kymanaitė – apie patriotizmo auklėjimą, Karolis Dineika (1898–1980) – apie sportinį darbą, kpt. Vladas Braziulevičius (1894–1972) – apie teatro ir kino vaidmenį kariuomenės auklėjime, kpt. Juozas Urbšys (1896–1991) – apie paskaitas ir bibliotekų darbą kariuomenėje, kpt. Jonas Martynas Laurinaitis (1894–1966) – apie kariuomenės dalių laikraščių leidimą, istorikas Petras Klimas (1891–1969) – apie Lietuvos valstybės įkūrimą, kan. Juozas Tumas-Vaižgantas – apie lietuvių kultūrą, teisininkas Petras Leonas (1864–1938) – apie valstybės teoriją, psichologas J. Vabalas-Gudaitis – apie nepriklausomybės jausmą, prof. Vaclovas Biržiška (1887–1956) – apie liaudies universitetus Skandinavijoje ir jų patirties taikymą kariuomenėje.

Buvo sudaryta komisija kareivių mokyklų mokymo programai parengti: J. Vabalas-Gudaitis, Antanas Vireliūnas, Antanas Vokietaitis, inž. J. Sluoksnaitis.

Minėtoji komisija programą parengė. Po to ji dar buvo taisoma, pildoma. 1926 m. programa buvo jau galutinai nusistovėjusi. Štai lietuvių kalbos programa naujokams kareiviams (analfabetams) numatė tokių klausimų nagrinėjimą:

„*Skaitymas ir rašymas*. Abėcėlė. Raidžių rašymas. Žodžių sudarymas iš atskirų raidžių (pratimai). Žodžių rašymas. Skaitymo pratimai. Lengvo turinio pasakų, liaudies dainų, straipsnelių aiškinamasis skaitymas ir atpasakojimas. Sakinių rašymas ir nurašinėjimas iš knygos. Aiškinamasis ir patikrinamasis lengvo turinio diktantas. Lietuvos himnas (atmintinai). Laisvas skaitymas.

Gramatika. Garsai ir raidės. Didžiųjų ir mažųjų raidžių vartojimas. Balsiai, priebalsiai, dvibalsiai. Nosinės raidės ir jų vartoji-

⁷ Kuizinas S. Kariuomenės...,

⁸ Ten pat, p. 587.

mas. Skiemuo, priegaidė, kirtis. Žodžių kėlimas iš vienos eilutės kiton. Žodis ir jo sudėtis. Sakinys“⁹.

O seniems kareiviams per lietuvių kalbos pamokas buvo numatytos temos:

„*Skaitymas*. Sunkesnių straipsnelių skaitymai ir jų nagrinėjimai.

Mūsų rašytojai ir visuomenės veikėjai: S. Daukantas, Valančius, J. Basanavičius, V. Kudirka, Maironis, Tumas, Žemaitė ir kt., jų raštai ir darbai (trumpai).

Gramatika. Bendrai: daiktavardžiai, būdvardžiai, skaitvardžiai, įvardžiai, veiksmažodžiai,rieveksmiai, prielinksniai, jungtukai, jaus-tukai, šauktukai.

Sintaksė. Sakinys ir jo dalys. Sakinių skirtumai (sudėtiniai sa-kiniai). Skirtukai.

Rašymas. Nurašinėjimas sunkesnių dalykų. Aiškinamasis ir patikrinamasis diktantas. Savo gimtinės aprašymas. Žinomų įvairių dainų, mįslių surašymas. Laiškų rašymas“¹⁰.

O lietuvių kalbos programos *Temos būtiniems pasikalbėjimams* buvo tokios:

1. Lietuvių kalba, jos senumas, gražumas.
2. Spaudos uždraudimas ir jos atgavimas.
3. Skaitymo ir rašymo reikšmė kario ir piliečio gyvenime.
4. Kurias knygas ir kaip jas reikia skaityti.
5. Lietuvių dainos“¹¹.

Beje, tiek mokant lietuvių kalbos, tiek kitų dalykų, būtiniems pasikalbėjimams skirtas labai didelis dėmesys:

„Ši programa numato dar ir būtinus pasikalbėjimus tais klau-simais, kurių programoj nėra, bet apie kuriuos reikia turėti bendrą supratimą. Pasikalbėjimai turi būti <...> traktuojami labai rimtai“¹².

Lietuvių kalbos mokymui programa rekomendavo naudoti Es-maičio – Stasio Matjošaičio (1877–1949) „Sakalėlį“, Jono Murkos (1889–1945) „Vaikų darbymečiai“, Rygiškių Jono – Jono Jablons-kio (1860–1930) „Lietuvių kalbos gramatiką“, skaitymui siūlė nau-dotis Maironio – Jono Mačiulio (1862–1932) „Pavasario balsais“,

⁹ LCVA. F. 929, ap. 6, b. 93, l. 80.

¹⁰ Ten pat, l. 80–81.

¹¹ Ten pat, l. 81.

¹² Ten pat, l. 85.

Prano Vaičiaičio (1876–1901) „Raštais“. Pedagogui kaip pagalbinė literatūra rekomenduotos Mykolo Biržiškos (1882–1962) „Mūsų raštų istorija“ ir „Lietuvių dainų literatūros istorijos“ I dalis.

Kitas mokomasis dalykas, kurio buvo mokomi į kariuomenę atėję analfabetai ar mažai raštingi, buvo aritmetika. Čia naujokams buvo numatytos tokios temos:

„*Skaičiai*. Skaitmuo. Veiksmai su pirmosios dešimties skaičiais. Žodžiu ir raštu tiesioginis ir atvirkščias skaičiavimas lig 20. Ženkilai „+“ ir „-“. Dėstymas ir imstymas lig 10. Žodžiu ir raštu įvairūs dėstymo ir imstymo uždaviniai lig 100. Ženkilai „x“ ir „:“. Dauginimo lentelė (mintinai). Žodžiu ir raštu dalyba nuo 1 ligi 100. Žodžiu ir raštu įvairūs dauginimo ir dalybos uždaviniai nuo 1 ligi 100“¹³.

Seniems kareiviams aritmetikos mokymą numatyta tęsti taip:

„Veiksmai su skaičiais ligi 1 000. Veiksmai su skaičiais visokio didumo. Normalis dėstymo, imstymo, dauginimo ir dalybos patikrinimas.

Uždaviniai. Trumpas supažindinimas su paprastomis ir dešimtainėmis trupmenomis. Metriški matai ir saikai. Laiko matas. Kalendorius“¹⁴.

O vadovėliais aritmetikai mokyti geriausiais laikyti Juozo Damijonaičio (1871–1926) „Aritmetikos uždavinynas“ (I ir II dalys). Kaip būtina mokymo priemonė nurodyti skaitytuvai.

Trečias mokomasis dalykas kareivių mokyklose buvo Lietuvos istorija. *Naujokams* buvo skirtos tokios temos:

„Lietuvos kariuomenės istorija nuo 1917 m. ligi šių dienų. Trumpa dalies istorija. Lietuvos gyvenimas ligi kunigaikščių. Tikyba. Gyvenimo sutvarkymas. Lietuvos kunigaikščių ir didžiųjų kunigaikščių gadinė. Liublino unija. Vilniaus praradimas ir atvadavimas. Klaidos atvadavimas“¹⁵.

O *seniems kareiviams* programa papildyta šiomis temomis:

„Valstybės padalinimas. 1831 m. ir 1863 m. sukilimai, prancūzmetis. Lietuvos knygos. Didysis Europos karas ir Lietuva. Lietuvos nepriklausomybės atgavimas“¹⁶.

¹³ Ten pat, I. 82.

¹⁴ Ten pat, I. 82.

¹⁵ Ten pat, I. 83.

¹⁶ Ten pat, I. 83.

O *temos būtiniems pasikalbėjimams* buvo tokios:

1. Tautos atsiradimas.
2. Valstybių rūšys (monarchija, respublika).
3. Bolševizmas.
4. Lietuvos konstitucija.
5. Lietuvių tauta senovėje.
6. Senovės lietuvių šventės, papročiai, visuomenė ir politinė tvarka¹⁷.

Istorijai mokyti rekomenduota naudotis Antano Alekno (1872–1930) „Lietuvos istorijos pradžiamokslu“, Mykolo Biržiškos to paties pavadinimo vadovėliu, majoro Petro Tarasenos (1892–1962) knygomis „Lietuvių kovos dėl nepriklausomybės“ ir „Kareivis – Lietuvos gynėjas“.

Ketvirtas ir paskutinis mokomasis dalykas kareiviams buvo *krašto pažinimas ir geografija*. *Naujokams* buvo numatytos temos:

„Lietuva ir jos sienos. Pasaulio dalys. Lietuvos žemėlapiai. Mokymas žemėlapy surasti: pasaulio dalis, didžiausius miestus, upes, kalnus, miškus, pelkes, geležinkelius ir jūrą; parodyti mūsų kaimynus ir jų sostines; parodyti laikinąsias Lietuvos sienas ir lenkų pagrobtą Lietuvos kraštą“¹⁸.

O *seniems kareiviams* temos papildytos šitaip:

„Lietuvos paviršius, Lietuvos gyventojai. Vandens ir sausumų keliai. Žemėlapių masteliai. Saulės šiluma. Vėjai, vandens srovė. Išėjo anksčiau kurso kartojimas“¹⁹.

O *temos būtiniems pasikalbėjimams* buvo tokios:

1. Tvanų ir ledų gdynės padarai Lietuvoje.
2. Geografiška Lietuvos padėtis.
3. Lietuvos pramonė ir prekyba.
4. Lietuvos miškai.
5. Lietuvos piliakalniai, alkakalniai ir milžinkapiai²⁰.

Šiam kursui rekomenduoti vadovėliai: Petro Klimo „Lietuvos geografijs“, tokio paties pavadinimo Mykolo Biržiškos vadovėlio I dalis, Antano Vireliūno „Krašto mokslo vadovėlis“, Pelikso Šinkūno (1890–1971) ir A. Vireliūno „Vandens ir vėjo galybės“, P. Tarasenos „Gimtoji senovė“. Kaip vaizdinės mokymo priemonės rekomen-

¹⁷ Ten pat, l. 83.

¹⁸ Ten pat, l. 84.

¹⁹ Ten pat, l. 84.

²⁰ Ten pat, l. 84.

duoti Povilo Matulionio (1860–1932) ir A. Vireliūno Lietuvos žemėlapiai, gaublys.

Programos sudarytojai suprato, kad „analfabetizmas mūsų kariuomenėj yra laikina nelaimė. Jis ne tik neduoda padaryti iš piliečio sąmoningą karį, bet ir labai trukdo kareivio kariškąjį mokymą. Su ta nelaime esame priversti kovoti kiek tik galime“²¹. Kadangi nagrinėjamu laikotarpiu į kariuomenę šaukti Lietuvos jaunuoliai yra gimę XX a. I dešimtmetyje ir galėjo mokytis tik carinės Rusijos okupacijos ar I pasaulinio karo sąlygomis, tai net ir lankiusiems to meto valdines mokyklas, mažai teko mokytis lietuvių kalbos, nekalbant jau apie Lietuvos istorijos mokymąsi. Tad neatsitiktinai lietuvių kalbos programoje pateikti pagrindiniai tuometinėje pradinėje mokykloje nagrinėti klausimai, o programos paaiškinimuose pabrėžta, kad „lietuvių kalbos mokant, reikia daugiausia kreipti dėmesio ne į gramatikos kalimą, bet į kalbos praktiškąjį mokėjimą ir jos vertinimą“²². Ypač pastarajam klausimui turėjo padėti aukščiau nurodyti būtinieji pasikalbėjimai. Labai didelis dėmesys kreiptas ir į istorijos mokymą pabrėžiant, kad „istorijos turi būti taip mokoma, kad kareivis nejučiomis gėrėtusi Lietuvos praeitimi ir dabartimi ir taptų patriotas; kad jaustų skirtumą tarp nepriklausomybės ir priklausomybės; šiuo tarpu ypatingai aiškinti Lietuvos istoriškus santykius su Lenkija“²³.

Programoje atsispindi tuometinės, iš Vakarų Europos ir JAV atėjusios pedagoginės idėjos apie mokymo ryšius su realiu gyvenimu, tarpdalykinė integracija. Ypač ji ryški tarp lietuvių kalbos ir istorijos, istorijos ir krašto pažinimo bei mokant geografijos. Praktinį integracinį ryšį su gyvenimu stebime ir aritmetikos programoje, kuri turėjo supažindinti kareivį maždaug su tuometinės pradžios mokyklos I–II skyriuose nagrinėta medžiaga:

„Aritmetikos mokslas turi kareivį išdirbti sugebėjimą nors šiek tiek pažinti tobulesnį skaičiavimą ir duoti supratimą apie metrišką sistemą“²⁴. Beje, metrinė matų sistema Lietuvoje įvesta tik atkūrus Nepriklausomybę, iki tol vartota rusiškoji matų sistema, tad ir čia kariuomenė ištiesė pagalbos ranką tą sistemą perimti turėjusiai visuomenei.

²¹ Ten pat, l. 85.

²² Ten pat, l. 85.

²³ Ten pat, l. 85.

²⁴ Ten pat, l. 85.

1921 07 15 buvo atidaryti 2 mėnesių kareivių mokyklų mokytojų kursai. Jų klausytojai – kariai su ne mažesniu kaip gimnazijos 4 klasių išsilavinimu. Kadangi 1921–1922 m. kovos už Nepriklausomybę jau buvo aprimę, imtasi darbo „iš peties“. O kad jo imtis reikėjo, liudija Jono Laucevičiaus (apie 1888–1958) straipsnio²⁵ duomenimis paremta lentelė (1 lentelė).

1 lentelė. 1922 m. šaukimo Lietuvos kariuomenės naujokų išsilavinimas (%)

Tautybė Išsilavinimas	Lietuviai	Žydai	Lenkai	Rusai	Latviai	Vokiečiai	Gudai
Visiški analfabetai	24,70	14,27	41,42	15,24	20,00	18,28	50,00
Pusiau analfabetai	12,79	8,22	14,92	12,38	10,00	10,95	18,18
Mokantys skaityti ir rašyti savamoksaliai	31,22	37,90	19,03	28,25	36,37	28,47	18,18
Lankę ar baigę pradžios mokyklą	23,11	27,17	16,42	35,56	33,63	33,57	13,64
Turintys aukštesnį už pradinį išsilavinimą	8,18	12,44	8,11	8,59	-	8,73	-

Matome, kad mažiausiai išsilavinusiųjų (analfabetų ir pusiau analfabetų) grupėje dominavo gudai ir lenkai, ne ką geresnė buvo ir lietuvių padėtis. Tai nestebina, nes būtent šių trijų tautybių Lietuvos gyventojai iki 1915 m. beveik neturėjo mokyklų gimtąja kalba, nors

²⁵ Laucevičius J. 1922 m. naujokų išsilavinimas//Mūsų žinynas, 1924, Nr. 17.

spaudos draudimą 1904 m. panaikinus, privačių lietuviškų pradžios mokyklų ir buvo šiek tiek įkurta (Kauno gub. – „Saulės“, Suvalkų gub. – „Žiburio“, Vilniaus gub. – „Ryto“, Latvijoje – „Žvaigždės“ draugijų), bet ne tiek, kad jose būtų galėję mokytis visi ar net dauguma lietuvių vaikų²⁶.

Daug šiais klausimais rašė karininkas Vytautas Steponaitis. Antai 1926 m.²⁷ jis fiksuoja tokią padėtį (2 lentelė):

2 lentelė. Lietuvos kariuomenės naujokų, analfabetų ir mokančių tik skaityti, pasiskirstymas 1922–1926 m. (%)

Tautybė	1922	1923	1924	1925	1926	Vyrų gyventojų surašymo duomenys
Lietuviai	40,19	37,50	33,80	41,11	38,04	30,86
Žydai	22,49	29,23	22,33	25,06	28,79	24,60
Lenkai	56,34	64,41	56,25	73,40	56,42	31,15
Rusai	27,62	36,52	30,56	47,15	46,39	51,26
Vokiečiai	29,23	27,67	19,21	41,38	31,91	27,01
Latviai	30,00	21,74	31,82	28,00	19,23	19,99
Gudai	68,18	30,00	10,00	33,33	–	39,03
Visoje kariuomenėje	38,78	37,12	33,01	41,15	37,99	30,71

Lentelės duomenys rodo gana liūdną sveikiausių, stipriausių jaunų vyrų – kareivių raštingumo vaizdą tuometinėje Lietuvos kariuomenėje. Ypač didelis naujokų lenkų neraštingumas ir jis labai skiriasi nuo bendro šios tautybės Lietuvos gyventojų vyrų neraštingumo. Tai nestebina – šie naujokai buvo iš vargingiausių, nutautėjusių, neišsilavinusių sluoksnių. Tuo tarpu tarp tikraisiais lenkais save

²⁶ Ažubalis A. Matematika lietuviškoje mokykloje (XIX a. pr. – 1940 m.). V., 1997.

²⁷ Steponaitis V. 1926 m. šaukimų naujokų išsilavinimas//Mūsų žinynas, 1927, Nr. 36.

laikiusių buvo dauguma Lietuvos bajorų, kurių išsilavinimas buvo aukštesnis. Lenkia statistinių vyrų neraštingumą ir naujokai lietuviai, 1923, 1925 ir 1926 m. – žydai, 1922, 1923 ir 1925 m. – vokiečiai, beveik visais metais, išskyrus 1926 m., – latviai, 1922 m. – gudai.

Tad nors naujokai 1926 m. buvo tie, kurie jau galėjo po 1915 m. pasimokyti įsteigtose mokyklose lietuvių ir kt. kalbomis, lentelės duomenys liudija, kad sveikiausi, stipriausi jauni vyrai – kareiviai lietuviai, žydai ir lenkai, raštingumo lygiu dar atsiliko nuo bendro atitinkamos tautybės vyrų lygio. Ypač didelis naujokų lenkų analfabetizmas; jis labai skyrėsi nuo bendro šios tautybės Lietuvos gyven-tojų vyrų analfabetizmo.

Apie analfabetų mokymą visos kariuomenės mastu spaudoje jokių suvestinių rasti nepavyko, tačiau L. Lyno straipsnyje²⁸ pavyko aptikti tokio mokymo rezultatus viename V DLK Kęstučio pėstinin-kų pulke (3 lentelė).

3 lentelė. Naujokų mokymo V DLK Kęstučio pėstininkų pulke
1926 m. rezultatai (%)

Raštingumo lygis	Prieš mokymą	Po mokymo
Nemokėjo lietuviškai nei skaityti, nei rašyti	55,00	22,00
Mokėjo lietuviškai tik skaityti	13,00	17,00
Mokėjo lietuviškai skaityti ir rašyti (be mokyklos lankymo)	15,00	44,00

Ši pažanga padaryta skiriant 1 val. bendrajam lavinimui per dieną. Čia dar pastebėtina, kad fiksuoti nemokantys lietuviškai skai-tyti ir rašyti, taigi kitomis kalbomis (žydų, lenkų, rusų ar kt.) jie galė-jo mokėti. Beje, radome duomenų apie tai, jog iš tautinių mažumų organizacijų atitinkamų tautybių Lietuvos kariuomenės karių švieti-mu rūpinosi tik žydai ir gudai. Gudų batalione aktyviai veikė kultū-ros ir švietimo komisija. Žydų tautos taryba 1921 m. Aukštosios Pa-nemunės įguloje įsteigė kariams žydams skaityklą. Ir kariuomenės

²⁸ Lynas L. Pėstininkų analfabetizmas // Kardas, 1927, Nr. 7–8, p. 109–110.

vadovybė nuolat atsižvelgdavo į tai, kad kariuomenėje tarnavo ne tik lietuviai, tad skaitykloms ir bibliotekoms knygas pirkdavo bei periodinę spaudą prenumeruodavo ir kitomis kalbomis (žydų, vokiečių, rusų ir kt.), rekomendavo nelaikyti bibliotekose knygų, skatinančių tautinę neapykantą, pvz., kun. Justino Pranaičio (1861–1917) „Krikščionys žydų talmude“ (liet. leid. 1912) ir kitų²⁹.

Grįžtant prie analfabetų mokymo rezultatų, tai šiek tiek duomenų pavyko aptikti archyvuose. Antai 1926 m. spalio mėn. 14 d. II DLK Algirdo pėstininkų pulko kareivių mokymo rezultatus tikrino mjr. V. Steponaitis. Tikrinimo rezultatai užfiksuoti aktu ir pateikti lentelėje (4 lentelė)³⁰.

4 lentelė. II DLK Algirdo pėstininkų pulko kareivių mokymo rezultatai 1926 m.

Į pulką priimta analfabetų	Patikrintas analfabetų skaičius	Iš jų išmoko		Patikrintas tik skaityti mokėjusių skaičius	Iš jų išmoko rašyti
		tik skaityti	skaityti ir rašyti		
122	97	4	58	21	19

Pastebėta, kad į patikrinimą neatvykę gulėjo ligoninėje ar buvo kur nors komandiruoti.

Panašiai mokomosios baterijos vadas praneša, kad iš 1926 m. priimtų į tarnybą 8 analfabetų 5 išmoko skaityti ir rašyti, o iš 9 mokančių tik skaityti visi išmoko rašyti. Pastebima, kad 3 analfabetai tokiais ir liko, nes jų intelektualinė būklė prasta³¹. Tai nestebina, nes juk kariuomenėje negalėjo atsirasti pedagogų, galinčių sėkmingai dirbti su protiškai atsilikusiais asmenimis, nes pirmoji pagalbinė mokykla tokiems vaikams buvo įkurta Kaune 1931 m.

1926 m. paskelbtas apibendrinantis straipsnis. Jame rašoma, kad Lietuvos karaliaus Mindaugo pulke, „kuris 1925.V gavęs analfabetų 27%, atsargon paleido tik 5,4%, 1925.XI – analfabetų

²⁹ Kuizinas S. Kariuomenės švietimo darbas pirmame Nepriklausomybės dešimtmety//Mūsų žinynas, 1928, Nr. 45.

³⁰ LCVA. F. 929, ap. 6, b. 79, l. 54.

³¹ Ten pat, l. 61.

34%, paleidžiant liko tik 5,2%³², o „analfabetais lieka tie kareiviai, kurie ar sirgo, ar buvo <...> komandiruotėse, ar dalių vadų pranešimais jie buvo: „ne pilnai intelektualiai išsivystę ir psichiniai nesveiki žmonės“³³. Tame pačiame straipsnyje pažymėta, kad per 1926 m. kariuomenėje buvo perskaityta 460 paskaitų, organizuotos 48 ekskursijos, Kaune veikęs plk. lt. V. Braziulevičiaus vadovaujamas karių teatras parengė 8 spektaklius, kas šeštadienį rengė įvairius karių vakarus. Provincijas lankė ir šis teatras, ir valstybės teatro trupė. Per 1926 m. visos kariuomenės mastu organizuoti 376 spektakliai ir vakarai. Kai kuriose vietose veikė savos saviveiklinės trupės, kino teatrai. Kai kur pasiekdavo 20 pavadinimų laikraščiai, daugumą jų redakcijos siuntė veltui. Veikė 45 karių bibliotekos, per metus joms nupirktą apie 2 000 leidinių. Kariuomenė pasireiškė ir kaip sportinio sąjūdžio organizavimo Lietuvoje pradininkė. Tad teisingas K. Abaravičius (1896–1950), akcentavęs tai, kad kariuomenė tuo metu labai padėjo šviesti Lietuvą: „Paleistieji grįžta atgal į kaimus ir miestelius, nešdami į įvairių Lietuvos kampelių gyvenimą naujų bruožų, nes tarnavimas kariuomenėje padaro tam tikros įtakos jų pasaulėžiūrai, sielai ir kūnui“³⁴.

Kriptonimu K. pasirašytame straipsnyje rašoma apie 1928 01 31 įvykusį IV kariuomenės švietimo vadovų suvažiavimą, kuriame konstatuota, kad „švietimo reikalai kariuomenėje gerėja, vis mažiau išeina iš kariuomenės beraščių ir, reikia džiaugtis, pati kariuomenė jų jau mažiau gauna“³⁵. Iš tiesų vis daugiau vaikų nuo 1918 m. ėmė lankyti pradžios mokyklas, o to meto Lietuvos mokyklos istorijos tyrėjai konstatuoja gana aukštą mokymo lygį jose³⁶.

Radome duomenų, kad Lietuva po I pasaulinio karo su dideliu analfabetų karių skaičiumi nebuvo išimtis. Kriptonimu B. pasirašęs autorius nurodė, kad su panašiomis problemomis susidūrė ir kitos Europos šalys, kurių ir kultūrinė praeitis, ir tuometinė būklė buvo geresnė. Antai Čekoslovakija 1925 m. išmokė rašto 5 130 kareivių analfabetų. Prancūzijoje tuo laikotarpiu jų kasmet būdavo apie 15–20%, Lenkijoje – 70–80%, o Rusijoje – net 90–95%. Visur teko skirti dideles pinigų sumas analfabetizmui kariuomenėje įveikti³⁷.

³² Kareivių švietimas 1926 m.//Mūsų žinynas, 1927, Nr. 9, p. 332.

³³ Ten pat, p. 358-359.

³⁴ Abaravičius K. Švietimo reikalu//Kardas, 1926, Nr. 2, p. 23.

³⁵ K. Kariuomenės švietimo vadovų suvažiavimas//Kardas, 1928, Nr. 4–5, p. 80.

³⁶ Ažubalis A. Matematika lietuviškoje mokykloje (XIX a. pr. – 1940 m.). V., 1997.

³⁷ Kareivių švietimas//Kardas, 1926, Nr. 21–22, p. 332.

Būtina pastebėti, jog kariuomenės vadovybė greitai reaguodavo į naujų žiniasklaidos šaltinių pritaikymą kareivių išsilavinimui ir kultūros lygiui kelti. Antai 1926 m. Lietuvoje įrengus radijo stotį ir pradėjus radijo transliacijas, kariuomenės dalyse imta įsigyti radijo imtuvus ir kareiviams laisvu nuo tarnybos laiku organizuotas radijo laidų klausymasis. Vadovybė tai skatino ir reikalavo ataskaitų apie šią darbo sritį. 1928 m. archyvinėse bylose yra gausybė dalių raportų apie radijo naudojimą kareivių švietimui ir kultūros lygio kėlimui. Štai vienas jų, atsiųstas I Didžiojo Lietuvos etmono kunigaikščio Jonušo Radvilos husarų pulko vado (1928 03 21, Nr. 9928):

„Karo Mokslo Valdybos Viršininkui

Atsakydamas į raštą 47340 nr. iš š. m. kovo mėn. 13 dienos, pranešu:

1. Man pavestame pulke yra radio imtuvas.
2. Yra vienas, pastatytas pulko kareivių klūbe.
3. Radio imtuvas lempinis.
4. Per jį girdimos visos Europos stotys.
5. Prieš sovietų Rusijos propagandą vedama kontrolė ir Rusijos paskaitų neklausoma.
6. Reikėtų dar įvesti visuose eskadronuose ir komandose.
7. Esamas pulke aparatas kainavo 900 litų“ [kalba netaisyta –

A. A., R. K.–M.]³⁸.

Kultūros švietimo sekcija didelį darbą atliko ir dar vienoje srityje – sporto propagavime. Čia kariuomenė irgi grojo „pirmuoju smuiku“, sportinis gyvenimas tada visuomenėje irgi buvo vos užgimęs. Bet tai būtų jau atskirų tyrimų objektas.

³⁸ LCVA. F. 929, ap. 6, b. 101, l. 457.

IŠVADOS

1. Jaunos Lietuvos kariuomenės vadovybė, apimus kovoms dėl Nepriklausomybės įtvirtinimo, suvokdama karių išsilavinimo svarbą tiek kariuomenei, tiek visuomenei, taip pat ir tai, kad caro ir kaiserio okupacijų laiku švietimas apskritai ir ypač gimtosiomis kalbomis buvo prastai išplėtotas, organizavo bendrąjį karių išsilavinimą keliantį mokymą tarnybos metu.

2. Per palyginus trumpą laiką aukščiau minėto mokymo baruose pasiekta ženklių rezultatų, taip prisidedant prie Lietuvos gyventojų raštingumo ir bendro kultūros lygio kėlimo.

3. Į kareivių ir kultūros lygio kėlimo darbą kariuomenės švietimo organizatoriai sugebėjo įtraukti stipriausias to meto negausias inteligentijos pajėgas.

4. Operatyviai buvo naudojamos visos naujos žiniasklaidos priemonės (nauji žurnalai, laikraščiai, kinas, radijas), meno kūriniai (grožinė literatūra, meniniai kino filmai, teatro spektakliai, koncertai).

Įteikta 2003-06-12

RÉSUMÉ

Le relèvement du niveau d'instruction et culturel des soldats de l'armée lituanienne

Maître de conférence

Dr. Algirdas Ažubalis,

Rolanda Kazlauskaitė-Markelienė

Académie militaire de Lituanie du général Jonas Žemaitis

Recouvrant son indépendance après avoir été dirigée presque 123 ans par la Russie tsariste et l'Allemagne du kaiser, la Lituanie était en retard dans le domaine éducatif par rapport aux autres pays. Après des luttes pour la consolidation de l'indépendance, la direction de l'armée a commencé à apporter une grande attention à la formation générale des soldats. Les soldats entraient servir dans l'armée analphabètes et ils en ressortaient en sachant lire et écrire. Cela a augmenté le niveau d'instruction de toute la société. Lorsque des soldats plus instruits ont commencé à entrer dans l'armée, on a accordé plus d'attention au relèvement de leur niveau culturel.

LIETUVOS KARIUOMENĖS KŪRĖJŲ SAVANORIŲ SAJUNGA IR JOS VAIDMUO VIDAUS POLITIKOJE 1927–1940 METAIS

Aušra Jurevičiūtė

(Vytauto Didžiojo karo muziejus)

Terminologijos problemos

Lietuvos kariuomenės kūrėjų savanorių sąjungos tyrimas ir jos vaidmens atskleidimas Lietuvos vidaus politikos kontekste kelia terminologijos problemą: kokia tai organizacija – buvusių karių, karinė-visuomeninė, paramilitarinė? Toks klausimas iškyla ne tik mums, bet ir kitų valstybių istorikams, nagrinėjantiems panašias organizacijas. Manytume, kad LKKSS reiktų vadinti buvusių karių organizacija. Šio mūsų teiginio pagrįstumui įrodyti pasiremsime Tarptautinėmis konvencijomis ir karo teise, kurios nusako šio termino esmę bei kitų šalių, kuriose buvo tokios organizacijos, pavyzdžiu. Problemos esmė – kas tie buvę kariai-kombatantai arba jų organizacijos. Tarptautinių žodžių žodyne pateikiamas toks žodžio kombatantas (pranc. combattant – kovotojas) paaiškinimas – buvęs reguliariosios kariuomenės, partizanų ar pasipriešinimo judėjimo dalinių kareivis, ginklo bičiulis¹. Kiek platesnį šio žodžio aiškinimą pateikia 1985 metais išleistas Tarptautinių žodžių žodynas. Kombatantai – (pranc. combattants – kautynių dalyviai), asmenys, įeinantys į kariaujančios valstybės ginkluotųjų pajėgų sudėtį, dalyvaujantys kariniuose veiksmuose, išskyrus kar. žurnalistus, juristus, intendantus, med. darbuotojus, aptarnaujančią personalą². Abiejų žodynų pateiktas aiškinimas neprieštarauja vienas kitam, bet papildo ir praplečia žodžio kombatantas prasmę. Šis terminas po I pasaulinio karo buvo pradėtas vartoti norint įvardinti buvusius karius ir jų organizacijas, kurios ypač gausiai tuo metu kūrėsi Vokietijoje, Italijoje, Austrijoje, Prancūzijoje, JAV ir kitose valstybėse, dalyvavusiose karo veiksmuose. Kombatanto juridinį statusą apibrėžia tarptautinė karo teisė ir tarptautinės konvencijos: 1899 m. liepos 29 d. ir 1907 m. spalio 18 d. Hagos bei tas

¹ Vaitkevičiūtė V. Tarptautinių žodžių žodynas. Vilnius, 1999, P. 635 (Toliau: Vaitkevičiūtė V.)

² Tarptautinių žodžių žodynas. Vilnius, 1985, P. 253 (Toliau: Tarptautinių...)

pačias nuostatas patvirtinanti 1949 m. rugpjūčio 12 d. Ženevos konvencija ir 1977 m. birželio 8 d. priimti papildomi protokolai: 1949 m. Ženevos konvencijų Papildomas protokolas dėl tarptautinių ginkluotų konfliktų aukų apsaugos (I protokolas) bei 1949 m. Ženevos konvencijų Papildomas protokolas dėl netarptautinių ginkluotų konfliktų aukų apsaugos (II protokolas).

1993 m. liepos 7 d. Lietuvos Respublikos vyriausybė priėmė potvarkį dėl prisijungimo prie keturių Ženevos konvencijų dėl karo aukų apsaugos. Šios konvencijos Lietuvoje įsigaliojo 1997 m. balandžio 3 d. Buvo pradėtos ir Papildomų protokolų ratifikavimo procedūros. Lietuvos Respublikos Seimas 2000 m. gegužės 2 d. priėmė Ženevos konvencijų ir Papildomų protokolų ratifikavimo įstatymą³. Prie Ženevoje 1929 m. liepos 27 d. pasirašytos Konvencijos dėl elgimosi su karo belaisviais ir Konvencijos sužeistųjų ir ligonių būviui kariaujančiose kariuomenėse pagerinti, sudarytos Ženevoje tuo pačiu metu kaip aukščiau minėtoji, 1939 m. gruodžio 14 ir 21 d. buvo prisijungusi tarpukario Lietuva. Tarptautinės karo teisės požiūriu kombatantai – tai asmenys, kurie karo veiksmų metu yra ginkluotųjų pajėgų nariai, aktyviai ir tiesiogiai dalyvauja kariniuose veiksmuose⁴. Šiai kategorijai asmenų priskiriami ne tik reguliariosios kariuomenės kareiviai, bet ir nereguliariųjų karinių formuočių nariai. Pirmajai kombatantų grupei priklauso ne tik reguliariosios kariuomenės kariai, bet ir savanorių bei milicijos pajėgos, kurios yra įtrauktos į kariuomenės sudėtį. Antrąją nereguliariosios kariuomenės grupę sudaro organizuotos kariuomenės palaikymo pajėgos, partizanai ir sukilėliai bei masiniai liaudies judėjimai. Abiejų grupių asmenys patekę į nelaisvę laikomi karo belaisviais⁵.

Terminą „buvęs karys“ arba „kombatantas“ autorė taiko ne tik asmenims, kurie dalyvauja ginkluotoje kovoje, bet ir tiems, kurie kažkada dalyvavo kovose dėl Lietuvos Nepriklausomybės. Todėl Lietuvos kariuomenės kūrėjų savanorių sąjunga yra buvusių karių, susibūrusių pagal įstojimo į kariuomenę būdą savo noru, organizacija. Šis būdas buvo numatytas 1918 m. gruodžio 29 d. įstatymu „Pašaukimas savanorių į krašto apsaugą“⁶. Dabar esančioje negausioje isto-

³ 1949 m. rugpjūčio 12 d. Ženevos konvencijų papildomas protokolas dėl tarptautinių ginkluotų konfliktų aukų apsaugos (I protokolas) // Valstybės žinios, 2000, Nr. 63–1909.

⁴ Ten pat, III dalis. Kariavimo metodai ir priemonės kombatantų ir karo belaisvių statusas. II skyrius. Kombatantų ir karo belaisvių statusas. 43 ir 44 straipsniai.

⁵ Ten pat, II skyrius. Kombatantų ir karo belaisvių statusas. 45 skyrius.

⁶ Lietuvos valstybės žinios, 1918.XII.29, Nr.1–3. ir 1–4.

riografijoje ši organizacija vadinama karine-visuomenine arba paramilitarine. Manytume, kad karinės-visuomeninės organizacijos statusas LKKSS netinka, nes jokia karine veikla ji neužsiėmė. Karine-visuomenine organizacija galėtume pavadinti Šaulių sąjungą, nes ji turėjo karinių tikslų ir sukuriantą struktūrą bei karininkų vadovavimą būriams. LKKSS sudarė buvę savanoriai kūrėjai, kuriuos bendrinio pavadinimu būtų galima laikyti buvusiais kariais, kurie pagal tam tikrą požymį sukuria savo organizaciją. Paramilitarinės organizacijos statusas irgi netinka apibrėžiant LKKSS. V. Vaitkevičiūtės žodyne priešdėlis para- (prie, šalia, už (ko nors) – sudurtinių tarptautinių žodžių pirmasis dėmuo, reiškiantis jų buvimą šalia ko nors, ne visiškai atitikimą⁷, o Tarptautinių – para...(gr. para – prie, šalia, nuo), pirmoji sudurtinių žodžių dalis, rodanti jų buvimą šalia ko nors, nukrypimą nuo ko nors, kokį nors sutrikimą⁸. Mūsų atveju ši sąjunga nėra paramilitarinė, nes neturi požymio būti prie ko nors. Pavyzdžiui, prie Krašto apsaugos ministerijos; tačiau tokio priklausomumo nebuvo. LKKSS buvo visiškai savarankiška organizacija, veikianti pagal įstatus ir registruota remiantis įstatymu apie draugijas, priimtu 1919 m. spalio 10 d. ir naujai priimtu 1936 m. vasario 1 d.⁹ 1919 m. įstatyme rašoma, kad „1. Draugija (sąjunga, partija ir kt.) – yra susivienijimas kuopon kelių asmenų, pristaciusių kokį nors aiškų bendro darbo tikslą ir, tam tikslui atsiekti, sutartinai, tam tikrais įstatais, dirbančių“.¹⁰

Karinės organizacijos, remiantis 1936 m. Karinės tarnybos įstatymu, buvo dvi: Šaulių sąjunga¹¹, pagal Steigiamojo Seimo 1921 m. liepos 7 d. priimtą įstatymą, ir Lietuvos karininkų Ramovė¹². Šiame įstatyme netgi neminimas žodis „visuomeninė“, o kalbama tik kaip apie karines organizacijas. Galima paminėti ir Karo mokslo draugiją, kuri taip pat buvo karinė organizacija, veikusi 1923–1933 m., o po to įtraukta į Lietuvos karininkų ramovės organizaciją, bei Karo invalidams šelpti komitetą. Visos šios karinės organizacijos buvo pavaldžios krašto apsaugos ministrui arba kariuomenės vadui.

⁷ Vaitkevičiūtė V., P. 245.

⁸ Tarptautinių..., P. 363.

⁹ Lietuvos valstybės teisės aktai (1918.II.16 –1940.VI.15), Vilnius, 1996, P. 256–262. (Toliau: Lietuvos valstybės...)

¹⁰ Ten pat, P. 256.

¹¹ Lietuvos valstybės... P. 988.

¹² Ten pat, P. 992.

Remiantis aukščiau išdėstytais tarptautinės teisės aktais ir Lietuvos Respublikos įstatymais, Lietuvos kariuomenės kūrėjų savanorių sąjungą vadinsime buvusių karių organizacija. Tokių organizacijų tarpukario Lietuvoje buvo ir daugiau. Tai Lietuvos kariuomenės atsargos karininkų sąjunga, Kariuomenės pirmūnų sąjunga, Žydų karių, dalyvavusių Lietuvos Nepriklausomybės atvadavime, sąjunga, Lietuvos karo invalidų sąjunga, Lietuvos laisvės kovų invalidų draugija, Vytauto Didžiojo universiteto atsargos karininkų korporacija „Ramonė“, Ekonominė Lietuvos universiteto studentų karių sąjunga ir su kai kuriomis išlygomis Kariams ligoniams globoti komitetas bei Kunigaikštienės Birutės karininkų šeimų moterų draugija. Mūsų pateiktas terminologijos problemos sprendimas nėra baigtinis. Mokslininkų diskusija būtų labai naudinga galutiniams terminams nustatyti.

Šaltiniai ir literatūra

Lietuvos kariuomenės kūrėjų savanorių sąjungos veiklai nagrinėti buvo daugiausia naudotasi šaltiniais, kuriuos galima suskirstyti į keturias grupes.

1. Reikšmingiausi yra archyvinai dokumentai, saugomi Lietuvos valstybės centriniame archyve: Lietuvos kariuomenės kūrėjų savanorių sąjungos Centro valdybos¹³ ir atskirų skyrių¹⁴ fonduose. Nors sąjunga įsikūrė 1927 m., tačiau gausiausiame Centro valdybos fonde yra ir dokumentų, datuotų 1926 m. rugsėjo–gruodžio mėn., nes tuo metu jau dirbo organizaciniai sąjungos steigimo komitetai. Buvo pasinaudota ir Vidaus reikalų ministerijos Spaudos ir draugijų skyriaus fondais¹⁵ bei „Geležinio vilko“ sąjungos bylomis¹⁶, kai kuriais Vytauto Didžiojo universiteto dokumentais¹⁷.

2. Publikuoti šaltiniai – Lietuvos valstybės teisė aktai

¹³ Lietuvos kariuomenės kūrėjų savanorių sąjungos Centro valdybos bylos. 1926–1940. // LCVA, F.560, Ap. 1, B.1–274.

¹⁴ Lietuvos kariuomenės kūrėjų savanorių sąjungos Tauragės skyriaus bylos. 1926–1940 m. // LCVA, F. 1495, Ap. 1, B. 1–20; Panevėžio skyriaus bylos. 1927–1940 m. // LCVA, F. 1391, Ap. 1, B. 1–13; Zarasų skyriaus bylos. 1927–1938 m. // LCVA, F. 1117, Ap. 1, B. 1–6.

¹⁵ Vidaus reikalų ministerijos Spaudos ir draugijų skyrius. // LCVA, F. 377 ir Vidaus reikalų ministerijos Kauno miesto ir apskrities Spaudos ir draugijų skyrius 1936–1940. F. 402.

¹⁶ „Geležinio vilko“ sąjunga. // LCVA, F. 394, Ap. 1 ir F.563. Ap.2.

¹⁷ Vytauto Didžiojo universitetas // LCVA, F. 631, Ap. 2, 12, 13.

(1918.II.16. – 1940.VI.15.) ir Lietuvos valstybės žinios 1919–1940. Galima paminėti Augustino Povilaičio, Valstybės Saugumo departamento direktoriaus pranešimą, kuris pavadinimu „Neramios dienos“ buvo išleistas 1996 metais Kaune¹⁸. Jame pateikti faktai apie visus ruoštus perversmus tarpukario Lietuvoje.

3. Įvairi periodika. Straipsnyje daugiausia naudojamės laikraščiais: „Lietuvos aidas“, „Lietuvos žinios“, „Tautos valia“, „Tėvų žemė“ ir jos priedas „Savanoris kūrėjas“, „XX amžius“, „Laikas“, „Vilniaus balsas“ ir žurnalais – „Karo žinynas“, „Karo archyvas“, „Karys“, „Trimitas“, „Kardas“.

4. Atsiminimai, kurie buvo publikuoti, tačiau tai subjektyvūs šaltiniai ir atspindi ne visą organizacijos veiklą, o tik atskirus įvykius ar epizodus.

Straipsniui svarbiausi ir vertingiausi LKKSS archyvo fondai. Tik jų dėka galima tyrinėti Savanorių sąjungos veiklą. Didelis išlikusių bylų skaičius ir jose esantys dokumentai, kurie atspindi kiekvienų metų CV ir skyrių veiklą, leidžia daryti prielaidą, kad tai pakankamai objektybūs ir informatyvūs šaltiniai. Kiti archyvo fondai tik papildo atskirus sąjungos veiklos periodus ir padeda susidaryti bendrą vaizdą apie tuo metu priimamus valdžios sprendimus ir jų vykdymą. Yra ir nepublikuotos memuaristikos, kaip Jurgio Dragūnevičiaus atsiminimų nuotrupų, užrašytų gyvenant JAV ir dabar saugomų VD karo muziejuje.

Literatūra apie LKKSS – labai menka. Ją galima skirstyti taip pat į keturias dalis: prieškario, išeivijos, sovietmečio ir atkurtos Lietuvos. 1929 metais Lietuvos kariuomenės savanorių sąjungos Centro valdyba išleido knygą „Savanoris 1918–1920“¹⁹. Didžiąją knygos dalį sudaro kūrėjų savanorių sąjungos narių atsiminimai, kurie nagrinėjamai temai nėra tokie svarbūs. Ypač vertinga leidinio pabaigoje publikuota medžiaga, apimanti sąjungos kūrimosi ir pirmųjų metų veiklą. Pateikiami skyrių valdybų sąrašai ir jų darbų ataskaitos.

Išeivijoje atskirų darbų neparašyta. Užuominų apie LKKSS veiklą galima aptikti tik žurnale „Karys“ ir laikraščiuose „Draugas“, „Tėviškės žiburiai“ ir kt. Ten randamos žinios labai fragmentiškos. Tą patį galima pasakyti ir apie įvairių autorių knygose randamus

¹⁸ Povilaitis A. Neramios dienos. Kaunas, 1996. (Toliau: Povilaitis A.)

¹⁹ Savanoris 1918–1920. Lietuvos kariuomenės kūrėjų savanorių knyga. Kaunas, 1929. (Toliau: Savanoris 1918–1920.)

faktus. Išskirti galima tik V. Statkaus knygą „Lietuvos ginkluotosios pajėgos 1918–1940“²⁰, kurioje šiai organizacijai skiriamas puslapis.

Sovietmečiu apie tokią organizaciją, kokia buvo vadinama LKKSS, knygų ir straipsnių niekas nerašė. Galima aptikti jos paminėjimų E. Dirvelės knygoje „Klasių kova Lietuvoje 1926 m.“²¹, Venco Kapsuko knygoje „Buržuazinė Lietuva“²², Andriaus Bulotos opuse „Nuo baltojo žirgo iki svastikos“²³. Gero žodžio apie savanorius šiuose darbuose nerandame. Jie vadinami fašistais arba buržuaziniais nacionalistais. Manome, kad nereikėtų ir tikėtis kitokio vertinimo sovietinėje istoriografijoje. Savanoriai buvo ta žmonių grupė, kurią vieną pirmųjų įrašė į suimamų, tremiamų ir persekiojamų sąrašą²⁴.

Dabartinėje istoriografijoje nerasime monografijų ar išsamių straipsnių, atspindinčių ir analizuojančių ilgametę Savanorių sąjungos veiklą. 1997 m. „Karo archyvo“ XIV tome buvo atspausdintas Gintauto Surgailio straipsnis „Karinės-visuomeninės organizacijos Lietuvoje 1918–1940“²⁵. Tarp kitų organizacijų yra aprašyta ir Lietuvos kariuomenės kūrėjų savanorių sąjunga. Straipsnyje pateikti pagrindiniai faktai, apimantys chronologines sąjungos egzistavimo ribas 1927–1940 metais. LKKSS kūrimąsi aprašė ir Aušra Jurevičiūtė 2000 metais²⁶. Straipsnyje nagrinėjami 1926 m. rugsėjo–gruodžio mėnesių įvykiai ir Gruodžio 17 d. perversmo išvakarėse besikurianti Savanorių sąjunga.

Tarpukario vidaus politikai nagrinėti naudojamos bendro pobūdžio knygos, išleistos prieškario Lietuvoje, išeivijoje ir dabartiniu metu. Pirmiausia reikia paminėti dvi knygas, kurios buvo skirtos dviem Nepriklausomos Lietuvos dešimtmečiams: pirmajam dešimtmečiui²⁷ ir dvidešimtmečiui²⁸. Įdomios faktinės medžiagos 1926–1927 m. įvykiams atskleisti randame knygoje apie Mykolą Sleževičių²⁹ bei mo-

²⁰ Statkus V. Lietuvos ginkluotosios pajėgos 1918–1940 m. Chicago, 1986.

²¹ Dirvelė E. Klasių kova Lietuvoje 1926 metais. Vilnius, 1961. (Toliau: Dirvelė E.)

²² Kapsukas V. Buržuazinė Lietuva. Vilnius, 1961. (Toliau: Kapsukas V.)

²³ Bulota V. Nuo baltojo žirgo iki svastikos. Vilnius, 1962. (Bulota V.)

²⁴ Lietuvos gyventojų genocidas. I tomas. 1939–1941. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras. Vilnius, 1999.

²⁵ Surgailis G. Karinės-visuomeninės organizacijos Lietuvoje 1918–1940 // Karo archyvas XIV tomas. Lietuvos Respublikos krašto apsaugos ministerija, 1997. (Toliau: Surgailis G.)

²⁶ Jurevičiūtė A. Lietuvos kariuomenės kūrėjų savanorių sąjungos kūrimasis // Karo archyvas XVI tomas, LR krašto apsaugos ministerija, 2000. (Toliau: Jurevičiūtė A.)

²⁷ Pirmas Nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis 1918–1928. Kaunas, 1990. (Toliau: Pirmas Nepriklausomos...)

²⁸ Lietuva 1918–1938. Kaunas, 1990.

²⁹ Būtėnas J., Mackevičius M. Mykolas Sleževičius advokatas ir politikas. Vilnius, 1995. (Toliau: Būtėnas J.)

nografijoje apie Prezidentą Kazį Grinių³⁰. Visą nagrinėjamos temos laikotarpį apima Stasio Kuzminsko atsiminimų ir apmąstymų knyga³¹. Autorius buvo tų įvykių liudininkas, todėl pateikta nuomonė ir samprotavimai yra įdomūs ir vertingi.

Apžvelgus turtingus archyvinius dokumentus ir negausią istoriografiją, šiuo straipsniu siekiama tokių tikslų: 1. pabandyti spręsti terminologijos problemą; 2. supažindinti su buvusių karių organizacijos LKKSS struktūra ir tikslais; 3. atskleisti įvairiapusę sąjungos veiklą ir parodyti, kiek ir kokiose srityse LKKSS sprendimai darė įtaką vidaus politikai; 4. supažindinti su LKKSS narių veikla opozicijoje; 5. iškelti asmeninės kūrėjų savanorių iniciatyvos svarbą sprendžiant valstybei svarbius klausimus.

Organizacijos kūrimasis Lietuvos Respublikos parlamentarizmo sąlygose

Rinkimus į III Seimą krikščioniškasis blokas – Krikščionių demokratų, Darbo federacijos ir Ūkininkų sąjunga – pralaimėjo. Jos gavo tik 30 mandatų iš 85, o turėjo 40 iš 78³². Daugumą Seime sudarė valstiečiai liaudininkai ir socialdemokratai. Nors priimant svarbius sprendimus šios daugumos nebeužtekdavo ir reikdavo blokuotis su tautinėmis mažumomis – žydais, lenkais ar vokiečiais. Naujasis Seimas susirinko birželio 2 d., o birželio 7 d. buvo išrinktas naujas Respublikos Prezidentas dr. Kazys Grinius. Jis tuojau pavedė Mykolui Sleževičiui suformuoti vyriausybę.

Naujoji M. Sleževičiaus vyriausybė buvo sudaroma iš Seime daugumą gavusių partijų: valstiečių liaudininkų ir socialdemokratų. Tautininkai, gavę tris vietas Seime, nesutiko įeiti į vyriausybę, nors Ministras pirmininkas juos ir kvietė. Naujoje vyriausybėje socdemai gavo du ministrų portfelius – vidaus reikalų ir švietimo. M. Sleževičiaus ministrų kabinetas turėjo vieną esminę silpnybę, socialdemokratai buvo sutikę dirbti joje tik laikinai – vos 6 mėnesius. Savanoris kūrėjas gen. št. plk. lt. Kazys Škirpa, pagal partinę priklausomybę – valstietis liaudininkas, rašė: „tai reiškė, kad jiems ne tiek rūpėjo krašto valdymas, kiek savo partinės nekaltybės išsaugojimas bei populiaru-

³⁰ Ilgūnas G. Kazys Grinius. Vilnius, 2000. (Toliau: Ilgūnas G.)

³¹ Kuzminskas S. Atsiminimai ir svarstymai. Vilnius, 1992. (Toliau: Kuzminskas S.)

³² Pirmas Nepriklausomos..., P. 136.

mo darbininkijos sluoksniuose išlaikymas.³³ Ministras pirmininkas buvo nepatenkintas savo patrnerių neryžtingumu, bet kaip demokratas turėjo skaitytis su Seimo rinkimų rezultatais. M. Sleževičius ramino save ir partijos kolegas, jog po 6 mėnesių, jei socdemai pasitrauks, bus galima vyriausybę pertvarkyti ir įtraukti į ją tautininkus bei rikdemiškų partijų atstovus.

Koalicinės vyriausybės darbai ir Seimo priimami įstatymai kėlė opozicijos, kurią daugiausia sudarė krikdemiškos partijos, nepasitenkinimą. Valstiečiai liaudininkai ypač sparčiai ėmėsi įgyvendinti demokratines laisves. Skubiai, be paruoštų administracinių potvarkių, buvo panaikinta karo padėtis, atšaukti susirinkimų ir spaudos laisvę varžantys įstatymai, paskelbta amnestija, pradėta ruošti policijos ir kariuomenės reforma bei programa atskirti Valstybę nuo Bažnyčios, o visame krašte organizuojamas laisvamanių judėjimas. Spartūs demokratiniai pertvarkymai atvėrė duris ir atrišo rankas visiems, kurie norėjo naudotis suteiktomis laisvėmis kaip išmanė, nevengiant aštros kritikos valdančiajai daugumai. Ne tik krikščioniškoji opozicija, bet ir komunistai turėjo plačią dirvą destruktiviai veiklai. Vincas Kapsukas apie to meto komunistų veiklą rašė: „Savo padėčiai pagerinti darbininkai skelbia streikus. Kaune vyksta kelios dešimtys streikų.“³⁴ Socdemų organizuojamuose streikuose ir mitinguose vis dažniau vadovavimą perimdavo komunistų partija. O socialdemokratas Vincas Čepinskis per kelis mėnesius „Pochodnios“ draugijai leido „pagal demarkacijos liniją įsteigti 60 lenkiškų mokyklų, t. y. daugiau negu iki tol jų buvo atidaryta per visus aštuonerius Nepriklausomybės metus.“³⁵ Dosnus buvo ministras ir kitiems: žydams jis leido įsteigti aukštesniąją komercijos mokyklą, keletą vidurinių mokyklų ir žydų operos studiją, Lietuvos stačiatikių vyskupijos tarybai – organizuoti dvejų metų kursus kandidatams į stačiatikių kunigus parengti³⁶. Opozicija šiuos vyriausybės veiksmus aiškino ne kaip kultūrinės autonomijos palaikymą, o privilegijų teikimu³⁷, protegavimu, žodžiu, – ant-
raja polonizacija³⁸. Tokie veiksmai ypač piktino, kai tuo metu Vilniuje lenkai varė nežabotą lietuvių lenkinimo politiką. Tuo metu opozi-

³³ Būtėnas J. P. 195.

³⁴ Kapsukas V. P. 44.

³⁵ Kokia turi būti mokykla // Lietuvos žinios, 1926 m. lapkričio 22 d.

³⁶ Švietimo ministro įsakymas // Ten pat, 1926 m. lapkričio 19 d., gruodžio 4 d.

³⁷ Bistras L. Privilegijų politika // Rytas, 1926 m. spalio 27 d.

³⁸ Gira L. Antroji Lietuvos polonizacija // Ten pat, 1926 m. spalio 15 d.

cijoje atsidūrę krikdemai savo veiklą suprato kaip „besąlyginę griau-
namųjų jėgų subūrimo sąvoką.“³⁹ „Mes arba niekas“ – taip krikde-
miškojo bloko atstovų buvimą opozicijoje apibūdina amžininkas, vals-
tietis liaudininkas Stasys Kuzminskas⁴⁰. Krikdemas Juozas Purickis
III Seimo laikotarpį vadina liberališkąja era, kai „<...> kova dėl pa-
saulėžiūros, susimaišiusi su politine kova, visiškai suskaldė lietuvių
tautą.“⁴¹

Tokioje sudėtingoje politinėje situacijoje prasidėjo Savanorių
sąjungos kūrimosi procesas. Nors pati idėja kurti sąjungą gimė anks-
čiau, dar 1925 m., minint Didžiojo Vilniaus Seimo 20 metų sukak-
tį⁴². O 1926 m. balandžio mėn. 22 d. Šaulių sąjungos žurnale „Trimi-
tas“ buvo atspausdintas straipsnelis „Savanorio laiškas“, kurio auto-
rius siūlė vėl savanoriams susiorganizuoti, prisiminti savo pasišventi-
mus ir perduoti juos jaunajai kartai, nes visuomenėje kyla reikalas
vėl ginti Lietuvą prieš naujus lenkų puolimus ir vaduoti Vilnių⁴³. Rug-
sėjo 5 d. vienu metu trijose vietose – Kaune, Šakiuose ir Joniškėlyje
– įvyko savanorių susirinkimai, kuriuose nuspręsta kurti sąjungą. Į
iniciatyvinės grupės pasitarimą Kaune susirinko 61 savanoris ir nuta-
rė, kad „<...> yra reikalinga atskira savanorių organizacija dėl eko-
nominių, istorinių bei tautinių motyvų, kad toji organizacija turi ap-
imti visą Lietuvos plotą ir kartu sujungti visus savanorius ir kad to-
kios organizacijos centras turi būti Lietuvos sostinėj su atskirais sky-
riais provincijoje.“⁴⁴ Buvo sudaryta 7 narių komisija įstatams rengti.
Ją sudarė: pirmininkas Vladas Girštautas, pavaduotojas Jurgis Kiau-
nis, sekretorius Mykolas Lazauskas, nariai – plk. Petras Bizokas, Liu-
das Vailionis, Karolis Dineika, kandidatas Vincas Girskis⁴⁵. Jie turė-
jo per dvi savaites susisiekti su Šakių ir Joniškėlio savanoriais ir kar-
tu parengti įstatų projektą. Tą pačią rugsėjo 5 dieną savanoriai Anta-
nas Šukys, Vincas Jurgila, Antanas Kibirkštis ir Kazys Matulevičius,
jau nuo vasaros brandinę mintį kurti sąjungą, sušaukė Šakių savano-
rių suvažiavimą, pavadinę jį „Pirmuoju Lietuvos kariuomenės sava-
norių suvažiavimu“. Atvyko 100 savanorių, kurie išrinko organizaci-

³⁹ Kuzminskas S. P.84.

⁴⁰ Ten pat, P. 85.

⁴¹ 10 metų Nepriklausomos Lietuvos. /Vygandas- Purickis J. // Vasario 16 d. Kaunas, 1928.

⁴² Savanoris 1918–1920, P. 197.

⁴³ Savanorio laiškas // Trimitas, 1925, Nr. 15, P. 487.

⁴⁴ Protokolas savanorių iniciatyvinės grupės pasitarimo, įvykusio 1926 m. rugsėjo 5 d. // LCVA. F. 560, Ap. 1, B. 103, L. 37.

⁴⁵ Ten pat.

nį komitetą, į kurį įėjo plk. Vincas Grigaliūnas-Glovackis, plk. ltn. Pranas Kaunas, Leonas Račiūnas, Kazys Matulevičius ir Vincas Jurgila⁴⁶. Šiam komitetui buvo pavesta suorganizuoti visos Lietuvos savanorius ir sušaukti suvažiavimą Kaune. Įstatų projektui parengti šakiečiai sudarė tokią komisiją: Antanas Šukys, Vincas Jurgila, Jonas Krikštolaitis, Antanas Kavaliauskas ir Pranas Špakauskas. Joniškėlyje tuo metu susirinko 400 Lietuvos Vasaros rytų partizanų ir savanorių, kurie taip pat pritarė sąjungos kūrimo idėjai. Bendri sąjungos kūrimo darbai prasidėjo rugsėjo 9 d., kada buvo sušauktas Kauno ir Šakių organizacinių komitetų posėdis. Jame buvo nutarta skubiai kurti skyrius kitose apskrityse, kad būtų spėta sušaukti visuotinį savanorių suvažiavimą Kariuomenės dieną, lapkričio 23-ąją. Apie sąjungos kūrimą buvo paskelbta laikraščiuose, ir procesas prasidėjo: rugsėjo 15 d. buvo įsteigti Kėdainių, rugsėjo 26 d. – Panevėžio, rugsėjo 27 d. – Šaulių, spalio 3 d. – Raseinių, spalio 10 d. – Vilkaviškio, spalio 17 d. – Rokiškio ir Marijampolės, spalio 31 d. – Tauragės, spalio 31 – Trakų, lapkričio 1 d. – Kretingos, lapkričio 5 d. – Telšių, lapkričio 7 d. – Ukmergės ir Seinų, lapkričio 10 d. – Utenos skyriai⁴⁷. Per du mėnesius buvo įsteigta 17 sąjungos skyrių, išsibarsčiusių po visą Lietuvą. Toks spartus savanorių organizacinis darbas sukėlė nemažą rezonansą spaudoje ir visuomenėje. Jau rugsėjo 25–26 d. pasirodė pirmieji straipsniai valstiečių liaudininkų laikraštyje „Lietuvos žinios“ apie besiorganizuojančius savanorius: „Kas yra tas savanorių globėjas p. Glovackis“ ir „Kortas atidengus“⁴⁸. Pastarajame buvo rašoma, kad „<...> Lietuva – ne Italija ir savanoriai krikdėmų politikos nevykdys“⁴⁹. Nuo valstiečių liaudininkų neatsiliko ir socialdemokratai. Jų laikraštis „Socialdemokratas“ rašė: „<...> krikščionys demokratai, bandydami įtraukti į partijų kovą pačią kariuomenę <...> gavo atlyžti <...> klerikalų protas ima skubotai ieškoti sau naujų talkininkų, burti jėgas. Ta prasme ir kaipo vieną paskutiniųjų reakcijos bandymų tenka įvertinti jų dabar iškeltą obalsį organizuoti savanorius“⁵⁰. Tą faktą, kad krikdėmai organizuoja savanorius netiesiogiai patvirtina ir sąjungos kūrimo iniciatyviniuose suvažiavimuose daly-

⁴⁶ Savanoris 1918–1920, P. 200.

⁴⁷ Ten pat, P. 219–241.

⁴⁸ Kas tas savanorių globėjas p. Glovackis. // Lietuvos žinios, 1926 m. rugsėjo 25 d. Nr. 220 ir Kortas atidengus // Ten pat, 1926 m. rugsėjo 26 d. Nr. 221.

⁴⁹ Ten pat.

⁵⁰ Reakcija ruošiasi atakingai kovai // Socialdemokratas, 1926 m. rugsėjo 30 d. Nr. 39.

vausiųjų sąrašai. Beveik be išimties visuose savanorių suvažiavimuose dalyvavo krikdemiškiųjų partijų ar organizacijų nariai, kai kuriuose – net ir Seimo atstovai. Pavyzdžiu galėtų būti Šakių ir Panevėžio steigiamieji suvažiavimai. Šakiuose dalyvavo Lietuvos katalikų moterų draugijos atstovė, Lietuvos ūkininkų sąjungos narys A. Duoba, „Pavasario“ sąjungos atstovas, Lietuvos darbo federacijos narys Jonas Mačiulaitis ir kt.⁵¹, o Panevėžyje – „<...> pašalintas iš kariuomenės plk. Pranas Tamašauskas, burmistras Tadas Chodakauskas, krikdemių vardu – kun. Razočka, Ūkininkų sąjungos – kun. Grodys ir kiti, „Pavasarininkų“ ir „Ateitininkų“ vardu – Grigailiūnas“⁵². Abiem suvažiavimams pirmininkavo plk. lt. V. Grigaliūnas-Glovackis, kurį spauda taip aštriai puolė ir ne be reikalo. Jis buvo vienas Lietuvos kariuomenės kūrėjų ir aktyvus savanorių sąjungos organizatorius bei naujojo laikraščio „Tautos valia“ redaktorius. Reikia pripažinti, kad organizaciniame sąjungos darbe plk. lt. V. Grigaliūnas-Glovackis nuveikė daug. Beveik visi steigiamieji suvažiavimai provincijoje vyko jam pirmininkaujant ar bent dalyvaujant. Tai buvo ne vien jo iniciatyva, bet ir organizacinio komiteto sprendimas. Kadangi politinė situacija buvo pakankamai įtempta ir savanorių susirinkimuose prasidėdavo politinių debatų ir nesutarimų, buvo nuspręsta iš centro į provinciją siųsti po vieną atstovą sąjungos tikslams aiškinti. Savanorių sąjungos tikslus nubrėžė „Tautos valios“ pirmojo numerio vedamasis. Jame buvo rašoma, kad „Bolševikiškieji „darbininkų atstovai“, visokios profsąjungos ir komječekos [komunistų kuopelės – A. J.] ruošia tėvynei kruviną galą. Pilsudskis vėl taikosi smogti peiliu Lietuvos nepriklausomybei. <...> Senosios gvardijos darbai nenu-dirbti. Dėl to ji šiandien telkiasi krūvon, steigia Savanorių sąjungą, kad savoje šeimoje apsvarščius, kas reikia daryti. Savanorių širdys nujaučia Tėvynei gresiantį pavojų. Kyla Lietuvos milžinų gvardija. Vyrs į vyrą, šimtų šimtai telkiasi jie savo sąjungon. Skersai kelio jiems gali stoti tik tie, kam Lietuvos gerovė ir laisvė nerūpi“⁵³. Krikščionių demokratų paramą steigiant Savanorių sąjungą parodo ir Darbo federacijos frakcijos Seime pateiktas įstatymo projektas dėl buvusiems savanoriams leidimo nemokamai važiuoti Lietuvos geležinkeliais, jei

⁵¹ Skyrių protokolų nuorašai. Šakių steigiamojo suvažiavimo protokolas 1926 m. rugsėjo 5 d. // LCVA. F. 560, Ap. 1 B. 2, L. 47.

⁵² Ten pat, Panevėžio apskrities steigiamojo savanorių suvažiavimo, įvykusio 1926 m. rugsėjo 26 d., protokolas. L. 45.

⁵³ Senoji gvardija // Tautos valia, 1926 m. spalio 23 d. Nr. 1.

jie važiuos organizacijos reikalu. Prie projekto buvo pridėtas raštas, kuris nusakė įstatymo svarbumą, nes „<...> iš oro ir viduje priešai rengia Lietuvos Nepriklausomybės mirtį <...>. Nepaprastu greitu- mu savanoriai susibūrė į organizuotas eiles, kad budėti <...> Tėvy- nės laisvės sargyboje“⁵⁴. Laikraštis „Socialdemokratas“ aštriai kriti- kavo savanorių kuriamą organizaciją ir vadino ją fašistine, remiamą ne tik „susibankrutijusio kademų [krikdemų – A.J.] bloko“, bet ir tautininkų. Tautininkų valdybos narys advokatas Liudas Noreika Ra- seiniuos 1926 m. rugsėjo 19 d. per savo paskaitą pareiškė, kad gresia bolševizmo pavojus, o jam pašalinti, kaip ir Italijoje, reikia suorgani- zuoti sveiką elementą ir nebūtinai į fašistų organizaciją. Laikraštis mano, kad gal ta organizacija yra kademų proteguojami savanorių būriai⁵⁵. Panašias žinias randame ir Politinės policijos agento ltn. Petro Biržio (slapyvardis Rytas) pranešimuose. Viename jų rašoma, kad „Lietuvos fašistų organizatoriai [M. Krupavičius, L. Bistras, P. Kar- velis, A. Endziulaistis, Z. Starkus, A. Stulginskis ir kiti⁵⁶ – A. J.] dabar visą dėmesį nukreipė į savanorius ir studentus, savanorių orga- nizavimą ir prisisavinimą. Visi savanoriai skaito „Rytą“. Jie daro su- važiavimus, organizuojasi ir ketina siųsti į savo savanorių seimą. Tas seimas būsiąs sprendėjas Lietuvos likimo. <...> Jų fašistų užduotis suprovokuoti savanorių seimo pusėn ir taipogi paimiti su savimi stu- dentiją, kurioje yra didelis nuošimtis tautininkų ir ateitininkų, <...> reikalui esant jie [studentija – A. J.] susivieniję su būsimu sa- vanorių seimu padarytų fašistinį perversmą Lietuvoje ir paimtų val- džią nuo dabartinių ministrų“⁵⁷. Įvairūs šaltiniai leidžia daryti prie- laidą, kad Savanorių sąjunga buvo kuriama ne tik įstatuose numaty- tiems tikslams pasiekti, bet ir kaip opozicijos atrama perimant val- džią.

Besikurianti Savanorių sąjunga skelbėsi esanti apolitinė, bet jos sprendimai ir darbai rodė ką kita. Organizacinio komiteto Cen- tro valdyba aštriai reaguodavo į kiekvieną komunistų išsišokimą bei vyriausybės priimamus sprendimus, kurie, jų manymu, kenkė Lietu- vos nepriklausomybei. 1926 m. lapkričio 7 d. Kaune įvyko savanorių organizacinį komitetą atstovų suvažiavimas, kuriame dalyvavo 41

⁵⁴ Vedamasis // Ten pat, 1926 m. lapkričio 10 d. Nr. 3, P. 4.

⁵⁵ Fašistai nori praryti Lietuvą // Socialdemokratas, 1926 m. spalio 14 d. Nr. 41.

⁵⁶ Fašistinis judėjimas kariuomenėje. 1926 m. rugpjūčio–gruodžio mėn. // LCVA. F. 378, Ap. 5, B. 1040, L. 17.

⁵⁷ Iš kariuomenės gyvenimo ir fašistų judėjimo. // Ten pat, L. 18.

atstovas iš Alytaus, Biržų ir Pasvalio, Kauno, Kėdainių, Marijampolės, Raseinių, Rokiškio, Seinų, Šakių, Šiaulių, Tauragės, Telšių, Trakų ir Vilkaviškio⁵⁸. Buvo išrinkti organizacinio komiteto Centro valdybos 7 nariai ir 3 kandidatai. Garbės nariu išrinktas A. Smetona. Suvažiavimas priėmė nutarimus dėl dabartinės padėties ir įpareigojo Centro valdybą parengti rezoliuciją vyriausybei. Lapkričio 11 d. rezoliucija buvo įteikta Ministrui pirmininkui ir spaudai. Ji skelbė: „Savanorių organizacinė CV, pildydama savanorių organizacinių komitetų suvažiavimo nutarimą, turi garbės atkreipti vyriausybės dėmesį į sekantį: <...> savanoriai negali nutylėti apie tuos liūdnius faktus, kurie pasireiškia dabartiniu metu Nepriklausomoje Lietuvoje. 1) Š. m. lapkričio 7 d. svetimas Lietuvai komunistinis gaivalas, tyčiodamasis iš mūsų tautos idealų, iškabino Kaune įvairiose vietose vėliavas, kurių kruvina fone įstatė Lenino, rusų ir visų tautų laisvės smaigėję, paveikslą. 2) Lietuvos vyriausybė, nepaisant persekiojimų ir uždarymų lietuvių mokyklų mūsų amžinų priešų lenkų okupuotoje Lietuvoje, atidaro ir remia lenkiškas mokyklas kai kur net tose vietose, kur atidarytoji lenkiška mokykla turi tikslo ne šviesti, bet ištautinti lietuviškai kalbančių šeimynų vaikus. Pažymėti reiškiniai kenkia lietuvių tautos dvasiai, Lietuvos nepriklausomybės ideologijai. Mes, savanorių atstovai, su širdgėla primename vyriausybei, kad tokie apsiereiškimai kraštui yra labai pavojingi, pražūtingi Lietuvos nepriklausomybei, dėl kurios savanoriai yra kovoję.“⁵⁹ Nesulaukę reakcijos į šią rezoliuciją, savanoriai ėmėsi kitokių veiksmų savo nepasitenkinimui išreikšti. Jie energingai įsijungė į studentų savanorių organizuojamą demonstraciją. Tuo metu universitete mokėsi nemažai savanorių, kurie buvo aktyvūs lapkričio 21 d. demonstracijos organizatoriai ir dalyviai. Tai plk.V. Grigaliūnas-Glovackis ir Jonas Karutis – dviejų Vyčio kryžiaus ordinų kavalieriai, mjr. Juozas Tomkus, mjr. Jonas Petraitis – Vyčio kryžiaus ordino kavalieriai, Antanas Koncė, Juozas Vaitkevičius, lttn. Antanas Rukša, lttn. Jonas Andriūnas, lttn. Algirdas Sliesoraitis – LKKSS CV įždininkas ir korporacijos „Neo Lithuania“ pirmininkas. Demonstraciją rengė studentai ateitininkai ir neolituaniai. Laikraščiai „Tautos valia“ ir „Rytas“ specialiais skelbimais kvietė žmones į šį politinį mitingą bei demonstraciją prieš vyriausybės vykdomą politiką. Lapkričio 21 d. demonstracijai leidimo studentai negavo. Po mitingo, Liaudies namuose, jie turėjo išsiskirs-

⁵⁸ Savanoris 1918–1920, P. 204.

⁵⁹ Ten pat.

tyti ir neiti į Karo muziejaus sodelį, kaip buvo planuota. Mitinguotojai šiam valdžios sprendimui pasipriešino ir iš senamiesčio nužygiavo Karo muziejaus link. Buvo iššauktos gausios raitosios ir pėsčiosios policijos pajėgos ir susidorota su demonstrantais. Tokie policijos veiksmai sukėlė didžiulį visuomenės nepasitenkinimą ir pasipiktinimą vyriausybės veiksmais. Lietuvos kariuomenės savanorių sąjungos organizacinio komiteto Centro valdyba sureagavo žaibiškai. Lapkričio 22 d. CV nariai: pirmininkas – ats. plk. lt. Antanas Zubrys, nariai – Kazys Matulevičius, A. Sliesoraitis, J. Elisonas, J. Kiaunis, Kazys Bieliūnas ir J. Pautienius – priėmė protestą, kuriame buvo rašoma: „<...> kuomet vyriausybė į savanorių protestą nerado reikalo atkreipti dėmesio, š. m. lapkričio 21 d. valstybiniai ir tautiniai nusistačiusioji Lietuvos universiteto studentija, kurios tarpe randasi daug karių – savanorių, mėgino dar kartą priminti vyriausybei ir visuomenei, kad panašūs reiškiniai yra žalingi ir pražūtingi mūsų nepriklausomybei – vyriausybė, paneigdama studentiją, kartu ir mūsų savanorių idealus, pavartojo niekur nepateisinamas brutalias pajėgas, smurtą ir išniekino mūsų tautos šventovę – Karo muziejų“⁶⁰. Studentų demonstracija buvo tartum visuomenės nuotaikų patikrininkas prieš orgnizuojamą Gruodžio 17 d. perversmą. Susidorojimas su demonstracija, kurioje dalyvavo ir studentai-savanoriai, besikuriančiai organizacijai buvo smarkus valdžios smūgis, o opozicijai – tik dar vienas pretekstas suaktyvinti savo veiklą. Savanoriai buvo ta jėga ir autoritetas, kuriuo pasitikėjo ir gerbė visuomenė. Gruodžio 17 d. perversmo organizatoriai Savanorių sąjungą vertino kaip stiprią karinę paramą vietose, jei prasidėtų pilietinis karas. Organizuojant ir įvykdant perversmą dalyvavo beveik vien karininkai savanoriai. Slaptąją karininkų sąjungos valdybą sudarė savanoriai kūrėjai: pirmininkas – gen. št. plk. Vladas Skorupskis, plk. Antanas Mačiūka (1939–1940 m. buvęs LKKSS pirmininkas), mjr. Ignas Slapšys, kpt. Juozas Matulevičius, kpt. Antanas Steponaitis. Kiekvienoje Kauno įgulos karinėje dalyje veikė trijulės perversmui organizuoti. Joms vadovavo karininkai, kūrę Lietuvos kariuomenę. Aktyvus perversmo dalyvis buvo DLK 2 pėstininkų pulko vadas plk. J. Petraitis⁶¹. Gruodžio 17 d. perversmas buvo organizuojamas buriant platų, opozicijai palankių, visuomenės grupių spektrą: karininkus – krikdemiškos ir tautininkiškos

⁶⁰Jurevičiūtė A. P.143.

⁶¹Iš kariuomenės gyvenimo ir fašistų judėjimo. 1936 m. rugpjūčio–gruodžio mėnuo // LCVA. F. 378, Ap. 10, B. 1040, L. 23.

pakraipos, studentus – neolitanus ir ateitininkus bei savanorius. Vienas iš perversmo organizatorių plk. V. Grigaliūnas-Glovackis savo atsiminimuose išėivijoje rašė, kad ruošiantis 1926 m. gruodžio 17 d. įvykiams, buvo sukurta visa Lietuva⁶². Tai buvo tiesa. Nes visoje Lietuvoje buvo sukurti savanorių sąjungos skyriai⁶³, Šaulių sąjunga buvo kovinės parengties⁶⁴, studentai demonstravo savo nepasitenkinimą vyriausybė.

Po perversmo praslinkus dviem dienoms, gruodžio 19 d. įvyko savanorių suvažiavimai Kaune, Marijampolėje, Seinuose, Telšiuose ir Vilkaviškyje. Susirinkimuose apskričių viršininkai aiškino savanoriams apie gruodžio 17 d. įvykius ir jų reikšmę valstybei. Džiaugsmingai buvo sutinkama žinia apie naujos vyriausybės suformavimą ir Prezidento išrinkimą. Savanoriai dėkojo Lietuvos karininkijai, apgynusiai nuo bolševikų ir lenkų pavojaus, ir žadėjo toliau stovėti Lietuvos nepriklausomybės sargyboje. Susirinkimas Kaune buvo ypatingas, nors savanorių susirinko nedaug ir buvo nutarta atidėti suvažiavimą, tačiau visi kažko laukė (tuo metu vyko Nepaprastoji Seimo sesija, kurioje buvo renkamas Prezidentas), o po kiek laiko atvyko karininkas ir pranešė, kad Seimas išrinko A. Smetoną Prezidentu⁶⁵. Entuziastingasis sąjungos kūrimo procesas buvo baigtas 1927 m. sausio 6–7 d., kai įvyko steigiamasis Savanorių sąjungos suvažiavimas. Jis pradėjo sudėtingą ir nelengvą sukurtos organizacijos įsitvirtinimo visuomenėje ir numatytų darbų įgyvendinimo etapą. Sąjungai ir jos nariams jis atnešė ne tik pasididžiavimą nuveiktais darbais, bet ne mažiau rūpesčių, nusivylimų dėl valdžios požiūrio į savanorius ir nesibaigiančios jų kovos dėl Vilniaus grąžinimo ir Klaipėdos problemos sprendimo. Netekus šių svarbių Lietuvai žemių, pabandyti politinėmis priemonėmis apginti tai, kas dar liko.

LKSS veiklos principai ir struktūra

Lietuvos savanorių kūrėjų sąjungos steigiamasis suvažiavimas, arba kongresas, dėl įvairių politinių įvykių buvo atidėliojamas nuo lapkričio 23 d. ir įvyko 1927 m. sausio 8–9 d. Kaune. Jame dalyvavo Prezidentas A. Smetona, mjr. Antanas Merkys, gen. lttn. Vladas Nage-

⁶²Jurevičiūtė A. P. 144.

⁶³Savanoris 1918–1920, P. 219–241.

⁶⁴Būkime pasirengę // Socialdemokratas, 1926 m. gruodžio 2 d. Nr. 48; LKSS Tauragės skyriaus Valdybos posėdžio protokolas Nr. 14. 1927 m. gruodžio 31 d. // LCVA. F. 560, Ap. 1, B. 2, L. 155; Gruodžio 17 d. 1926–1929. Kaunas, 1929; Plk. Teodoras Daukantas buvo aktyvus perversmo dalyvis ir tuo metu Šaulių sąjungos Centro valdybos pirmininkas.

⁶⁵Kauno skyriaus protokolas 1926 m. gruodžio 19 d. // LCVA. F. 560, Ap. 1, B. 2, L. 21.

vičius, plk. Julius Čaplikas, gen. Silvestras Žukauskas, plk. Povilas Plechavičius, mjr. Jonas Motiejūnas-Valevičius ir kiti aukštieji karininkai savanoriai bei 107 atstovai iš skyrių. Kongresą atidarė sąjungos Organizacinio komiteto centro valdybos pirmininkas plk. ltn. A. Zubrys. Buvo išrinkta sąjungos Centro valdyba: plk. J. Čaplikas – pirmininkas, K. Matulevičius ir A. Endziulaitis – vicepirmininkai, A. Sliesoraitis – išdininkas, K. Germanas ir A. Kažukauskas – sekretoriai, J. Kiaunis M. Gaidelis, V. Čėpla, A. Pranculis, J. Pautienius, A. Čėsna, J. Matulionis, K. Savickas ir V. Kurkauskas – nariai. Į revizijos komisiją buvo išrinkti 3 nariai – S. Chaleckis, P. Pilkauskas ir E. Miškinis. Garbės teismą sudarė taip pat 3 nariai – A. Žilinkas, T. Chodakauskas ir J. Bulota. Sąjungos įstatus rengė organizacinė Centro valdyba pagal Šakių skyriaus parengtą projektą ir vadovaujantis I pasaulinio karo dalyvių sąjungos įstatais, kiek jie atitiko Lietuvoje kuriamos sąjungos sąlygas ir idėjas. Parengtieji įstatai buvo priimti kongrese ir skelbė šiuos sąjungos tikslus: a) saugoti ir ginti Lietuvos laisvę ir nepriklausomybę, b) kelti ir ugdyti tautinę lietuvių sąmonę, c) gerinti savo narių ekonominę būklę, d) rūpintis Lietuvos karžygių atminimo pagerbimu. Remiantis šiais įstatais, sąjunga numato tokias savo veiklos gaires: a) stiprina krašto pajėgas ir jei Tėvynė atsidurtų pavojuje, organizituotai stoja jos ginti, papildydama aktyvių kovotojų gretas, b) ruošia ir miklina savo narius karo srities dalykuose ir propaguoja sportą, c) steigia ir laiko knygynus, skaityklas, <...> propaguoja tautines dainas, šokius ir žaidimus, leidžia ir platina knygas, laikraščius, atsišaukimus ir kt.<...>, d) steigia ir laiko ekonomines įmones <...>, e) rūpinasi savo narių teisių gynimu ir jiems prideramų teisių išrūpinimu, narių gerovės stiprinimu, apdrausdama gyvybę, duoda pašalpas ir paskolas senatvėje, nelaimėje ir ligoje, f) steigia ir laiko spaudos informacijų ir patarimų biurus⁶⁶.

Sąjungos įstatai, priimti 1927 metais, keitėsi dar du kartus: 1931 m. keičiamas pavadinimas – Lietuvos kariuomenės kūrėjų savanorių sąjunga; 1936 m. buvo perregistruojamos visos Lietuvoje veikusios organizacijos. Visi šie pasikeitimai buvo susiję su vidaus politikos ypatumais. Savanorių sąjungos tikslai atitiko savanorių lūkesčius, norus ir reikalavimus. Svarbiausias organizacijos tikslas išliko toks pat kaip ir 1918–1920 m. savanoriams stojant į Lietuvos kariuomenę – ginti Tėvynę. Kitas ne mažiau svarbus darbas, kurį nu-

⁶⁶Lietuvos kariuomenės savanorių sąjungos įstatai. 1927 m. vasario 2 d. (registracijos VRM data) // LCVA. F. 560, Ap. 1, B. 3, L. 290.

matė savo organizacijai savanoriai – tai patriotinis auklėjimas, tik pabaigoje iškeliama ekonominiai ir savanorių gerovės klausimai. Toks tikslų formulavimas leidžia teigti, kad tai buvo labai patriotiškai nusiteikusių, visada pasiaukoti tėvynės labui pasirengusių ir sąmoningų piliečių organizacija.

Savanorių sąjunga susidėjo iš aktyvių narių – Lietuvos kariuomenės savanorių, kurių statusas buvo apibrėžtas Lietuvos įstatymais, narių rėmėjų – visų, kurie pritaria sąjungos tikslams, ir garbės narių – garbingų Lietuvos piliečių, kurie žodžiu, darbu arba ginklu yra prisidėję prie kovų, vedamų už Lietuvos nepriklausomybę, ir ypatingais darbais sąjungai pasižymėję asmenys⁶⁷. Pirmaisiais sąjungos gyvavimo metais garbės nariais buvo išrinkti: arkivyskupas Pranas Karevičius, dr. Jonas Basanavičius, prelatas Jonas Mačiulis-Maiornis, Martynas Jankus, dr. Jonas Šliūpas, gen. Jonas Bulota, Antanas Smetona ir Augustinas Voldemaras⁶⁸. 1933 m. balandžio 23 d. sąjungos Centro valdybos plenumas vienbalsiai pripažino gen. št. plk. Kazį Škirpą pirmuoju Lietuvos savanoriu ir išrinko sąjungos Garbės nariu. 1937 m. tokia pat garbė buvo suteikta gen. Silvestrui Žukauskui, o 1939 m. – dr. Kaziui Griniui ir div. gen. Stasiui Raštikiui.

Sąjungą sudarė skyriai, suskirstyti pagal administracinius vienetus. Vyriausiasis sprendžiamasis organas – skyrių atstovų suvažiavimas, šaukiamas kartą per metus. Suvažiavimas išrinkdavo penkių narių valdybą, 3 narių revizijos komisiją ir 3 narių Garbės teisimą. Tarp suvažiavimų dirbo 15 asmenų Centro valdyba. Į atstovų suvažiavimą rinkdavo 1 atstovą nuo 20 [nuo 1936 m. 1 nuo 30 – A. J.] savanorių. Jei skyriuje buvo mažiau kaip 20 narių – siųsdavo 1 asmenį. Sąjungos nariai mokėjo stojamąjį ir nario mokesť. Sąjungos struktūra leidžia daryti išvadą, kad tai buvo demokratiškumo principais besivadovaujanti organizacija. Visi valdžios organai buvo renkami ir atsiskaitydavo kiekvienais metais. Sąjungos nariai turėjo sprendžiamąjį balsą skyrių suvažiavimuose, o visuotiniuose suvažiavimuose jis jį patikėdavo kolegai, kurį išrinkdavo to skyriaus atstovu (atstovais). Atstovai turėdavo atsiskaityti apie savo darbą sąjungos suvažiavimuose: kas buvo svarstyta, kokie priimti nutarimai, ar įvykdė skyriaus jam patikėtus darbus. Archyvinių dokumentų analizė leidžia teigti, kad nebuvo toleruojami tie nariai, kurie šio reikalavimo neįvykdėdavo.

⁶⁷Lietuvos kariuomenės savanorių sąjungos įstatai. 1927 m. vasario 2 d. // LCVA. F. 560, Ap. 1, B. 3, L. 290.

⁶⁸Savanoris, P. 207.

Poperversminis laikotarpis. Sajungos veikla 1927–1932 m.

Poperversminis metas buvo sudėtingas ne tik Lietuvai, bet ir Savanorių sąjungai. Tik susikūriusioje organizacijoje buvo įvairioms partijoms priklausantys ar prijaučiantys žmonės. Daugumą sudarė krikdemiškos ir tautininkiškos orientacijos, bet buvo ir valstiečių liaudininkų ir net socialdemokratų. Stojimas į sąjungą vyko ne partiniu principu, o vienijo vieno likimo asmenis – Nepriklausomybės kovų savanorius. Dalis sąjungos narių dažnai dalyvaudavo neteisėtuose veiksmuose prieš esamą valdžią. Tai vyko per visą sąjungos gyvavimo laikotarpį ir ne vienam savanoriui teko pasėdėti kalėjime ar būti ištremtam iš gyvenamos vietos.

1927 m. kovo 14–15 d. buvo bandoma įvykdyti valstybės perversmą, panašų į 1926 m. gruodžio 17 d. Jam vadovavo Seimo valstiečių liaudininkų frakcijos narys dr. Juozas Pajaujis, „Lietuvos žinių“ redaktorius Jonas Strimaitis ir keletas studentų. Sukilimą neoficialiai rėmė ir valtiečių liaudininkų partijos CK nariai – M. Sleževičius, K. Grinius ir Felicija Bortkevičienė⁶⁹. Į organizuojamą sukilimą buvo įtraukti ir kariškiai – ats. kpt. Antanas Majus [savanoris – A. J.] ir ats. lttn. Kazys Naunčikas, husarų pulko vyr. lttn. Erikas Tornau [savanoris – A. J.], taip pat 15 liktinių puskarinikių⁷⁰. Kariuomenėje buvo stengiamasi suburti nedideles sukilimą palaikančias grupes. Šis sukilimas turėjo nuversti dešiniųjų grupių vyriausybę ir akurti buvusią padėtį, kai valdė teisėtai išrinkti tautos atstovai. Sukilimo organizatoriai buvo susekti ir nuteisti. Praslinkus vos penkiems mėnesiams, rugsėjo 9 d. įvyko Tauragės ir Alytaus sukilimai, dar vadinami plečkaitininkų sukilimu. Šį sukilimą organizavo socialdemokratai Jeronimas Plečkaitis, Juozas Paplauskas ir Juozas Kedys. Ginkluotam sukilimui socialdemokratų partija nepritarė, tad organizatoriai veikė savo iniciatyva. Šis sukilimas nepavyko, bet jis turėjo neigiamų pasekmių ilgam. Dalis organizatorių pasitraukė į užsienį ir sudarė politinių emigrantų grupę, kurią rėmė Lenkijos specialiosios tarnybos ir naudojo savo tikslams. Ypač jų veikla buvo pavojinga okupuotoje Lietuvoje – Vilniaus krašte. Dėl jų vykdomos veiklos ir lenkų skundų, Lietuva buvo svarstoma ir Tautų Sąjungoje⁷¹.

⁶⁹ Čepas R. Plečkaitininkai. Vilnius, 2000, P. 38.

⁷⁰ Povilaitis A. P. 10.

⁷¹ Ten pat.

Visi šie politiniai įvykiai neaplenkė ir Savanorių sąjungos. Savanoriai buvo principingi ir pareiškė savo nuomonę dėl plečkaitininkų sukilimo. Ypač neigiamų vertinimų sulaukė užsienin pasitraukę plečkaitininkai. Zarasų skyriaus II suvažiavime buvo priimta rezoliucija, kuri skelbė: „Mes, Zarasų apskrities savanoriai, protestuojame ir imamės kuo griežčiausių priemonių užkirsti kelią plečkaitininkams ir jų agentams, kurie už lenkų zlotus visokiu būdu agituoja ir veržiasi į Lietuvą“⁷². Šio skyriaus savanoris Jonas Miškinis buvo įtartas esąs plečkaitininkų agentas ir pašalintas iš sąjungos. Vieni savanoriai buvo baudžiami, o kiti – skatinami už aktyvų dalyvavimą likviduojant Tauragės pučą. Už minėtus nuopelnus 1932 m. LKSS CV pristatė kpt. Adolfą Žilinską ir psk. Kazį Rabačių, kuris buvo aktyvus ir 1926 m. gruodžio perversmo dalyvis, Gedimino ordino medaliui gauti⁷³. Visi šie faktai rodo, kad savanoriai buvo įvairių pažiūrų ir aktyvūs Lietuvos piliečiai.

Kairiųjų jėgų rengti sukilimai, manytume, buvo suprantami poperversminėje Lietuvoje. Jie kovojo dėl prarastos valdžios. Bandymų pakeisti vyriausybę buvo ir iš dešiniųjų pusės. Gruodžio 19 d. buvo suformuota nauja vyriausybė, į kurią įėjo Tautininkų sąjungos ir Krikščionių demokratų partijos, Ūkininkų sąjungos, Ūkininkų partijos ir Darbo federacijos atstovai. Ministru pirmininku tapo A. Voldeparas. Neilgai gyvavo ši dešiniųjų partijų vyriausybė. Po dr. J. Pajaujo suėmimo Seimas pareiškė nepasitikėjimą vyriausybe. Prezidentas A. Smetona 1927 m. balandžio 12 d. aktu Seimą paleido. Nors krikdemai pritarė Seimo paleidimui, bet reikalavo šaukti naują Seimą, o konstituciją priimti vėliau. Tautininkai užsispyrė ir reikalavo keisti konstituciją, o Seimą šaukti vėliau. Šie nesutarimai išardė ministrų kabinetą. Atsistatydino dauguma krikdemų ministrų. A. Voldeparas suformavo naują ministrų kabinetą jau be kitų partijų. Buvo skubiai rengiama nauja konstitucija, kuri ir buvo priimta 1928 m. gegužės 25 d. Seimo rinkimai buvo atidėliojami net iki 1936 metų. Dar 1927 m. lapkričio mėnesį krikščionys demokratai bandė priversti A. Smetoną sušaukti Seimą. Tam buvo pasirinktas aktyvus Gruodžio 17 d. perversmo dalyvis, II karinės apygardos viršininkas plk. J. Petraitis. Jo vadovaujama delegacija, į kurią įėjo plk. Aleksandras Šumskis ir vyr. lttn. Jonas Chodkevičius, nuvyko pas Prezidentą

⁷² Zarasų apskrities savanorių II suvažiavimo protokolas Nr. 2. 1929 m. birželio 25 d. // LCVA. F. 560, Ap. 1, B. 2, L. 105.

⁷³ Centro valdybos apdovanojimų byla. 1932 // Ten pat, L. 14.

pareikalauti Seimo sušaukimo ir sudaryti naują koalicinę vyriausybę, į kurią įeitų krikdemai. Prezidentas atmetė tokius delegacijos siūlymus ir juos suėmė. Visi šie krikdemiškos orientacijos karininkai savanoriai buvo paleisti į atsargą ir ilgainiui įsiliejo į opozicijos gretas.

Svarbių valstybinių įvykių verpetui dar nenurimus, sušaukiamas antrasis savanorių atstovų suvažiavimas, įvykęs 1928 m. balandžio 22–23 d. Kaune, Tilmanso salėje. Jame dalyvavo 154 atstovai. Pranešimą apie nuveiktus darbus padarė sąjungos Centro valdybos pirmininkas ats. plk. J. Čaplikas. Opiausias klausimas buvo materialinė savanorių būklė. Valdyba gavo labai daug prašymų dėl darbo ir pašalpų. Praktiškai visas jos darbas buvo nukreiptas ta linkme. Svarbiausias savanorių suvažiavimo prašymas vyriausybei buvo savanorio sąvokos praplėtimas ir lenkų okupuotų sričių gyventojų naudai: kad savanoriais būtų laikomi ir tie asmenys, kurie pagal gimimo metus buvo šaukiamoji amžiaus, bet jų kraštas buvo okupuotas ir į Lietuvos kariuomenę jie atvyko savo noru. Šis klausimo sprendimas truko 13 metų. Įstatymo pataisos dėl savanorio statuso buvo pateiktos 1936 metų Seimui, kuris jas priėmė tik 1940 m. sausio mėn., ir iki okupacijos nebuvo spėta jo įgyvendinti. Taip pat buvo svarstytas sąjungos vėliavos projektas, kurį sukūrė Panevėžio skyriaus savanoris Kaminskas. Gegužės 12 d. šį projektą patvirtino CV ir jis su mažais pataisymais buvo įgyvendintas. Suvažiavimas išrinko ir naują Centro valdybą: pirmininkas – J. Čaplikas, vicepirmininkai – Kazys Matulevičius ir Algirdas Sliesoraitis, sekretoriai – Stasys Butkus ir Jonas Karutis, išdininkas – J. Miliūšis ir nariai – Vitas Statkus, Jurgis Kiaunis, Petras Steikūnas, Albinas Čėsna, Tadas Chodakauskas, Jonas Viliušis, Jonas Maurukas, Kazys Germanas ir Antanas Steikūnas. 1928 m. rugpjūčio 5 d. plk. J. Čaplikas grįžo į kariuomenę ir pirmininku tapo Kazys Matulevičius, vicepirmininkais – V. Stakus ir J. Kiaunis.

Savanorių sąjungos Kauno skyrius dirbo glaudžiai bendradarbiaudamas su Centro valdyba. Dalis jo valdybos narių dažniau tapdavo ir CV nariais. Šis skyrius buvo ir vienas aktyviausiai veikiančių ir gausiausių, 1929 m. turėjęs 900 narių. Skyrius sugebėjo gauti ir finansinę pagalbą iš Kauno apskrities valdybos (500 litų) bei Kauno miesto (1500 litų). Kauno savanoriai įsivedė gražią tradiciją – spalio 9 d. rengti „Vilniaus valandą“. 1928 m. tokią valandą vedė Ministras pirmininkas A. Voldemaras, kalbėjęs savanoriams apie Vilnių ir jo reikšmę Lietuvai. Tokia pat valanda buvo surengta ir 1929 m. spalio 9 d.

LKSS ir „Geležinis vilkas“

Naujosios CV nariai buvo aktyvūs ne tik Savanorių sąjungoje. Daugelis jų buvo naujos, slaptos organizacijos „Geležinis vilkas“ nariai ir vadovai. Apie šią organizaciją ir jos ryšius su LKSS būtina aptarti nuodugniau, nes to ryšio pasekmės Savanorių sąjungai ir kai kuriems jos nariams buvo juntamos visą likusį laikotarpį iki pat sovietinės okupacijos ir po jos. „Geležinio vilko“ sporto sąjungos kūrimas beveik sutapo su savanorių organizacijos įsikūrimu. 1927 m. pradžioje Ministras pirmininkas ir tuo metu ėjęs krašto apsaugos ministro pareigas A. Voldemaras privačiam pokalbiui sukvietė keletą Gruodžio 17 d. perversme dalyvavusių karininkų ir civilių. Kaip prisimena šį susitikimą Jonas Pyragius, „<...>jis išdėstė mintis apie reikalą ir būdus organizuoti plataus masto politinį sąjūdį. <...> Lietuvos tauta yra pasisakiusi už demokratiją, bet mūsų partijos pasirodė nesubrendę ir nepajėgios konstruktyviai tvarkytis. Todėl laikinai tenka priimti autoritarinę valdymosi formą ir apibrėžtą demokratiją. <...> Mums reikalinga organizacija, sudaryta atrankos keliu iš aktyvių patriotų, pasižadančių garbingai tarnauti tautos ir valstybės gerovei. <...> Prireikus ji galėtų būti ir apginkluota“.⁷⁴ Remiantis šiomis direktyvomis birželio mėnesį buvo įsteigta iš pradžių buvusi slapta organizacija „Tautinė apsauga geležinis vilkas“. Organizacijos garbės šefas – prezidentas Antanas Smetona, globėjas ir vadas – Augustinas Voldemaras, štabo viršininkas – Algirdas Sliesoraitis ir nariai – Antanas Mačiuika, Pranas Gudynas, Juozas Matulevičius, Petras Steikūnas, Kazys Germanas, Vaclovas Goštautas, Jonas Pyragius. Visi jie buvo savanoriai kūrėjai, o A. Sliesoraitis, J. Matulevičius, P. Steikūnas, K. Germanas, V. Goštautas – ir LKSS nariai.

1928 m. gegužės 26 d. slaptoji organizacija buvo legalizuota ir pavadinta „Geležinio vilko“ sporto sąjunga. Tai įvyko tuo metu, kai buvo įkurta kita tautinė organizacija „Jaunoji Lietuva“, kurios šefas taip pat buvo Prezidentas A. Smetona. Buvo išrinkta valdyba: viršininkas – aviacijos kpt. Jonas Pyragius, pavaduotojas – K. Germanas ir išdininkas P. Steikūnas. Kauno grupės štabą sudarė savanoriai kūrėjai – grupės vadas V. Goštautas, Organizacinio ir operatyvinio skyriaus viršininkas K. Germanas, Informacijos ir propagandos skyriaus – Vidmantas Jurgis, Sporto sąjungos – P. Steikūnas, Apsau-

⁷⁴Pyragius J. Kovosiu kol gyvas. Atsiminimai. Kaunas, 1993, P. 58–59.

gos gynėjas Vytautas Statkus⁷⁵. „Geležinio vilko“ statute buvo numatytas šios organizacijos tikslas – tautos garbė ir valstybės gerovė. Jam pasiekti buvo numatytos tokios priemonės: „1. Žodžiu ir darbu stiprinti lietuvių tautinę sąmonę, Tėvynės meilę ir fizines Tautos jėgas. 2. Atskiro asmens, visuomenės ir valstybės gyvenimui įvesti geležinę drausmę, pakelti iki aukščiausio laipsnio darbingumą ir sąžiningumą. 3. Kovoti su pražūtingu mūsų Tautai ir Valstybei partyviškumu, ardančiu lietuvių vienybę, fiziniu ir dvasiniu ištižimu ir išsigimimu. 4. Suvienyti visus lietuvius bendram Tautos ir Valstybės darbui“⁷⁶. Ši organizacija sovietinių istorikų buvo vertinama labai tendencingai – „Geležinis vilkas“ vadinamas fašistine organizacija⁷⁷. Panašios nuomonės laikosi ir dabartiniai istorikai⁷⁸. 1992 m. Čikagoje išleistoje Juozo Jakšto „Nepriklausomos Lietuvos istorija 1918–1940 m.“ ši organizacija vadinama „kraštutine nacionalistine“⁷⁹. Tačiau toks vertinimas, nenaudojant šaltinių, negali būti objektyvus. Manytume, kad reiktų naujų tyrimų „Geležinio vilko“ organizacijos veiklai įvertinti ir pateikti tikrai objektyvią nuomonę, nes iki šiol nėra atskirų darbų, nagrinėjančių šios organizacijos veiklą ir pobūdį. Ji vertinama labai vienpusiškai.

Savanorių sąjungos narių aktyvų dalyvavimą „Geležinio vilko“ organizacijoje patvirtina ir archyve rasti III suvažiavimo, įvykusio 1929 m. liepos 21–22 d., atstovų ir kandidatų sąrašai. Prie kiekvieno asmens pavardės buvo rašoma: „vilkas, ne vilkas, prijaučiantis, tautiniai nusistatęs“⁸⁰. Šiame suvažiavime dalyvavo 75 „vilkai“ iš 150 atstovų. Daugiausia „vilkų“ tarp atstovų buvo iš Kaišiadorių, Kėdainių, Šakių, Tauragės, Kauno skyrių. Suvažiavimą pradėjo CV pirmininkas K. Matulevičius [„vilkas“ – A. J.], o į prezidiumą buvo išrinkti K. Masiliūnas, A. Steikūnas, H. Vaitkevičius, į sekretoriatą – A. Rukša ir J. Adomaitis [visi paminėti asmenys – „vilkai“ – A. J.]. Suvažiavimo dalyvių sudėtis neatsitiktinai buvo tokia. Tam įtakos turėjo gegužės 6 d. atentatas prieš Ministrą pirmininką A. Voldemarą.

⁷⁵ Kauno kuopos sudėtis. 1928 // LCVA. F. 563, Ap. 1, B. 51, L. 1.

⁷⁶ Lietuvos tautinės apsaugos „Geležinis vilkas“ statutas. // LCVA. F. 563, Ap. 1, B. 189, L. 1.

⁷⁷ Bulota V. P. 78.

⁷⁸ Lietuvos Respublikos ministrai pirmininkai (1918–1940). Vilnius, 1997, P. 56. (Toliau: Lietuvos Respublikos...)

⁷⁹ Jakštas J. Nepriklausomos Lietuvos istorija 1918–1940. Chicago, 1992, P. 125.

⁸⁰ LTA „Geležinis vilkas“ Vyriausios štabas, Kaunas. Politinis susirašinėjimas. Savanorių suvažiavimo byla. 1929 07 21–1929 08 20. // LCVA. F. 563, Ap. 1, B. 24, L. 30–32.

Savanoriai vieningai priėmė protestą dėl šio įvykio, o vakare visi su vėliavomis vykdami padėti gėlių prie nežinomo kario kapo, atėjo ir prie prof. A. Voldemaro namų. Ministras pirmininkas išėjo pasitikti savanorių, kurie jį sutiko griausmingu „valio“. A. Voldemaras pasakė kalbą ir padėkojo savanoriams „už tėvynės sargybą ir pareiškė, kad Tėvynė, turėdama tokių sūnų, galės įvykdyti visus savo uždavinius“⁸¹.

Suvažiavime buvo išklausyta ataskaita apie praeitus metus ir aptarti nuveikti darbai: labai padidėjo sąjungos narių skaičius, daugiau aprūpinta savanorių tarnybomis, paskolomis, pašalpomis ir žeme, buvo pradėta rūpintis knygos apie savanorių žygdarbius išleidimu – renkama istorinė medžiaga. „Tautos kelio“ redaktorius A. Sliesoraitis referavo apie savanorių ekonominę būklę. Buvo nutarta šalinti visus sąjungą kompromituojančius narius. Vienbalsiai ir su didele entuziazmu buvo išrinkti nauji garbės nariai – A. Voldemaras, P. Karevičius ir J. Mačiulis-Maironis. Suvažiavimas pasibaigė priimdamas daug sveikinimų ir rezoliucijų bei išrinkęs naują CV valdybą, revizijos komisiją ir Garbės teismą. Be mažų išimčių išrinkti tie patys asmenys. 1929–1930 m. Savanorių sąjungai buvo nelengvi dėl valsybės viduje vykusių politinių permainių. Svarbiausioji – Ministro pirmininko A. Voldemaro nušalinimas 1929 m. rudenį ir po to sekęs „Geležinio vilko“ organizacijos pertvarkymas ir paleidimas. Nemaža dalis LKSS narių buvo ir šios organizacijos nariai. Jie nesutiko su Prezidento A. Smetonos sprendimu dėl „Geležinio vilko“ uždarymo. A. Sliesoraitis, broliai A. ir K. Matulevičiai, J. Pyragius ir V. Goštautas tuoj po šių įvykių apsilankė pas A. Smetoną ir prašė paaiškinti A. Voldemaro nušalinimo priežastis: „<...> Smetona daug nekalbėjo, išvadino Voldemarą politiniu banditu ir atvykusiems liepė čia pat vykti pas Vidaus reikalų ministrą Igną Musteikį“⁸². „Geležinio vilko“ organizacija, kurioje buvo nemažai Savanorių ir Šaulių sąjungos narių, buvo uždaryta, o prieš jos narius, kurie nesutiko su naujo vado plk. Bruno Štencelio paskyrimu, buvo imtasi represijų.

Visi šie įvykiai suskaldė tautininkų partiją ir visas organizacijas, kurios negalėjo suprasti tokio staigaus A. Smetonos ir A. Voldemaro santykių atšalimo. Nors jis prasidėjo dar prieš atentatą, bet buvo kruopščiai slepiamas nuo bendrapartiečių ir bendraminčių. Tie

⁸¹ Trečias savanorių sąjungos atstovų suvažiavimas // Trimitas, 1929 m. liepos 25 d. Nr. 30, P. 506.

⁸² Pyragius J. P. 60.

žmonės, kurie liko ištikimi A.Voldemaro skelbtoms idėjoms, buvo pavadinti voldemarininkais, ir tapo trečiaja opozicijos srove. Ši opozicija buvo skirtingo pobūdžio nei krikdemiška ar kairioji. Ji neturėjo savo struktūros, organizacijos ir spaudos. Aktyvus voldemarininkas J. Pyragius atsiminimuose rašė: „Nors ji prailgino opozicijos frontą <...>, ji neneigė pačios autoritarinės santvarkos, tik smerkė esamos vyriausybės nepajėgumą tvarkytis ūkiniai, <...> trečioji opozicijos srovė atsirado iškylant pasaulinei ekonominei krizei, kuri opozicinei veiklai suteikė papildomos medžiagos“⁸³. Voldemarininkai, tarp kurių buvo nemažai LKSS narių, savo ideologija buvo artimiausi tautininkams. Dėl tautininkų kritikos jie buvo labiausiai sekami, tremiami ir kalinami. Dalies savanorių nelojalumas valdžiai turėjo neigiamos įtakos ir pačiai sąjungai. Dalis savanorių, kurie buvo minimi kaip „Geležinio vilko“ nariai, dalyvavo rengiant sukilimą, turėjusį grąžinti A.Voldemarą į ministro pirminko postą. Jo dalyviai taip pat buvo kaltinami pasikėsiniu į vidaus reikalų ministrą Steponą Rusteiką. Jie buvo suimti ir kai kurie bei teismo ištremti į provinciją.

1930 m. gegužės 11–12 d. vykęs visuotinis sąjungos narių suvažiavimas iškėlė klausimą dėl savanorių teisių gynimo. Buvo teigiama, kad „dėl nepamatuotų iš administracijos pusės represijų daugiau ar mažiau teko nukentėti 8 sąjungos nariams, tarp jų 3 CV nariams ir pačiam Centro valdybos pirmininkui K. Matulevičiui, nariams – J. Grybauskui ir P. Steikūnui“⁸⁴. K. Matulevičius suvažiavimui referavo apie CV veiklą nagrinėjamu klausimu. Jis papasakojo, kad CV plenumas parengė peticiją Prezidentui A. Smetonai ir nutarė: jei bus gautas neigiamas atsakymas, sušaukti nepaprastą Savanorių sąjungos suvažiavimą. Prezidento atsakymas buvo neigiamas, tačiau CV savo pažado sušaukti suvažiavimą negalėjo įgyvendinti – sąjungai valdžia nedavė leidimo šaukti nepaprastą suvažiavimą [norint sušaukti viešą susirinkimą reikėdavo gauti Kauno komendanto leidimą – A. J.]. Centro valdyba nesudėjo rankų ir toliau gynė savo narių teises. Ji kreipėsi į Ministrą pirmininką Juozą Tūbelį ir vidaus reikalų ministrą S. Rusteiką, prašydama palengvinti ištremtųjų savanorių J. Karučio ir A. Sliesoraičio būklę ir grąžinti juos iš tremties. Teigiamas atsakymas dėl CV siūstų prašymų nebuvo gautas, todėl 1930 m. gegužės 11–12 d. IV suvažiavimas priėmė tokį nutarimą: pra-

⁸³Pyragius J. P. 62.

⁸⁴1930 m. CV įsakymai. Suvažiavimų protokolai, susirašinėjimas su CV apie susirinkimus // LCVA. F. 560, Ap. 1, B. 225, L. 26.

šyti p. Respublikos Prezidentą „<...>kad savanoriams nebūtų taikomos administracinės bausmės, o iki sprendimo Teismo organų savanoriams taikyti tik vidaus reikalų ministro priežiūrą. Išstremtuosius savanorius Karutį Joną ir Sliesoraitį Algirdą kaipo ne Teismo organų, o administraciniai nubaustus grąžinti iš tremties“⁸⁵. Suvažiavimas išrinko naują valdybą: pirmininkas – Stasys Butkus, sekretorius – Jonas Mikeliūnas, išdininkas – Jonas Miliušis. Į šio suvažiavimo svarstytus ir priimtus sprendimus reagavo ir oficiozas „Lietuvos aidas“. Laikraštyje buvo paskelbtas straipsnis, kuriame ypač susidomėta Savanorių sąjungos likimu ir pirmiausia atkreiptas dėmesys „dėl savotiškai susidariusios daugumos“, kuri vadovavo suvažiavimui ir dar pamokoma, kad valdininkams negalima politikuoti⁸⁶. Į „Lietuvos aidą“ straipsnį LKSS CV parengė atsakymą, kurio laikraštis nespausdino. Jame buvo rašoma, kad Savanorių sąjunga yra apolitinė organizacija: jos Centro valdyboje yra tik vienas partinis asmuo. Bet tai nereiškia, kad ji neturi teisės vienu ar kitu svarbiu valstybės ar tautos reikalu pasisakyti. Ji ir anksčiau yra tai dariusi: 1926 m. – prieš lenkiškų mokyklų pafrontėje steigimą, prieš policijos žiaurumus mušant demonstrantus ar 1929 m. – prieš socialdemokratų, susidėjusių su Lietuvos priešais. Tos visos rezoliucijos buvo spausdinamos „Lietuvos aide“ ir laikraštis čia nematė jokio politikavimo. O dabar, kai savanoriai gina savo narių teises ir pasisako prieš netinkamus dabartinės valdžios žingsnius, jie politikuoja⁸⁷. Šis atsakymas oficiozui yra labai svarbus apibrėžiant naują laikotarpį, į kurį įžengė Savanorių sąjunga. 1930–1932 m. buvo ypač sudėtingi. Sąjunga ir jos nariai vis patekdavo į valdžios nemalonę. O ir vėliau sąjunga buvo puolama dėl joje buvusių savanorių voldemarininkų. Jų ypač daug buvo Kauno skyriuje, o CV jie visada sudarė 2/3 narių. Tie nesutarimai truko iki pat jos uždarymo, bet ne visada tai prasiverždavo į laikraščius ar tiesiogines represijas, kaip tai atsitiko 1930 m.

Būtina pažymėti, kad CV pozicija labai dažnai sutapdavo ir su skyrių nuomone. Dėl išstremtųjų savanorių grąžinimo į gyvenamas vietas ir tarnybas pasisakė ir Šakių apskrities skyriaus visuotinis su-

⁸⁵ 1930 m. CV įsakymai, suvažiavimų protokolai, susirašinėjimas su CV apie susirinkimus // LCVA. F. 560. Ap. 1, B. 225, L. 26.

⁸⁶ Savanorių suvažiavimo proga // Lietuvos aidas, 1930 m. gegužės 19 d. Nr. 112.

⁸⁷ LK Savanorių sąjungos žodis dėl „Lietuvos aidą“ užmetimų. 1930 m. // LCVA. F. 560, Ap. 1. B. 189, L. 98.

važiavimas, įvykęs 1930 m. birželio 19 d.⁸⁸ Toks vieningumas, remiant voldemarininkus, ir A. Voldemaro palaikymas nesiderino su valdžios ir Prezidento vykdoma politika. Į LKSS rezoliucijas ir raštus valdžia dažniausiai nereaguodavo. Net Prezidentui skirti raštai „nepatekdavo“ jam į rankas ar taip tik buvo sakoma. Dėl tokios sudėtingos situacijos CV 1931 m. vasario mėn. išleido aplinkraštį Nr. 1, kuriame buvo aptariama būsimo suvažiavimo dienotvarkė ir teigiama, kad „tiek suvažiavime, tiek sąjungos veikime griežtai prisilaikyti sąjungos įstatų. Draudžiama politika ir kokie nors išsišokimai, kurie ižėstų vyriausybę bei tas grupes, kuriose priklauso savanorių ir kurių žmonės yra kovoję dėl Lietuvos nepriklausomybės. Visur palaikyti savanorių vienybę ir nekiršinti vieną prieš kitą“⁸⁹.

1931 m. visuotinis savanorių sąjungos suvažiavimas vyko aplinkraščio dvasia. Jis pakeitė sąjungos pavadinimą į „Lietuvos kariuomenės kūrėjų savanorių“ ir svarstė ne vieną rezoliuciją, nukreiptą prieš lenkų veiksmus ir Klaipėdos vokiečių vykdomą politiką. Suvažiavime buvo nutarta pradėti švęsti pirmosios savanorių priesaikos, priimtą 1919 m. gegužės 11 d., dieną, kaip savanorių šventę⁹⁰. Sąjungos pirmininku buvo išrinkas ats. plk. lt. Petras Gužas, vicepirmininku – Stasys Butkus. Tarp suvažiavimų dirbanti CV atsakinėdavo į įvairius raštus, nagrinėdavo savanorių prašymus bei operatyviai reaguodavo į vidaus ir užsienio politikos įvykius. 1931 m. lapkričio 20 d. CV išplatino rezoliuciją dėl žydų pogromų Vilniuje. Joje buvo rašoma: „<...> kraugėrio lenko dvasia nerimsta nė dienos. Pasukutinėmis dienomis lenkai pavartojo teroro aktą prieš žydus ir plėšė jų turtą. Atkartotojo kruvinąjį 1919 m. Velykų pogromą Vilniuje ir šiandien Lietuvos žydų kraujas vėl apšlakstė Vilniaus akmenis <...> LKKSS Centro valdybos prezidiumas reiškia užuojautą nukentėjusiems <...> ir griežčiausiai smerkia barbariškus okupantų lenkų kovos būdus su tautine Lietuvos žydų mažuma <...>“⁹¹. Savanorių sąjungos darbas buvo stebimas ir vertinamas. Ne vienas straipsnis pasirodė „Lietuvos aide“. Jie buvo nukreipti prieš savanorius. Todėl 1932 m. visuotiniame suvažiavime buvo siūloma pasmerkti šį laikraštį. Šis suvažiavimas buvo žymus ir tuo, kad savanoris A. Sliesorai-

⁸⁸Šakių skyriaus visuotinio suvažiavimo protokolas 1930 06 19. LKSS CV susirašinėjimas// Tėn pat, B. 17, L. 88.

⁸⁹Aplinkraštis Centro valdybos Nr. 1, 1931 m. // LCVA. F. 560, B. 30, L. 17.

⁹⁰Visuotinio savanorių suvažiavimo protokolas. 1931. 04. 18–19 // Tėn pat, B. 23. L. 84.

⁹¹Savanorių kūrėjų rezoliucija dėl žydų pogromų Vilniuje // Tėn pat, L. 3.

tis pasiūlė išrinkti pirmąjį savanorį, paskelbiant apie tai visuose Lietuvos didžiuosiuose laikraščiuose. Į šį suvažiavimą buvo pakviestas ir sąjungos garbės narys prof. A. Voldemaras, kuris neatvyko bet atsiuntė gražų atsiprašymą, kad „nuo nepareinamų nuo manęs aplinkybių, negaliu pasinaudoti šiuo kvietimu“⁹² [A. Voldemaras tuo metu buvo tremtyje Zarasuose – A. J.]. Kitame savanorių suvažiavime buvo iškelta visuotinio savanorių kongreso sušaukimo idėja. Jis būtų šaukiams ne dėl ekonominių problemų, bet dėl Vilniaus ir Klaipėdos bei būtų nukreiptas prieš tautos susiskaldymą. Numatoma kongreso sušaukimo data – 1933 m. rugpjūčio 13–15 d., kuri kas metą buvo atidėliojama. 1934 m. Prezidentas A. Smetona savanoriams „siūlė kongresą šaukti su koku kitu reikalu, pvz., paroda. Be to, politiniai kongresas nebe toks aktualus. Klaipėdos kraštas aptvarkytas – reikšmingesnis Vilniaus kraštas, nes pasigirsta balsų, priešingų visuomenės nuomonei“⁹³. Toks Prezidento nenoras leisti susirinkti didžiajai daugumai savanorių Kaune, manytume, buvo susijęs su nepasitikėjimu ar baime, ką tie žmonės nuspręs, kokias rezoliucijas priims. Jis puikiai žinojo, kad tarp savanorių buvo ne vienas Gruodžio 17 d. perversmo rengėjas ir organizatorius bei opozicijos rėmėjas, tiek krikdemiškosios, tiek voldemariškosios ar kairiosios. Deja, ši idėja buvo įgyvendinta tik 1938 m. vasarą, po Lenkijos ultimatumo.

LKKSS narių veikla 1934–1937 m.

1934 m. pasižymėjo neramumais, kurie buvo nukreipti prieš Vyriausybę. Nesnaudė ne tik opozicija, bet ir Klaipėdos krašto vokiečiai. Jau vasario mėn. dvi nacionalsocialistinės organizacijos: CSA (Christliche Soziaslistische Arbeitsgemeinschaft – Krikščionių socialistų darbininkų sąjunga), vadovaujama pastoriaus Teodoro Zaso (Sasso), ir antra SOVOG (Sozialistische Volksgemeinschaft – Socialitinė liaudies sąjunga, vadovaujama veterinarijos gydytojo Ernesto Noimano (Neumann), veikdamos pagal kai kurių Vokietijos įstaigų nurodymus, bandė atplėšti Klaipėdą nuo Lietuvos. Sukilimo rengėjai Lietuvos saugumo organų buvo susekti ir perduoti teismui (126 asmenys). Ši byla susilaukė didelio atgarsio visoje Lietuvoje, o ypač didelį pasipiktinimą sukėlė tarp savanorių. Jie visada buvo labai ka-

⁹²LKKSS Centro valdybos atstovų suvažiavimo byla 1932 m. // Ten pat, B. 29, L. 5.

⁹³Visuotinio savanorių sąjungos VIII suvažiavimo protokolas. 1934 m. gegužės 26 d. // LCVA. F. 560, Ap. 1, B. 107, L. 4.

tegoriškai nusistatę Klaipėdos vokiečių atžvilgiu ir pasisakydavo už griežtas sankcijas prieš jų vykdomą politiką. Kiekviename visuotiniame LKKSS atstovų suvažiavime buvo priimanamos rezoliucijos dėl Klaipėdos ir Vilniaus. Kiek aprimus Noimano ir Zaso bylos atgarsiams, birželio 6–7 d. buvo surengtas karininkų pučas. Jį rengė karininkai, vadinamieji voldemarininkai, vadovaujami gen. ltn. Petro Kubiliūno. Anot A. Povilaičio, sukilėliai turėjo tikslą nuversti J. Tūbelio vyriausybę ir sudaryti naują – su A. Voldemaru priešakyje. Karininkai buvo nepatenkinti esama vyriausybe, jos neveiklumu ir nesugebėjimu tvarkyti krašto reikalų. J. Tūbelio vyriausybė buvo kaltinama svetimšalių protegavimu valdiškose įstaigose ir nesugebėjimu pašalinti trūkumų įvairiose gyvenimo srityse. Karininkus žeidė ir tai, kad saugumo organai seka juos tarnyboje. Šio sukilimo dalyvis savanoris kūrėjas, Kauno skyriaus pirmininkas 1938–1939 m. mjr. J. Pyragius atsimena, kad jau 1933 m. rudenį grupė Gruodžio 17 d. perversmo dalyvių norėjo pabandyti karine jėga sujudinti tautininkus. Tos karininkų grupės branduolį sudarė: mjr. Stasys Puodžius, mjr. Juozas Matulevičius, mjr. Jonas Špokevičius, mjr. J. Pyragius, kpt. Vladas Ivanauskas, kpt. Petras Gumbinas ir kt. Buvo numatyti keli punktai, kurie turėjo būti iškelti kaip reikalavimai: „1) tautininkų vyriausybė nukrypo nuo Gruodžio 17-os dvasios, vienašališkai sprendama valstybės reikalų tvarkymą; 2) tada valdžios priekyje buvo pastatyti lygiomis teisėmis Smetona ir Voldemaras, nė vienas jų neturi galios nušalinti kitą, todėl Voldemaras turi būti gražintas į vyriausybę; 3) J. Tūbelis ir jo pasirinkti bendradarbiai įrodė visišką nesugebėjimą, todėl jie turi užleisti vietą jaunesniems ir pajėgesniems; 4) kad ateityje kariuomenei nereikėtų kištis į politiką, turi būti atgaivinta „Geležinio vilko“ organizacija. Asmenys, tautininkų nuskriausti už dalyvavimą toje organizacijoje, turi būti moraliai kompensuoti; 5) turi būti užtikrinta, kad persitvarkant nekiltų kerštavimo ir „atsiskaitymų“, žinant, kiek nuoskaudų iš dabartinės vyriausybės patyrė buvę „Geležinio vilko“ nariai ir pats Voldemaras“⁹⁴. Birželio 7 d. gen. ltn. Petras Kubiliūnas, plk. Juozas Bačkus su reikalavimais nuvyko pas Prezidentą A. Smetoną. Reikalavimai buvo atmesti, o A. Smetona nusprendė labai griežtai nubausti šio sukilimo organizatorius ir dalyvius. 1934 07 15 Karo lauko teismas nubaudė 3 aukšus karininkus: gen. ltn. P. Kubiliūną, plk. ltn. J. Bačką, plk. ltn. Juozą Naraką – mirties bausme, ją pakei-

⁹⁴Pyragius J. P. 63–64.

čiant sunkių darbų kalėjimu iki gyvos galvos, 2 civilius – tokia pat bausme. Kiti karininkai, prisidėję prie sukilimo, buvo nubausti šitaip: 23 karininkai jų pačių prašymu paleisti į atsargą; 23 karininkai – iš karo tarnybos į atsargą; 22 karininkai pažeminti į eilinius ir paleisti į atsargą⁹⁵. Norėtume kiek plačiau nušviesti pažeminimą į eilinius. Mjr. J. Pyragius prisimena, kaip atsirado „pirmoji Prezidento Smetonos eilinių laida“: „Liepos 10 d. į gretimą kalėjimo kiemą <...> įvesta 2-ojo pėstininkų pulko kuopa. <...> Atėjęs į mūsų skyrių kalėjimo viršininko pavaduotojas majoras Vincas Asevičius iššaukė pavardėmis dešimt ar daugiau karininkų ir nuvedė į antrąjį kiemą. Kiek pabuvus, jie grįžo be žvaigždučių antpečiuose ir be trikampių munduro apykaklėje. Pasakė degraduoja į eilinius. Ta pačia tvarka nuvedė ir likusius, jų skaičiuje ir mane. <...> plk. Julius Čaplikas perskaitė įsakymą kariuomenei Nr. 10 (slaptą), kur pasakyta, kad Valstybės Prezidento aktu žemiau išvardinti karininkai žeminami į eilinius su pasekomis karo įstatų XXII kn. 42 str. ir išleidžiami iš kariuomenės. Įsakė kpt. Liudui Kaufmanui išlupti iš antpečių žvaigžduotes, nuardyti trikampus ir nuimti kepurės geltoną šniūrelį. <...> Prisiminiau kažkur skaitęs nuostatą, kad degraduojamam karininkui laipsnio ženklus nuima tik aukštesnio laipsnio karininkas“⁹⁶. Jau kitą dieną Aviacijos ir Karo technikos štabas atsiuntė mašinas pasiimti eilinių. Aviacijos viršininkas J. Pyragiui liepė atiduoti Savanorio kūrėjo medalį ir liudijimą. Buvęs majoras atnešė visus apdovanojimus, bet paėmė tik savanorio kūrėjo medalį. „Naujasis eilinis“ protestavo dėl tokio elgesio ir sakė, kad „<...> tai ne apdovanojimas, bet pažymėjimas fakto“⁹⁷. Jam buvo patarta patylėti. O vėliau jis sužinojo, kad savanorio kūrėjo medaliai buvo atimti todėl, kad užkirstų kelią stoti į Savanorių sąjungą, kurioje tada buvo nemažai simpatizuojančių Birželio 7 d. pučo dalyviams. J. Pyragius medalį atgavo kartu su laipsniu 1938 m. Tokia pati lemtis ištiko ir savanorį kpt. Antaną Petruškevičių, mjr. Juozą Matulevičių ir kt. Į atsargą buvo išleisti mjr. Jeronimas Garolis, kpt. Vladas Morkus, kpt. Juozas Česonis – visi savanoriai kūrėjai. Griežtos bausmės neišvengė ir A. Voldemaras, kuris tuo metu gyveno pas savo pusbrolių Zarasuose, prižiūrimas policijos. Rengiant pučą, jis nedalyvavo, o buvo atskraidintas tik birželio 7 d. naktį,

⁹⁵ Povilaitis A. P. 17.

⁹⁶ Pyragius J. P. 69–70.

⁹⁷ Ten pat.

kai viskas jau buvo pasibaigę. A. Voldemaras apie visa tai, kas įvyko, kalbėjo: „– Tai, ką jūs padarėt, Smetonai didelis smūgis, nes jis tvirtai tikėjo, kad karininkai jam palankūs. Smetona kerštingas ir jums to neatleis. Žinoma, daugiausiai klius man, nors jūs – ir pats Smetona – gerai žinot, kad aš prie viso to esu mažiausiai prisidėjęs“⁹⁸. Nors tiesiogiai A. Voldemaras nebuvo kaltas, bet už tai, kad laukė tinkamo momento paimti valdžią į savo rankas, bet dėl nuo jo nepriklausančių aplinkybių savo sumanymo neįvykdė, nes sukilimą numalšinus, buvo suimtas, nuteistas 12 metų sunkių darbų kalėjimo⁹⁹. 1934 m. rudenį A. Voldemaras paprašė A. Smetonos malonės, bet prašymas buvo atmestas. Jis kalėjime išsėdėjo iki 1938 m. ir buvo paleistas tik su sąlyga, kad išvyks į užsienį. Prezidentas A. Smetona norėjo A. Voldemarą laikyti kuo toliau nuo neramaus ir maištingo voldemarininkų judėjimo. Jį baugino viskas, kas buvo susiję su prof. A. Voldemaro vardu.

1935 m. kovo 24 d. buvo uždarytas ir LKKSS Ramygalos skyrius. Jis buvo įsteigtas 1933 m., bet dėl netinkamo vardo pasirinkimo [buvo pasivadinęs prof. A. Voldemaro vardu – A. J.] ir „<...>esamų žalingumų ir jo išibrovimo į politinę kryptį, pataikaujant vieno, kito asmens politikai“ ir dar dėl to, kad „<...>tam tikri asmenys su viršaičiu Kuodžiu priešakyje kelia triukšmą, neleidžia vykdyti susirinkimų, turėdami ypatingo tikslo, per ką skyrius negali produktyviai dirbti, veikti savanorių ir valstybės naudai“¹⁰⁰. 1935 m. buvo nutarta šį skyrių persteigti. Skyriaus pirmininkas buvo J. Karutis.

A. Povilaičio teigimu, 1934 m. birželio 6–7 d. pučas pagimdė dar du sukilimus – puskarininkų ruošą 1934 m. rugpjūčio mėn., ir spalio mėn. – voldemarininkų, sėdėjusių kalėjime. Pastarasis buvo suorganizuotas pačių Saugumo departamento darbuotojų norint išprovokuoti laisvėje buvusius voldemarininkus¹⁰¹. Julius Vaitkevičius [tuo metu sėdėjo kalėjime už pasikėsinimą į plk. Rusteiką – A. J.] savo parodymuose teismui rašė, kad „jį užverbavo Statkus (Jonas Statkus – Valstybės saugumo departamento direktorius) ir pažadėjo kaltinamajam, kad nebus jokių fizinių bausmių, o vyriausybei esą svarbu sužinoti opozicijos vadovų vardai ir siekiai. Mano misija turėjo baigtis opozicijos narių iššifravimu, apie tą aš per Kazakevičių (kalė-

⁹⁸Pyragius J. P. 67.

⁹⁹Lietuvos Respublikos ..., P. 57–58.

¹⁰⁰Skyrių protokolų nuorašai. 1933 m. // LCVA. F. 560, Ap. 1, B. 57, L. 37, 41.

¹⁰¹Valstybės saugumo policijos skyriaus Apygardos teismo prokuroro kvota. 1934 m. // LCVA. F. 483, Ap. 2, B. 55, L. 231–247.

jimo viršininką) turėjau pranešti Statkui“¹⁰². Nors šis vadinamasis „sukilimas“ net neįvyko ir jokių rezultatų nedavė, bet kaltininkai buvo nubausti, nors trys iš keturių jau ir taip sėdėjo kalėjime. Šią provokaciją aprašome norėdami pailiustruoti A. Smetonos valdomos Lietuvos saugumo policijos darbo sistemą, kai ne visada buvo paisoma nei priemonių, nei moralės.

Savanorių sąjunga ir jos nariai ne vien tik kritikavo ir peikė valdžią, bet ir siūlė priemones, kaip geriau ginti ir saugoti Lietuvos valstybingumą. 1935 m. LKKSS iniciatyva buvo įsteigtas Ginklų fondas, kurio pirmasis ir ilgametis pirmininkas buvo ats. plk. lt. P. Gužas. Įkūrusi Ginklų fondą, sąjunga įnešė pirmąją auką – 1000 litų¹⁰³. Panašios aukos buvo aukojamos kasmet.

1935 m. gruodžio mėn. 26 d. Valstybės saugumo departamentą Kvotų skyriaus viršininkas gavo slaptų žinių, kad Jonas Karutis, Aleksandras Sinkevičius, Povilas Vladas Ivanauskas, Liudas Žukauskas, Petras Skurauskas rengia ginkluotą sukilimą, kurio tikslas nuversti esamą vyriausybę. Šiam tikslui jie spausdina ir platina atsišaukimus: „Broliai lietuviai!“ (1935-06-20), „Broliai lietuviai“ (1936-12-17), „Ūkininkai, darbininkai“, „Nr. 1 Atsišaukimas“ (1935-11-23), „Į Lietuvos visuomenę“. Visų atsišaukimų turinys panašus – išskaičiuojami blogi vyriausybės darbai, kaltinamas A. Smetona ir J. Tūbelis dėl suvalkiečių ūkininkų kančių, kritikuojama užsienio politika ir represijos prieš karininkus, puskarininkius ir kitus, kurie norėjo pakeisti nusistovėjusią tvarką [turima galvoje birželio 7 d., puskarininkių ir J. Vaikevičiaus bylos – A. J.]. Šį kartą valdžios spėliojimai pasitvirtino. Buvo suimta nemažai asmenų, aktyviai rengusių šį sukilimą. Jų namuose padarytos kratos. Ir čia neapseita be LKKSS narių – J. Karučio, ats. plk. lt. A. Mačiukos, Liudo Žukausko – valdininko, kuris buvo atsakingas už sekimą kariuomenėje. 1936-01-19 Karo lauko teismo sprendimu Jonas Karutis buvo nuteistas mirties bausme pakeičiant ją sunkiųjų darbų kalėjimu iki gyvos galvos, o ats. plk. lt. Antanas Mačiuka išteisintas dėl stokos įkalčių¹⁰⁴. Šioje byloje tardė ir darė kratas ir pas kitus savanorius kūrėjus – Kazį Matulevičių, CV vicepirmininką, Algirdą Sliesoraitį, CV išdininką, Vitą Stat-

¹⁰²Ten pat, L. 237.

¹⁰³Centro valdybos aplinkraščiai 1930–1937. IX visuotinio suvažiavimo protokolas 1935-05-25. // Ten pat, F. 560. Ap. 1, B. 16, L. 10.

¹⁰⁴Jono Karučio, Liudo Žukausko, Petro Skurausko, Antano Mačiukos ir kt., kaip voldemarininkų sukilimo dalyvių, rengiamo ginkluoto sukilimo, kvota 1935.12.2–1936.01.4. // LCVA. F. 483, Ap. 2, B. 54, L. 423–424.

kų, LKKSS CV narių, krikdemiškos orientacijos karininkus Joną Petruitį, Kazį Ladygą ir kt.

Visi šie neramumai, kurie krėtė vyriausybę, privertė ją imtis labai griežtų priemonių opozicijai sudrausminti. 1936 m. buvo nutarta perregistruoti visas organizacijas. Po šios registracijos buvo uždarytos visos krikdemiškos organizacijos. Perregistruota buvo ir LKKSS. Pasikeitė ir įstatų pagrindinis straipsnis. Naujuose įstatuose savanoriams buvo atimta teisė saugoti ir ginti Tėvynę, jiems buvo leista moraliai ir materialiai remti Tėvynės gynimą. Tai buvo tikrai nemenkas smūgis tokiai patriotinei organizacijai, kurios nariai ginklu apgynė Lietuvos Nepriklausomybę. Kodėl buvo taip bijoma savanorių, net neleidžiant jiems išsigyti ir laikyti ginklų? Atsakymas į šį retorinį klausimą glūdi savanorių kūrėjų principingume ir nesitaikstyme su valdžios vykdoma politika, jei ji neatitinka jų moralinių nuostatų.

Po 1936 m. perregistravimo LKKSS veikla aprimo ir pradėjo tekėti griežtai valdžios nubrėžta vaga. Iki 1938 m. didesnių sukrėtimų nepatyrė nei Lietuva, nei Savanorių sąjunga. Pirmininku jau kelintus metus buvo renkamas advokatas, ats. plk. lt. Petras Gužas. Centro valdybą sudarė įvairių įsitikinimų ir partinės orientacijos savanoriai. Čia buvo valstiečiai liaudininkai Petras Ruseckas ir Jonas Kalnėnas, tautininkai – P. Gužas, J. Indrišiūnas, Jonas Viliušis, J. Maurukas, M. Gaidelis, vadinamieji voldemarininkai – K. Matulevičius, A. Sliesoraitis, V. Statkus, P. Steikūnas ir kt. 1937 m. LKKSS buvo 34 skyriai ir apie 4 tūkstančius narių¹⁰⁵.

Ekonominiai savanorių reikalavimai ir vyriausybių požiūris į juos

Pirmojo savanorių kongreso, arba suvažiavimo, metu buvo svarstomi ne tik įstatai ir jų priėmimas, bet ekonominiai savanorių reikalavimai ir nusiskundimai. Reikalavimai buvo suskirstyti į tris grupes:

1. Karių savanorių aprūpinimas žeme – šiame punkte buvo numatyta 14 pozicijų dėl savanorių aprūpinimo žeme, jos įteisinimo, atėmimo, paskolų, miško medžiagos ir sėklos klausimo sprendimo, žemės pirkimo ne varžytyniu keliu ir kt.

¹⁰⁵Sąjungos narių ir Centro valdybos sąrašai ir įstatai. 1935–1937 // LCVA. F. 560, Ap. 1, B. 67, L. 30.

2. Valstybinė tarnyba – numatyti 5 punktai, kurie skelbė, kad valstybinėse įstaigose dirba svetimtaučiai ir svetimšaliai, nemokantys lietuvių kalbos; juos reikia išaiškinti ir šalinti; suteikti pirmenybę kariams savanoriams, stojantiems į valdišką tarnybą; tarnybą kariuomenėje įskaityti į pensijai gauti ištarnautą laiką; iš tarnybos atleisti tik teismo sprendimu; savanoriai neturi būti atleidžiami mažinat etatus.

3. Kitos lengvatos apėmė 8 punktus ir daugiausia buvo susiję su savanorių ir jų šeimos narių nemokamu gydymu, švietimu, beprocentinėmis paskolomis verslui, leidimais ginklui įsigyti ir laikyti; okupuotos Lietuvos ir Amerikos lietuvių karių savanorių teises sulyginti su Lietuvos savanorių; savanorius bedarbius pirmiausia aprūpinti darbu.

Visi šie reikalavimai per kelis mėnesius buvo išanalizuoti ir surašyti į savanorių lengvatų įstatymo projektą bei pateikti vyriausybei. Savanorių lengvatų įstatymas buvo priimtas tik 1940 metais. Visus 13 metų sąjunga aktyviai gynė kiekvieną punktą. Ne visada tai sulaukdavo tinkamo vyriausybės ir visuomenės dėmesio. Šis klausimas buvo ypač aktualus prasidėjus 1929–1930 m. pasaulinei krizei, kai Lietuvoje padaugėjo bedarbių, smuko žemės ūkio produkcijos kainos. Dauguma savanorių buvo žemdirbiai, tad tai skaudžiai atsiliepė jų materialinei būklei. Beveik kiekviename atstovų suvažiavime buvo keliama ekonominiai klausimai. Nors jie ir buvo surašyti į lengvatų įstatymą, bet jis nebuvo priimtas. Savanorių ekonominiai reikalavimai buvo vykdomi labai iš lėto, o spaudoje pasirodė straipsnių, kritikuojančių savanorių norus gauti lengvatų. „Lietuvos aidas“ rašė, „kad vietoj pareigų 1930 m. suvažiavime skambėjo privilegijų reikalavimai“. Į šiuos kaltinimus CV atsakė, kad suvažiavimas pasisakė prieš žemės reformos įstatymo pakeitimą, kuris grąžina žemę dvarininkams, daugiausia lenkams, o savanoriams duoda tik tai, kas liko, tai dėl to nereikėtų savanorių kaltinti¹⁰⁶. 1931 m. atstovų suvažiavimas pavedė CV įgyvendinti šiuos jų pageidavimus:

„1) paskubinti išleisti lengvatų įstatymą;

2) pagreitinti savanorio medalio išdavimą [V. Ž. Nr. 343. 1930-12-29 buvo paskelbtas Savanorio medalio statutas – A. J.];

3) išduoti pašalpą visiems savanoriams, neatsižvelgiant į tai, kad jie gautą žemę būtų pardavę;

4) savanoriams valdininkams ir tarnautojams užskaityti kariuomenėje tarnautą laiką dvigubai, t. y. dieną laikyti dviem dienom;

¹⁰⁶ L. K. Savanorių sąjungos žodis dėl „Lietuvos aid“ užmetimų. 1930 m. // LCVA. F. 560, Ap. 1, B. 15, L. 21.

5) kad tarnaują valstybinėse įstaigose savanoriai nebūtų atleidžiami be teismo sprendimo;

6) kad važiuojant geležinkeliais savanoriams būtų taikomas Vyčio kryžiaus ordino kavalierių lengvatos;

7) valstybės tarnautojų pensijų ir pašalpų įstatymą pakeisti ta prasme, kad savanoriai nuo įnašų į pensijų fondą už tarnybą valstybinėse įstaigose laiką būtų atleisti iki 1926 m. gegužės 1 d.;

8) kad sergą savanoriai valstybinėse bei savivaldybės ligoninėse būtų gydomi nemokamai;

9) kad negavę pilnos žemės normos savanoriai galėtų gauti miestuose plotus su išperkamaisiais mokesčiais troboms statyti¹⁰⁷.

Praslinkus keliems mėnesiams po suvažiavimo, 1931 m. lapkričio 21 d. „Lietuvos aidas“ vėl atspausdino straipsnį antrašte „Ar yra reikalas teikti kūrėjams savanoriams naujų lengvatų“. CV paruošė atsakymą, kurį nusiuntė į laikraštį lapkričio 23 d., kaltindama oficiozą tuo, kad laikraštis „turėjo tikslą sukiršinti Savanorių sąjungą su vyriausybe ir visuomene“¹⁰⁸. CV atsakymas į tokį laikraščio straipsnį nebuvo atspausdintas, kaip ir kiti iki tol rašyti atsakymai į užgaulius straipsnius apie sąjungą ir savanorius. Tokie oficiozo straipsniai rodė vyriausybės požiūrį į LKKSS, nes „Lietuvos aide“ buvo spausdinama tik tai, ką leisdavo cenzūra, kuri kuo tolyn tuo labiau stiprėjo. Sąjunga jautė valdžios spaudimą dėl lengvatų, tačiau ir valdžia atsižvelgdavo į savanorių reikalavimus.

1933 m. buvo suteikta lengvata 1/3 bilieto kainos nuolaida važiuojant geležinkeliais 3 kl. pavieniams savanoriams, kai tuo metu Žydų karių, dalyvavusių Lietuvos nepriklausomybės atvadavime, sąjunga turėjo 50 procentų bilietų kainos nuolaidą¹⁰⁹. Šią neteisę pažymėdavo savanoriai savo suvažiavimuose ir prašė sulyginti lengvatas. Tačiau tai nebuvo padaryta. Taip pat buvo pakeistas įstatymas dėl vidurinių ir aukštesniųjų mokyklų, kuriame numatyta, kad savanorių vaikai atleidžiami nuo mokesčio už mokslą ir egzaminus, jei jie patenkinamai mokosi ir labai gerai elgiasi.

1935 m. gegužės 25 d. IX sąjungos atstovų suvažiavime pirmininkas P. Gužas pasiūlė daugiau nebekelti jokių klausimų dėl leng-

¹⁰⁷ Savanorių kūrėjų sąjungos 10-ies metų veikimo apžvalga // LCVA. F. 560, Ap. 1, B. 68, L. 513.

¹⁰⁸ Raštas „Lietuvos aidas“ redaktoriui Nr. 1041. 1931 m. lapkričio 23 d. // Ten pat, B. 23, L. 1.

¹⁰⁹ Centro valdybos aplinkraščiai 1930–1937. IX visuotinio suvažiavimo protokolas // Ten pat, B. 16, L. 10.

vatų. Savo pasiūlymą jis grindė CV pasiekiančiomis žiniomis apie savanorių netinkamą elgesį tarnyboje, jų nereagavimą į darbdavio įspėjimus, dangstantis vyriausybės savanoriams kūrėjams suteiktomis lengvatomis¹¹⁰. Šis pirmininko pasiūlymas buvo priimtas, ir kituose atstovų suvažiavimuose lengvatų ir privilegijų savanoriams klausimai beveik nebebuvo keliami.

Sąjungos Centro valdyba ypač rūpinosi gauti darbą bedarbiams savanoriams. Prašymai šiuo klausimu buvo dažniausi. Jiems spręsti 1933 m. buvo įsteigtas Savanorių darbo biuras. Darbo gavimo prašymais CV apipildavo vyriausybę, o kartais ir Prezidentą. Sąjungos valdyba rūpinosi, kad savanoriai gautų koncesiją vežioti keleivius autobusais ir taip užikrintų jiems darbo vietas, kaip tai daroma Čekoslovakijoje, kai vyriausybė tokius legionierių prašymus patenkinio ir ap rūpino juos pastoviu darbu¹¹¹. Centro valdyba dėl to ne kartą kreipėsi į Susisiekimo ministeriją, bet teigiami poslinkiai prasidėjo tik nuo 1935 m., kai ministerija priėmė statutą, pagal kurį savanoriai būtų priimami į darbą pirmiausia.

Nelengva ekonominė žemdirbių padėtis ir kova dėl jos pagerinimo įgaudavo ir labai aštrių formų. Būtina paminėti 1935 ir 1936 m. vasaros Suvalkijos ūkininkų bruzdėjimus dėl ekonominės būklės pagerinimo. Šio bruzdėjimo priežastis – katastrofiškas ūkininkų padėties blogėjimas, kuris buvo susijęs su smarkiai kritusiomis žemės ūkio produktų kainomis. Tuo metu pramonės gaminių kainos nemažėjo ir ūkininkai negalėjo už savo parduotos produkcijos gautus pinigus įsigyti būtiniausių prekių. Taip pat prasidėjo ūkių išvaržymai dėl nesumokėtų kreditų. Be ekonominių reikalavimų, vėliau atsirado ir politinių – atstatyti J. Tūbelio vyriausybę ir sudaryti naują, kuri geriau rūpintųsi ūkininkų, tarp kurių buvo ir ne vienas savanoris kūrėjas, reikalais. Suvalkijos ūkininkai panaudojo ir neleistinių būdų savo reikalavimams pasiekti. Jie naikino valstybės turtą, padeginėjo viršaičių trobas, gadino telegrafą ir kt. Kaip teigia A. Povilaitis (Lietuvos valstybės saugumo departamento direktorius), ūkininkai palaikė santykius su vokiečiais ir spausdino priešvalstybinius atsisaukimus Vokietijoje¹¹². Kiek kitokių šių įvykių aprašymą bei vertinimą pateikia mjr. J. Pyragius: „1935 m. liepos 27 d. Veiverių turgavietėje polici-

¹¹⁰ Ten pat, L. 15.

¹¹¹ LKKSS Centro valdybos susirašinėjimas su skyriais 1931 // Ten pat, B. 26, L. 45.

¹¹² Povilaitis A. P. 20–21.

ninkas nušovė ūkininką Juozą Gustaitį [Tautininkų sąjungos ir Ūkininkų vienybės narį – A. J.], kuris mėgino užstoti už kažką areštuojamą sūnų. Ūkininkai subruzdavo. Vyriausybė, vieton paskyrusi komisiją įvykiui ištirti ir suspendavusi policininką, pasiuntė policijos rezervą ir saugumo valdininkus, kurie ėmė masiniai areštuoti, parodžius bent kokį nepasitenkinimą. Tada pajudėjo kantriausios gyventojų sluoksnis – ūkininkai. Nebežiūrėjo, kuris liaudininkas, krikščionis ar tautininkas. Šiuomkart valdžiai buvo nepatogu pripažinti, kad sukilo savi, tad mėginta kaltę suverti komunistams ir vokiečiams <....>. Sukilimas buvo malšinamas beatodairiškai, įveliant net kariuomenę. Karo lauko teismai pasmerkė 18 ūkininkų mirties bausme: 4 iš jų sušaudyti – Petras Šarkauskas, Bronius Pratasevičius, Kazys Narkevičius, o Aleksandras Maurušaitis nunuodytas dujų kameroje net dviem metams praslinkus. Likusiems amnestuotiems po poros metų bausmė dovanota ir jie paleisti. Kilo klausimas, kam sušaudė anuos¹¹³.

Savanorių sąjungos skyriai, kurių teritorijose vyko ūkininkų sukilimas, reagavo į šiuos neramumus ir išsakė savo nuomonę. Kybartų skyriaus pirmininkas ats. kpt. Vladas Dumčius kvietė savanorius pasitikėti Tautine vyriausybe [tautininkų vyriausybė – A. J.], pergyvenant ekonominę krizę, nedalyvauti jokiuose streikuose, nes savanorių vardas nesuderinamas su šiais veiksmais¹¹⁴. 1936 m. Marijampolės skyrius savo metiniame suvažiavime taip pat priėmė labai griežtą protestą prieš dabartinius Suvalkijos streikininkus ir prašė vyriausybės imtis prieš juos griežtų žygių¹¹⁵. Panašaus turinio rezoliucija 1936 m. birželio 7 d. buvo priimta Raseinių ir Vikaviškio skyriuose¹¹⁶. Sprendžiant iš šių rezoliucijų turinio, LKKSS palaikė vyriausybės vykdomą politiką, nors, be abejo, buvo ir kitaip manančių ir net dalyvavusių Suvalkijos įvykiuose. Po šių įvykių vyriausybė pasiskubino pagerinti ūkininkų socialinę būklę: nuo 1935-01-01 iki 1937-01-01 10% buvo sumažintas žemės mokestis; asmenims, kurie verčiasi žemės ūkiu, buvo suteikta galimybė mokėti dalis, vekselius, įkaičius ir kitas skolas, padarytas iki 1934-02-01 Žemės banko 4 ir 5 serijos

¹¹³ Pyragius J. P. 73.

¹¹⁴ Kybartų skyriaus steigimo protokolas 1935 m. // LCVA. F. 560, Ap. 1, B.117, L. 3.

¹¹⁵ Marijampolės skyriaus susirinkimo protokolas. 1936 m. gegužės 17 d.// Ten pat, B. 123. L. 3.

¹¹⁶ Raseinių skyriaus susirinkimo protokolas 1936 m. birželio 7 d. // LCVA. F. 560, B. 133, L. 12., Vytauto Didžiojo Vilkaviškio skyriaus susirinkimo protokolas 1936 m. birželio 7 d. Protesto rezoliucija // Ten pat, B. 160, L. 3.

paskolos lakštais; sumažino % nuo 4 iki 3 už paskolas, duodamas melioracijai; sustabdytos nekilnojamojo ir kilnojamojo turto varžytynės, jei skolininko skolų suma neviršija 90% jo žemės nekilnojamojo turto kainos; palengvino, skolininkams, kurie verčiasi žemės ūkiu, įkaitinių užsienio valiuta skolų, susidariusių prieš 1934-02-01, mokėjimą; nuo 1937-01-01 iki 1938-01-01 sumažino žemės mokesčius 10%; palengvino ūkininkams, nukentėjusiems nuo nederliaus, išduotų paskolų sėklomis ir pinigais grąžinimą; kaimo gyventojų sveikatos reikalams aprūpinti paskyrė 6% valstybinio žemės mokesčio; nukentėjusiems nuo audrų, ledų, viesulo ir žaibo ūkininkams šelpti sudarė fondą¹¹⁷. Visos šios lengvatos buvo naudingos ir ūkininkams savanoriams, kurių LKKSS buvo didžioji dauguma.

Vyriausybė palaipsniui vykdė nors ir nepriimtą lengvatų įstatymą. Didžioji dalis reikalavimų buvo patenkinta iki 1938 m. Liko negarantuotas nemokamas gydymas, to priežastimi laikant ekonominę krizę ir krašto ginkluotųjų pajėgų stiprinimo reikalą, taip pat nebuvo įgyvendinta nuostata apie savanorių atleidimą iš tarnybos be teismo sprendimo¹¹⁸. Iki pat sovietų okupacijos taip ir nebuvo iki galo realizuotas visas dar 1927 m. parengtas Savanorių lengvatų įstatymas. Sudėtinga 1938–1940 m. politinė situacija vertė savanorius pamiršti save ir galvoti apie Tėvynę. Paskutiniajame 1940 m. Vilniuje vykusiame atstovų suvažiavime buvo nutarta neprašyti ekonominės naudos sau, o viską atiduoti Vilniaus kraštui. LKKSS nuveikė didžiulį darbą prašydama, o kartais ir reikalaujama suteikti numatytas lengvatas savanoriams. Ji buvo vienintelė jų teisių gynėja ir atstovė prieš valdžios struktūras. Valdžia neskubėjo pildyti savanorių reikalavimų. Tik įvairūs neramumai ir pasipriešinimas valdžiai priversdavo priimti savanorių ir visos Lietuvos žmonių gyvenimą gerinančius įstatymus. Ši teiginį patvirtina ir A. Povilaitis 1939 m. gegužės 23 d. rašęs ataskaitą ir pateikęs ją Prezidentui, Ministrui pirmininkui, vidaus reikalų ministrui bei kariuomenės vadui: „mūsų galvojimas valstybinių reikalų tvarkyme labai statiškas, nerealus. Kai kurie socialiniai pertvarkymai yra daromi tik tada, kai įvyksta politiniai arba socialiniai neramumai krašte“¹¹⁹.

¹¹⁷ Vyriausybės žinios, Nr. 470, 1937 m.; ten pat, Nr. 491, 1935 m.; ten pat, Nr. 495, 1935 m.; ten pat, Nr. 507, 1935 m.; ten pat, Nr. 546, 1936 m.; ten pat, Nr. 569, 1937 m.; ten pat, Nr. 591, 1938 m.; ten pat, Nr. 597, 1938 m.; ten pat, Nr. 605, 1938 m.

¹¹⁸ Vilkaviškio skyriaus susirinkimo protokolai... // LCVA F. 560, Ap 1, B. 160. L. 3.

¹¹⁹ Povilaitis A. P. 29.

Trijų ultimatumų laikotarpis – 1938–1940 m. ir LKKSS veikla

1938 m. buvo svarbūs ne tik Lietuvai, bet ir Lietuvos kariuomenės kūrėjų savanorių sąjungai. Du dideli įvykiai sujungia šią organizaciją. Pirmą, tai Lenkijos 1938 m. kovo 17 d. ultimatas. Antra, ilgai lauktas Savanorių kongresas.

Lenkijos ultimatas savanoriams buvo kaip perkūnas iš giedro dangaus. Nuo organizacijos įkūrimo nevyko nė vienas visuotinis ar skyriaus suvažiavimas, kad nebūtų priimta rezoliucija ar protestas, nukreiptas prieš lenkus ir jų vykdomą politiką Vilniuje ir Vilniaus krašte. Sąjungos nariai kiekvienu svarbiu momentu primindavo vyriausybei ir Prezidentui, kad savanoriai yra visada pasirengę su ginklu atkovoti brangią sostinę. O dabar – priimamas ultimatas be jokio pasipriešinimo ir su didžiulėmis nuolaidomis iš Lietuvos pusės. Uždaryta „Vilniui vaduoti sąjunga“ ir uždrausti leidiniai, skirti Vilniaus kraštui. Buvo draudžiama net dainuoti apie Vilnių: „<...> po vilniečių koncerto Valstybės teatre publika spontaniškai uždainavo „Į Vilnių, į Vilnių, tą mielą šalį“, buvo išjungta elektros šviesa ir publika liko tamsoje“, – rašė išeivijos laikraštis „Draugas“ 1939 m. kovo 31 d.¹²⁰. O brg. gen. Vladas Nagevičius „<...> buvo išsiųstas (valdiškais pinigais į Lotynų Amerikos lietuviškas kolonijas) tik todėl, kad spalio 9 d., kaip ir kiekvienais metais, buvo įsakęs Karo muziejaus vėliavą nuleisti pusiau stiebo“¹²¹. Sąjungos CV neliko nuošalyje ir tuojau po ultimatumo pasiuntė delegaciją su memorandumu pas Prezidentą. Delegaciją sudarė Savanorių sąjungos pirmininkas P. Gužas, ir CV nariai – J. Kiaunis, Petras Ruseckas. Po šio žygio pas Prezidentą iš CV atsistatydino P. Ruseckas, pateikęs tokias savo apsisprendimo priežastis: „Ponas Prezidentas delegaciją priėmė ir maloniai su ja kalbėjosi dvi valandas tais reikalais, dėl kurių delegacija buvo pasiųsta, tačiau p. Gužas memorandumu kažkodėl p. Prezidentui neįteikė. Jo tuo reikalu per 04.26. CV posėdyje pasiaiškinimus laiku nepateisinamais bei neganėtinais“¹²². Memorandumo turinio neteko aptikti, tačiau galima daryti prielaidą, kad jo turinys netenkino Prezidento. Tačiau savanorių kūrėjų pozicija ultimatumo atžvilgiu jam buvo svarbi ir todėl savanoriai buvo skubunami pareikšti savo

¹²⁰ Politinės vėtros Rytuose ir Vakaruose // Draugas, 1939 m. kovo 31 d.

¹²¹ Ten pat.

¹²² Įvairūs CV raštai 1938. // LCVA. F. 560, Ap. 1, B. 192, L. 1.

pritarimą valdžios vykdomai politikai. Jie tai ir padarė, skubiai, kovo 18 d., 22 val., priimdami LKKSS CV rezoliuciją, tenkinančią Prezidentą, kurią paskelbė laikraščiai:

1. „Lietuvos kariuomenės kūrėjai savanoriai tvirtai pasižada stoti ligi vieno Lietuvos Nepriklausomybei ginti su ginklu rankose ir kviečia visą Lietuvos visuomenę laikytis vienybės ir drausmės šią rimties valandą,

2. Savanoriai kūrėjai nuoširdžiai tiki mūsų garbingą kariuomenę ir jos pagelbininkę Šaulių sąjungą ir prašo budriai budėti mūsų Tėvynės laisvės sargyboje ir ginklo iš rankų nepaleisti,

3. Centro valdyba prašo Vyriausybę daryti visų diplomatinį ir kitų reikalingų žygių, kad Lietuvos suverenumas ir Tautos garbė nebūtų pažeista.

Pasirašė CV valdyba: ats. plk. lt. P. Gužas, K. Matulevičius, A. Sliesoraitis, J. Liepinaitis, M. Gaidelis, J. Kiaunis, P. Ruseckas, S. Čepas, J. Kalnėnas, F. Niaura¹²³. Ši rezoliucija atitiko valdžios priimtą taktiką po ultimato. Manytume, kad pirminis CV rezoliucijos variantas buvo ne toks, koks buvo paskelbtas, ir Prezidentas dvi valandas įkalbinėjo, o gal ir įtikinėjo savanorius priimti vyriausybei palankią rezoliuciją. Galima daryti prielaidą, kad Savanorių sąjungos nuolaidos vyriausybei buvo įvertintos. Jiems leista sušaukti taip ilgai lauktą Pirmąjį savanorių kongresą.

1938 m. rugsėjo 7 d. rytą, Tautos šventės išvakarėse, savanoriai kūrėjai susirinko P. Vileišio aikštėje pasitreniruoti prieš iškilmingą rikiuotę. Po pietų 6500 savanorių kūrėjų susirinko Dainų slėnyje¹²⁴. Tai sudarė apie 70% tuo metu buvusių [apie 9000 – A. J.] savanorių kūrėjų¹²⁵. Savanoriai kūrėjai su ovacijomis pasitiko Prezidentą A. Smetoną ir vainikais apipintoje kėdėje atnešė ant rankų iki prezidiumo stalo. Taip pat audringais plojimais buvo pasitikti vyriausybės, kariuomenės ir visuomenės atstovai. Iškilmingą posėdį pradėjo LKKSS pirmininkas ats. plk. lt. P. Gužas, kuris pasveikino susirinkusiuosius ir pareiškė: „Mes, savanoriai kūrėjai, kviečiame tautiečius, tautos gyvenimo pačios jaunystės metais dvasiškai nesenti ir pabrėžtinai skatiname visus neužmigti ant laurų. Neužmirškite, kad kas nesiruoš ateičiai dinamiškai ir aktingai – tam nebus ateities. Todėl mes ir kviečiame visus patriotus sielotis Tėvynės dabartimi, o ypačiai jos ateiti-

¹²³ Lietuvos Vyriausybei // Karys. 1938 m. kovo 24 d. P. 352.

¹²⁴ Savanorių kongresas 1938 m. rugsėjo 7–8 d. // LCVA. F. 560, Ap. 1, B. 58, L. 3.

¹²⁵ Surgailis G. P. 65.

mi. Tik taip elgdamiesi galėsime nubrėžti jos ateities geresnius kelius, paskatinsime pažangą ir surasime vis naujesnių priemonių ir kelių į gražesnę, vaisingesnę tautos gyvenimą¹²⁶. Kalbas pasakė Prezidentas ir laikinai einąs krašto apsaugos ministro pareigas brg. gen. S. Raštikis. Po iškilmingo posėdžio Dainų slėnyje savanoriai kūrėjai iškilminga rikiuote nužygiavo prie Karo muziejaus. Čia toliau tęsėsi iškilmės. Buvo atidengti du biustai savanoriams kūrėjams – karininkui Antanui Juozapavičiui ir kareiviui Povilui Lukšiui. Po iškilmingo gėlių padėjimo prie Nežinomo kario kapo LKKSS pirmininkas P. Gužas perskaitė savanorių kūrėjų testamentą, o baigė jį tokiais žodžiais: „Žuvusiųjų savanorių ir savo vardu mes skelbiame didžiausią panieką tokiam Lietuvos žemės sūnui ar dukrai, kas bet kokiomis aplinkybėmis atsisakytų švenčiausių žmogaus teisių laisvai ir nepriklausomai gyventi, arba bet kuria kaina parduotų priešui nors ir mažiausią savo Tėvynės reikalą¹²⁷. Visas miestas buvo pilnas žmonių, kurie džiaugsmingai sveikino susirinkusius savanorius kūrėjus ir apipylė juos gėlėmis. Pirmasis savanorių kūrėjų kongresas praėjo pompastiškai, bet gyvenimas slinko savo vaga. Visos problemos, kurios atsirado po Lenkijos ultimatumo nepradingo, bet darėsi tik aštresnės. Prie jų prisidėjo ne mažiau opūs įvykai Klaipėdoje, kurie rodė, kad galima ir jos netekti.

Sudėtinga politinė situacija šalyje sujudino ir sujudino ne tik opoziciją, savanorius, bet ir studentiją. Trijų aukštųjų mokyklų: Vytauto Didžiojo universiteto, Klaipėdos prekybos instituto ir Dotnavos Žemės ūkio akademijos studentai nutarė gruodžio 10 d. sušaukti generalinį streiką. O gruodžio 11 d. pagal naująją Konstituciją turėjo prisiekti Prezidentas A. Smetona. Studentai susirinko I universiteto rūmuose [Teisės fakulteto patalpose – A. Mickevičiaus ir K. Donelaičio kampas – A. J.] ir perskaitė tris rezoliucijas. Vienoje buvo sakoma, kad „atsižvelgiant į dabartinę taip jautrią valstybės padėtį ir matydami, kad mūsų vyriausybė priešaky su Prezidentu Smetona nesugeba vesti valstybės reikalų pagal laiko ir aplinkybių reikalavimus (ką jis įrodė per metų eilę) ir, be to, neturi jokio pasitikėjimo tiek viduj, tiek užsienyje, skelbiame streiką ir reikalaujame: 1) Atstatydinimo ne tik vyriausybės, bet ir A. Smetonos. 2) Sudaryti tautinės vienybės vyriausybę su prof. A. Voldemaru. 3) Dabartinę vyriausybę išspėjame, kad nedrįstų ignoruoti mūsų reikalavimų ir netęstų toliau,

¹²⁶ Pirmasis savanorių kūrėjų kongresas // Karys. 1938 m. rugsėjo 15 d. P. 1036.

¹²⁷ Ten pat, P. 1039.

kaip iki šiol terorizavimų policinėm priemonėm Tautos dvasios <...>. 4) Iki nebus įvykdyta mūsų reikalavimai, mes, visa Lietuvos studentija, tęsime streiką <...>. Jokių kompromisų nepripažįstame ir dar kartą reikalaujame įvykdyti mūsų reikalavimus pilnumoj¹²⁸. Su studentais buvo susidorota panašiai kaip 1926 m. lapkričio 21 d. Policija su guminėmis lazdomis mušė ir vaikė bei suiminėjo studentus. Jie buvo kišami į automašinas ir vežami į nuovadas. Demonstracijos dalyvis, Neo Lithuanijos korporacijos narys, Juozas Enčeris prisimena: „Policija nepajėgė su mumis susidoroti. Laisvės alėjoje išdauzėme lenko Perkauskio cukrainės langus. Kažkas apvertė ir padegė policininko Jankausko mašiną, o vieną policininką, kurio numeris buvo 26, vėlai vakare rado sumuštą iki sąmonės netekimo prie Neo Lithuanų rūmų <...>. Šis policininkas buvo ypač „pasižymėjęs“ tramdant studentus“¹²⁹.

Vyriausybės reakcija į studentų demonstraciją buvo žaibiška. Gruodžio 12 d. „Lietuvos aidas“ rytinė laida pranešė, kad „<...> pasiremdamas 199 str., Respublikos Prezidentas ir Ministrų tarybai pasiūlius, nuo gruodžio 10 d. paskelbė 6 mėnesiams sustiprintos apsaugos metą Kauno m. ir apskrityje... Pagal 1925 m. sustiprintos valstybės apsaugos įstatymą asmenys, kurie trukdytų viešąją tvarką ir visuomenės rimtį, Vidaus reikalų ministro arba jo įgaliotų nutarimo, gali būti pavedami policijos priežiūrai arba išsiunčiami į priverčiamojo darbo įstaigą<...>. Įsakymo nevykdymas baudžiamas bauda iki 5000 litų arba 3 mėn. kalėjimo“¹³⁰. Vyriausybė šios demonstracijos organizavimą priskyrė opozicijai ir jau gruodžio 13 d. saugumo organai sulaukė 9 asmenis, tarp kurių krikdemus dr. Leoną Bistrą ir dr. Praną Dielininkaitį ir kelis studentus neolitanus.

Tuo metu opozicija buvo ne tik krikščionys demokratai, voldemarininkai, bet ir valstiečiai liaudininkai ir socialdemokratai, nes susidariusi padėtis valstybėje vienijo visas jėgas bendram darbui. Klaipėdoje pradėjęs eiti laikraštis „Žygis“, vėliau „Bendras žygis“, buvo šio vienijimosi įrodymas. Šį laikraštį redagavo savanoris kūrėjas, voldemarininkas, LKKSS CV narys Algirdas Sliesoraitis. Tačiau jų darbai ir pastangos buvo įvertinti kaip priešvalstybinė veikla. Visi šie faktai rodo, kad Lietuva atsidūrė krizinėje situacijoje. M. Riomeris

¹²⁸ Studentija stoja aktingon politinė kovon // Žygis. 1938 m. gruodžio 12 d.

¹²⁹ Enčeris J. Atsiminimai...

¹³⁰ Įvestas sustiprintas apsaugos metas Kauno mieste ir apskrityje // Lietuvos aidas, 1938 m. gruodžio 12 d.

apie tą metą savo dienoraštyje rašė, kad „Tuo metu A. Smetona kvietė konsoliduotis, nes tik taip Lietuva sugebės pakilti <...>. Vienintelis dalykas, ką tie žmonės, vadinami vyriausybe, dar moka, tai užčiaupti burną saviesiems. Tuo tarpu svetimiesiems – tik pasiduoti <...>. Lietuva įžengė į dekadanso kelią <...>. Viršų ima supuvinimas“¹³¹. Studentų protestui pritarė nemažai žinomų visuomenės veikėjų ir organizacijų. LKKSS raštiško pritarimo neteko aptikti, tačiau tolesni sąjungos darbai leidžia teigti, kad ir savanoriai kūrėjai palaikė studentų reikalavimus. Opozicijos gretas dar labiau suvienijo ir sustiprino 1939 m. kovo 19 d. ultimatyvus Vokietijos reikalavimas atiduoti Klaipėdą. Tai buvo paskutinis lašas, perpildęs savanorių kūrėjų kantrybės taurę. 1939 m. balandžio 1 d. LKKSS pirmininko A. Gužo iniciatyva buvo sušauktas Patriotinio fronto steigėjų susirinkimas. Jame dalyvavo 24 įvairių opozicinių srovių atstovai: prof. Jonas Aleksa (Ūkininkų vienybės narys, artimas tautininkams), prof. Pakštas, dr. Petras Karvelis, dr. Juška, dr. Petras Dielininkaitis (krikščionys demokratai), Jonas Kardelis, Jonas Kalnėnas (valstiečiai liaudininkai), Jonas Karutis, Jonas Matulevičius, ats. kpt. Jonas Kriščiūnas (LKKKS nariai, voldemarininkai), Vladas Nacevičius, Konkulevičius (studentų atstovai), Vincas Daudzvardas (Šaulių sąjunga), Stanekūnas (Tautininkų sąjunga) ir kt.¹³² Posėdis vyko Šaulių sąjungos patalpose, štabo viršininko kabinete. Apie steigiamą Patriotinį frontą rašė ne vienas Lietuvos laikraštis. Jau kovo 30 d. „Lietuvos aide“, pasirodė straipsnis apie studentų steigiamą patriotinio fronto akademinių skyrių¹³³, o „Laike“ buvo įdėtas LKKSS CV atsišaukimas¹³⁴. Balandžio 1 d. „XX amžius“ paskelbė net tris straipsnius ta pačia tema: viename buvo rašoma, kad Lietuvos aktyvistų sąjunga¹³⁵ sustabdo savo veikimą ir prisideda prie Patriotinio fronto sąjūdžio „<...> manydami, kad tat atitiks aktyvistų skelbtus tikslus“¹³⁶; antroje pažymima, kad savanoriai pritaria naujai vyriausybei ir „pasisako už steigiamą vieningą frontą ir prieš vienos kurios nors partijos dominavimą“¹³⁷, trečioji žinutė apie gen. št. plk. Stasio Zaskevičiaus

¹³¹ Riomeris M. Dienoraštis // Kultūros barai. 1991. Nr. 4, P. 74.

¹³² Patriotinio fronto steigėjų susirinkimo dalyvių sąrašas // LCVA. F. 377, Ap. 10, B. 338, L. 19.

¹³³ Steigiamas patriotinio fronto akademinių skyrius // Lietuvos aidas. 1939.03.30. Nr. 145.

¹³⁴ Patriotinio vienybės fronto atsišaukimas į Lietuvos visuomenę // Laikas, 1939 m. kovo 30 d.

¹³⁵ Klaipėdoje veikė Lietuvos aktyvistų frontas, vadovaujamas kūrėjo savanorio, voldemarininko A. Sliesoraičio.

¹³⁶ Aktyvistai sustabdo savo veikimą // XX amžius, 1939 m. balandžio 1 d.

¹³⁷ Vedamasis // Ten pat.

skaitytą paskaitą tarptautinės ir vidaus politikos klausimais, po kurios ats. plk. lt. P. Gužas painformavo susirinkusiuosius apie Patriotinį frontą. Daugelyje straipsnių buvo juntamas didžiulis džiaugsmas dėl tokio fronto kūrimo ir tikimasi, kad ši idėja bus palankiai priimta ir vyriausybės. Tačiau ir šitos pastangos nebuvo vainikuotos pergale, nors balandžio mėnesį per visą Lietuvą nuvilnijo susirinkimų ir audringų mitingų banga. Balandžio 6 d. Šiauliuose vykusiame mitinge dalyvavo 500 žmonių, Vilkaviškyje – 1000, Marijampolėje – per 3000, Raseiniuose – 300 ir t. t.¹³⁸

Visai kitokios nuomonės buvo A. Smetona ir ministrų kabinetas. „Lietuvos aide“ balandžio 4 d. buvo atspausdintas straipsnis, kuris buvo atsakymas Patriotinio vienybės fronto idėjos propaguotojams. Laikraštis rašė: „Negali būti kokio nors atskiro fronto tiems uždaviniais vykdyti. To fronto veikėjai – tai visa tauta, to fronto vadas – Tautos vadas, ir jo pastatyta Vyriausybė. <...> Ne mechaniskas susibūrimas, ne patriotizmo dangstymais turime eiti prie vienybės. Patriotizmo ir tautinio solidarumo šūkiai pas mus nėra nauji. Kas tais šūkiais nori kurti naujas organizacijas, turi apsidairyti, kad tokios organizacijos jau seniai yra...<...> Naujų organizacijų, kurios dirbtų lygiagrečių darbą su Šaulių sąjunga ir kitomis jau esančiomis organizacijomis mums nereikia. Tokios organizacijos tik skaldytų tautą ir sunkintų didžiuosius uždavinius siekti“¹³⁹. Didžiulis tautos pakilimas kuriant Patriotinį frontą buvo šaltakraujiškai nutrauktas uždraudžiant jį steigti ir, manome, sužlugdant paskutinį tautos bandymą išsaugoti tai, kas dar buvo likę netekus Vilniaus ir Klaipėdos.

Po šitokio Prezidento ir vyriausybės akibrokšto, LKKSS veikla paskutiniaisiais laisvos Lietuvos metais lyg ir prigeso. Jiems nebuvo palikta jokios galimybės prisidėti prie tėvynės gynimo, o beliko laukti tik trečiojo ultimatumo. Džiaugsmas pro ašaras buvo Vilniaus sugrąžinimas ir didžioji dalis savanorių suprato, kad ne tokiu būdu jis turėjo būti atsiimtas – o taip, kaip jie kovojo 1920 metais. Paskutinysis Savanorių sąjungos suvažiavimas labai iškilingai vyko Vilniuje 1940 m. vasario 15–16 dienomis. Suvažiavime dalyvavo aukštieji vyriausybės ir kariuomenės pareigūnai. Ministro pirmininko pa-

¹³⁸ VSD politinių partijų bei organizacijų veiklos 1939 m. balandžio ir gegužės mėnesį apžvalgos priedas

Būdingesni visuomenės susirinkimai ir juose priimtose rezoliucijos // LCVA. F. 378, Ap. 10, B. 569, L. 47–48.

¹³⁹ Vieningumo bieškant // Lietuvos aidas, 1939 m. balandžio 4 d.

vaduotojas Kazys Bizauskas supažindino su bendra Europos ir Lietuvos politine padėtimi. Jis ypač akcentavo būtinumą susidrausminti, mokėti elgtis išmintingai ir kovoti su skleidžiamais gandais. Galima numanyti, kokie gandai sklido. Lietuvoje jau buvo išdėstytos Sovietų Sąjungos įgulos. Tačiau ir tuo sunkiu Lietuvai laiku, LKKSS atstovų suvažiavimo dalyviai rūpinosi savo nariais ir Vilniaus krašto lietuviais. Buvo pasiūlyta kreiptis į vyriausybę, kad būtų sutvarkyti bažnytiniai Vilniaus reikalai ir svetimšalis vyskupas Jalbžikovskis per lenkus kunigus nelenkintų ir nepalaikytų lenkiškumo lizdų, kad karo pabėgeliai [internuotieji lenkai – A. J.] būtų iškraustyti į Lietuvos gilumą, nes Vilniaus krašte jie veikia prieš Lietuvą.

1940 m. birželio 15 d., 15 val., Raudonoji armija įžengė į Lietuvą. Trečiasis ultimatumas buvo priimtas ir nutarta išleisti svetimos valstybės kariuomenę nesuteikiant galimybės kariuomenei ginti savo šalį mūšio lauke. Ar šis vyriausybės apsisprendimas geras ar ne ginčijamasi iki šiol. Yra visokių nuomonių. Tačiau susipažinę su LKKSS ir jos narių veikla, manytume, kad savanoriai dar kartą būtų stoję ginti Lietuvos.

LKKSS pirmininkas P. Gužas, kaip ir kitų organizacijų pirminkai, pasveikino Justo Paleckio vyriausybę. Sekdami CV pavyzdžiu, tokius sveikinimus naujam Prezidentui pasiuntė ir kai kurie skyriai. 1940 m. birželio 19 d. LKKSS a. a. kar. Antano Juozapavičiaus Alytaus skyrius sveikina jo ekselenciją p. J. Paleckį ir „linki gražiausio pasisėkimo išvesti į šviesesnę rytojų mūsų iškovotos Respublikos laivą ir Nepriklausomybę“¹⁴⁰. Nei sveikinimai, nei gražūs žodžiai neišgelbėjo LKKSS ir jos narių nuo represijų. Tokių Savanorių sąjungos kai kurių narių ar skyrių poelgi, manytume, galima vertinti kaip išdavą A. Smetonos vykdomos paklusnumo valdžiai politikos. Prezidentas ir vyriausybė visada žinojo, kaip reikia elgtis tautai ir kas jai yra geriausia. Negalima teigti, kad su P. Gužo nuomone sutiko visi savanoriai. Didžioji dauguma suprato, kas atsitiko. Tie savanoriai, kurie išvengė okupantų areštų ir trėmimų, pradėjo ruoštis pasipriešinimui prieš Sovietų Sąjungą. Ne vienas savanoris kūrėjas dalyvavo 1941 metų sukilime, o vėliau antinacinėje bei pokario rezistencijoje.

LKKSS ir Žydų karių, dalyvavusių Lietuvos nepriklausomybės atvadavime, sąjunga tuo pačiu 1940 m. rugpjūčio 26 d. nutarimu buvo uždaryta. Kauno apskrities viršininko rašte Savanorių sąjungos

¹⁴⁰ Alytaus skyriaus raštas Nr. 82. 1940 m. // LCVA. F. 560, Ap. 1, B. 249, L. 65.

vadovybei buvo rašoma: „1940 m. rugsėjo 4 d. nutarimu (protokolas Nr. 15) uždarytos sąjungos turtas ir lėšos visomis teisėmis ir prievolėmis turi būti perduotos Lietuvos komunistų partijai. Pranešdamas apie tai prašau 25% esamų pinigų įnešti Liaudies kultūros fondui, o kitas lėšas ir turtą perduoti kompartijai. Bylas, ženklus, vėliavas, spaudus ir antspaudus su aktu apie turto perdavimą pristatyti man“¹⁴¹. Kauno skyriaus ir Centro valdybos pinigai – 10392 litai ir 75 centai perduoti Komunistų partijai, o Kultūros fondui – 2598 litai 19 centų¹⁴². Vidaus reikalų liaudies komisariato Archyvo skyrius perdavė didelę sąjungos medžiagos dalį Valstybės archyviui. Archyvinam saugojimui netinkantys daiktai buvo perduoti Karo muziejui.

LKKSS veiklą ir jos įtaką valdžiai bei visuomenei tarpukario Lietuvoje labai taikliai apibūdino ilgametis jos narys, vienas iš sąjungos Vokietijoje ir JAV atkūrėjų, kpt. Jurgis Dragūnevičius: „Netenka neigti, kad kiekviena valdžia norėtų turėti savo įtakoje panašią organizaciją su keliais tūkstančiais narių, pilnai sąmoningų piliečių, išsiplašusių visame krašte, bet nuo pat įsikūrimo visgi ji liko nepriklausoma ir kieno nors įrankiu netapo. <...> bet tik reikia pripažinti, kad per visuotinius susirinkimus ir juose priimamus nutarimus, rezoliucijas, memorandumus valdžia gerai suprato ir žinojo skelbiamų įstatymų įvertinimą. Tai gal vienintelė organizacija iš buvusių Lietuvoje, kuri drįsdavo iškelti krašte vykstančias negeroves. Todėl daugelio pasakymu, ši sąjunga Lietuvoje tikrai ėjo tautos sąžinės pareigas, o savanorio kūrėjo vardas tapo garbingu“¹⁴³.

¹⁴¹Kauno apskrities viršininko raštas. 1940 m. // LCVA. F. 402, Ap. 5, B. 188, L. 5.

¹⁴²Ten pat, L. 10.

¹⁴³Dragūnevičius J. Atsiminimai...

IŠVADOS

1. Savanorių sąjunga buvo kuriama dešiniųjų partijų iniciatyva siekiant grįžti į valdžią.

2. LKKSS prisidėjo vykdant 1926 m. gruodžio 17 d. perversmą.

3. Radikaliąją savanorių dalis buvo aktyvūs „Geležinio vilko“ organizacijos nariai ir A. Voldemaro pasekėjai.

4. Tautininkų vyriausybės bijojo LKKSS ir jos narių dėl jų principingumo ir populiarumo visuomenėje, be to, tarp jų buvo daug perversmo dalyvių, suteikusių valdžią A. Smetonai.

5. Sąjunga visada turėjo labai aiškią ir principingą poziciją tiek užsienio, tiek vidaus politikos klausimais ir ją pareiškėdavo viešai: rezoliucijomis, memorandumais, protesto laiškais Prezidentui ir Ministrui pirmininkui, atskirų narių dalyvavimu antivyriausybiniuose akcijose – demonstracijose, pučiuose, vadinamuosiuose sukilimuose.

6. LKKSS daug dėmesio skyrė savo narių ekonominei ir socialinei padėčiai gerinti, o iškovotos lengvatos įstatymų numatyta tvarka buvo taikomos ne tik sąjungos nariams, bet ir visiems savanoriams.

7. Sąjungos pirmininkai, išskyrus P. Gužą, nebuvo tautininkų įtakoje, o Centro valdybas sudarydavo įvairių politinių įsitikinimų savanoriai.

Įteikta 2002-11-28

RÉSUMÉ

L'UNION DES VOLONTAIRES FONDATEURS DE L'ARMÉE LITUANIENNE ET SON RÔLE DANS LA POLITIQUE INTÉRIEURE 1927-1940.

Aušra Jurevičiūtė

Musée de la Guerre Vytautas le Grand

L'Union des volontaires a été créée à l'initiative des partis de droite, qui avaient réussi à revenir au pouvoir

L'Union des volontaires fondateurs de l'armée lituanienne (UVFAL) a contribué au coup d'Etat du 17 décembre 1926.

Les membres actifs de l'organisation «Loup de fer» et les disciples de A. Voldemaras formaient la partie radicale des volontaires.

Les gouvernements du parti des Nationalistes craignaient l'UVFAL et ses membres à cause de leurs principes et leur popularité dans la société; de plus, parmi eux il y avait beaucoup de participants au coup d'Etat, qui avait donné le pouvoir à A. Smetona.

L'Union a toujours eu une position très claire et de principe tant sur les questions de politique intérieure qu'étrangère et elle l'a expliquée publiquement par des: résolutions, mémorandums, lettres de protestation au Président et au Premier Ministre, participation de membres particuliers à des actions contre l'Etat – manifestations et putschs, aussi appelés insurrections.

L'UVFAL accordait beaucoup d'attention à l'amélioration de la situation économique et sociale de ses membres, et des facilités obtenues en luttant étaient accordées, selon des règles prévues par les lois, non seulement aux membres de l'Union mais aussi à tous les volontaires.

Les présidents de l'Union, à l'exception de P. Gužas, n'étaient pas dans l'influence des Nationalistes, mais les volontaires de convictions politiques différentes formaient les directions du Centre.

KARO KOMENDANTŪRŲ VEIKLA LIETUVOJE 1927–1940 M.

Jonas Vaičenonis
(Vytauto Didžiojo universitetas)

„Vyriausybė turi valdžią, kai turi ginklo pajėgą. Atsistatant Lietuvos valstybei jos vyriausybė pajuto tikrai esanti valdžia tik įsikūrus savo kariuomenei ir įsisteigus Kaune, laikinojoje sostinėje, savai komendantūrai. Šiandien ta sunkioji mūsų valstybei kūrimo pradžia yra gera minėti ypatingai tiems, kuriems ji yra tekusi pergyventi“

A. Smetona
*Respublikos Prezidentas*¹

Įvadas

Pastaraisiais metais susidomėjimas Lietuvos Respublikos 1918–1940 m. kariuomenės istorija pakankamai išaugo. Domimasi ne tik pavienių kariuomenės veikėjų gyvenimais ir veikla, bet ir atskirų kariuomenės dalių istorija, paramilitarinių organizacijų veikla. Tačiau atskiros kariuomenės struktūros iki šiol nesulaukė detalesnių ir platesnių studijų. Tokiai netyrinėtai sričiai galima priskirti ir Lietuvos Respublikos kariuomenės karo komendantūras.

Karo komendantūros Lietuvos viešajame gyvenime vaidino gana svarbų vaidmenį. Beveik ištisus dvidešimt metų valstybėje buvo karo padėtis. Karo komendantūros buvo viena iš institucijų, kuriai buvo pavesta kontroliuoti karo padėtį valstybėje. Ypač tai išryškėjo po 1926 m. gruodžio mėn. 17 d. valstybinio perversmo, kurio faktiškai vykdytojai ir įgyvendintojai buvo kariškiai. Jau nuo 1927 metų pradžios karo komendantūros įgijo reikšmingų galių, kurių dėka ne tik buvo stengiamasi kontroliuoti susidariusią situaciją, bet įgyvendinti politinę naujos valdžios liniją. Komendantūros taip pat veikė bendradarbiaudamos ir su kitomis valstybinėmis institucijomis, derindavo atskirus veiklos sprendimus, pasitelkdavo vienos ar kitos institucijos paramą atskiroms užduotims vykdyti.

¹ Kauno karo komendantūra 1919–1929. Kaunas, 1930, P. 3.

Istoriografija, skirta karo komendantūrų istorijai, nėra gausi. Iki šiol turime tik keletą žvilgsnių į šią problemą, tačiau tai nėra platesnės studijos. Viso labo keli puslapiai komendantūroms yra paskirti Vytenio Statkaus monografijoje „Lietuvos ginkluotosios pajėgos 1918–1940 m.“², kur šalia trumpos istorijos apie komendantūrų kūrimąsi yra pateiktas 1936 metais veikusių Lietuvoje komendantūrų sąrašas nurodant komendantūros būstinės vietą ir kuriai karo apygardai viena ar kita komendantūra priklausė.

Bene pirmas platesnis darbas apie komendantūras yra Deimanto Palkevičiaus³. Šio autoriaus straipsnis yra skirtas karinių komendantūrų veiklai 1918–1920 metais. D. Palkevičius bandė nagrinėti pirmųjų karo komendantūrų kūrimąsi Lietuvoje, apžvelgti jų nuveiktus darbus 1918–1920 metais. Taip pat pasistengė išsiaiškinti, koks buvo karo komendantūrų indėlis kuriant Lietuvos Respublikos ginkluotąsias pajėgas. Autorius konstatuoja, kad sėkminga karo komendantūrų veikla leido Lietuvai per trumpą laiką suformuoti reguliariosios kariuomenės dalinius, kurie drauge su komendantūrų pajėgomis apgynė Lietuvos Nepriklausomybę⁴. Straipsnyje yra priedų, kuriuose pateikti karo komendantūrų sąrašai ir atskirų rūšių karo komendantūrų etatai. Vienoje lentelėje yra pateiktas 1936 m. veikusių Lietuvoje karo komendantūrų sąrašas, sudarytas remiantis V. Statkaus monografijoje pateiktais duomenimis. Atskirą skyrių komendantūroms monografijoje „Lietuvos kariuomenė 1918–1920 m.“ paskyrė istorikas Vytautas Lesčius⁵. Jame pateikiama daugiau statistinių duomenų apie pirmųjų nepriklausomos Lietuvos valstybės metų atskirų komendantūrų susikūrimo aplinkybes, komendantus, pateikiama 1920 m. pabaigos komendantūrų sudėties ir turto duomenų. Kiek plačiau skyriuje yra pristatyta Kauno miesto ir apskrities komendantūra, kuri per visą tarpukario Lietuvos valstybės istorijos laikotarpį buvo viena centrinių kariuomenės institucijų. Vienas ryškiausių Kauno miesto ir apskrities komendantūros pirmųjų veiklos metų atliktų darbų – slaptos lenkų karinės organizacijos POW (Polska organizacja wojskowa), kaip teigia V. Lesčius, kuri lyg voratinkliu buvo apraizgusi visą Lietuvą⁶, likvidavimas.

² Statkus V. Lietuvos ginkluotosios pajėgos 1918–1940 m. Chicago, 1986, P. 420–424.

³ Palkevičius D. Karinės komendantūros 1918–1920 m. // Lietuvos archyvai. Vilnius, 1999, T. 12, P. 64–95.

⁴ Ten pat, P. 84.

⁵ Lesčius V. Lietuvos kariuomenė 1918–1920 m. Vilnius, 1998, P. 108–147.

⁶ Ten pat, P. 116.

Vėlesnio laikotarpio, po 1920 m., karo komendantūrų veikla yra istorikų beveik netyrinėta. Iki šiol plačiausiai, tačiau tik fragmentiškai komendantūrų veikla kaip A. Smetonos autoritarinio režimo įrankis yra aptarta prof. Liudo Truskos monografijoje „Antanas Smetona ir jo laikai“⁷. Šioje studijoje tik nedidelis skyrelis yra pavadintas „Karo komendantų valdžia“⁸, kuriame pristatytos pagrindinės karo komendantų veiklos gairės, nors atskirose teksto dalyse daug kur remiamasi komendantų veiklos rezultatais⁹.

Taigi apžvelgti karo komendantūrų, kaip vienos svarbiausių valstybės viešojo gyvenimo reguliavimo institutų, veiklą 1927–1940 metais yra šio straipsnio tikslas. Rengiant šį straipsnį, be jau minėtų istorikų darbų, remtasi gausia archyvine medžiaga, padėjusia plačiai atskleisti aptariamojo laikotarpio karo komendantūrų veiklos ypatumus. Tai įvairūs Lietuvos centriniame valstybės archyve Vilniuje, Krašto apsaugos ministerijos fonde Nr. 384, Generalinio štabo fonde Nr. 929 ir Kauno miesto ir apskrities komendantūros fonde Nr. 1126 saugomi dokumentai. Šie dokumentai (įvairūs raportai, pranešimai, įsakymai, nurodymai) pakankamai informatyvūs, todėl galima ne tik aptarti komendantūrų veiklos kasdienybę, bet ir pateikti bei įvertinti jų įtaką politiniame ir visuomeniniame valstybės gyvenime. Apžvelgdami karo komendantūrų veiklą, pateiksime jų svarbą po 1926 m. gruodžio 17 d. perversmo, aptarsime komendantūrų tinklą, karo stovio reikalų referentūrą, karo komendantūras kaip valstybės viešojo gyvenimo kontrolės ir reguliavimo institutą, nurodydami komendantų galias ir visuomenės kontrolę, komendantūrų sąveiką su kitomis autoritarinio režimo institucijomis, komendantūrų veiklos veiksmingumą, komendantūrų padėtį pirmomis sovietinės okupacijos dienomis.

Komendantūrų svarba po 1926 m. gruodžio 17 d. perversmo

Po 1926 m. gruodžio 17 d. valstybinio perversmo, Broniaus Railos žodžiais, kariuomenė, o tiksliau kalbant, karininkija buvo tautininkų valdžios versmė, pagrindinė fizinė ir moralinė atrama ir ap-

⁷ Truska L. Antanas Smetona ir jo laikai. Vilnius, 1996, P. 411.

⁸ Ten pat, P. 167–170.

⁹ Ten pat, P. 251, 253–256, 266, 268, 272–273.

sauga. Tokia padėtis kariuomenės veiksmui suteikė ir valdžios kontrolės galimybių, net jei toji kontrolė ne visada buvo atliekama tiesiogiai, o daugiau subtiliai. Taip ji ir atsiliepdavo valdžiai ir santvarkai, išsilaikant tam pačiam pastoviam prezidentui, bet jo vyriausybės sudėčiai dažnokai keičiantis. Kariuomenės veiksnys liko valdžios ir santvarkos išlaikymo *ultima ratio* [paskutinė priemonė – J. V.]¹⁰. Šioje situacijoje karo komendantams buvo suteiktas ne antraeilis vaidmuo.

1926 m. gruodžio 20 d. Respublikos Prezidentas A. Smetona, ministrų kabinetui pasiūlius, pasiremdamas 1922 m. Lietuvos Valstybės Konstitucijos 32–uoju straipsniu, kuris Respublikos Prezidentui suteikė teisę kilus karui, ginkluotam sukilimui ar kitokiems pavojingiems neramumams valstybėje, tam tikrose valstybės dalyse arba visoje teritorijoje įvesti karo padėtį arba kitą kurią nepaprastą padėtį¹¹, patvirtino karo padėtį visoje Lietuvoje, laikinai sustabdydamas konstitucines piliečių teisių garantijas¹². Lietuvoje įsigalėjo Ypatieji valstybės apsaugos įstatai, jau nuo pirmųjų įvykdyto valstybinio perversmo dienų suteikę labai plačių įgaliojimų karo komendantams¹³. Karo komendantūros tapo ne tik karo administracijos subjektu, kuriam buvo pavesta rūpintis piliečių šaukimo atlikti karo tarnybos pareigą bei spręsti įvairias kariuomenės mobilizacines problemas, bet ir pagrindiniu A. Smetonos autoritarinio režimo ramsčiu. Komendantūrų pagalbos dėka karinė valdžia, kuri suteikė A. Smetonai galimybę valdyti valstybę, kišosi į visas viešojo valstybės gyvenimo sritis. Komendantai kontroliavo leidimų bet kokiam susirinkimui ar žmonių susibūrimui išdavimą, prižiūrėjo ir kontroliavo visas esamo režimo opozicines jėgas. Komendantų pastangomis kartu su apskričių viršininkais buvo siaurinama ir net nutraukiama opozicinių partijų ir organizacijų veikla. Dėl šios veiklos iki 1928 m. pabaigos Lietuvoje buvo iš esmės sugriauta organizacinė opozicinių partijų struktūra¹⁴. Komendantų žinioje taip pat buvo ir karo cenzūra.

Gana ryškų komendantūrų panaudojimą kontroliuojant viešąjį valstybės gyvenimą galima pastebėti 1935–1937 m., kai tautinin-

¹⁰ Raila B. Kitokios Lietuvos ilgesys. Vilnius, 1993, P. 371.

¹¹ Lietuvos valstybės konstitucijos. Vilnius, 1989, P. 21.

¹² Lietuvos valstybės teisės aktai (1918.II.16 – 1940.VI.15). Vilnius, 1996, P. 122.

¹³ Truska L. Antanas Smetona ... P. 167.

¹⁴ Ten pat, P. 170–172.

kai, kovodami su opozicinėmis jėgomis, gindami esamos vyriausybės autoritetą, perregistruodami veikusių draugijų veiklą, remdamiesi 1936 m. vasario mėn. priimtu „Draugijų įstatymu“¹⁵, siekė sustiprinti savo organizacijos pozicijas.

Komendantūrų tinklas ir komendantai

Nuo 1925 m. lapkričio 27 d. iki 1927 m. gegužės 21 d. karo komendantūros kaip teritorinis vienetas buvo vadinamos karo sritimis, kurioms vadovavo karo sričių viršininkai¹⁶. Iki 1939 m. spalio mėn. Lietuvos teritorija (be Vilniaus krašto) buvo padalyta į 21 apskritį¹⁷. 1926 m. vasario 18 d. krašto apsaugos ministras, remdamasis III Seimo priimtais karo srities viršininko etatais¹⁸, nustatė devynių (Kauno, Panevėžio, Utenos, Biržų, Šiaulių, Telšių, Raseinių, Alytaus ir Marijampolės) valstybėje veikiančių karo sričių ribas¹⁹. Iki tol egzistavo devyni mobilizacijos rajonai (komendantūros), kurie nuo 1923 m. lapkričio 15 d. buvo tiesiogiai pavaldūs karo apygardų viršininkams²⁰. Kauno karo sričiai buvo pavesta administruoti Kauno ir Trakų, Panevėžio – Panevėžio ir Ukmergės, Utenos – Utenos ir Ežerėnų [Zarasų – J. V.]²¹, Biržų – Biržų ir Rokiškio, Šiaulių – Šiaulių ir Kėdainių, Telšių – Telšių, Mažeikių ir Kretingos, Raseinių – Raseinių ir Tauragės, Alytaus – Alytaus ir Seinų, Marijampolės – Mari-

¹⁵ Lietuvos valstybės teisės aktai (1918.II.16 – 1940.VI.15). Vilnius, 1996, P. 257–261.

¹⁶ Įsakymas kariuomenei (toliau ĮK) Nr. 65 1927 05 21 § 3. (Nuo 1918 11 23 įsakymai kariuomenei buvo vadinami įsakymais Krašto apsaugos ministerijai. Nuo 1919 06 05 juos pradėta vadinti įsakymais Lietuvos kariuomenei. Vėliau jie virto tiesiog įsakymais kariuomenei. Nuo 1924 01 01 iki 1927 01 01 įsakymai kariuomenei buvo vadinami Krašto apsaugos ministro įsakymais. 1940 07 06 šis pavadinimas buvo pakeistas į Įsakymas liaudies kariuomenei. Minėtų įsakymų rinkiniai yra saugomi Lietuvos mokslų akademijos bibliotekoje, Vytauto Didžiojo karo muziejaus bibliotekoje. Kitose bibliotekose, pavyzdžiui, Kauno viešosios bibliotekos rankraščių skyriuje, galima rasti ne visus įsakymų kariuomenei kompleksus.)

¹⁷ Lietuvių enciklopedija. T. 15. Lietuva. Vilnius, 1991 (antrasis leidimas). P. 76.; Lietuva skaitmenimis 1918–1928 m. Finansų ministerija – centralinis statistikos biuras. Kaunas, 1929. P. 9.

¹⁸ Lietuvos Respublikos Seimo stenogramos, 3-iasis Seimas, III sesija, 72-asis posėdis, 1927 m. kovo 15 d. (patvirtinti karo srities viršininko etatai Seimo sprendimu įsigaliojo nuo 1926 12 17).

¹⁹ Krašto apsaugos ministro (toliau KAM) įsakymas Nr. 25 1926 02 18 § 4.

²⁰ ĮK Nr. 196 1923 10 29 § 7.

²¹ Nuo 1906 m. Zarasai buvo vadinami Ežerėnais. Remiantis prof. Kazio Būgos aiškinimais 1929 m. Lietuvos ministrų kabinetas vietovei grąžino senąjį Zarasų vardą / Kviklys Br. Mūsų Lietuva. T. 1. Vilnius, 1989, P. 554–555.

jampolės, Vilkaviškio ir Šakių apskričių teritorijas. Taigi karo sričių viršininkams buvo pavesta administruoti dviejų ar net trijų apskričių teritorijas. Nuo 1927 m. vasario 1 d. valstybėje, remiantis 1927 m. sausio 19 d. ministrų kabineto priimtais taikos meto etatais, buvo įsteigtos naujos devynios (Ukmergės, Kėdainių, Rokiškio, Mažeikių, Kretingos, Trakų, Tauragės, Vilkaviškio ir Klaipėdos) karo sritys²². Galima manyti, kad šio naujo suskirstymo dėka buvo siekiama ne tik palengvinti komendantų administracinį darbą, bet ir sustiprinti viešojo valstybės gyvenimo kontrolę vykdant Ypatinguosius valstybės apsaugos įstatus. Utenos karo sričiai teko kartu administruoti Ežerėnų apskritį, Alytaus – Seinų apskritį, Vilkaviškio – Šakių apskritį²³. 1927 m. kovo 28 d. Klaipėdos karo sričiai buvo pavesta kartu administruoti Kretingos karo sritį²⁴. Reikia pažymėti, kad 1926 m. gruodžio 17 d. Klaipėdos krašte, be Klaipėdos miesto ir apskrities komendantūros komendanto, buvo paskirti atskiri komendantai Šilutės ir Pagėgių apskritims, kurie rezidavo apskričių valdybos būstinėse. Šilutės apskričiai karo komendantu paskirtas kpt. Vilius Koškulis, o Pagėgių – vyr. lt. Petras Inickas²⁵. Tokiu būdu Lietuvoje buvo suformuotas 17 karo sričių tinklas. Lietuvos Respublikos III Seime svarstant karo srities viršininko taikos meto etatus buvo pritarta siūlymui sričių pavadinimą keisti į komendantūrų. Tokiam Seimo sprendimui įtaką darė visuomenės nuostatos, nes kasdieniniame gyvenime srities karo viršininkas vis tiek buvo vadinamas komendantu²⁶. 1927 m. gegužės 21 d. visos karo sritys buvo pavadintos apskričių komendantūromis, Kauno karo sritis gavo Kauno miesto ir apskrities komendantūros, o Klaipėdos – Klaipėdos krašto komendantūros pavadinimus²⁷. Sričių karo viršininkai pradėti vadinti apskričių komendantais.

1927 m. Lietuvos teritorijoje suformuotos ir veikusios 17 apskričių komendantūros (Alytaus [Alytaus ir Seinų apsk.], Biržų, Kauno, Kėdainių, Klaipėdos [Klaipėdos ir Kretingos], Marijampolės, Mažeikių, Panevėžio, Raseinių, Rokiškio, Šiaulių, Tauragės, Telšių, Tra-

²² ĮK Nr. 21 1927 02 09 § 3.

²³ ĮK Nr. 21 1927 02 09 § 1,3.

²⁴ ĮK Nr. 44 1927 03 28 § 1.

²⁵ 1926 12 17 Klaipėdos krašto kariuomenės vado plk. Petro Genio skelbimas § 2 // Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau LCVA). Fondas (toliau F.). 384. Aprašas (toliau Ap.). 2. Byla (toliau B.) 728. Lapas (toliau L.) 329.

²⁶ Lietuvos Respublikos Seimo stenogramos, 3-iasis Seimas, III sesija, 74-asis posėdis, 1927 m. kovo 22 d.

²⁷ ĮK Nr. 65 1927 05 21 § 3, 4.

kų, Ukmergės, Utenos [Utenos ir Ežerėnų], Vilkaviškio [Vilkaviškio ir Šakių])²⁸ kartu su drausmės kuopa, karo kalėjimu ir koncentracijos stovykla sudarė Vietinę kariuomenę.

Bėgant laikui Lietuvos valstybėje buvo kuriami nauji administraciniai vienetai, kurie darė įtaką naujoms komendantūroms atsirasti ir lėmė jų kaitą. Ketvirtajame dešimtmetyje (1935–1936 m.) buvo įsteigtos naujos savarankiškos Kretingos, Seinų, Šakių ir Zarasų apskričių karo komendantūros ir atskira Poligono komendantūra. Apie 1930 m. Lietuvos kariuomenė pradėjo naudotis naujai įrengtu poligonu Gaižiūnuose²⁹. Nuo 1935 m. pradžios kariuomenėje pradėjus intensyvius modernizacijos darbus, pradėjus efektyviau rengti kariuomenę karui, organizuojant įvairius didelių mastų karinius mokymus poligone, kur buvo koncentruojamas didesnis skaičius reguliarios jos kariuomenės karių, administraciniam darbui šioje teritorijoje buvo sukurta atskira komendantūra, turinti apskrities komendantūros teises.

1939 m. kovo mėnesį Lietuvai praradus Klaipėdos kraštą buvo panaikinta Klaipėdos krašto karo komendantūra, o spalį kariuomenei įžengus į Vilnių ir Vilniaus kraštą buvo sukurta Vilniaus miesto ir apskrities karo komendantūra. 1939 m. spalio 14 d. kariuomenės vadas įsakė plk. ltn. Pranui Kaunui kurti Vilniaus komendantūrą remiantis taikos meto etatais. Komendantūrai įkurti buvo paskirta 10 liktinių puskarininkių žandarų, 3 jaunesnieji puskarininkiai, 10 grandinių ir 25 eiliniai iš Kauno komendantūros ir 6-ojo pėstininkų pulko 2 būrių sudėties viena šaulių kuopa³⁰. 1940 m. kovo mėn. Vilniaus krašte papildomai buvo įkurta Švenčionėlių komendantūra.

Pagal 1927 m. patvirtintus karo srities viršininko etatus karo komendantais turėjo būti skiriamas pulkininko leitenanto laipsnį turintis karininkas. 1927 m. į naujai įkurtas komendantūras buvo paskirtų ir majoro bei kapitono laipsnį turinčių karininkų. Tačiau prabėgus kuriam laikui žemesnio laipsnio komendantai būdavo paaukštinami, atitinkamai jiems suteikiant pulkininko leitenanto ar majoro laipsnį. Atskiriems komendantams, turintiems pulkininko leitenanto laipsnį, buvo suteikinėjami pulkininko laipsniai. Karo komendantai

²⁸ 1927 12 01 kariuomenės sudėties žinios // LCVA. F. 929. Ap. 5. B. 248. L. 194.

²⁹ Statkus V. Lietuvos ginkluotosios ... P. 718.

³⁰ 1939 10 14 LR. KAM Kariuomenės štabo viršininko div. gen. Stasio Pundzevičiaus raštas Nr. 33031 plk. ltn. Kaunui / Martinionis A. Žygis į Vilnių 1939 m. spalio 27–29 d. Vilnius, 1997, P. 97.

valstybinių švenčių proga kartu su kitais kariuomenės karininkais ir kareiviais buvo skatinami įteikiant valstybinius apdovanojimus. Komendantais dažniausiai buvo skiriami asmenys, jau turintys darbo komendantūrose patirties. Atskirose komendantūrose galima pastebėti komendantų rotacijos procesą, kuris vykdavo tiesiog vieną ar kelis komendantus sukeičiant vietomis (žiūrėti 1 priedą). Galima paminėti net kelis komendantus, kurie skirtingu laiku dirbo daugelyje komendantūrų: plk. lt. Pranas Kaunas, plk. lt. Petras Murnikas, plk. Jonas Andrašūnas, plk. lt. Bronius Basiulis, plk. Antanas Stapulionis. Daugelis karo komendantų buvo pasižymėję nepriklausomybės kovose ir apdovanoti įvairiais Vyčio kryžiaus ordino laipsniais (mjr. P. Inickas, plk. V. Šaudzis, plk. J. Andrašūnas, plk. J. Bobelis, plk. A. Kerbelis, plk. A. Stapulionis)³¹.

Daugiausiai per aptariamąjį 1927–1940 m. laikotarpį komendantų buvo pakeista Tauragės (5 komendantai), Trakų (6 komendantai), Ukmergės (5 komendantai), Utenos (5 komendantai) komendantūrose. Stabiliausiai dirbo Rokiškio ir Marijampolės komendantūros, kur pirmojoje nuo 1927 m. vasario iki 1940 m. birželio pabaigos išbuvo vienas komendantas, o antrojoje 1927 m. balandžio pabaigoje plk. lt. R. Liormoną pakeitęs plk. lt. A. Kerbelis taip pat išbuvo iki 1940 m. birželio pabaigos. Reikia pastebėti, kad dažniausiai buvo keičiami su Vilniaus kraštu besiribojančių komendantūrų komendantai. Taip pat sunku susieti komendantų pakeitimus su įvairiais politiniais įvykiais valstybėje. Tai galėtų liudyti apie jų lojalumą A. Smetonos valdžiai. Tai galbūt galėtų patvirtinti, kad ir toks faktas, kad po 1934 m. birželio mėn. karininkų pučo visi komendantai liko savo užimamose vietose. Nors Tauragės komendantas mjr. P. Ignatavičius tuoj po plečkaitininkų organizuoto sukilimo Tauragėje buvo pakeistas ir tarnybos labui perkeltas į aviaciją. Jo vietą užėmė 7-ojo pėstininkų pulko, kuris dalyvavo sukilimo malšinimo operacijoje³², mjr. A. Stapulionis. Taip pat buvo pakeisti dar keli komendantūros karininkai – buvusiuosius iškėlus į kitas tarnybos vietas, o vietoje jų paskiriant karininkus iš tų kariuomenės dalinių, kurie dalyvavo malšinant sukilimą³³.

³¹ Raštikis S. Lietuvos likimo keliais // Baltijos kultūros fondas, 1996, T. 4, P. 71–93.

³² Čapas R. Plečkaitininkai. Vilnius, 2000, P. 76; ĮK Nr. 127 1927 10 27 § 6.

³³ ĮK Nr. 118 1927 09 26 § 8.

Karo stovio reikalų referentūra

Nuo 1926 m. gruodžio 27 d., remiantis Vyriausiojo štabo aplinkraščiu Nr. 41, karo komendantai visą informaciją, liečiančią karo padėtį, privalėjo siųsti tiesiogiai krašto apsaugos ministrui. Tačiau jau 1927 m. sausio pirmomis dienomis konstatuota, kad ne visi karo komendantai laikosi nustatytos tvarkos. Vieni jų visą informaciją, kaip ir numatyta Vyriausiojo štabo aplinkraštyje, siuntė tiesiogiai krašto apsaugos ministrui, kiti dokumentus siųsdavo apygardų štabams arba Vyriausiojo štabo mobilizacijos skyriui. Todėl centrinėse kariuomenės įstaigose kildavo daug sumaišties. Siekiant išvengti šių nesusipratimų karo komendantams buvo įsakyta laikytis nustatytos tvarkos. Visą kitą dokumentaciją, liečiančią karo srities viršininko darbuotę iki karo padėties įvedimo, pavyzdžiui, naujokų ėmimą kariuomenėn, atsargos karių apskaitos vedimą, parengiamuosius mobilizacijos darbus, karo komendantai privalėjo tvarkyti ir pateikti sena tvarka, kuri buvo nustatyta iki karo padėties įvedimo³⁴. Prabėgus mėnesiui po šių nurodymų, siekiant palengvinti krašto apsaugos ministro darbą remiantis Ypatingaisiais valstybės apsaugos įstatais buvo įsteigta karo padėties vykdymo reikalams prie krašto apsaugos ministro pareigybė – karo stovio reikalų referentūra³⁵. Karo stovio reikalų referentu paskirtas pulkininkas leitenantas Balys Giedraitis. Jam buvo pavesta tvarkyti visą karo padėtį liečiančią dokumentaciją ir bylas, rengti pranešimus krašto apsaugos ministrui apie karo padėties vykdymą, kontroliuoti karo komendantų veiklą, duodant jiems nurodymus ir reikalaujant iš jų paaiškinimų³⁶. Tokiu būdu Krašto apsaugos ministerijoje buvo suformuota savarankiška trijų pakopų administracinė struktūra (žiūrėti 1 schemą). Tarp krašto apsaugos ministro ir karo komendantų atsirado tarpinis asmuo – karo stovio reikalų referentas, koordinuojantis karo komendantų veiklą. Jo dėka krašto apsaugos ministras gaudavo jau apdorotą informaciją, kurią ministrui privalėjo pateikti karo komendantai. 1927 m. karo stovio reikalų referentu dirbo minėtas plk. lt. Balys Giedraitis, 1927 m. jį pakeitė plk. Mikas Rėklaitis, kuris tuo pačiu užėmė Kėdainių apskrities karo

³⁴ 1927 01 03 LR KAM Vyr. štabo Mob. sk. aplinkraštis Nr. 1. Karo apygardų viršininkams ir karo komendantams // LCVA. F. 384. Ap. 3. B. 395. L. 73.

³⁵ 1927 02 09 LR KAM Vyr. štabo raštas Nr. 1673 visiems karo komendantams // LCVA. F. 384. Ap. 3. B. 395. L. 71.

³⁶ Ten pat, L. 71.

komendanto pareigas, o 1928 m. gruodžio mėn. į šią vietą buvo paskirtas plk. Vladas Braziulevičius, kuris referentu išbuvo ištisą dešimtmetį. 1939 m. sausio 27 d. plk. V. Braziulevičius buvo atleistas iš antraeilių karo stovio reikalų referento pareigų ir tolesniam darbui komandiruotas į kariuomenės štabą³⁷. Iki šiol nepavyko nustatyti, ar vietoje plk. V. Braziulevičiaus buvo paskirtas kitas karininkas ir ar apskritai karo stovio reikalų referentūra kaip egzistuoti. Manytume, kad tolesni tyrimai suteiks galimybę atsakyti į šiuos klausimus. Remiantis 1935 m. gruodžio 5 d. slaptu raštu Nr. 874, karo komendantai krašto apsaugos ministrui turėdavo pateikti informaciją apie viešojo gyvenimo situaciją kiekvieno kuriojamoje komendantūroje. Visi komendantų parengti raportai patekdavo į karo stovio reikalų referento rankas. Šis savo ruožtu apibendrindamas gautą mėnesio apžvalgos informaciją parengdavo glaustą šios informacijos santrauką, išryškindamas svarbiausius dalykus, apie kuriuos turėtų žinoti krašto apsaugos ministras, ir informaciją pateikdavo ministrui.

1 schema. Komendantūrų karo padėties veiklos administracinė struktūra

³⁷ ĮK Nr. 6 1939 01 27 §6.

Karo komendantūros – viešojo gyvenimo kontrolės ir reguliavimo institutas

Komendantų galios

Nuo pat pirmųjų dienų po 1926 m. gruodžio 17 d. perversmo, vadovaudamiesi Ypatingaisiais valstybės apsaugos įstatais, karo komendantai įgijo labai plačių įgaliojimų. Karo sričių viršininkams pavesta eiti karo komendantų pareigas ir naudotis visomis jų teisėmis, numatytomis karo padėties³⁸. Jau gruodžio 18 d. Kauno karo komendanto įsakymas dėl karo padėties skelbė, jog Kauno mieste, Kauno ir Trakų apskrityse draudžiama:

1. be komendanto sutikimo bet kokie susirinkimai (vieši ir privatūs), demonstracijos ir eisenos;
2. skleisti žodžiu ar raštu kurstančius prieš esančią Lietuvos vyriausybę, kariuomenę ir jos vadovybę gandus, taip pat gandus, kurstančius vieną visuomenės sluoksnį prieš kitą, ir apskritai gandus, kurie galėtų sukelti nerimą mieste ir visoje srityje;
3. be karo cenzūros leidimo spausdinti bet kokius viešam naudojimui raštus, demonstruoti filmus ar vaidinti veikalus;
4. streikuoti;
5. kelti kainas maisto produktams ir kitoms prekėms, – jų kaina turi būti ne aukštesnė kaip kad buvo 1926 m. gruodžio mėn. 16 d.;
6. be leidimo nuo 23 iki 5 val. ryto Kauno mieste judėti ir veikti privačioms pramonės ir prekybos (restoranams, kavinėms, alinėms, smuklėms, viešnamiams ir pan.) įstaigoms.

Šiam įsakymui nusizengusius, remiantis Ypatingaisiais valstybės apsaugos įstatais, numatyta bausti administracinėmis bandomis iki 3000 Lt ir 3 mėn. kalėjimo³⁹. 1931 m. balandžio 15 d. Kauno mieste ir priemiesčiuose buvo panaikintas draudimas vaikščioti ir važinėti nuo 1 iki 4 val. ryto⁴⁰. Analogiškus įsakymus paskelbė ir kitų apskričių karo komendantai⁴¹ laikydamiesi tų pačių šešių bendrų nu-

³⁸ Lietuvos TSR istorijos šaltiniai (toliau LIŠ). T. 4. Vilnius, 1961, P. 321.

³⁹ LIŠ T. 4. Vilnius, 1961. P. 324–325; Truska L. Antanas Smetona ... P. 167.

⁴⁰ 1931 04 15 Kauno m. ir apsk. komendanto plk. ltn. P. Saladžiaus įsakymas Nr. 10 // LCVA. F. 384. Ap. 2. B. 728. L. 103.

⁴¹ 1926 12 18 Klaipėdos kr. ir Kretingos apskrities komendanto įsakymas Nr. 1 // LCVA. F. 383. Ap. 7. B. 1118. L. 49–49v.

rodymų. Minėtas įsakymas puikiai parodo, kad jau nuo pirmų dienų po valstybinio perversmo komendantams buvo patikėta maksimali visuomenės kontrolė apribojant judėjimo laisvę, draudžiant bet kokius susirinkimus, draudžiant streikus, įvedant karo cenzūrą spaudiniams, kino filmams ir vaidinimams, nusižengusiems numatant skirti pakankamai dideles pinigines ar įkalinimo bausmes, kurios vėliau buvo dažnai taikomos. Dokumentas, o ypač jo antrasis punktas, parodo ir tam tikrą perversmo organizatorių baimę dėl savo veiksmų, bijant visuomenės sprogimo ir atoveiksmio galimybių.

1929 m. pabaigoje – 1930 m. pradžioje buvo papildytas karo komendantų privalomas įsakymas, kuris konkretizavo leidimo įvairiems susirinkimams (viešiams ir privatiems) gavimo tvarką. Kauno karo komendanto įsakymas skelbė, kad ne vėliau kaip prieš 14 dienų per apskrities viršininką karo komendantui reikia paduoti prašymą, kuriame turi būti pažymėta prašytojo pavardė, vardas, gyvenamoji vieta, kur ir kada norima surengti susirinkimą, nurodant tikslią susirinkimo vietą ir datą, kas yra atsakingas už susirinkimą, susirinkimo programa ir paskaitų konspektas. Gavus leidimą, per 24 valandas iki susirinkimo pradžios jį reikėjo įregistruoti policijos nuovadoje, kurios ribose bus rengiamas susirinkimas⁴². Kitose karo komendantūrose (Marijampolės, Ukmergės, Trakų, Klaipėdos, Kretingos ir kt.) buvo nurodomas dukart trumpesnis 7 dienų prašymo iki susirinkimo pradžios pateikimo terminas⁴³. Tokiam laiko skirtumui, galima manyti, įtaką darė Kaunas, kaip laikinoji sostinė, kuriame veikė kur kas daugiau organizacijų, galinčių pateikti prašymus leidimui, kas sunkino pačios komendantūros darbą reikalaujant didesnių laiko sąnaudų.

1931 m. likviduojant Varnių koncentracijos stovyklą, krašto apsaugos ministro įsakymu nubaustieji asmenys iki spalio 31 d. turėjo būti perduoti karo komendantų žinion pagal gyvenamąsias vietas, jiems paskiriant policijos priežiūrą ne trumpesniam kaip 6 mėnesių laikotarpiui⁴⁴.

⁴² 1930 01 29 Kauno karo komendanto įsakymas Nr. 9 // LCVA. F. 1126. Ap. 2. B. 112. L. 11.

⁴³ 1929 12 28 Marijampolės karo komendanto įsakymas Nr. 10 // LCVA. F. 1126. Ap. 2. B. 112. L. 2; Ukmergės apskrities karo komendanto įsakymas Nr. 10 // LCVA. F. 1126. Ap. 2. B. 112. L. 5; 1929 12 28 Trakų apskrities karo komendanto įsakymas Nr. 6 // LCVA. F. 1126. Ap. 2. B. 112. L. 18; 1930 01 08 Klaipėdos krašto ir Kretingos apskr. komendanto plk. ltn. R. Liormono įsakymas Nr. 13 // LCVA. F. 384. Ap. 2. B. 728. L. 336.

⁴⁴ 1931 10 27/28 LR KAM karo stovio reikalų referento plk. V. Brazilevičiaus slaptas raštas Nr. 820 sl apskričių komendantams // LCVA. F. 384. Ap. 2. B. 502. L. 38.

Aptariamuoju 1927–1940 m. laikotarpiu kovai su opozicinėmis jėgomis gana plačiai buvo naudojamos komendantūros. Su opozicija buvo kovojama ne per teismus, o policinėmis priemonėmis ir karo komendantų skiriamomis administracinėmis bandomis⁴⁵. Ypač tai pasireiškė ketvirtojo dešimtmečio antrojoje pusėje. Šią situaciją sąlygojo valstybės vidaus gyvenimo nestabilumas, kuriam įtaką darė 1934 m. birželio 7 d. karininkų pučas, tų pačių metų rugpjūtyje rengtas puskarininkių bei spalį rengtas voldemarininkų sukilimai ir 1935 m. antrojoje pusėje prasidėjęs ir iki 1936 m. vasaros užsitęsęs Suvalkijos ūkininkų sukilimas⁴⁶.

Dar 1936 m. spalio mėnesį krašto apsaugos ministras St. Dirmantas ir kariuomenės vadas St. Raštikis kreipėsi į ministrą pirmininką Juozą Tūbelį siekdami panaikinti valstybėje veikiančią karo padėtį ir tokiu būdu atskirti karo komendantų karinių įstaigų ir visuomenės veiklos reguliavimo funkcijas, jas pavedant apskričių viršininkams bei Vidaus reikalų ministerijai⁴⁷. Taigi kariuomenės vadas kartu su krašto apsaugos ministru siekė, kad karo komendantai nebūtų vien tautininkų politinės kovos įrankiai ir šias funkcijas siekė panaikinti. Minimame rašte buvo apeliuojama į tai, kad valstybės gyvenimas beveik įėjo į normalias taikos gyvenimo sąlygas. Kad karo padėties vykdymas įpareigoja karines įstaigas dirbti darbus, kuriuos turėtų atlikti kitos valstybinės institucijos. Todėl ministro pirmininko buvo prašoma kariuomenę atleisti nuo karo padėties prievolių vykdymo, siekiant visą jos veiklą nukreipti į tiesioginius taikos meto kariuomenės uždavinius. Tačiau į šiuos krašto apsaugos ministro ir kariuomenės vado prašymus atsižvelgta nebuvo ir iki 1937 m. pabaigos karo komendantai ir toliau vykdė visuomenės veiklos reguliavimo funkcijas. Karo padėtis Lietuvoje buvo panaikinta tik 1938 m. lapkričio 1 d. Priimant šį sprendimą įtakos turėjo 1938 m. kovo 25 d. Vokietijos vyriausybės reikalavimas panaikinti karo padėtį Klaipėdos krašte. Tačiau jau 1938 m. gruodžio 10 d. Kaune ir Kauno apskrityje, o nuo 1939 m. kovo 22 d. ir visoje Lietuvoje buvo įvestas sustiprintos valstybės apsaugos metas, kuris nuo karo padėties skyrėsi tik tuo,

⁴⁵ Raštikis S. Kovose dėl Lietuvos. Vilnius, 1990, T. 1, P. 450.

⁴⁶ 1939 05 23 VSD direktoriaus Augustino Povilaičio raportas Nr. 109/sl „Sukilimai Lietuvoje nuo nepriklausomybės atgavimo iki šių metų sausio mėn. 1 dienos // Kauno apskrities archyvas. F. 219. Ap. 1. B. 1122. L. 205–238.

⁴⁷ 1936 10 17 krašto apsaugos ministro ir kariuomenės vado slaptas raštas ministrui pirmininkui Nr. 11806 // LCVA. F. 384. Ap. 3. B. 485. L. 195–195v.

kad karo komendantų funkcijas perėmė apskričių viršininkai⁴⁸.

1935 m. liepos 15 d. Respublikos Prezidentui paskelbus Šaulių sąjungos įstatymą, sąjunga buvo integruota į Lietuvos kariuomenės sudėtį, organizacijos struktūrą pritaikant pagal valstybės administracinę suskirstymą, kai kiekvienoje apskrityje buvo suformuotos šaulių rinktinės. Remiantis įstatymu, apskričių karo komendantai buvo paskirti rinktinių vadais⁴⁹ ir netiesiogiai pavaldūs artimiausių pėstininkų pulkų vadovybėms⁵⁰. Šalia daugelio kitų komendantūrų atliekamų funkcijų, karo komendantams prisidėjo vadovavimo Šaulių sąjungos struktūriniais padaliniais pareigos. Šaulių sąjunga tapo visuomenės karinio rengimo ašimi. Organizacija buvo įtraukta į valstybės gynybinius planus, numatant šauliams pasienio apsaugos ir karo atveju vykdomos kariuomenės mobilizacijos priedangos bei partizaninio karo užduotis⁵¹. Tokiu būdu karo komendantams kartu teko rūpintis ir gana svarbiais valstybės gynybos klausimais. Šauliams iškeltiems tikslams pasiekti turėjo būti sudaryti detalūs šaulių panaudojimo planai, kuriuos vietos šaulių būrių vadams turėjo padėti parengti komendantūrų šaulių reikalų karininkai. Rengiant tokius planus turėjo būti braižomi žemėlapiai, kuriuose buvo numatyta pažymėti išardytinus ar degintinus tiltus, sprogdytinius objektus, užtvaras, perkakas, linijas, kur numatoma gintis iš anksto išsidėstant, linijas, kur numatoma gintis pasitraukiant, pasitraukimo kryptis bei susitelkimo vietas. Visi šie sumanymai ir pasirengimas vykdyti nurodymus turėjo būti įgyvendinti iki 1940 m. liepos 15 d.⁵² Tačiau politiniai įvykiai pasuko kitu keliu. 1940 m. birželio 15 d. sovietų kariuomenė iš rytų įsiveržė į Nepriklausomą Lietuvą ir numatyti planai liko neįgyvendinti.

1936 m. birželio 30 d. Respublikos Prezidentui paskelbus Karinės prievolės įstatymą, jame buvo apibrėžtos ir karo komendantų bei kitų komendantūrų tarnautojų pareigos bei funkcijos atskiriems karo prievolės darbams vykdyti⁵³. Remiantis įstatymu, apskričių karo komendantai buvo pagrindiniais įstatymo vykdytojais. Jie buvo apskričių karo prievolės komisijų pirmininkais, kontroliavo visą naujo-

⁴⁸ Truska L. Antanas Smetona ... P. 269.

⁴⁹ 1935 07 15 Šaulių sąjungos įstatymas // Vyriausybės žinios. I.D. Nr. 490 / 3423.

⁵⁰ Vaičėnionis J. Lietuvos šaulių sąjunga valstybės gynyboje 1935–1940 metais / Lietuvos šaulių sąjungos istorijos fragmentai. Kaunas, 2002, P. 112.

⁵¹ Ten pat. P. 119.

⁵² 1940 04 16 Nurodymai šauliams priedangai panaudoti Nr. 2190 // LCVA. F. 929. Ap. 3. B. 1153. L. 6, 6v.

⁵³ 1936 06 30 Karo prievolės įstatymas // Vyriausybės žinios. I.D. Nr. 538 / 3734.

kų šaukimo ir ėmimo į kariuomenę procesą. Komendantai taip pat kontroliavo atsargos ir apsaugos karius. Remdamiesi sveikatos būklės patikrinimu, sprendė atsargos ir apsaugos karių tinkamumo tarnybai klausimus. Taip pat kartu su viršaičiais, burmistrais, policija ir seniūnais, apskričių komendantai prižiūrėjo atsargos ir apsaugos karius, kad šie nustatyta tvarka atliktų privalomas prievoles.

Visuomenės kontrolė

Karo komendantai buvo viena pagrindinių tautininkų valdžios institucijų, vykdžiusių gana platų visuomenės kontrolės darbą. Jie didžiausią dėmesį skyrė įvairių tautininkams opozicinių organizacijų ir draugijų veiklos kontrolei. Ketvirtojo dešimtmečio pradžioje (1930–1932 m.) aktyviai buvo stebimos „Katalikų veikimo centro“ (K.V.C.), „Pavasario“, „Šv. Cecilijos“, „Šv. Sakramento“ ir kitos draugijos, taip pat Lietuvos lenkai, žydai ir komunistai. Taip pat buvo kontroliuojama ir lojalių vyriausybei organizacijų, tokių kaip „Geležinis vilkas“, veikla.

1929 m. spalį apskričių komendantams buvo įsakyta imtis priemonių prieš lojalią tuometinei vyriausybei „Geležinio vilko“ organizaciją pastebėjus, kad ji vis dėlto kelia nerimą ir pradeda agitaciją prieš ministrų kabinetą, leidžia sau šmeižti vyriausybės atstovus ir susideda su „priešvalstybiniais gaivalais“. Krašto apsaugos ministras įsakė skubiai ir griežtai tam padaryti galą, o visus kaltuosius bausti neatidėliojant⁵⁴.

1932 m. buvo akcentuota, kad tokios organizacijos kaip K.V.C., „Pavasaris“ ir kitos savo organizacijoms leidžiamuose pranešimuose (biuleteniuose), kurie yra platinami susirinkimuose (kongresuose), pateikia iškraipytas ir prasimanytas žinias, niekinančias vyriausybės veiklą. Kongresų dalyvių kalbose šios iškraipytos žinios yra viešai kartojamos. Atsižvelgdamas į tai, krašto apsaugos ministras pavedė komendantams atkreipti dėmesį į šiuos reiškinius, imtis priemonių užkirsti jiems kelią ir nusikaltusius asmenis atitinkamai nubausti⁵⁵.

⁵⁴ 1929 10 04 LR KAM karo stovio reikalams referento plk. V. Braziulevičiaus visiškai slaptas raštas Nr. 695 apskričių komendantams // LCVA. F. 384. Ap. 2. B. 502. L. 57

⁵⁵ 1930 12 05 VRM kriminalinės policijos direktoriaus S. Rusteikos raštas Nr. 216 sl karo stovio reikalų referentui // LCVA. F. 384. Ap. 2. B. 502. L. 47; 1932 07 01 karo stovio reikalų referento plk. V. Braziulevičiaus slaptas raštas karo komendantams // LCVA. F. 384. Ap. 2. B. 502. L. 15.

1934 m. pradžioje Krašto apsaugos ministerija akcentavo, kad lenkai Lietuvoje iš Lenkijos gauna paramą nelegalių mokyklų tinklui plėsti. Tose mokyklose vaikai mokomi iš vadovėlių, kuriuos yra draudžiama įvežti į Lietuvą. Lietuvos žydai, organizuodami priešvokiškas akcijas, kartais įžeidžia Vokietijos vyriausybę, tokiu būdu kenkdami geriems Lietuvos ir Vokietijos santykiams. Kita vertus, kai kurie Lietuvos visuomenės nariai, karo stovio reikalų referento plk. V. Braziulevičiaus įvardyti kaip *įvairūs žydų priešai*, savo agitacijomis prieš žydus kenkia valstybės stabilumui. Referento pastebima, kad komunistai ypač stengiasi išiskverbti į žydų, kaip lengvai pasiduodančių jų įtakai, organizacijas, o be to, Lietuvos komunistų partijoje žydai sudaro didelę daugumą. Atsižvelgdamas į tai, krašto apsaugos ministras karo komendantams įsakė bausti lenkų nelegalių mokyklų mokytojus skiriant didesnes pinigines baudas. Prireikus nurodė bausti ir namų savininkus bei šeiminkus, kurie suteikia toms mokykloms patalpas. Griežtai bausti visus, kurie bet koku būdu įžeidžia Vokietijos vyriausybę, ir tuos, kurie sąmoningai agituoja prieš Lietuvos žydus. Komendantams nurodoma stabdyti visų tų žydiškų organizacijų, kurios pasirodys su komunistų priedanga ar pasiduos komunistų įtakai, veiklą bei griežčiau bausti tuos veikėjus, kurie komunizmo tikslams naudoja kitas organizacijas arba savose organizacijose leidžia plėstis komunizmui. Taip pat atkreipti ypatingą dėmesį į žydų – atsargos karių organizavimąsi, nes kai kur bandoma registruoti net naujokų rezerve esančius asmenis⁵⁶. Vykdam šią užduotį nurodyta palaikyti nuolatinį ir glaudų kontaktą su valstybės saugumo apygardų viršininkais, kuriems jau yra duoti atitinkami nurodymai.

Tautininkų valdžiai patyrus 1934 m. birželio 7 d. karinį pučą bei 1935 m. prasidėjusius Suvalkijos ūkininkų neramumams susirūpinta aktyvesnio visuomenės gyvenimo stebėjimo problema siekiant surinkti kuo daugiau informacijos, sekant kiekvieną atskiros asmens ar visuomenės grupės žingsnį. Šiam tikslui pasiekti buvo pasitelkti apskričių karo komendantai. 1935 m. karo stovio reikalų referentas gruodžio mėn. 5 d. slapto raštu Nr. 874 karo komendantus įpareigojo kiekvieną mėnesį teikti informacinius pranešimus krašto apsaugos ministrui apie bendrą padėtį valstybėje. Komendantai pranešimuose turėjo smulkiai išdėstyti informaciją:

1) gyvenamojo momento teigiamos ir neigiamos ypatybės po-

⁵⁶ 1934 0112 LR KAM karo stovio reikalų referento plk. V. Braziulevičiaus slaptas raštas Nr. 51 apskričių komendantams // LCVA. F. 384. Ap. 2. B. 502. L. 29.

litiniu, ekonominiu, kultūriniu ir kitais atžvilgiais;

2) kuriuos mūsų [Lietuvos] vidaus priešus ir kuriuo pagrindu laikote pavojingesnius?;

3) kaip pasireiškia visų priešvalstybinių elementų veikla?;

4) kurios priemonės kovai su priešvalstybiniais elementais at-
rodo Jums [komendantams] nepakankamos ir kodėl?;

5) negeistini apsireiškimai valdžios bei savivaldybių įstaigose,
politinėse srovėse, visuomeninėse organizacijose ir t. t.;

6) gyventojų nuotaika, jos polinkiai ir kitimai bei priežastys;

7) gyventojų santykiai su kariuomene, tų santykių ryšiai su
valstybės saugumu, aukos ginklų fondui ir t. t.;

8) Lietuvos šaulių sąjungos persitvarkymo savitumai ir Jūsų
[komendantų] svarbesni pageidavimai šioje srityje;

9) visa, ką dar randate reikalinga paminėti⁵⁷.

Kaip matyti iš šio nurodymo, karo komendantai turėjo įvertinti politinę, ekonominę ir kultūrinę apskrities padėtį, įvardydami priešiškas organizacijas ar asmenis, pareiškdami nuomonę apie turimas priemones kovai su „priešvalstybiniais elementais“, pateikti duomenis apie gyventojų nuotaikas, santykius su kariuomene, kaip vyks-
ta Šaulių sąjungos reorganizavimas ir kitą informaciją, kurios dėka valstybės valdžia galėtų daryti įvairias prognozes ir analizes siekda-
ma užkirsti kelią įvairiems neramumams, galimiems perversmams ar sukilimams.

Remdamiesi minėtu įsakymu, karo komendantai rinkdavo vi-
są įmanomą informaciją apie viešąją valstybės gyvenimą ir, ją apdoro-
ję, kiekvieną mėnesį rašydavo raportus. Raportai buvo adresuojami
krašto apsaugos ministrui arba karo stovio reikalų referentui. Infor-
maciniuose pranešimuose – raportuose komendantai pateikdavo in-
formaciją apie ekonominę gyventojų padėtį, visuomenės organizaci-
jas (tautininkus, jaunlietuvius, šaulius, krikščionis demokratų, vals-
tiečius liaudininkus, socialdemokratų, bolševikus-komunistus), kul-
tūrinį gyvenimą, kovos priemonių *su priešvalstybiniais gaivalais* įver-
tinimą, visuomenės santykius su kariuomene. Komendantų praneši-
muose paprastai pirmiausia aptariama ekonominė situacija, kur pa-
teikiamas darbininkų, ūkininkų, valdininkų ir tarnautojų gyvenimo
sąlygų aprašymas. Po to aprašoma regiono politinė situacija. Atskirų
komendantų ji skirstoma įvairiai. Vieni pirmiau rašydavo apie krikš-

⁵⁷ 1935 12 05 LR KAM karo stovio reikalų referento plk. V. Braziulevičiaus slapta raštas Nr. 874 sl apskričių karo komendantams // LCVA. F. 384. Ap. 2. B. 502. L. 12.

čioniškojo bloko ir kairiųjų organizacijų bei komunistų veiklą, atskiru skyriumi aptardami apskrityje esančių tautininkų ir jaunalietuvių veiklą. Kiti tiesiog eilės tvarka kiekvienai iš minėtų organizacijų skiria po keletą sakinių. Kadangi karo komendantų pranešimuose gana plačiai buvo rašoma apie vykdomus Šaulių sąjungos reformos reikalus, taip pat jiems nuo 1935 m. tapus šaulių rinktinių vadais, nuo 1937 m. sausio 1 d. krašto apsaugos ministras įsakė vieną išrašų iš mėnesinių pranešimų apie Šaulių sąjungos veiklą siųsti Šaulių sąjungos vadui⁵⁸. Kariuomenės štabo viršininko pavedimu, krašto apsaugos ministrui pritarus, Šaulių sąjungos vadui komendantai privalėjo pateikti tik atrinktą ir nuo politinių bei visuomeninių reikalų atskirtą informaciją, liečiančią tik šaulių veiklą⁵⁹.

Karo stovio reikalų referento apibendrintuose karo komendantų raportuose krašto apsaugos ministrui puikiai atsiskleidžia pagrindinės tautininkų administracijos domėjimosi kryptys. Greta valstybės politinio gyvenimo realijų ir komunistų ar lenkų veiklos Lietuvoje stebėjimo, jiems labai svarbūs buvo pačių tautininkų veiklos vertinimai. Remdamasis Biržų, Kėdainių, Kretingos, Panevėžio, Raseinių, Tauragės, Trakų ir Zarasų komendantų pranešimais, 1937 metų sausį karo stovio reikalų referentas ministrui pranešė, kad tautininkai kai kuriose apskrityse snaudžia. Juos bando paveikti valstiečiai liaudininkai, kurie sugeba įstoti į tautininkų bei jaunalietuvių organizacijas ir net kai kur joms vadovauti. Tokiu būdu paryškintas valstiečių liaudininkų slaptas tikslas susprogdinti tautininkus iš vidaus, dezorganizuojant ir dezorientuojant jų narius ir kenkiant esamai valstybės santvarkai. Taip pat buvo pastebėta, kad santykiai tarp tautininkų ir jaunalietuvių su Šaulių sąjunga negerėja, o tai trukdo šaulių rinktinių vadų veiklai. Rinktinių vadams sunkiai sekasi įkalbėti atsargos karininkus tapti šaulių būrių vadais, nes šie, stebėdami nereikalingus tarnybinius perkėlimus ir nepelnytus atskirų asmenų paaugstinimus, kurie savo tarnyba visai nesirūpina, o rūpinasi tik politine veikla, asmeniniais santykiais ir intrigomis, skeptiškai žiūri į tarnybą Šaulių sąjungoje⁶⁰.

⁵⁸ 1936 12 12 LR KAM karo stovio reikalų referento plk. V. Baziulevičiaus slaptas raštas Nr. 1142 sl apskričių karo komendantams // LCVA. F. 384. Ap. 3. B. 485. L. 172.

⁵⁹ 1937 02 15 LR KAM kariuomenės štabo viršininko gen. št. plk. J. Černiaus slaptas raštas Nr. 8234 sl // LCVA. F. 384. Ap. 2. B. 502. L. 5.

⁶⁰ 1937 02 11 karo stovio reikalų referento karo komendantų raportų santrauka krašto apsaugos ministrui // LCVA. F. 384. Ap. 3. B. 507. L. 1v.

Karo komendantai ir apskričių viršininkai 1927–1940 m. administracinėmis baudomis nubaudė daugiau kaip 6 tūkstančius asmenų⁶¹. Jie baudė ne tik politinius režimo priešininkus, bet ir girtuoklius, triukšmadarius, viešose vietose keikusiųosius asmenis, net kelio netaisiusius ūkininkus, taip pat naktimis vartų ir išorinių durų neuždarančius Kauno namų savininkus⁶². Asmenys buvo baudžiami už įvairiausius nusikaltimus: už visuomenės kiršinimą, už kurstymą streikuoti, už ginklų, šaudmenų ar sprogstamosios medžiagos laikymą be valdžios leidimo, už vaikščiojimą vėliau nustatyto laiko, už dalyvavimą nelegaliame susirinkime, už tai, kad asmuo pavojingas visuomeninei tvarkai, už tvirtovės [Kauno – J. V.] įrengimų gadinimą⁶³, už vietos gyventojų terorizavimą, triukšmavimą, girtuokliavimą ir grasinimus, už lošimą kortomis pasipelnijimo tikslais, už vakarėlio surengimą be leidimo ir peštynių sukėlimą, už melagingų ir visuomenę erzinančių gandų skleidimą, už netikrų žinių spaudoje platinimą⁶⁴, už Šaulių sąjungos šmeižimą ir jų uniformos niekinimą, už gaudus⁶⁵. Už šiuos nusižengimus, remiantis Ypatingaisiais valstybės apsaugos įstatais, buvo baudžiama įvairaus dydžio piniginėmis baudomis, areštu, įkalinimu, izoliavimu koncentracijos stovykloje arba tremtimi. Už atskirą nusižengimą buvo taikomos įvairaus dydžio baudos, kurių dydis taip pat įvairavo. Pavyzdžiui, už ginklo laikymą be leidimo galima buvo nubauti 15 litų dydžio bauda arba 3 paromis arešto, kitu atveju už tokį pat nusižengimą buvo baudžiama 500 litų bauda arba 1 mėnesiu kalėjimo. Už visuomenės kiršinimą bausmė siekė net 1500 litų arba 2 mėnesiai kalėjimo. Už asmens pavojingumą valstybinei ir visuomeninei tvarkai buvo taikoma tremties bausmė nuo 3 mėnesių iki ištrėmimo visam karo padėties laikui, arba izoliavimas koncentracijos stovykloje⁶⁶.

Per 1931 metus septyniolikoje karo komendantūrų piniginių baudų paskirta už 290 505 litus, tačiau išreikalauta buvo tik 65 455

⁶¹ Truska L. Lietuva 1938–1953 metais. Kaunas, 1995, P. 24.

⁶² Truska L. Antanas Smetona ... P. 268.

⁶³ Kauno miesto ir apskr. komendanto nubaustų asmenų, kurie neatliko arba atlieka baudas, sąrašas // LCVA. F. 384. Ap. 2. B. 728. L. 542, 542v, 543.

⁶⁴ 1931 12 16 karo stovio reikalų referento plk. V. Braziulevičiaus raštas Nr. 7853 // LCVA. F. 384. Ap. 2. B. 728. L. 469, 471, 472.

⁶⁵ 1936 m. karo komendanto plk. lt. J. Andrašūno informacinis pranešimas apie bausmes // LCVA. F. 384. Ap. 3. B. 485. L. 26.

⁶⁶ 1931 12 16 karo stovio reikalų referento plk. V. Braziulevičiaus raštas Nr. 7853 // LCVA. F. 384. Ap. 2. B. 728. L. 469, 471, 472.

litai⁶⁷. Likusią bausmės dalį nubaustieji turėdavo atlikti areštinėje arba kalėjime. Daugiausia piniginių baudų buvo paskirta Kauno karo komendantūroje – 123 865 Lt, iš kurių išreikalauta tik 14 000 Lt. Per pirmąją 1931 m. pusmetį buvo nubausti 1 568 žmonės⁶⁸. Remiantis L. Truskos archyvuose surinktais duomenimis, per dešimt 1933 m. mėnesių administracine tvarka buvo nubausti 2 476 asmenys, kuriems baudų paskirta už 286 100 Lt.⁶⁹ Didžiausias nubaustų 1933 m. skaičius (933 asmenys) buvo už ginklų be leidimo laikymą ir viešosios tvarkos ardymą (883 asmenys). Trečia pagal gausą nubaustųjų grupė (daugiausia komunistai) – už priešvalstybinę veiklą, visuomenės kiršinimą (319 asmenų), kuriems baudų paskirta 78 000 Lt.⁷⁰

Tačiau nepaisant bausmių gausos valstybės vadovai taikė amnestijas nubaustiesiems, galbūt tokiu būdu demonstruodami ne tik nusidėjusiai visuomenės daliai, bet ir apskritai visai visuomenei savo politikos lankstumą. Krašto apsaugos ministras per karo stovio reikalų referentą apskričių komendantams duodavo įsakymą vienos ar kitos sukakties proga dovanoti ir sumažinti bausmes nubaustiesiems. Dažniausiai buvo parenkamos tautininkų valdžiai svarbios ir reikšmingos datos. Pavyzdžiui, 1931 metais šiai procedūrai atlikti buvo pasirinktos kelios datos: rugsėjo 8 d. – Tautos šventės proga⁷¹; lapkričio 23 d. – Kariuomenės šventės proga⁷²; gruodžio 17 d. – [perversmo] pirmųjų metų sukakties proga⁷³; penkerių metų sukakties proga⁷⁴. Rugsėjo 8 d. proga bausmė buvo dovanota arba sumažinta 96 asmenims, iš kurių 90 bausmė dovanota, o 6 sumažinta⁷⁵. Gruodžio 17 d. bausmė

⁶⁷ 1931 01 12 žinios apie administracinį būdu uždėtas ir išreikalautas pabaudas // LCVA. F. 384. Ap. 2. B. 728. L. 250, 256, 356, 401, 426, 467, 569.

⁶⁸ 1931 m. pirmo pusmečio karo komendantų priimtų nutarimų duomenys // LCVA. F. 384. Ap. 2. B. 728. L. 249.

⁶⁹ Truska L. Antanas Smetona ... P. 267–268.

⁷⁰ Ten pat.

⁷¹ 1931 09 08 karo stovio reikalų referento sąrašas asmenų, kuriems Tautos šventės proga dovanojama arba sumažinama bausmė // LCVA. F. 384. Ap. 2. B. 728. L. 283–284.

⁷² 1929 11 21 karo stovio reikalų referento plk. V. Baziulevičiaus raštas apskričių komendantams Nr. 812 // LCVA. F. 384. Ap. 2. B. 502. L. 56.

⁷³ 1927 10 13 LR KAM karo stovio reikalų referento plk. M. Reklaičio aplinkraštis Nr. 9487 sl apskričių komendantams // LCVA. F. 384. Ap. 2. B. 502. L. 70, 71, 71v, 72v, 73, 73v.

⁷⁴ 1931 12 16 karo stovio reikalų referento plk. V. Baziulevičiaus raštas apskričių komendantams Nr. 7853 // LCVA. F. 384. Ap. 2. B. 728. L. 468.

⁷⁵ 1931 09 08 karo stovio reikalų referento sąrašas asmenų kuriems Tautos šventės proga dovanojama arba sumažinama bausmė // LCVA. F. 384. Ap. 2. B. 728. L. 283–284.

1927 m. buvo dovanota 132 asmenim⁷⁶, o 1931 m. dovanota arba sumažinta dar daugiau nei 100 asmenų⁷⁷.

1936 m. rugpjūtį karo stovio reikalų referentas pastebėjo, kad karo komendantai per dažnai ir kartais be reikalo administraciniu būdu baudžia piliečius už girtavimą, triukšmo kėlimą ir peštynes. Jis kreipėsi į apskričių karo komendantus reikalaudamas atsižvelgti į 1935 m. gegužės mėn. 21 d. aplinkraštį, kuriuo remiantis šias funkcijas privalo atlikti apylinkių teismai lengvindami karo komendantų darbą. Karo stovio reikalų referentas įpareigojo komendantus krašto apsaugos ministro įsakymu griežtai atsakyti spręsti tokias bylas išskyrus atvejus, kai: 1) iš paprastųjų peštynių išsiplečia minios savivaliavimas, kuris tampa pavojingas visuomeninei tvarkai; 2) organizuotai puolama kuri nors tautinė mažuma arba jos turtas; 3) triukšmas turi politinį tikslą arba pagrindą; 4) susidaro pavojus valdžios įstaigoms, kalėjimams, policijai arba viešajai tvarkai⁷⁸.

1936 m. rugsėjo mėn. krašto apsaugos ministras karo komendantams įsakė sumažinti bausmes tiems karo komendantų nubaustiems politiniams nusikaltėliams, kurie dar nėra atlikę bausmių ir kurie, komendantų nuomone, yra antraeiliai nusikaltėliai, mažiau pavojingi už kitus. Vykdydami šį įsakymą, komendantai privalėjo laikytis nurodytų nuostatų:

1) atleisti nuo likusios bausmės tuos jau suimtus arba dalį piniginės baudos įmokėjusius nusikaltėlius, kurie komendantų nutarimais yra nubausti 2 savaitėms arešto ir mažesnėmis bausmėmis;

2) atleisti nuo likusios bausmės tuos nusikaltėlius, kurie yra nubausti didesnėmis bausmėmis (nesvarbu kokia – pinigine, areštu ar tremtimi), bet 2/3 komendantų paskirtos bausmės jau yra atlikę iki 1936 m. spalio 1 d.;

3) atleisti nuo likusios bausmės tuos nusikaltėlius, kurie laikinai buvo paleisti vasaros darbams žemės sklype, jeigu dabar jiems beliko atlikti ne daugiau kaip 1 mėn. arešto arba kuri kita atitinkamos normos bausmė.

⁷⁶ 1927 10 13 LR KAM karo stovio reikalų referento plk. M. Reklaičio aplinkraštis Nr. 9487 sl apskričių komendantams // LCVA. F. 384. Ap. 2. B. 502. L. 70, 71, 71v, 72v, 73, 73v.

⁷⁷ 1931 12 16 karo stovio reikalų referento plk. V. Baziulevičiaus raštas apskričių komendantams Nr. 7853 // LCVA. F. 384. Ap. 2. B. 728. L. 469–472.

⁷⁸ 1936 08 05 karo stovio reikalų referento plk. V. Baziulevičiaus slaptas raštas apskričių komendantams Nr. 642 // LCVA. F. 384. Ap. 2. B. 502. L. 10.

Komendantai buvo įpareigoti nuo likusių bausmių neatleisti komunistų, veikusių lenkų naudai, teismo arba komendantų seniau baustų, nusikaltusių ne tik politiniu, bet kartu ir kriminaliniu pagrindu, ir tų, kurie, komendantų nuomone, yra svarbūs nusikaltėliai, įtakingi, iniciatoriai arba vadai⁷⁹. Šis dokumentas parodo ne tik aiškias komendantų veiklos kryptis, bet ir valstybės administracijos nuostatas visuomenės atžvilgiu. Atleidžiant nuo smulkių bausmių, taip pat lanksčiai jas taikant, pavyzdžiui, išleidžiant nubaustuosius vasaros darbams žemės ūkyje, buvo stengiamasi ne tik kuo mažiau kiršinti visuomenę, bet ir gerinti santykius tarp visuomenės ir valdžios, kurie minimumu laikotarpiu buvo pakankamai įtempti. Kita vertus, baudžiant už nedidelius nusižengimus, buvo siekiama parodyti esamos valdžios galias. Taip pat dokumente aiškiai parodomas griežtas valdžios nusištatymas „politinių nusikaltėlių“ atžvilgiu ir pozicija komunistų bei veikiančių lenkų atžvilgiu.

Bendradarbiavimas su kitomis autoritarinį režimą palaikančiomis institucijomis

Karo komendantūrų veikla po 1926 m. gruodžio 17 d. valstybinio perversmo buvo glaudžiai susijusi ir su kitomis autoritarinio režimo institucijomis.

Pirmosiomis dienomis po perversmo karo komendantai savo žinioje turėjo kareivius, kurių pagalba naudojosi iki 1927 m. balandžio 9 d. Nuo šios dienos krašto apsaugos ministro įsakymu iš kitų kariuomenės dalinių atsiųsti kareiviai turėjo būti grąžinti į savo dalinius. Komendantams buvo įsakyta prireikus pasinaudoti policijos ir šaulių pagalba⁸⁰. Jau po penkių dienų KAM Vyriausiasis štabas parengė dokumentą, kuriuo buvo nustatyta bendradarbiavimo tvarka tarp šaulių rinktinės vado ir vietos karo komendanto, karo padėčiai veikiant⁸¹. Dokumente buvo apibrėžta šaulių turimų ginklų laikymo ir naudojimo tvarka. Komendantui sužinojus apie kurio nors šaulio politinį ar kriminalinį prasižengimą arba įtarus, kad jis yra pavojin-

⁷⁹ 1936 09 22 karo stovio reikalų referento plk. V. Braziulevičiaus slaptas raštas apskričių komendantams Nr. 806 sl // LCVA. F. 384. Ap. 2. B. 502. L. 11.

⁸⁰ 1927 04 09 LR KAM vyr. štabo administracijos valdybos viršininko gen. št. plk. V. Skorupskio slaptas raštas Nr. 516 visiems karo komendantams // LCVA. F. 384. Ap. 2. B. 502. L. 92.

⁸¹ 1927 04 14 LR KAM vyr. štabo viršininko plk. T. Daukanto raštas Nr. 4456 LŠS viršininkui ir karo komendantams // LCVA. F. 384. Ap. 3. B. 395. L. 69–69v.

gas visuomeninei tvarkai, toksai šaulys turėjo būti tuoju pat nuginkluojamas, rinktinės vadui pavedant spręsti klausimą apie tokio šaulio išbraukimą iš Šaulių sąjungos narių. Karo komendantui buvo suteikta teisė su rinktinės vado žinia nuginkluoti net visą šaulių būrį. Šaulių būrių ir rinktinių valdyboms leista daryti susirinkimus be leidimų, tačiau apie visuotinus ir eilinius būrio narių susirinkimus ar rinktinės atstovų suvažiavimus šaulių rinktinės vadas turėjo pranešti karo komendantui. Be karo komendanto žinios šaulių būriai galėjo atlikti karines pamokas ir užsiėmimus, tačiau apie šaulių šventes, manevrus ir šaudymus rinktinės vadas privalėjo pranešti komendantui, o kur nėra komendanto, šaulių būrio vadas privalėjo informuoti vietinę administraciją ir policiją. Karo komendantai arba jų įgalioti asmenys turėjo teisę dalyvauti visuose šaulių susirinkimuose ar viešuose šaulių pasirodymuose, už kurių tvarką turėjo atsakyti šaulių karinė vadovybė ir organizuojamo susirinkimo prezidiumas. Kilusius nesusipratimus tarp karo komendanto ir šaulių rinktinės vado turėjo spręsti Krašto apsaugos ministerija⁸². Prabėgus mėnesiui, 1927 m. gegužės 17 d. Krašto apsaugos ministerija patikslino bei papildė šaulių ir karo komendanto bendradarbiavimo tvarką⁸³. Ankstesnis dokumentas buvo papildytas keliais naujais punktais, kuriuose buvo pasakyta, kad šaulių rinktinės vadas, nors ir tiesiogiai nepriklausė karo komendantui, tačiau pateko jo, kaip igulos viršininko, priežiūrai. Karo komendantui pareikalavus, kur nėra kariuomenės, šaulių rinktinės vadas buvo įpareigotas teikti ginkluotą šaulių pagalbą. Pasitelkti pagalbon šauliai privalėjo vykdyti visus komendanto nurodymus ir įsakymus. Kita vertus, karo komendantai turėjo visokeriopai remti šaulius jų darbe. Vykdamą spaudos cenzūrą, karo komendantai turėjo neleisti šmeižti Šaulių sąjungos kaip ir kariuomenės, o nepraleistus spausdinti tekstus turėjo nusiųsti Šaulių sąjungos viršininkui⁸⁴. Taigi pirmaisiais metais po perversmo karo komendantų pagrindiniais pagalbininkais tapo Šaulių sąjungos rinktinių vadai su jiems pavaldžiais ginkluotais šaulių būriais.

Dar viena glaudžiai dirbusių su karo komendantais institucijų – Vidaus reikalų ministerijai priklausiusios apskričių administracijos. Karo komendantai dirbo derindami veiksmus su apskričių virši-

⁸² Ten pat. L. 69–69v.

⁸³ 1927 05 17 LR KAM krašto apsaugos ministro A. Merkio slaptas raštas Nr. 662 LŠS viršininkui ir karo komendantams // LCVA. F. 384. Ap. 2. B. 502. L. 87, 87v, 89.

⁸⁴ Ten pat. L. 89.

ninkais. Kartais pasitaikydavo ir nesusipratimų tarp šių institucijų. Apskričių viršininkų žinioje buvo viešoji policija, kuri turėdavo vykdyti karo komendantų nutarimus ir spręsti administracines bylas. Tačiau būta atvejų ir KAM nusiskundimų dėl viešosios policijos neveiklumo ir lėto karo komendantų nutarimų vykdymo. Siekiant, kad tokių nesusipratimų daugiau nebūtų, 1936 m. kovo mėn. vidaus reikalų ministras apskričių viršininkams nurodė įsakyti viešajai policijai nedelsiant ir stropiai vykdyti karo komendantų nutarimus⁸⁵.

Kontroliuojant valstybės viešąjį gyvenimą Krašto apsaugos ministerija karo komendantams buvo davusi nurodymą prieš išduodant leidimą kuriai nors organizacijai daryti susirinkimus, pirmiausiai susisiekti su kriminaline policija ir tik po to spręsti leidimo išdavimo klausimą. Šia procedūra buvo siekiama, kad veikiantiems prieš esamą vyriausybę ar už tai baustiems nebūtų leidžiama kalbėti susirinkimo metu. 1930 m. gruodį krašto apsaugos ministras reikalavo komendantams būti atsargesniems išduodant leidimus, palaikyti glaudų ryšį su apskričių viršininkais, būtinai gauti žinių iš kriminalinės policijos ne vien tik apie susirinkimų rengėjus, bet ir apie numatomus prelegentus. Reikalavo, kad kiekviename leistame susirinkime privalo dalyvauti policijos atstovas, įsakė imtis griežtesnių priemonių prieš vyriausybės ir esamos tvarkos nenurimusius visuomenės kurstytojus, griežčiau cenzūruoti laikraščius⁸⁶. Kita vertus, pusės kriminalinės policijos valdininkai kriminalinės policijos direktoriaus buvo įpareigoti karo komendantams teikti informaciją apie organizuojamų susirinkimų pobūdį. Tačiau pasitaikydavo atvejų, kai nors ir gavę neigiamą informaciją apie asmenis iš kriminalinės policijos, karo komendantai išduodavo leidimus susirinkimams⁸⁷. Taip pat karo komendantai buvo įpareigoti kiekvieną mėnesį Kriminalinės policijos valdybos I skyriaus viršininkui pateikti komendantų nutarimais nubaustų politinių nusizengėlių sąrašus nurodant bausmių rūšį, dydį ir už ką buvo nubausti⁸⁸.

⁸⁵ 1936 03 06 LR VRM vidaus reikalų ministro Juliaus Čapliko slaptas raštas Nr. 206 apskričių viršininkams // LCVA. F. 384. Ap. 3. B. 485. L. 14.

⁸⁶ 1930 12 23 LR KAM krašto apsaugos ministro slaptas raštas Nr. 80 visiems apskričių komendantams // LCVA. F. 1126. Ap. 2. B. 112. L. 61.

⁸⁷ 1931 02 02 VRM kriminalinės policijos direktoriaus plk. S. Rusteikos slaptas raportas krašto apsaugos ministrui Nr. 58/sl // LCVA. F. 384. Ap. 2. B. 605. L. 194.

⁸⁸ 1930 09 16 LR KAM karo stovio reikalų referento plk. V. Brazilevičiaus slaptas raštas Nr. 573 sl apskričių komendantams // LCVA. F. 384. Ap. 2. B. 502. L. 50.

1939 m. spalio pabaigoje kariuomenės žygio į Vilnių metu karo komendantai įsakymų ir nutarimų gyventojams ar civilinei valdžiai nuorašus privalėjo siųsti krašto apsaugos ministrui ir Vilniaus rinktinės vadui. Taip pat karo komendantai turėjo teisę iš policijos reikalauti, kad ši sektų jų išleistų privalomų įsakymų vykdymą. Policijos pareigūnai privalėjo reikalauti iš gyventojų jų vykdymo, turėdami teisės nusižengusius sulaikyti ir kartu su sulaikymo protokolais perduoti karo komendantams bausti⁸⁹.

Komendantūros pirmomis sovietinės okupacijos dienomis

1940 m. birželio 14 d. prasidėjus sovietinei okupacijai, kartu su Lietuvos kariuomenės likvidavimo ir pertvarkymo darbais buvo pertvarkomos ir karo komendantūros. Generolo St. Raštikio teigimu, karo komendanto vardas kėlė baimę sovietiniams okupantams⁹⁰. Po dviejų savičių nuo okupacijos pradžios (birželio mėn. 28 d.) buvo duotas įsakymas apskričių komendantus pradėti vadinti apskričių kariniais viršininkais. Tą pačią dieną iš užimamų pareigų buvo atleisti Kretingos apsk. komendantas plk. A. Liutermoza, Raseinių apsk. komendantas plk. R. Liormanas, Alytaus apsk. komendantas plk. lttn. B. Basiulis, Šakių apsk. komendantas plk. lttn. B. Pečiulis, Švenčionėlių komendantas plk. lttn. J. Bužėnas, Telšių apsk. komendantas plk. lttn. B. Pulkauninkas, Ukmergės apsk. komendantas plk. lttn. V. Matulionis, Vilkaviškio apsk. komendantas plk. lttn. A. Pošiūnas ir Panevėžio apsk. komendantas plk. lttn. A. Stapulionis⁹¹. Kauno komendantas plk. J. Bobelis buvo atleistas birželio 25 d.⁹² Jo vieton birželio 27 d. paskirtas plk. lttn. Andrius Balsys⁹³. Į atsilaisvinusias apskričių viršininkų vietas buvo paskirti nauji karininkai: mjr. Antanas Avižienis į Biržus, mjr. Antanas Maneika į Marijampolę, kpt. Antanas Stuoka į Mažeikius, kpt. Dominykas Jėčys į Seinus, mjr. Kazys Daugvydas į Uteną, kpt. Vladas Ikamas į Zarasus, mjr. Stasys Baltrimas į Kretingą, kpt. Jonas Matelis į Rokiškį, adm. kpt. Pranas Žitkevičius į Šakius, kpt. Balys Mikėnas į Švenčionėlius ir mjr. Va-

⁸⁹ 1939 10 27 Vilniaus rinktinei įsakymas Nr. 15. / Martinionis A. Žygis į ... P. 148–149.

⁹⁰ Raštikis S. Lietuvos kariuomenės tragedija // Lietuvių archyvas. Kaunas, 1942, T. 1, P. 130.

⁹¹ Knezys St. Lietuvos kariuomenės inkorporavimas į Raudonosios armijos sudėtį. 29-ojo šaulių teritorinio korpuso formavimas // Lietuvos archyvai. Vilnius, 1999, T. 12, P. 128–130.

⁹² JK Nr. 67 1940 06 25 §5.

⁹³ JK Nr. 68 1940 06 27 §21.

cius Miecevičius į Telšius⁹⁴. Per pirmąsias sovietinės okupacijos dienas 9 komendantai buvo atleisti iš užimamų pareigų, 6 atleisti ir paskirti kitų apskričių kariniais viršininkais, 11 karininkų paskirti kariniais viršininkais į atsilaisvinusias vietas. Iki 1940 m. liepos pabaigos iš buvusių 22 komendantų 12 buvo paleisti į atsargą, 7 paskirti kitų apskričių viršininkais, 2 paskirti į kitas pareigas. Nepakeistas liko tik Kėdainių apskrities komendantas plk. ltn. Motiejus Karaša⁹⁵. Vėliau daugelis iš tik ką pakeistų ir atleistų ar anksčiau užėmusių karo komendantų pareigas Lietuvos kariuomenės karininkų (plk. Pr. Saladžius, plk. V. Braziulevičius, brg. gen. A. Vimeris, plk. Pr. Kaunas ir kt.)⁹⁶ buvo suimti, įkalinti, represuoti arba nužudyti. 1940 m. birželį Lietuvoje pasikeitus politinei situacijai buvusios karo komendantūros, transformuotos į karinių viršininkų įstaigas, nebeteko to vaidmens, kurį atliko A. Smetonos valdymo metais. Naujoms performuotoms įstaigoms liko tik mobilizacinių kariuomenės funkcijų atlikimas. Vėliau, performuojant liaudies kariuomenę į 29-ąją šaulių teritorinį korpusą, visi apskričių kariniai viršininkai ir jų įstaigos nuo lietuviškų kariuomenės dalių buvo atskirtos ir perėjo Lietuvos SSR karinio komisariato valdžion. Komendantūros tapo apskričių karo komisariatais, o jų vadovai – apskričių karo komisarais. Visi lietuviai, kurį laiką buvę apskričių kariniais viršininkais, buvo atleisti iš užimamų vietų, keli jų liko tarnauti 29-ajame šaulių teritoriniame korpuse, kai kurie tuose pačiuose komisariatuose, o daugumas jų paleisti į atsargą⁹⁷.

⁹⁴ ĮK Nr. 71. 1940 06 28 §11–21.

⁹⁵ Tėn pat, P. 128.

⁹⁶ Raštikis S. Lietuvos kariuomenės tragedija... P. 128.

⁹⁷ Tėn pat, P. 132.

IŠVADOS

Apibendrinant karo komendantūrų veiklą 1927–1940 metais galima padaryti tokias išvadas:

1) Po 1926 m. gruodžio 17 d. valstybinio perversmo kariuomenė ir kartu karo komendantūros tapo vienu pagrindiniu tautininkų valdžios įgyvendinimo pirmojoje Lietuvos Respublikoje įrankiu.

2) Remdamasis administraciniu valstybės suskirstymu, komendantūrų tinklas uždengė visą valstybės teritoriją. Jau pirmaisiais naujojo politinio režimo metais buvo nustatyta karo komendantūrų sąveikos su Krašto apsaugos ministerija sistema. Ministerijoje buvo suformuota savarankiška trijų pakopų administracinė struktūra. Tarp krašto apsaugos ministro ir karo komendantų atsirado tarpinis asmuo – karo stovio reikalų referentas, koordinuojantis karo komendantų veiklą.

3) Karo komendantūros, būdamos pagrindiniu valstybės viešojo gyvenimo kontrolės ir reguliavimo institutu, turėjo pakankamai dideles galias, kurios rėmėsi Ypatingaisiais valstybės apsaugos įstatais, suteikiančiais plačias bausmių ir viešojo gyvenimo apribojimų taikymo galimybes.

4) Karo komendantai ir apskričių viršininkai 1927–1940 m. administracinėmis baudomis nubaudė daugiau kaip 6 tūkstančius asmenų, tačiau nepaisant bausmių gausos, valstybės vadovai taikė amnestijas nubaustiesiems, tokiu būdu demonstruodami ne tik nusidėjusiai visuomenės daliai bet ir apskritai visai visuomenei savo vedamos politikos lankstumą. Kita vertus, baudama už nedidelius nusizengimus siekė parodyti esamos valdžios galias.

5) Vykdydamos savo funkcijas, karo komendantūros glaudžiai bendradarbiavo su kitomis autoritarinio režimo institucijomis – Šaulių sąjunga, apskričių administracijomis, kriminaline policija, Valstybės saugumo departamentu.

6) Karo komendantūros kartu su karo komendantais, kaip ir visa kariuomenė, tapo sovietinės okupacijos kariuomenės reformavimo ir likvidavimo aukomis.

PRIEDAI

1 priedas. Karo komendantūrų ir karo komendantų sąrašas 1927–1940 m.⁹⁸

1. Alytaus apskrities komendantūra

Komendantas	Paskyrimo data	Atleidimo data
Plk. lt. Alfredas Vimeris	1924 01 23 ⁹⁹	1932 03 12 ¹⁰⁰
Plk. lt. Bronius Basiulis	1932 03 12 ¹⁰¹	1940 06 28 ¹⁰²

2. Biržų apskrities komendantūra

Komendantas	Paskyrimo data	Atleidimo data
Plk. lt. Eduardas Adamkavičius	1924 01 23 ¹⁰³	1928 03 13 ¹⁰⁴
Plk. lt. Pranas Kaunas ¹⁰⁵	1928 03 13 ¹⁰⁶	1933 06 12 ¹⁰⁷
Plk. lt. Kleofas Michalauskas ¹⁰⁸	1933 06 12 ¹⁰⁹	1940 06 28 ¹¹⁰

⁹⁸ Lentelėje komendantų kariniai laipsniai pateikiami tokie, kokius jie turėjo paskyrimo į komendanto pareigas dieną. Taip pat nepavyko nustatyti kai kurių komendantų paskyrimo ir atleidimo iš pareigų datų, reikia tikėtis ateityje pavyks surasti trūkstamą informaciją ir užpildyti spragas.

⁹⁹ KAM įsakymas Nr. 12 1924 01 23 §14.

¹⁰⁰ ĮK Nr. 21 1932 03 12 §1.

¹⁰¹ ĮK Nr. 21 1932 03 12 §2.

¹⁰² ĮK Nr. 71 1940 06 28 §3.

¹⁰³ KAM įsakymas Nr. 12 1924 01 23 §14.

¹⁰⁴ ĮK Nr. 24. 1928 03 13 §7.

¹⁰⁵ Respublikos Prezidento aktu apdovanotas 3–iojo laipsnio DLK Gedimino ordinu / ĮK Nr.16 1932 02 25 § 3.

¹⁰⁶ ĮK Nr. 24. 1928 03 13 §8.

¹⁰⁷ ĮK Nr. 41 1933 06 12 §4.

¹⁰⁸ Visas vardas ir pavardė Kleofas Vytautas Michalauskas

¹⁰⁹ ĮK Nr. 41 1933 06 12 §5.

¹¹⁰ ĮK Nr. 71 1940 06 28 §10. Perkeltas į Vilkaviškį į karinio viršininko pareigas.

3. Kauno miesto ir apskrities komendantūra

Komendantas	Paskyrimo data	Atleidimo data
Ats. kpt. Juozas Mikuckis	1919 01 05 ¹¹¹	1920 08 22
Kpt. Jonas Mačiulaitis	1920 08 22	1922 01 24 ¹¹²
Kpt. Vladas Braziulevičius	1922 01 24 ¹¹³	1926 08 12 ¹¹⁴
Plk. ltn. Kazys Skučas	1926 08 12 ¹¹⁵	1927 12 31 ¹¹⁶
Plk. ltn. Pranas Saladžius ¹¹⁷	1928 01 14 ¹¹⁸	1935 07 20 ¹¹⁹
Plk. ltn. Zigmas Talevičius ¹²⁰	1935 08 03 ¹²¹	1938 04 11 ¹²²
Plk. Jurgis Bobelis	1938 04 11 ¹²³	1940 06 25 ¹²⁴
Plk. ltn. Andrius Balsys	1940 06 27 ¹²⁵	nerasta

4. Kėdainių apskrities komendantūra

Komendantas	Paskyrimo data	Atleidimo data
Plk. ltn. Mikas Reklaitis ¹²⁶	1927 02 08 ¹²⁷	1930 02 17 ¹²⁸
Mjr. Bronius Pečiulis	1930 03 05 ¹²⁹	1937 10 11 ¹³⁰
Plk. ltn. Antanas Stapulionis	1937 10 11 ¹³¹	1939 11 18 ¹³²
Mjr. Motiejus Karaša	1939 12 11 ¹³³	nerasta

¹¹¹ KAM įsakymas Nr.12 1919 01 06

¹¹² ĮK Nr. 23 1922 01 30 §1.

¹¹³ ĮK Nr. 23 1922 01 30 §2.

¹¹⁴ KAM įsakymas Nr.74 1926 08 12 §1.

¹¹⁵ KAM įsakymas Nr.74 1926 08 12 §2.

¹¹⁶ ĮK Nr. 148 1927 12 31 §4.

¹¹⁷ Administracijos (A) karininkų korpuso pulkininkui leitenantui Pranui Saladžiui suteiktas pulkininko laipsnis, Respublikos Prezidento aktu Nr. 784, 1934 11 23 / ĮK Nr.110 1934 11 23 §4.

¹¹⁸ ĮK Nr. 6.1928 01 18 §4 [greičiausiai paskirtas pagal įsakymą nuo 18 dienos – J. V.]

¹¹⁹ ĮK Nr. 49 1935 07 20 §15.

¹²⁰ Respublikos Prezidento 1936 11 23 aktu Nr.1366 Kauno miesto ir apskrities komendantas Zigmas Talevičius pakeliamas iš plk. ltn. į pulkininkus / ĮK 1936 11 23 Nr. 73 §1.

¹²¹ ĮK Nr. 52 1935 08 03 §1.

¹²² ĮK Nr. 29 1938 04 19 §2.

¹²³ ĮK Nr. 29 1938 04 19 §3.

¹²⁴ ĮK Nr. 67 1940 06 25 §5.

¹²⁵ ĮK Nr. 68 1940 06 27 §21.

¹²⁶ Patvirtintas užimamoms pareigoms 1927 05 17 įsakymu kariuomenei Nr. 61 §2.

¹²⁷ ĮK Nr. 20 1927 02 08 §1.

¹²⁸ ĮK Nr. 12 1930 02 17 §11.

¹²⁹ ĮK Nr. 15 1930 03 05 §1.

¹³⁰ ĮK Nr. 57 1937 10 11 §7.

¹³¹ ĮK Nr. 57 1937 10 11 §10.

¹³² ĮK Nr. 97 1939 11 18 §1.

¹³³ ĮK Nr.105 1939 12 11 §7.

5. Kretingos apskrities komendantūra¹³⁴

Komendantas	Paskyrimo data	Atleidimo data
Vyr. lt. Alfonsas Antanaitis	1926 12 18	1927 05 03
Plk. lt. Raimundas Liormonas ¹³⁵	1928 01 18 ¹³⁶	1938 05 10 ¹³⁷
Plk. lt. Petras Murnikas	1938 05 10 ¹³⁸	1939 11 22 ¹³⁹
Plk. Albertas Liutermoza	1935 09 14 ¹⁴⁰	1940 06 28 ¹⁴¹

6. Marijampolės apskrities komendantūra

Komendantas	Paskyrimo data	Atleidimo data
Plk. lt. Raimundas Liormonas	1924 01 23 ¹⁴²	1927 04 28 ¹⁴³
Plk. lt. Andrius Kerbelis ¹⁴⁴	1927 05 20 ¹⁴⁵	1940 06 25 ¹⁴⁶

¹³⁴ 1927 m. gegužės 3 d. Kretingos karo sritis priskirta prie Klaipėdos karo srities. Klaipėdos karo komendantas tapo karo stovio reikalų vykdytoju ir pradėjo eiti Kretingos komendanto pareigas nuo 1927 05 01 / LCVA. F. 383. Ap. 7. B. 1118. L. 55.

¹³⁵ Būdamas Klaipėdos krašto komendantu paskirtas laikinai eiti pareigas / ĮK Nr. 6 1928 01 18 § 6

¹³⁶ ĮK Nr. 6 1928 01 18 §6.

¹³⁷ Plk. lt. P. Murniką 1938 05 10 paskyrus Kretingos komendantu, plk. lt. R. Liormonas nustojo eiti Kretingos komendanto pareigas ir liko tik Klaipėdos komendantu.

¹³⁸ ĮK Nr. 34 1938 05 10 §8.

¹³⁹ ĮK Nr. 100 1939 11 24 §2.

¹⁴⁰ ĮK Nr. 65 1935 08 31 §4. Nėra visiškai aišku, dėl kokių priežasčių komendantūrai tuo pačiu metu vadovavo du karininkai.

¹⁴¹ ĮK Nr. 71 1940 06 28 §2.

¹⁴² KAM įsakymas Nr. 12 1924 01 23 §14.

¹⁴³ ĮK Nr. 54 1927 04 28 §5.

¹⁴⁴ Einantis pareigas plk. lt. patvirtintas užimamoje vietoje 1933 06 01 / ĮK Nr. 39 1933 06 01 §2; Respublikos Prezidento aktu apdovanotas 3-iojo laipsnio DLK Gedimino ordinu / ĮK Nr. 16 1932 02 25 §3.

¹⁴⁵ ĮK Nr. 63 1927 05 20 §3.

¹⁴⁶ ĮK Nr. 67 1940 06 25 §18.

7. Mažeikių apskrities komendantūra

Komendantas	Paskyrimo data	Atleidimo data
Kpt. Kleofas Michalauskas ¹⁴⁷	1927 02 28 ¹⁴⁸	1933 06 12 ¹⁴⁹
Plk. ltn. Pranas Kaunas	1933 06 12 ¹⁵⁰	1936 03 28 ¹⁵¹
Plk. ltn. Jonas Išlinskas ¹⁵²	1936 03 28 ¹⁵³	1940 06 28 ¹⁵⁴

8. Panevėžio apskrities komendantūra

Komendantas	Paskyrimo data	Atleidimo data
Mjr. Tadas Chodakauskas	1924 01 23 ¹⁵⁵	nerasta
Plk. ltn. Petras Murnikas	1926 01 06 ¹⁵⁶	1927 10 27 ¹⁵⁷
Mjr. Jonas Andrašūnas ¹⁵⁸	1927 10 27 ¹⁵⁹	1938 06 24 ¹⁶⁰
Plk. ltn. Pranas Kaunas	1938 06 24 ¹⁶¹	1939 10 19 (?) ¹⁶²
Plk. ltn. Antanas Stapulionis	1939 11 18 ¹⁶³	1940 06 28 ¹⁶⁴

¹⁴⁷ Patvirtintas užimamoms pareigoms 1927 05 17 įsakymu kariuomenei Nr. 61 §2; Respublikos Prezidento aktu apdovanotas 3-iojo laipsnio DLK Gedimino ordinu / ĮK Nr. 16 1932 02 25 §3.

¹⁴⁸ ĮK Nr. 31 1927 02 28 §3.

¹⁴⁹ ĮK Nr. 41 1933 06 12 §5.

¹⁵⁰ ĮK Nr. 41 1933 06 12 §4.

¹⁵¹ ĮK Nr. 21 1936 03 28 §2.

¹⁵² Visas vardas ir pavardė Jonas Emilis Išlinskas

¹⁵³ ĮK Nr.21 1936 03 28 §4.

¹⁵⁴ ĮK Nr. 71 1940 06 28 §4. Perkeltas į Alytų į karinio viršininko pareigas.

¹⁵⁵ KAM įsakymas Nr. 12 1924 01 23 §14.

¹⁵⁶ Įsakymas Nr. 3.// LCVA. F. 384. Ap. 1. B. 73. L. 8.

¹⁵⁷ ĮK Nr. 127 1927 10 27 §3.

¹⁵⁸ Pulkininko leitenanto laipsnis suteiktas 1928 02 22 / ĮK Nr. 16. 1928 02 22 §1; Respublikos Prezidento aktu apdovanotas 3-iojo laipsnio DLK Gedimino ordinu / ĮK Nr. 16 1932 02 25 §3.

¹⁵⁹ ĮK Nr.127 1927 10 27 §4.

¹⁶⁰ ĮK Nr. 44 1938 06 25 §11.

¹⁶¹ ĮK Nr. 44 1938 06 25 §12.

¹⁶² ĮK Nr. 88 1939 10 23 §1, paskirtas Vilniaus komendantu, todėl galėjo būti atleistas iš Panevėžio komendanto pareigų.

¹⁶³ ĮK Nr. 97 1939 11 18 §1.

¹⁶⁴ ĮK Nr. 71 1940 06 28 §3.

9. Raseinių apskrities komendantūra

Komendantas	Paskyrimo data	Atleidimo data
Plk. ltn. Jonas Statkevičius	nerasta	1928 08 27 ¹⁶⁵
Mjr. Bronius Pečiulis	1928 10 03 ¹⁶⁶	1929 10 02 ¹⁶⁷
Plk. ltn. Petras Murnikas	1929 10 02 ¹⁶⁸	1936 03 28 ¹⁶⁹
Plk. ltn. Pranas Kaunas	1936 03 28 ¹⁷⁰	1938 06 24 ¹⁷¹
Plk. Raimundas Liormanas	1938 06 24 ¹⁷²	1940 06 28 ¹⁷³
Mjr. Kazys Ališauskas ¹⁷⁴	1938 08 08 ¹⁷⁵	nerasta

10. Rokiškio apskrities komendantūra

Komendantas	Paskyrimo data	Atleidimo data
Mjr. Mikas Jašinskas ¹⁷⁶	1927 02 28 ¹⁷⁷	1940 06 28 ¹⁷⁸

11. Seinų apskrities komendantūra

Komendantas	Paskyrimo data	Atleidimo data
Plk. ltn. Jonas Kazitėnas ¹⁷⁹	1937 11 05 ¹⁷⁷	1940 06 28 ¹⁷⁸

¹⁶⁵ ĮK Nr. 67 1928 09 12 §7, miręs.

¹⁶⁶ ĮK Nr. 74 1928 10 03 §6.

¹⁶⁷ ĮK Nr. 76 1929 10 02 §5.

¹⁶⁸ ĮK Nr. 76 1929 10 02 §6.

¹⁶⁹ ĮK Nr. 21 1936 03 28 §3.

¹⁷⁰ ĮK Nr. 21 1936 03 28 §2.

¹⁷¹ ĮK Nr. 44 1938 06 25 §12.

¹⁷² ĮK Nr. 44 1938 06 25 §13.

¹⁷³ ĮK Nr. 71 1940 06 28 §2.

¹⁷⁴ 1939 11 23 d. Respublikos Prezidento aktu Nr. 1369 pėstininkų mjr. K. Ališauskui suteiktas pulkininko leitenanto laipsnis / ĮK Nr. 100 1939 11 24 §1.

¹⁷⁵ ĮK Nr.57 1938 08 08 §1.

¹⁷⁶ Patvirtintas užimamoms pareigoms 1927 05 17 įsakymu kariuomenei Nr. 61 § 2.

¹⁷⁷ ĮK Nr. 31 1927 02 28 §2.

¹⁷⁸ ĮK Nr. 71 1940 06 28 §7. Perkeltas į Raseinius į karinio viršininko pareigas.

12. Šakių apskrities komendantūra

Komendantas	Paskyrimo data	Atleidimo data
Plk. lt. Antanas Pošiūnas	1936 04 22 ¹⁸²	1937 10 11 ¹⁸³
Plk. lt. Bronius Pečiulis	1937 10 11 ¹⁸⁴	1940 06 28 ¹⁸⁵

13. Šiaulių apskrities komendantūra

Komendantas	Paskyrimo data	Atleidimo data
Kpt. Jonas Šlepetys	1924 01 23 ¹⁸⁶	1927 09 26 ¹⁸⁷
Mjr. Jonas Vėgelis ¹⁸⁸	1927 09 26 ¹⁸⁹	1940 06 28 ¹⁹⁰

14. Švenčionėlių apskrities komendantūra

Komendantas	Paskyrimo data	Atleidimo data
Plk. lt. Jonas Bužėnas	1940 03 01 ¹⁹¹	1940 06 28 ¹⁹²

¹⁷⁹ Visas vardas ir pavardė Jonas Kazitėnas-Kaziutis

¹⁸⁰ ĮK Nr. 62 1937 11 05 §10.

¹⁸¹ ĮK Nr. 71 1940 06 28 §9. Perkeltas į Ukmergę į karinio viršininko pareigas.

¹⁸² ĮK 1936 04 22 Nr.28 §2.

¹⁸³ ĮK Nr. 57 1937 10 11 §8.

¹⁸⁴ ĮK Nr. 57 1937 10 11 §7.

¹⁸⁵ ĮK Nr. 71 1940 06 28 §3.

¹⁸⁶ KAM įsakymas Nr. 12 1924 01 23 §14.

¹⁸⁷ ĮK Nr. 118 1927 09 26 §6.

¹⁸⁸ Pulkininko leitenanto laipsnis suteiktas 1928 02 22 / ĮK Nr. 16. 1928 02 22 §1.

¹⁸⁹ ĮK Nr. 118 1927 09 26 §7.

¹⁹⁰ Knezys St. Lietuvos kariuomenės inkorporavimas į Raudonosios armijos sudėtį. 29-ojo šaulių teritorinio korpuso formavimas // Lietuvos archyvai. Vilnius, 1999, T. 12, P. 129.

¹⁹¹ ĮK Nr. 19 1940 03 01 §5.

¹⁹² ĮK Nr. 71 1940 06 28 §3.

15. Tauragės apskrities komendantūra

Komendantas	Paskyrimo data	Atleidimo data
Mjr. Pilypas Ignatavičius ¹⁹³	1927 02 28 ¹⁹⁴	1927 09 26 ¹⁹⁵
Mjr. Antanas Stapulionis	1927 09 26 ¹⁹⁶	1930 10 02 ¹⁹⁷
Plk. ltn. Jonas Mickeliūnas	1930 10 02 ¹⁹⁸	1933 03 17 ¹⁹⁹
Plk. ltn. Jonas Bužinskas ²⁰⁰	1933 03 22 ²⁰¹	1940 03 01 ²⁰²
Mjr. Jonas Stakionis	1940 03 01 ²⁰³	1940 07 11 ²⁰⁴

16. Telšių apskrities komendantūra

Komendantas	Paskyrimo data	Atleidimo data
Plk. ltn. Stepas Rusteika	1924 01 23 ²⁰⁵	1926 08 12 ²⁰⁶
Mjr. Jonas Andrašūnas	1926 08 12 ²⁰⁷	1926 12 29 ²⁰⁸
Plk. ltn. Stepas Rusteika	1926 12 29 ²⁰⁹	1930 02 17 ²¹⁰
Plk. ltn. Bronius Pulkauninkas	1930 03 24 ²¹¹	1940 06 28 ²¹²

¹⁹³ Patvirtintas užimamoms pareigoms 1927 05 17 įsakymu kariuomenei Nr. 61 §2.

¹⁹⁴ ĮK Nr. 31 1927 02 28 §4.

¹⁹⁵ ĮK Nr. 118 1927 09 26 §4.

¹⁹⁶ ĮK Nr. 118 1927 09 26 §5.

¹⁹⁷ ĮK Nr. 51 1930 10 02 §9.

¹⁹⁸ ĮK Nr. 51 1930 10 02 §8.

¹⁹⁹ ĮK Nr. 22 1933 03 22 §3 paleistas į atsargą paties prašymu.

²⁰⁰ Tauragės miesto burmistro 1939 05 16 pavardės taisomuoju aktu Nr. 2, Tauragės apskr. komendanto plk. ltn. Jono Bužinsko pavardė pakeista į pavardę Bužėnas / ĮK Nr.47 1939 07 11 §11.

²⁰¹ ĮK Nr. 22 1933 03 22 §5.

²⁰² ĮK Nr. 19 1940 03 01 §5.

²⁰³ ĮK Nr. 19 1940 03 01 §8.

²⁰⁴ Knežys St. Lietuvos kariuomenės inkorporavimas į Raudonosios armijos sudėtį. 29-ojo šaulių teritorinio korpuso formavimas // Lietuvos archyvai. Vilnius, 1999, T. 12, P. 130.

²⁰⁵ KAM įsakymas Nr. 12 1924 01 23 §14.

²⁰⁶ KAM įsakymas Nr. 74 1926 08 12 §3.

²⁰⁷ KAM įsakymas Nr. 74 1926 08 12 §3.

²⁰⁸ KAM įsakymas Nr. 109 1926 12 29 §7.

²⁰⁹ KAM įsakymas Nr. 109 1926 12 29 §8.

²¹⁰ ĮK Nr. 12 1930 02 17 §15.

²¹¹ ĮK Nr. 16 1930 03 24 §3.

²¹² ĮK Nr. 71 1940 06 28 §3.

17. Trakų apskrities komendantūra

Komendantas	Paskyrimo data	Atleidimo data
Mjr. Jonas Andrašūnas ²¹³	1927 02 08 ²¹⁴	1927 10 27 ²¹⁵
Plk. ltn. Petras Murnikas	1927 10 27 ²¹⁶	1927 11 25 ²¹⁷
Mjr. Vincas Matulionis ²¹⁸	1927 11 25 ²¹⁹	1929 10 02 ²²⁰
Mjr. Bronius Pečiulis	1929 10 02 ²²¹	1930 03 05 ²²²
Plk. Vincas Šaudzis ²²³	1930 03 05 ²²⁴	1933 08 24 ²²⁵
Plk. ltn. Vladas Žutautas ²²⁶	1933 08 24 ²²⁷	1940 06 28 ²²⁸

²¹³ Patvirtintas užimamoms pareigoms 1927 05 17 įsakymu kariuomenei Nr. 61 §2.

²¹⁴ ĮK Nr. 20 1927 02 08 §2.

²¹⁵ ĮK Nr. 127 1927 10 27 §4.

²¹⁶ ĮK Nr. 127 1927 10 27 §3.

²¹⁷ ĮK Nr. 135 1927 11 25 §4.

²¹⁸ Pulkininko leitenanto laipsnis suteiktas 1928 02 22 / ĮK Nr. 16. 1928 02 22 §1.

²¹⁹ ĮK Nr. 135 1927 11 25 §5 skiriamas laikinai eiti komendanto pareigas; ĮK Nr. 6 1928 01 18 §7 (iki tol laikinai ėjęs pareigas tvirtinamas šioms pareigoms).

²²⁰ ĮK Nr. 76 1929 10 02 §4.

²²¹ ĮK Nr. 76 1929 10 02 §5.

²²² ĮK Nr. 15 1930 03 05 §1.

²²³ Nuo 1932 m. liepos 1 d. skiriamas į laisvą ypatingų reikalų karininko vietą prie vyriausiojo štabo viršininko pulko vado teisėmis, paliekant toliau eiti Trakų apskrities komendanto pareigas / ĮK Nr. 50 1932 07 21 §3

²²⁴ ĮK Nr. 15 1930 03 05 §2, paskirtas pareigas eiti; ĮK Nr.31 1930 06 27 §14, paskirtas komendantu.

²²⁵ ĮK Nr. 59 1933 08 24 §5.

²²⁶ Plk. ltn. Žutautas tvirtinamas užimamoje vietoje Trakų apskrities komendantu / ĮK 1934 01 25 Nr.8. §1

²²⁷ ĮK Nr. 59 1933 08 24 §6.

²²⁸ ĮK Nr. 71 1940 06 28 §6. Perkeltas į Šiaulius į karinio viršininko pareigas.

18. Ukmergės apskrities komendantūra

Komendantas	Paskyrimo data	Atleidimo data
Plk. ltn. Bronius Basiulis ²²⁹	1927 02 28 ²³⁰	1928 12 15 ²³¹
Plk. ltn. Jonas Mickeliūnas	1928 12 15 ²³²	1930 10 02 ²³³
Plk. ltn. Antanas Stapulionis	1930 10 02 ²³⁴	1937 10 11 ²³⁵
Plk. ltn. Antanas Pošiūnas	1937 10 11 ²³⁶	1940 03 01 ²³⁷
Plk. ltn. Vincas Matulionis	1940 03 01 ²³⁸	1940 06 28 ²³⁹

19. Utenos apskrities komendantūra

Komendantas	Paskyrimo data	Atleidimo data
Mjr. Jonas Mickeliūnas	1924 01 23 ²⁴⁰	1928 12 15 ²⁴¹
Plk. ltn. Bronius Basiulis ²⁴²	1928 12 15 ²⁴³	1932 03 12 ²⁴⁴
Plk. ltn. Jonas Išlinskas ²⁴⁵	1932 03 12 ²⁴⁶	1936 03 26 ²⁴⁷
Plk. ltn. Petras Murnikas	1936 03 28 ²⁴⁸	1938 05 10 ²⁴⁹
Mjr. Pranas Bronevičius ²⁵⁰	1938 05 10 ²⁵¹	1940 06 28 ²⁵²

²²⁹ Patvirtintas užimamoms pareigoms 1927 05 17 įsakymu kariuomenei Nr. 61 §2.

²³⁰ ĮK Nr. 31 1927 02 28 §5.

²³¹ ĮK Nr. 93 1928 12 15 §4.

²³² ĮK Nr. 93 1928 12 15 §5.

²³³ ĮK Nr. 51 1930 10 02 §8.

²³⁴ ĮK Nr. 51 1930 10 02 §9.

²³⁵ ĮK Nr. 57 1937 10 11 §9.

²³⁶ ĮK Nr. 57 1937 10 11 §8.

²³⁷ ĮK Nr. 19 1940 03 01 §6.

²³⁸ ĮK Nr. 19 1940 03 01 §7.

²³⁹ ĮK Nr. 71 1940 06 28 §3.

²⁴⁰ KAM įsakymas Nr. 12 1924 01 23 §14.

²⁴¹ ĮK Nr. 93 1928 12 15 §5.

²⁴² Respublikos Prezidento 1931 02 12 aktais 119 ir 121 plk. ltn. B. Basiulis už nuopelnus Lietuvai apdovanotas 3-iojo laipsnio DLK Gedimino ordinu.

²⁴³ ĮK Nr. 93 1928 12 15 §4.

²⁴⁴ ĮK Nr. 21 1932 03 12 §2.

²⁴⁵ Plk. ltn. Jonas Išlinskas tvirtinamas užimamoje vietoje Utenos apsk. komendantu / ĮK Nr.8. 1934 01 25 §1.

²⁴⁶ ĮK Nr. 21 1932 03 12 §3.

²⁴⁷ ĮK Nr. 21 1936 03 28 §4.

²⁴⁸ ĮK Nr. 21 1936 03 28 §3.

²⁴⁹ ĮK Nr. 34 1938 05 10 §8.

²⁵⁰ Pulkininko leitenanto laipsnis suteiktas ...

²⁵¹ ĮK Nr. 34 1938 05 10 §9.

²⁵² ĮK Nr. 71 1940 06 28 §5. Perkeltas į Panevėžį karinio viršininko pareigoms.

20. Vilkaviškio apskrities komendantūra

Komendantas	Paskyrimo data	Atleidimo data
Plk. lt. Petras Murnikas	1927 11 25 ²⁵³	1929 10 02 ²⁵⁴
Plk. lt. Vincas Matulionis ²⁵⁵	1929 10 02 ²⁵⁶	1940 03 01 ²⁵⁷
Plk. lt. Antanas Pošiūnas	1940 03 01 ²⁵⁸	1940 06 28 ²⁵⁹

21. Zarasų (Ežerėnų) apskrities komendantūra

Komendantas	Paskyrimo data	Atleidimo data
Mjr. Ignas Podgaiskis ²⁶⁰	1936 03 28 ²⁶¹	nerasta
Plk. lt. Ignas Pašilis	nerasta	1940 06 28 ²⁶²

22. Klaipėdos krašto komendantūra

Komendantas	Paskyrimo data	Atleidimo data
Plk. lt. Juozas Vidugiris	1926 12 17 ²⁶³	nerasta
Plk. lt. Raimundas Liormonas	1927 04 28 ²⁶⁴	1938 06 24 ²⁶⁵
Plk. lt. Jonas Andrašūnas ²⁶⁶	1938 06 24 ²⁶⁷	1939 04 04 ²⁶⁸

²⁵³ ĮK Nr. 135 1927 11 25 §4.

²⁵⁴ ĮK Nr. 76 1929 10 02 §6.

²⁵⁵ Respublikos Prezidento 1931 02 12 aktais 119 ir 121 plk. lt. V. Matulionis už nuopelnus Lietuvai apdovanotas 3-iojo laipsnio DLK Gedimino ordinu / ĮK Nr. 12 1931 02 18 §1

²⁵⁶ ĮK Nr. 76 1929 10 02 §4.

²⁵⁷ ĮK Nr. 19 1940 03 01 §7.

²⁵⁸ ĮK Nr. 19 1940 03 01 §6.

²⁵⁹ ĮK Nr. 71 1940 06 28 §3.

²⁶⁰ Respublikos Prezidento 1936 09 08 aktu Nr. 1041 kaip pėstininkų korpuso karininkas pakeltas iš majoro į pulkininką leitenantą / ĮK 1936 09 08 Nr. 56 §6.

²⁶¹ ĮK Nr. 21 1936 03 28 §5.

²⁶² ĮK Nr. 71 1940 06 28 §8. Perkeltas į Trakus karinio viršininko pareigoms.

²⁶³ 1926 12 17 Klaipėdos krašto kariuomenės vado plk. Petro Genio skelbimas / LCVA. F. 383. Ap. 7. B. 1118. L. 49.

²⁶⁴ ĮK Nr. 54 1927 04 28 §5.

²⁶⁵ ĮK Nr. 44 1938 06 25 §2.

²⁶⁶ 1938 09 08 Respublikos Prezidento aktu Nr.1204 suteiktas pėstininkų pulkininko laipsnis / ĮK Nr. 64 1938 09 08 §1.

²⁶⁷ ĮK Nr. 44 1938 06 25 §3.

²⁶⁸ ĮK Nr. 22 1939 04 05 §9, atleistas iš užimamos vietos ir paskirtas 6-ojo Pilėnų Kunigaikščio Margio pulko vadu.

23. Geležinkelių karo komendantūra

Komendantas	Paskyrimo data	Atleidimo data
Mjr. Petras Kutka	1932 07 06 ²⁶⁹	nerasta
Plk. lt. Stasys Šileika	nerasta	1935 03 12 ²⁷⁰
Mjr. Andrius Balsys	1935 03 26 ²⁷¹	1940 06 27 ²⁷²

24. Poligono komendantūra

Komendantas	Paskyrimo data	Atleidimo data
Plk. lt. Petras Traškevičius	1935 07 20 ²⁷³	nerasta

25. Vilniaus komendantūra

Komendantas	Paskyrimo data	Atleidimo data
Plk. lt. Pranas Kaunas ²⁷⁴	1939 10 19 ²⁷⁵	1940 07 15 ²⁷⁶

²⁶⁹ ĮK Nr. 46 1932 07 06 §6.

²⁷⁰ ĮK Nr. 22 1935 03 12 §3.

²⁷¹ ĮK Nr. 24 1935 03 26 §2.

²⁷² ĮK Nr. 68 1940 06 27 §21; Knezys St. Lietuvos kariuomenės inkorporavimas į Raudonosios armijos sudėtį. 29-ojo šaulių teritorinio korpuso formavimas // Lietuvos archyvai. Vilnius, 1999, T. 12, P. 128.

²⁷³ ĮK Nr. 49 1935 07 20 §29.

²⁷⁴ 1939 11 23 Respublikos Prezidento aktu Nr. 1369 pėstininkų plk. lt. Pr. Kaunui suteiktas pulkininko laipsnis / ĮK Nr. 100 1939 11 24 §1.

²⁷⁵ ĮK Nr. 88 1939 10 23 §1.

²⁷⁶ Įsakymas liaudies kariuomenei Nr. 93 1940 07 16 §2; Knezys St. Lietuvos kariuomenės inkorporavimas į Raudonosios armijos sudėtį. 29-ojo šaulių teritorinio korpuso formavimas // Lietuvos archyvai. Vilnius, 1999, T. 12, P. 128.

RÉSUMÉ

L'activité des kommandanturs militaires en Lituanie 1927-1940

Jonas Vaičėnėnis

Université Vytautas le Grand

Les kommandanturs militaires ont joué un rôle assez important dans la vie publique lituanienne. L'état de guerre a agit dans l'Etat pendant presque vingt ans sans interruption. Les kommandanturs militaires étaient une des institutions, à qui était confié le contrôle de la situation de l'état de guerre dans l'Etat. Cela est devenu très net après le coup d'Etat du 17 décembre 1926, dont les protagonistes et les acteurs effectifs étaient militaires. Déjà au début de l'année 1927, les kommandanturs avaient acquis des pouvoirs significatifs, grâce auxquels elles s'efforçaient non seulement de contrôler la situation qui se formait mais aussi de mettre en place la ligne politique d'un nouveau pouvoir. Les kommandanturs coopéraient aussi avec les autres institutions de l'Etat, accordaient les différentes décisions d'action et concentraient le soutien d'une institution ou d'une autre pour la mise en place de missions distinctes.

Après le coup d'Etat du 17 décembre 1926, l'armée et les kommandanturs militaires sont devenues un outil principal de la Première République de Lituanie pour la mise en place d'un pouvoir Nationaliste. S'appuyant sur la division administrative de l'Etat, le réseau des kommandanturs recouvrait tout le territoire de l'Etat. Un système de coopération des kommandanturs militaires avec le Ministère de la Défense avait déjà été établi pendant les premières années du nouveau régime politique. Une structure administrative indépendante à trois degrés avait été constituée au ministère. Une personne intermédiaire – le rapporteur pour les affaires de l'état de guerre, coordonnant l'action des commandants militaires – se trouvait entre le Ministère de la Défense et les commandants militaires. Les kommandanturs militaires étaient la principale institution de régulation et de contrôle de la vie publique de l'Etat, elles avaient des pouvoirs suffisamment grands, qui s'appuyaient sur les Statuts Extraordina-

res pour la défense de l'Etat, accordant de larges possibilités d'application des peines et des limitations de la vie publique. Les commandants militaires et les chefs de districts ont infligé des amendes administratives à plus de 6.000 personnes pendant la période de 1927 à 1940, mais malgré l'abondance des peines les chefs de l'Etat accordaient des amnisties aux contrevenants, de sorte qu'ils montraient la flexibilité de leur ligne politique menée non seulement à la partie criminelle de la société mais aussi à toute la société en général. D'un autre côté, en infligeant des amendes pour de petites fautes, on réussissait à montrer la puissance du pouvoir présent. En remplissant leurs fonctions, les kommandanturs militaires coopéraient étroitement avec les autres institutions du régime autoritaire: l'Union des Francs-Tireurs (Šauliai), les administrations des districts, la police criminelle, le Département de la Sécurité d'Etat. Les kommandanturs militaires et les commandants militaires, de même que l'ensemble de l'armée, ont été victimes de la réforme et la liquidation de l'armée par l'occupation soviétique.

Įteikta 2002-11-28

ARCHEOLOGIJOS MOKSLO VAIDMUO LIETUVOS KARO ISTORIJOJE TYRIMUOSE

Manvydas Vitkūnas
(Vilniaus universitetas)

Archeologija, būdama savarankiška istorijos mokslo šaka, tiriančia seniausiąją visuomenės istoriją ir jos raidos dėsningumus, yra viena pagrindinių mokslo disciplinų, teikiančių informaciją apie neatsiejamą visų civilizacijų ir kultūrų raidos dalį – karybą.

Pagrindinis archeologinių tyrimų objektas – materialinės ir dvasinės kultūros pėdsakai. Karas, kaip prievartos mechanizmas, visais laikais rėmėsi materialiniais ištekliais, būtiniais kario veiksmams aprūpinti, ir religiniais bei ideologiniais įsitikinimais, palaikančiais kovos dvasią. Karinio aktyvumo praeityje pėdsakai labai dažnai aptinkami archeologinių tyrinėjimų metu net ir tada, kai pagrindiniai tyrinėjimų tikslai yra nesusiję su karybos istorijos tyrimais.

Archeologiniai mokslinių tyrimų metodai karybos raidai pažinti yra svarbūs tiek kaip vienintelis būdas atsekti seniausius karinio aktyvumo pėdsakus iš tų laikų, kai dar nebuvo arba neišliko rašytinių šaltinių, tiek kaip paraleliniai (greta rašytinių šaltinių analizės) viduramžių epochos tyrimai, tiek kaip pagalbiniai tyrimai, tyrinėjantys naujųjų laikų karybos pėdsakus.

Remiantis archeologinių tyrinėjimų medžiaga, galima pažinti praeities žmonių ginkluotę ir fortifikaciją, iš dalies – karinę organizaciją, o kartais – ir karinių veiksmų detales.

Šiame straipsnyje pasistengsime trumpai apžvelgti pagrindines esamas ir galimas archeologinių tyrinėjimų kryptis, susijusias su Lietuvos karybos istorijos pažinimu. Straipsnio apimtis neleidžia plačiai apžvelgti visų atliktų darbų, todėl apsiribosime tik pagrindiniais.

Archeologiškai atsekamus žmonių karinės veiklos pėdsakus galima suskirstyti į kelias pagrindines grupes, iš kurių akivaizdžiausios yra dvi: ginkluotė ir jos elementai, bei fortifikaciniai įrenginiai ir jų liekanos. Be to, karybos istorijos tyrimams yra svarbūs laidojimo paminklai, kuriuose dažnai aptinkami karių palaikojimai su jų turėta ginkluote ir apsaugos elementais, taip pat kovų metu žuvusių žmonių (nebūtinai karių) palaikai, kartais – žirgų kapai, taip pat senųjų gyvenviečių, dažniausiai ne kartą patyrusių karinius antpuolius, pėdsakai. Amatų (ypač metalų gavybos, kalvystės, juvelyrikos) tyrimai lei-

džia pažinti karinėms reikmėms (visų pirma ginklų gamybai) naudotų technologijų raidą. Taip pat svarbi osteologinės medžiagos, randamos senuosiuose kapinynuose, o kartais – ir gyvenvietėse bei gynybiuose įtvirtinimuose, analizė, leidžianti daugiau sužinoti apie praeities žmonių kovų metu patirtus sužalojimus, atskleisti daugiau dramatiškų praeities kovų puslapių.

Senosios karybos pėdsakais domėjosi jau pirmieji Lietuvos archeologai ir istorikai, tačiau specialios publikacijos pasirodė tik tarpukario metais¹. Šiuo laikotarpiu archeologiniuose tyrinėjimuose aktyviai dalyvavo kai kurie Lietuvos kariuomenės karininkai – Petras Tarasenska, Vladas Nagevičius. Pastarasis karininkas ir archeologas atliko vienus garsiausių tarpukario Lietuvoje Apulės ir Impilties piliakalnių tyrinėjimus. V. Nagevičiaus nuopelnai Lietuvos archeologijai ištis yra dideli. „V. Nagevičius pirmasis nepriklausomoje Lietuvoje pradėjo archeologinius tyrinėjimus, juos vykdydamas aukštu metodiniu lygiu. Kasinėjimuose jis pirmasis panaudojo tokias naujoves kaip aerofotografija, filmavimas, profesionalius dailininkus, fotografus, kitų sričių konsultantus. V. Nagevičius Lietuvos archeologijos laimėjimus pradėjo pristatinti prestižiniuose užsienio archeologų kongresuose, pagaliau jis padėjo pagrindus išsamiai lietuviškai archeologinės medžiagos publikacijai, įskaitant ir naujų archeologinių terminų panaudojimą“². V. Nagevičiaus iniciatyva Kaune 1921 m. įkurtas Vytauto Didžiojo karo muziejus, ilgainiui išrutuliojęs plačią archeologinę veiklą.

Visi Lietuvos proistorės ir viduramžių laikotarpiai turi pakankamai archeologinės³ medžiagos, svarbios karybos tyrimams, tačiau atliktų tyrimų lygmuo yra labai skirtingas.

Bene menkiausiai karybos istorijos atžvilgiu ištirtas ilgas, dešimtį tūkstančių metų trukęs laikotarpis nuo pirmųjų žmonių pasirodymo dabartinėje Lietuvos teritorijoje iki ankstyvojo geležies amžiaus pabaigos. Sukaupta pakankamai nemažai medžiagos apie to meto

¹ Tarasenska P. Priešistoriniai lietuvių karo žygiai // *Medžiaga kariškai Lietuvos istorijai*. K., 1928. p. 7–27; Tarasenska P. Piliakalniai // *Medžiaga kariškai Lietuvos istorijai*. K., 1928. p. 102–120; Tarasenska P. Senovės ir dabarties Lietuvos kariai // *Karys*. K., 1928, Nr. 20, p. 348–351; Tarasenska P. Žemaičių gynimasis nuo kryžiuočių // *Medžiaga kariškai Lietuvos istorijai*. K., 1928. p. 91–102; Štuopis P. Senovės aisčių sauga // *Trimitas*. K., 1933, Nr. 47, p. 926–928, Nr. 48, p. 949–950, Nr. 49, p. 966–967; Sideravičius K. Senovės lietuvių artilerija. / K. Sidera // *Karys*. 1934, Nr. 3, p. 51; Šeštakauskas P. Šarvai: šarvų, pentinų ir skydų trumpa istorinė apžvalga. K., 1936.

² Kulikauskas P., Zabiela G. Lietuvos archeologijos istorija (iki 1945 m.). V., 1999, p. 195.

³ Rimantienė R. Akmens amžius Lietuvoje. V., 1996; Grigalavičienė E. Žalvario ir ankstyvasis geležies amžius Lietuvoje. V., 1995.

medžioklės įrankius ir ginkluotę, kai kuriuose apibendrinamojo pobūdžio darbuose gana nemažai vietos skiriama ginklams, o kalbant apie bronzos ir ankstyvąjį geležies amžių – ir įtvirtinimų statybos pradžia, tačiau iki šiol nėra specializuotų darbų, o pavieniai straipsniai yra gana kuklūs⁴. O darbų čia pakankamai daug – tai ir detalesnė medžioklės įrankių ir ginklų tipologija, ir bandymai ieškoti ribos, kai greta medžioklės įrankių, tinkamų tiek medžioklei, tiek kovai su žmonėmis, atsiranda ginklai. Toli gražu nepakankamai gerai atskleista indoeuropiečių įtaka militarinio prado raidai besiformuojančiame baltų etnose (šia tema daugiausia domėjosi Marija Gimbutienė), žirgų naudojimo pradžia ir to įtaka karybos papročių kaitai. Taigi apibendrinant galima pasakyti, kad laikotarpis iki Kristaus gimimo yra „pilkiausia zona“ Lietuvos karybos istorijos pažinime, nors kaip tik šio laikotarpio archeologiniuose paminkluose yra aptinkami seniausio žmonių karinio aktyvumo pėdsakai.

Kur kas geriau karybos istorijos atžvilgiu yra ištirtas pirmojo tūkstm. po Kristaus gimimo laikotarpis ir antrojo tūkstm. pradžia – senasis, vidurinis ir vėlyvasis geležies amžiai. Šio laikotarpio ginkluotės tipologija ir chronologija yra geriausiai išnagrinėta, lyginant tiek su ikikristiniu laikotarpiu, tiek su viduramžiais. Daugiausia tai – Vytauto Kazakevičiaus nuopelnas⁵. Myko-

⁴ Grigalavičienė E. I tūkstantmečio pr. m. e. Lietuvos piliakalnių kaulo dirbiniai (2. Medžioklės ir žvejybos įrankiai, ginklai) // Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai. A serija (toliau – MADA), T. 1 (54). V., 1976, p. 51–56; Juodagalvis V. Akmens amžiaus ginklai Lietuvoje // Tarptautinės mokslinės–praktinės konferencijos „Lietuvos karybos istorijos klausimai medžiaga. Kaunas, 1992, p. 3.

⁵ Kazakevičius V. Ietigaliai Lietuvoje V–VIII a. (1. Įteriamieji) // MADA, T. 4. V., 1978, p. 37–45; Kazakevičius V. V–IX a. pradžios kalavijai Lietuvoje // Jaunųjų istorikų darbai, Kn. 2. V., 1978, p. 14–23; Kazakevičius V. Ietigaliai Lietuvoje V–VIII a. (2. Įmoviniai) // MADA, T. 2. V., 1979, p. 63–65; Kazakevičius V. Vienašmenių kalavijų atsiradimas ir raida Lietuvoje // Lietuvos archeologija, T. 2. V., 1981, p. 43–58; Kazakevičius V. M. e. I tūkstantmečio strėlių antgaliai Lietuvoje // Jaunųjų istorikų darbai. Kn. 4. V., 1982, p. 91–93; Kazakevičius V. IX–XII a. baltų kalavijai. V., 1996; Kazakevičius V. Geležies amžiaus baltų genčių ginkluotė: Habilitacinis darbas. Humanitariniai mokslai, 05H Istorija. V., 1998; Kazakevičius V. Iš vėlyvojo geležies amžiaus baltų ginklų istorijos (Kalavijų makštų apkalai) // Lietuvos archeologija, T. 15, V., 1998, p. 287–332; Kazakevičius V. Some debatable questions Concerning the Armament of the Viking Period in Lithuania // Fasciculi archaeologiae historicae (Lódz). 1994, sąs. 7, p. 37–44; Kazakevičius V. Topory bojowe typu M: Chronologia I pochodzenia na ziemiach Baltów // Słowianszczyzna w Europie sredniowiecznej. Wrocław, 1996, s. 233–241; Kazakevičius V. On one type of Baltic sword of the Wiking Period // Archaeologia Baltica, T. 2, 1997, p. 117–132; Казакевичюс В. Боевые топоры на территории Литвы и Белоруссии в I тысячелетии н. э. // Древности Белоруссии и Литвы. Минск, 1982, с. 39–42; Казакевичюс В. Развитие вооружения жителей Литвы в I тысячелетии н. э. // Археология и история Пскова и Псковской земли. Псков, 1986, с. 53–54; Казакевичюс В. Оружие балтских племен II–VIII вв. на территории Литвы. В., 1988; Казакевичюс В. Редкая форма наконечников копий на территории Литвы // Древности Белоруссии и Литвы. Минск, 1988, с. 79–88.

lo Michelberto⁶ ir Adolfo Tautavičiaus⁷ monografijose, kuriose apibendrinami atskirų geležies amžiaus periodų tyrinėjimų duomenys, ginklams skirti atskiri skyriai. A. Tautavičius, didesnę mokslinės veiklos dalį paskyręs viduriniojo geležies amžiaus problematikai, yra tyrinėjęs labai svarbų karybos istorijai Taurapilio „kunigaikščio kapą“⁸. A. Tautavičius taip pat įnešė didelį indėlį į pilių tyrimus, tyrinėjo Vilniaus Žemutinę, Trakų Pusiasalio, Klaipėdos pilsis, Veliuonos piliavietę. Kalbant apie geležies amžiaus ginkluotės tyrimus, būtina paminėti Reginos Volkaitės–Kulikauskienės darbus⁹. Taip pat svarbūs senosios ginkluotės pažinimui yra metalų gavybos tyrinėtojų darbai – Jono Stankaus straipsniai apie geležies gavybą ir kalvystę senovės Lietuvoje, įskaitant ginklų technologinius tyrimus¹⁰, latvių archeologo Aleksio Anteino darbai apie dirbinius iš Damasko plieno¹¹. Derėtų paminėti ir Juozo Antanavičiaus straipsnius apie žirgų aprangos elementus¹², Arvydo Malonaičio straipsnius apie siauraašmenius pentinius kirvius Lietuvoje¹³, Valdemaro Šimėno straipsnius apie kovos

⁶ Michelbertas M. Senasis geležies amžius Lietuvoje. V., 1986.

⁷ Tautavičius A. Vidurinis geležies amžius Lietuvoje (V–IX a.). V., 1996.

⁸ Tautavičius A. Taurapilio „kunigaikščio“ kapas // Lietuvos archeologija. T. 2. V., 1981. p. 18–43.

⁹ Volkaitė–Kulikauskienė R. IX–XIIa. kalavijai Lietuvoje // Iš lietuvių kultūros istorijos. T. 4. V., 1964, p. 197–226; Volkaitė–Kulikauskienė R. Kovos kirviai Lietuvoje ankstyvojo feodalizmo laikotarpiu // MADA, T. 1. V., 1964, p. 101–114; Volkaitė–Kulikauskienė R. Ankstyviausių šalmų Lietuvoje klausimu // MADA, T. 2. V., 1965, p. 59–71; Volkaitė–Kulikauskienė R. Lietuviai IX–XII a. V., 1970; Volkaitė–Kulikauskienė R. Lietuvio kario žirgas. V., 1971; Volkaitė–Kulikauskienė R. Ginklai // Lietuvių materialinė kultūra IX–XII a. T. 2. V., 1981, p. 6–47; Volkaitė–Kulikauskienė R. Lietuva valstybės priešaušriu. V., 2001; *Волкайте–Куликаускаене Р. По вопросу самых древнейших шлемов в Литве* // Liber Iosepho Kostrzewski octogenario a veneratoribus dicatus. Wrocław, 1968, p. 475–483.

¹⁰ Stankus J. Kalavijų ir ietigalių technologija Lietuvoje IX–XIII amžiais // MADA, T. 2. V., 1979, p. 113–130.

¹¹ Anteins A. Im Ostbaltikum gefundene Schwerter mit damaszierten Klingen // Waffen und Kostumkunde. München, Berlin, 1966, s. 111–125; Антейн А. Наконечники копий из саворочной узорчатой (Дамасской) стали в древней Прибалтике // Советская археология. № 4. Москва, 1963 с. 167–178; Антейн А. Древнее оружие из Дамасской стали в Литве // Материалы VI-ой конференции по истории науки в Прибалтике. В., 1965 с. 78–80; Антейн А. Наконечники копий с посеребрёнными втулками в древней Прибалтике и исследование дамаскирования их перьев // Studia archeologiczne (Wrocław), T. 1, 1967, p. 289–305; Антейн А. Дамасская сталь в странах Балтийского моря. Рига, 1973.

¹² Antanavičius J. Geležiniai žirgo aprangos dirbiniai // Kraštotyra. V., 1975, p. 188–194; Antanavičius J. X–XIII a. balno kilpos Lietuvoje // MADA, T. 1. V., 1976, p. 69–81.

¹³ Malonaitis A. Siauraašmeniai pentiniai kirviai Lietuvoje (tyrinėjimų metmenys) // Istorija. T. 35, V., 1997, p. 48–77; Malonaitis A. Ornamentuotieji siauraašmeniai pentiniai kirviai Lietuvoje // Istorija. T. 38, V., 1998, p. 3–11.

peilius-durklus¹⁴ ir daugelį kitų. Albinas Kuncevičius yra paskelbęs apžvalginio pobūdžio straipsnį apie baltų karybą nuo seniausių laikų iki Lietuvos valstybės susidarymo¹⁵. Tarp įdomesnių naujausių publikacijų paminėtinas Eugenijaus Butėno straipsnis, kuriame publikuojama dalis Kurklių šilo pilkapyno tyrinėjimo duomenų, aptariamų šiame pilkapyne ir kitose Lietuvos vietose rasti raitelių įnagių – rimbų – išlikusios dalys – botkočiai¹⁶. Vienaip ar kitaip didesnei daliai ginkluotės tipų iš I–XII a. yra skirti atskiri apibendrinamojo pobūdžio straipsniai ir knygos, nors spragų dar yra. Be to, labai daug duomenų apie visų priešistorės ir viduramžių laikotarpių ginklus, žirgų aprangą, raitelių įnagius pateikiama straipsniuose ir monografijose, skirtose atskirų laidojimo paminklų, piliakalnių, pilių tyrimams.

Archeologinių tyrinėjimų duomenys leidžia pažinti ne tik ginkluotės tipus ir gynybinių įtvirtinimų konstrukcijas. Keletas publikacijų yra skirta tokiam svarbiam ir dar mažai tyrinėtam karybos istorijos barui, kaip kariaunos atsiradimas ir raida baltų gentyse. Čia derėtų paminėti Laimos Vaitkunsienės straipsnius, skirtus kariaunos atsiradimui Lietuvos teritorijoje¹⁷, ir maskviečio archeologo Vladimiro Kulakovo straipsnius apie prūsų kariauną. Pastarasis archeologas yra skyręs gana daug dėmesio prūsų genčių karybai¹⁸. Tenka pastebėti

¹⁴ Šimėnas V. Smailieji kovos peiliai – durklai baltų kraštuose I m. e. tūkstantmečio viduryje // Vidurio Lietuvos archeologija: Etnokultūriniai ryšiai. V., 1996, p. 27–71; *Шименас В. Боевые ножи – кинжалы в Балтийском ареале в V–VI вв. // Археология и история Пскова и Псковской земли. Псков, 1992, с. 96–100.*

¹⁵ Kuncevičius A. Baltų karyba // Istorija. T. 50. V., 2001, p. 66–76.

¹⁶ Butėnas E. Kario raitelio kapas iš Kurklių šilo pilkapyno // Lietuvos archeologija. T. 21. V., 2001, p. 227–234.

¹⁷ Vaitkunsienė L. The formation of a warrior elite during the Middle Iron Age in Lithuania // *Archaeologia Baltica*. V., 1995, p. 94–106; *Вайткунскене Л. К вопросу о начале дружины в Литве // Задачи советской археологии в свете решений XXVII сезда КПСС: Тезисы докладов (Суздаль, 1987 г.). М., 1987, с. 56–57.*

¹⁸ Кулаков В.И. Начало дружины пруссов // *Всероссийная конференция по изучению истории, археологии, экономики, литературы и языка скандинавских стран и Финляндии. Тезисы докладов. Москва, 1986, с. 188–190; Кулаков В.И. Дружинные элементы в могильниках пруссов VII – начале XI в. // Археологические памятники Европейской части РСФСР: Погребальные памятники. Москва, 1988, с. 119–145; Кулаков В.И. Знамена дружин балтского региона // Советская археология. Москва, 1989, № 4, с. 61–70; Кулаков В. И. Погребения военачальников прусских дружин // Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР. Москва – Ленинград, 1989, вып. 198, с. 35–44; Кулаков В. И. Конское снаряжение в X–XI вв. (проблемы относительной хронологии деталей оголовия) // Lietuvos archeologija. T. 9. V., 1992, p. 137–144; Кулаков В.И. Культурное оружие балтов и славян X–XII вв. // Slavica Antiqua. Poznan. 1992–1993 T. 33, p. 115–129.*

ti, kad kaimyninėse šalyse yra sukaupta labai gausi tyrinėjimų medžiaga, nemažai pavienių darbų, skirtų ten gyvenusių baltų genčių karybai, tačiau Lietuvos archeologai iki šiol tuo beveik visiškai nesi-domėjo. Bandymų aptarti su karybos istorijos raida susijusius klausimus plataus baltų gyvento regiono mastu kol kas beveik nėra. Vienintelis rimtesnis bandymas – V. Kazakevičiaus knyga apie baltų kalavijus IX–XIII a., kurią rengiant pasinaudota Lietuvos, Latvijos, Karaliaučiaus krašto, dalies vakarų Baltarusijos ir šiaurės vakarų Lenkijos archeologinių tyrinėjimų duomenimis¹⁹.

Archeologiškai labai sunkiai atsekamas karinės veiklos momentas yra patys karo veiksmai. Visgi analitiškai žvelgiant į gausią tyrinėjimų medžiagą galima atsekti labai įdomių praeities momentų. Turime omenyje itin įdomų ir vertingą Aleksiejaus Luchtano straipsnį²⁰, 1997 m. publikuotą viename iš Baltarusijos mokslinių leidinių. Remdamasis vien archeologiniais duomenimis (nes kitokių paprasčiausiai nėra), autorius pakankamai argumentuotai grindžia nuomonę, jog V a. į Lietuvos teritoriją įsiveržė tam tikros stepių klajoklių (veikiausiai hunų) pajėgos, nurodo jų pultas vietoves ir apytikslį žygio maršrutą.

Kalbant apie viduramžių laikotarpio archeologinius tyrinėjimus, krenta į akis du pagrindiniai momentai – gana neblogai ištirta fortifikacija ir pakankamai prastai ištirta ginkluotė. Apie viduramžių ginkluotę beveik neturime apibendrinamojo pobūdžio darbų. Išskirtiniai yra Gintauto Rackevičiaus darbai, skirti kovų su kryžiuočiais laikų arbaletui Lietuvoje²¹. Tuo tarpu viduramžių Lietuvos gynybiniuose įtvirtinimuose ir ypač kapinynuose rasta dešimtys kalavijų, šimtai kirvių ir ietigalių. Gana daug duomenų apie viduramžių laikotarpio ginklus Lietuvoje pateikiama publikacijose, skirtose apžvelgti atskirų archeologijos paminklų (ypač kapinynų) tyrinėjimų rezultatus. Kaimyniniuose kraštuose panašūs radiniai seniai apibendrinti, tipologizuoti. Pas mus šiuo klausimu padaryta kur kas mažiau nei Baltarusijoje, jau nekalbant apie Lenkiją. Beje, viduramžių ginkluotės tyrimai – ne vien archeologų, bet ir istorikų kompetencija, juolab

¹⁹ Kazakevičius V. IX–XII a. baltų kalavijai. V., 1996.

²⁰ Лухтан А. Война V века в Литве // *Гістарычна – археалагічны зборнік. Т.11. Беларусь у сістэме Еўрапейскіх культурных сувязяў. Мінск, 1997, с. 15–20.*

²¹ Rackevičius G. XV a. pradžios arbaletas ir lanko strėlių antgaliai Vilniaus Žemutinėje pilyje // Baltų archeologija. 1996 Nr. 1 (18), p. 23–25; Rackevičius G. Arbaletas, jo modifikacijos ir prototipai Lietuvoje XIII–XVI a. Daktaro disertacijos santrauka. V., 2000; Rackevičius G. Arbaletas Lietuvos pilių tyrimų duomenimis // Lietuvos pilių archeologija. Klaipėda, 2001, p. 231–250; Rackevičius G. Arbaletas strėlės laikikliai iš Vilniaus pilies // Lietuvos archeologija. T. 21. V., 2001, p. 375–382.

turime ne tik archeologinių radinių, bet ir rašytinių šaltinių paliudijimų, ikonografinės medžiagos. Pastaraisiais metais Vilniaus universitete keli studentai buvo pasirinkę viduramžių ginkluotės tyrimus. Deja, ši tema jiems pasirodė ne mažiau sudėtinga, nei romantiška. Viduramžių ginklai dar laukia savo tyrinėtojų.

Pakankamai neblogai tiek Lietuvoje, tiek kaimyniniuose kraštuose yra ištirti gynybiniai įtvirtinimai, ypač priklausantys viduramžių epochai ir naujesiems amžiams. Tai piliakalnių, juose buvusių medinių slėptuvių, pilių, taip pat mūrinių pilių ir kitų gynybinių įtvirtinimų tyrimai. Yra publikuota šimtai straipsnių medinių pilių tyrimų tematika, šiems klausimams skirtos atskiros tam tikrų laikotarpių ir regionų tyrinėjimų duomenis apibendrinančių monografijų dalys, todėl paminėsime tik pagrindinius darbus. Piliakalniais, gynybiniais įtvirtinimais, piliakalnių registracija daugiau ar mažiau domėjosi jau XIX a. ir XX a. pirmosios pusės archeologai, tarp jų – Vandalinas Šukevičius, Tadas Daugirdas, Eduardas Volteris, Fiodoras Pokrovskis, Liudvikas Kšivickis, Petras Tarasenska, Vladas Nagevičius. Laikotarpiu nuo II pasaulinio karo iki mūsų dienų didžiausią indėlį į Lietuvos piliakalnių tyrinėjimus įnešė Pranas Kulikauskas, Regina Volkaitė-Kulikauskienė, Gintautas Zabiela, Adolfas Tautavičius, Aleksiejus Luchtanas, Algimantas Merkevičius, Elena Grigalavičienė, Jonas Stankus. Taip pat labai reikšmingi Vytauto Daugudžio darbai Lietuvos piliakalnių, senosios medinės statybos tyrimų klausimais²². 1995 m. pasirodžiusioje Gintauto Zabielos knygoje²³ profesionaliai ir kritiškai įvertinta ir apibendrinta ligi tol Lietuvos archeologų sukaupta labai gausi medžiaga seniai nuo žemės paviršiaus išnykusių medinių pilių istorijos klausimais. G. Zabiela yra paskelbęs ir daugiau reikšmingų straipsnių, skirtų vėlyvųjų piliakalnių tyrinėjimams²⁴. Taip pat atskirai reikėtų paminėti uni-kaliam XII–XIII a. datuojamam gynybiniam įrenginiui – Rėkučių pylimui skirtą Algirdo Girininko ir Vido Semėno publikaciją²⁵.

²² Daugudis V. Aukštadvario piliakalnio pastatai ir įtvirtinimai // MADA, T. 1(12), V., 1962, p. 43–69; Daugudis V. Seniausieji mediniai pastatai ir įrengimai Lietuvoje // MADA, T. 2(75), V., 1981, p. 61–73; Daugudis V. Senoji medinė statyba Lietuvoje V., 1986; Daugudis V. I tūkstantmečio pr. m. e. Šiaurės Žemaitijos piliakalniai (1. Būdingesnieji piliakalnių bruožai ir jų įtvirtinimai) // MADA, T. 2(95), V., 1986, p. 31–42.

²³ Zabiela G. Lietuvos medinės pilys. V., 1995.

²⁴ Zabiela G. Piliakalnių likimas Lietuvos valstybės susidarymo išvakarėse // Litanistica. T. 4 (18). V., 1991, p. 22–42; Zabiela G. Piliakalniai – slėptuvės // Lietuvos archeologija. T. 21. V., 2001, p. 399–412.

²⁵ Girininkas A., Semėnas V. XIII a. Rėkučių gynybinis įrenginys // Kultūros paminklai. T. 2. V., 1995, p. 28–35.

Taip pat labai gausi medžiaga sukaupta tyrinėjant ne tiek jau daug Lietuvoje turimų mūrinių pilių, tačiau po 1971 m. išleistos knygos „Lietuvos pilys“²⁶ naujo apibendrinamojo pobūdžio darbo taip ir nepasirodė. Šią spragą šiek tiek užpildė 2001 m. išleista labiau plačiai visuomenei skirta knyga „Lietuvos gynybiniai įtvirtinimai“²⁷. O per tris dešimtmečius po knygos „Lietuvos pilys“ išleidimo daugelyje ten aprašomų pilių vyko tyrinėjimai, sukaupiti nauji duomenys verčia pakoreguoti nemažai minėtame leidinyje pateiktų teiginių. Pačioje 2001 m. pabaigoje Klaipėdos universiteto leidykla išleido straipsnių rinkinį²⁸, kuriame publikuojami archeologų, architektūros istorikų, paleosteologų straipsniai, skirti motų tipo įtvirtinimų, Klaipėdos, Trakų, Senųjų Trakų, Biržų, Vilniaus pilių, kai kurių pilyse aptinkamų radinių tyrimams. Norisi tikėti, kad šis leidinys ilgainiui taps tęstiniu. Lietuvoje yra pakankamai nemažai pilių archeologija užsiimančių archeologų. Be to, didžiulį indėlį į mūrinių pilių tyrimus yra įnešę architektūros tyrinėtojai, istorikai. Jų darbą keletą pastarųjų metų labai sunkino prastas tyrinėjimų finansavimas. Visgi tiek mūrinių pilių tyrinėjimai, tiek pilių restauravimo ir atstatymo procesai juda pirmyn. Piliakalnių, mūrinių pilių, kitų gynybinių įtvirtinimų tyrimams yra skirta šimtai publikacijų.

Dar viena mokslinių tyrinėjimų kryptis, teikianti informacijos apie praeities karinius konfliktus, – antropologija, visų pirma – paleopatologija. Šioje srityje Lietuvoje daugiausia yra nuveikę Vilniaus universiteto Medicinos fakulteto mokslininkai, visų pirma Rimantas Jankauskas²⁹. Paleopatologija leidžia daugiau sužinoti apie praeities žmonių kovose patirtas traumas, paleodemografija – apie karinių konfliktų įtaką tam tikroms žmonių bendruomenėms.

Šiame straipsnyje apžvelgtos tik pagrindinės ligšiolinių archeologinių tyrimų, susijusių su karybos istorija, kryptys ir problemos. Autorius nebando straipsnio praturtinti išsamia bibliografija. Adolfo Tautavičiaus sudarytoje Lietuvos archeologijos bibliografijoje³⁰ yra sukaupiti duomenys apie visas žinomas publikacijas archeologijos tematika (įskaitant klausimus, susijusius su karybos istorijos tyrimais),

²⁶ Lietuvos pilys. V., 1971.

²⁷ Lietuvos gynybiniai įtvirtinimai. / Sud. A. Kuncevičius. V., 2001.

²⁸ Lietuvos pilių archeologija. / Sud. J. Genys, V. Žulkus. Klaipėda, 2001.

²⁹ Jankauskas R. Lietuvos gyventojų antropologija: nuo seniausių laikų iki XIII a. // Istorija. T. 50. V., 2001, p. 38–45; Jankauskas R., Zakaras A. Traces of skull lesion caused by sharp instrument on the 13 th C. ad // Medicina Legalis Baltica, 1993. N. 3–4, p. 113–114.

³⁰ Lietuvos archeologijos bibliografija 1782–1998 / Sud. A. Tautavičius V., 2000.

pasirodžiusiais 1782–1998 m. Pagrindiniai nuo 1999 m. pasirodę darbai paminėti šiame straipsnyje. Be to, daugelyje publikacijų, skirtų archeologinių tyrimų duomenų apžvalgai, galima aptikti informacijos, vienaip ar kitaip susijusios su žmonių karinės veiklos praeityje pažinimu. Kasmet tiriami laidojimo paminklai, gyvenvietės, piliakalniai, pils, randama ginklų, kitų karybos pėdsakų. Bendrieji tyrinėjimų duomenys skelbiami kas dvejus metus leidžiamame tęstiniame leidinyje „Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje“.

Taigi apibendrinant galima pasakyti, kad Lietuvos archeologai yra sukaupę labai daug mokslinių tyrinėjimų duomenų, vertingų Lietuvos karybos istorijai pažinti, tačiau stokojama specializuotų studijų, apibendrinamojo pobūdžio darbų. Karybos istorijos tyrimų prioritetas archeologijos srityje artimiausiu metu turėtų tekti ne tiek tolesniam su karyba susijusių archeologijos paminklų tyrimui, kiek jau sukaupėtų tyrinėjimų duomenų apibendrinimui ir įvedimui į Lietuvos bei tarptautinę karybos istorijos mokslo apyvertą.

Įteikta 2002-11-25

RÉSUMÉ

Le rôle de la science archéologique dans les études sur l'histoire militaire lituanienne

Manvydas Vitkūnas
Université de Vilnius

Les principales directions présentes et possibles des recherches archéologiques, liées à la connaissance de l'histoire de l'art de la guerre lituanien, sont parcourues dans cet article.

Il est possible de classer les traces d'activité militaire humaine prouvées par l'archéologie en plusieurs groupes principaux, dont deux plus manifestes: l'armement et ses éléments ainsi que les fortifications et leurs vestiges. Les stèles funéraires et les traces des anciens lieux habités, qui subissaient les assauts militaires, sont aussi importants pour les études sur l'histoire de l'art de la guerre. Les études sur les métiers permettent de connaître l'évolution des technologies utilisées pour les besoins militaires. Les premiers archéologues et historiens lituaniens s'intéressaient déjà aux traces de l'art de la guerre d'autrefois, mais des publications spécialisées ne sont parues que pendant l'entre-deux-guerres.

La période allant du paléolithique à la fin de l'Âge de fer précoce est la moins étudiée du point de vue de l'histoire de l'art de la guerre. De nombreux matériaux ont été rassemblés sur les outils de chasse et l'armement de cette époque, beaucoup de place est laissé aux armes dans les travaux de nature générale, et pour parler de l'Âge de bronze et de fer précoce – et du début de la construction de fortifications, il n'existe pas de travaux spécialisés jusqu'à aujourd'hui et les articles isolés sont assez modestes. La période du Ier millénaire après la naissance du Christ et le début du IIe millénaire sont beaucoup mieux étudiés du point de vue de l'histoire de l'art de la guerre. La typologie et la chronologie de l'armement de cette période sont le mieux analysées.

Les fortifications défensives, surtout appartenant à l'époque médiévale et moderne, sont assez bien étudiées. Il s'agit de recherches sur les tertres de châteaux, sur lesquels se trouvaient des abris

en bois, ainsi que les châteaux en maçonnerie et les fortifications défensives. Il manque des publications généralistes sur les études des châteaux en maçonnerie. La fortification médiévale est bien étudiée mais l'armement mal.

L'anthropologie, et tout d'abord la paléopathologie, apporte une information sur les conflits militaires du passé. Les scientifiques de la faculté de médecine de l'Université de Vilnius travaillent dans ce domaine.

Les archéologues lituaniens ont rassemblé de très nombreuses données sur les études scientifiques précieuses pour la connaissance de l'histoire de l'art de la guerre, mais il n'y a pas assez d'études spécialisées, ni de travaux généralistes. La priorité des recherches sur l'histoire de l'art de la guerre dans le domaine archéologique devrait être, pour les prochaines années, la généralisation des données des études et leur introduction dans la science historique lituanienne et internationale sur l'art de la guerre.

XVIII A. LIETUVOS KARO ISTORIJOS TYRIMŲ APŽVALGA

*Dr. Valdas Rakutis
(Vytauto Didžiojo karo muziejus)*

Įvadas

Lietuvos karo istorija XVIII a. buvo glaudžiai susijusi su Lenkijos karalystės ir visos Abiejų Tautų Respublikos karo istorija, todėl pagrindiniai darbai buvo parašyti XIX a. pabaigoje ir XX a. Lenkijoje. Lietuvos istoriografija, nors paskutiniu metu ir pasipildžiusi keletu svarbių darbų, žengia tik pirmuosius žingsnius.

XVIII a. tiek Lenkijos, tiek Lietuvos karo istorijoje nebuvo palankus laikotarpis karybai klestėti. Šiaurės karas Lietuvoje prasidėjo kruvinu vidaus karu, o kariniuose įvykiuose Lietuvos kariuomenė figūruoja kaip pagalbiniai kitų kariuomenių daliniai ar prastai parengtos partizaninio tipo bajorų „partijos“. Nepaisant ambicingų projektų, kuriais turtinga visa pirmoji XVIII a. pusė, realiai kariuomenė tebuvo šešėlis to, kas vyko už artimiausių sienų: tuo metu, kai Rusijoje, Prūsijoje ir Austrijoje augo imperijų galybė, pas mus viešpatavo apatija ir pacifizmas, trumparegiškumas ir paprasčiausias nemokšiškumas. Tik po 1764 m. buvo pradėti pirmieji žingsniai kariuomenės reformavimo, didinimo srityje, tačiau jų spartą jau reguliavo kaimynai ir mažėjančios valstybinės sienos. Tik Ketverių metų seimas trumpam atpalaidavo šiuos gniauztus, sudarydamas sąlygas krašto karybos raidai, tačiau buvo per mažai laiko, teko patirti vieną pralaimėjimą po kito ir pagaliau 1794 m., po T. Kosciuškos sukilimo, kuris įrodė lenkų ir lietuvių sugebėjimą kovoti, Abiejų Tautų Respublika, o kartu ir Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė nustojo egzistuoti Europos žemėlapyje.

Darbai, skirti visam laikotarpiui. Pagalbiniai mokslai.

Specialiai XVIII a. skirtų darbų tiek Lietuvos, tiek Lenkijos istoriografijoje beveik nėra. Jų vietoje galima paminėti platesnes karo istorijos sintezes. Lietuvos istoriografijai atstovauja S. Dirmanto straipsnis „Lietuvos kariuomenė po 1569 m.“¹, kuriame kiek supaprastinai pateikiami svarbiausi Lietuvos kariuomenės raidos etapai, specifika,

¹ Dirmantas St. Lietuvos kariuomenė po 1569 m.//Tautos praeitis, t. II, kn. 3–4 (7–8). Chicago-Roma, 1967.

tačiau viename straipsnyje pateikti poliublijinio laikotarpio kariuomenės istoriją fiziškai sunku. V. Kauklio diplominis darbas „Lietuvos kariuomenė XVIII a.“ vertingas pasirinkta tematika, tačiau gana paviršutiniškas. Tai studentiškas bandymas, parašytas daugiau naudojantis Lenkijoje rašyta literatūra, o ne šaltiniais. Kiek geriau aprašytas Šiaurės karo ir Ketverių metų seimo laikotarpis. Pirmuoju sintetiniu veikalu reikėtų laikyti Konstantino Gurskio (Konstanty Górski) Lenkijos kariuomenės rūšių istorijai skirtus darbus², nors jie daugiau skirti Lenkijai ir gali būti panaudoti tik specifinėms problemoms tyrinėti. Įdomių faktų ir minčių galima rasti ir jau istoriografijos paminklu virtusioje Tadeušo Korzono (Tadeusz Korzon) Lenkijos karų ir karybos istorijoje³. Trumpesnis ir mažiau informatyvus, tačiau prieinamas ne vien karybos istorikams Mariano Kukielio darbas „Lenkijos karybos istorijos apybraiža“⁴. Iki šių dienų svarbiausiu veikalu reikia laikyti jau senokai, 1966 m., Varšuvoje išėjęs Lenkijos karo istorikų parengtą dvitomis veikalas „Lenkijos karybos istorijos apybraiža“⁵, kuriame bendrais bruožais pristatyta ir Abiejų Tautų Respublikos karybos raida XVIII a. Nemažai duomenų galima rasti ir kitoje sintetinio pobūdžio Jano Vimerio (Wimmer) knygoje „Lenkijos pėstininkų istorija“, kurioje puikiai atskleistos pėstininkų raidos tendencijos, kariuomenės proporcijos ir Abiejų Tautų Respublikos kariuomenės silpnumo priežastys⁶. Šiuo metu yra ruošama nauja ir kur kas solidesnė Lenkijos karo istorijos sintezė.

XVIII a. Lietuvos kariuomenės istorijos šaltiniai susilaukė labai nedaug publikacijų, dažniausiai tik tie, kurie buvo bendri Lietuvai ir Lenkijai, ir tai skirti tik antrajai šimtmečio pusei. Tai eiliniai karo istorijos šaltinių publikacijos tomai „Materiały do dziejów wojskowości“, tapę Lenkijos karo istorijos chrestomatija.

² Górski K. Historia artylerii polskiej. Warszawa, 1902; Historia jazdy polskiej. Kraków, 1894; Historia piechoty polskiej. Kraków, 1893.

³ Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. Lwów–Warszawa–Kraków, 1923.

⁴ Kukiel M. Zarys historii wojskowości w Polsce. Londyn, 1948. Pakartotinai išleista Lenkijoje apie 1992 m.

⁵ Zarys historii wojskowości w Polsce. T. 1–2 Warszawa, 1966.

⁶ Wimmer J. Historia piechoty polskiej do roku 1864. Warszawa, 1978.

1. 1697–1764 m. laikotarpis

1697 m. kaip pradinė data pasirinkti atsižvelgiant į Augusto II viešpatavimo pradžią, kuri žymėjo kitos užsienio politikos kryptis ir kitą valstybės raidos politiką. Tai buvo bandymas įvesti Respublikoje absoliutinę karaliaus valdžią sekant Liudviko XIV pavyzdžiu. Tai bene mažiausiai Lietuvos istorikų tyrinėtas laikotarpis, todėl ir karo istorijos tyrinėjimų būta labai nedaug. Ne ką geresnė ir Lenkijos istoriografijos padėtis. Kadangi Lenkija išgyveno politinio nuosmukio laikotarpį, čia buvo maža dėmesio vertų temų, kita vertus, mažokai čia buvo reformų, ypač 1717–1764 m. laikotarpiu, todėl turime vos vieną kitą studiją ir beveik jokios šaltinių publikacijos.

1.1. Šiaurės karas Lietuvoje (1700–1717)

Lietuvos istoriografijai geriausiai atstovauja išeivijos istoriko ir kariškio A. Urbono darbas Didžiojo Šiaurės karo frontas Lietuvoje, leistas išeivijos „Karyje“ 1961–1963(?) metais. Autorius sugebėjo surinkti medžiagą Švedijos archyvuose ir pateikti ją logiškai, nuosekliai ir patraukliai, tačiau nemokslinis „Kario“ pobūdis neleido jam naudoti mokslinio aparato, daryti išnašų, todėl darbu sunku remtis. Šiek tiek informacijos apie Lietuvos kariuomenę Šiaurės karo išvakarėse galima rasti Gintauto Sliesoriūno disertacijos pagrindu parengtoje knygoje „Lietuvos Didžioji kunigaikštystė vidaus karo išvakarėse: Didikų grupuočių kova 1690–1697 m.“⁷

Bene patys geriausi ir išbaigčiausi darbai, skirti Abiejų Tautų Respublikos kariuomenei Šiaurės karo metu, parašyti J. Vimerio. Tai dvi studijos, kurių pirmoji skirta Lenkijos ir Lietuvos kariuomenėms Šiaurės karo išvakarėse⁸, kita, jau monografija, – pačio karo metu⁹. Šiuose darbuose didžiausia dalis tenka Lenkijos kariuomenei, tačiau autorius pateikia tokius duomenis apie Lietuvos kariuomenės dydį ir savybes, kurių nėra jokiam kitame darbe, todėl šie darbai kiekvienam tyrėjui yra privalomi ir reikalingi. Tyrinėtojo žinios iš ankstesnio laikotarpio padeda jam lengvai vartoti terminus, suprasti kai kurias Respublikos kariuomenės savybes, įtraukti karinių veiksmų eigą į ka-

⁷ Sliesoriūnas G. Lietuvos Didžioji kunigaikštystė vidaus karo išvakarėse: Didikų grupuočių kova 1690–1697 m. Vilnius, 2000.

⁸ Wimmer J. Wojsko polskie w przededniu wojny północnej 1699–1702 // Studia i Materiały do Historii Sztuki Wojennej, t. I, Warszawa, 1954.

⁹ Wimmer J. Wojsko Rzeczypospolitej w dobie wojny północnej 1700–1717. Warszawa, 1956.

riuomenės, kaip organizmo, gyvenimą.

Tarnogrado konfederacijos ir jos kovų su Saksonijos kariuomene istorijai Lietuvoje nėra jokio straipsnio, o ir Lenkijoje yra viena studija, daugiau atskleidžianti konfederacijos genezę, nei eigą, o karo reikalams skirta palyginus nedaug. 1717 metų reformų genezė yra tyrinėta Michalo Nyčo (Michał Nycz) darbe apie karines išdo reformas 1697–1717 m.¹⁰

1.2. Lietuvos kariuomenė 1717–1763 (Saksų laikai)

Tai bene mažiausiai tyrinėtas laikotarpis tiek Lenkijos, tiek Lietuvos karo istorijoje, nes čia būta mažiausiai dinamikos, nedaug įvykių, tai, be jokios abejonės, nuosmukio metai. Keletas straipsnių skirta bandymams padidinti Respublikos kariuomenę. Tai Jeronimo Kravčako (Hieronim Krawczak) apžvalginis straipsnis, skirtas Augusto III valdymo laikotarpiui 1733–1763 m.¹¹ Lietuvos kariuomenės istorijai ilgą laiką buvo skirti du Mariano J. Lecho straipsniai, vienas – viso laikotarpio svetimšalių autoramentui¹², kitas skirtas tautinio autoramento kavalerijai¹³. Kuklų indėlį yra įdėjęs ir V. Rakutis, lenkų kalba parengęs straipsnį, skirtą LDK artilerijai¹⁴.

2. 1764–1795 m. laikotarpis

XVIII a. II pusė buvo daug turtingesnis įvykiais laikotarpis, kurio metu vyko kariuomenės reformos, kraštą sukrėtė I padalijimo kataklizmas, sprendėsi esminiai valstybės gyvenimo ir gynybos klausimai, todėl ir historiografija nepašyškstėjo šiam laikotarpiui dėmesio. Turime ne tik siaurus skyrelius bendro pobūdžio veikaluose bet ir daugybę specialių monografijų ir straipsnių, skirtų platesniems ar siau-

¹⁰ Nycz M. Geneza reform skarbowo – wojskowych sejmów niemiego (Studium z dziejów skarbowo – wojskowych z lat 1697–1717). Poznań, 1938.

¹¹ Krawczak H. Sprawa aukcji wojska na sejmach za panowania Augusta III // Studia i Materiały do Historii Wojskowości (toliau SMHW), t. VII, cz. 2. Warszawa, 1961.

¹² Autoramentas – kariuomenės dalis, suorganizuota vienodais pagrindais. Svetimšalių autoramento daliniai susidėjo iš kuopų su puskarininkių pareigybėmis, o tautiniame (lenkų) autoramente – vėliavų su draugų pareigybėmis. Lech M. J. Autorament cudzoziemski wojsk Wielkiego Księstwa Litewskiego w epoce saskiej, SMHW, t. VII, cz.1. Warszawa, 1961.

¹³ Lech M. J. Jazda autoramentu polskiego wojsk Wielkiego Księstwa Litewskiego w dobie saskiej, tol SMHW, t. VII, cz. 2, Warszawa, 1961.

¹⁴ Rakutis V. Artyleria Wielkiego Księstwa Litewskiego 1717–1764 // 2000 m. konferencijos Olštine (Lenkijos Respublika) medžiaga.

resniems karo istorijos laikotarpiams, savų studijų susilaukė ir atskiros karybos istorijos problemos. Stanislovo Augusto laikai sudaro atskirą epochą, yra nemažai darbų, skirtų visam laikotarpiui, todėl juos aptarsime šiame poskyryje, nepradėję nagrinėti atskirų temų.

Bene svarbiausiu darbu apie visą laikotarpį reikia laikyti T. Korzono Lenkijos vidaus reikalų istoriją Stanislovo Augusto Poniatovskio laikais, kuriame nemaža vietos skirta karybai¹⁵.

Didelę paramą šio laikotarpio karo istorijos tyrinėjimams turėjo antrasis kolektyvinio darbo „Abiejų tautų Respublikos karininkai 1777–1794 m. Sąrašai“¹⁶ tomas, skirtas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kariuomenei. Čia surinkta išsami informacija apie karininkus, jų tarnybos kelią, biografinius duomenis.

Atskirą grupę sudaro 1765–1795 metais veikusio Jo Karališkos malonybės Varšuvos kadetų korpusui skirti veikalai. Tyrinėjimų sąrašas iš tiesų išpūdingas. Geriausiu laikomas Kamilės Mrozovskos (Kamilla Mrozowska) darbas „Stanislovo Augusto Poniatovskio Riterių mokykla (1765–1794)“¹⁷.

2.1. Čartoriskių reformos (1764–1768) ir Baro konfederacijos kovos (1768–1772)

Čartoriskių reformų laikotarpis ir po jo sekusios Baro konfederacijos kovos buvo prielaidos valstybės I padalijimui arba užgrobimui. Pačios reformos kariuomenę lietė ne taip jau ir daug, tik šiek tiek pakeitė kariuomenės vadovybę, susirūpinta karių algomis, tačiau antrajame reformų etape tikrai būtų sekęs kariuomenės didinimas ir pertvarkymas. Jeigu apie bendrąsias reformas yra rašyta daug, tai Lietuvos kariuomenės reikalai yra aptarti labai paviršutiniškai, ir tai yra suprantama, nes tyrinėjant Lietuvos valstybės istorijos archyve esančią karo komisijos medžiagą daug kur teko būti pirmuoju bylą atsivertusiuoju tyrinėtoju. Iki šiol pačiam straipsnio autoriui pavyko parašyti tris straipsnius, skirtus šio laikotarpio LDK kariuomenei:

¹⁵ Jorzon T. Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764–1794), badania historyczne ze stanowiska ekonomicznego i administracyjnego, t. 3, 4, Kraków; Warszawa, 1897.

¹⁶ Machynia M., Rakutis V. Srzednicki Cz. Oficerowie Rzeczypospolitej Obojga Narodów 1777-1794. Spisy, t. II. Wojsko Wielkiego Księstwa Litewskiego. Kraków, 1999.

¹⁷ Mrzowska K. Szkoła Rycerska Stanisława Augusta Poniatowskiego (1765-1794). Wrocław-Warszawa-Kraków, 1961.

„Lietuvos kariuomenės reformos 1764–1776 metais“¹⁸ ir „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Karo komisija 1765–1776 m.“¹⁹.

Baro konfederacijai skirta šiek tiek daugiau literatūros. Didžiausiu darbu laikomas Vladislovo Konopčinskio (Władysław Konopczyński) dviomis veikalas „Baro konfederacija“²⁰ ir „Žinios apie Baro konfederaciją“²¹. Vėlesnių tyrinėtojų atsiliepimais remiantis, galima teigti, kad nors darbas atliktas didelis, daug kas pateikta netiksliai, ir V. Konopčinskio informaciją dažnai reikia tikrinti ir taisyti, todėl Lenkijoje stengtasi Baro konfederacijos istoriją perrašyti iš naujo. Lietuvos istoriografijoje darbo, skirto Baro konfederacijai, nėra, tačiau Vydas Dolinskas apie politines Baro konfederacijos ypatybes ir kai kurias kovas yra parašęs savo disertacijoje, skirtoje Simonui Kosakovskiui²².

2.3. Pirmasis padalijimas ir 1775–1776 m. reforma. Karo departamento laikai (1776–1788)

Svarbiausia studija šio laikotarpio kariuomenę reikia laikyti Emanuelio Rostvorovskio (Rostworowski) straipsnį „Kariuomenės didinimo reikalas politinės situacijos kontekste prieš Ketverių metų seimą“²³. Darbas išsiskiria plačiu tarptautiniu kontekstu, Respublikos kariuomenės specifika, aptariamais reformų projektai ir jų vykdymo problemos. Reikšminga reikėtų įvardinti Leonardo Ratajčyko monografiją „Respublikos militarinės krizės įveikimas prieš Ketverių metų seimo reformas“²⁴.

2.4. Ketverių metų seimas (1788–1792) ir 1792 m. karas

Bene žymiausias Ketverių metų seimo istoriją tyrinėjęs Lietuvos istorikas buvo Adolfas Šapoka, parašęs tik dalinai publikuo-

¹⁸Rakutis V. Lietuvos kariuomenės reformos 1764–1776 metais. Lietuvos valstybė XII–XVIII a. Vilnius, 1997.

¹⁹Rakutis V. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Karo komisija 1765–1776 m.// Karo archyvas, Nr. XV. Vilnius, 1998.

²⁰ Konopczyński W. Konfederacja Barska, t. 1–2, 1936.

²¹ Konopczyński W. Wiadomości o konfederacji Barskiej. Poznań, 1843.

²² Dolinskas V.

²³ Rostworowski E. Sprawa aukcji wojska na tle sytuacji politycznej przed Sejmem Czteroletnim. Warszawa, 1978.

²⁴ Ratajczyk L. Przewyciężenie kryzysu militarnego Rzeczypospolitej przed reformami Sejmu Czteroletniego 1788–1792. Warszawa, 1975.

tą²⁵ darbą „Lietuva reformų seimo metu“²⁶. Pagrindinis šio darbo tikslas – atskleisti LDK kaip Respublikos tam tikros sudedamosios dalies, savitumą, Lietuvos valstybinę organizaciją ir savarankiškumo tradicijas, kurių pagrindą ir sudarė kariuomenė. Tiesa, A. Šapoka nebuvo susipažinęs su Karo komisijos dokumentais, pasitenkino publikuotų šaltinių ir seimelių instrukcijų tyrimu, bet ir taip jam pavyko užčiuopti ne vieną tendenciją, reikšmingų faktų. Didelę reikšmę turi asmenybių įvertinimas. Aptariant specifines kariuomenės problemas, žinoma, pasitaikė niekuo nepagrįstų apibendrinimų, stereotipų kartojimo, reiškinių supaprastinimo. Istorikas neįvertino 1764–1768, 1775–1776 m. kariuomenės reformų, nematė skirtumo tarp Saksų ir Stanislovo Augusto valdymo laikotarpių.

Ypatingą vietą Lietuvos istoriografijoje, tiriant Ketverių metų seimo kariuomenės istoriją, užima Henriko Valmonto straipsnis, kuriame plačiai panaudota Lietuvos valstybės istorijos archyvo medžiaga. Straipsnyje analizuoti kariuomenės didinimo klausimai, ieškota priežasčių, trukdžiusių sukurti 100 000 kariuomenę. Tenka tik apgailestauti, kad šis istorikas negalėjo tęsti pradėto darbo, nes pagal parašus archyvinėse bylose, buvo sukaupęs medžiagos kur kas išsamesniam darbui.

Lenkijos istoriografija karinėms Ketverių metų seimo reformoms skyrė ypatingą dėmesį. Beveik kiekviena Ketverių metų seimo, kariuomenės problema susilaukė gausių publikacijų²⁷, kuriose susiformavo stereotipai ir jų opozicija. Visų pirma tai pasakytina apie tarptautinę Respublikos padėtį. Visuose šiuose darbuose, remiantis kiekybinėmis, o kartais ir kokybinėmis charakteristikomis, svarstytas kariuomenės potencialo klausimas. Nepaisant tų pačių šaltinių, įvairūs tyrinėtojai laikėsi dviejų diametraliai skirtingų pozicijų: pesimistų, kuriems pradžią davė Valerianas Kalinka (Walerian Kalinka)²⁸, ir optimistų – amžininkų ir vėlesnių tyrinėtojų, pradedant Tadeušu Korzonu (Tadeusz Korzon)²⁹. Pesimistai manė, kad Ketverių metų

²⁵ Šapoka A. Atsakingieji Lietuvos politikos vadai Reformų seimo metu // Senovė, t. 2, Kaunas, 1936.

²⁶ Šapoka A. Lietuva Reformų seimo metu. Nepublikuota daktarinė disertacija. MAB RS, F 233–117.

²⁷ Publikacijos pateiktos literatūros sąrašė.

²⁸ Kalinka W. Sejm Czteroletni. Piermasis leidimas 1879, naudotasi Warszawa, 1991 leidimu.

²⁹ Korzon T. Wewnętrzne dzieje Polski za panowaniem Stanisława Augusta Poniatowskiego (1764-1794). Badania historyczne ze stanowiska ekonomicznego i administracyjnego. T. III-IV, Kraków–Warszawa, 1897; To paties: Dzieje wojen i wojskowości w Polsce, Lwów–Warszawa–Kraków, 1923. T. III.

seimo reformos, sąjunga su Prūsija buvo pasmerkta iš karto, o kariuomenė, kad ir padidinta, buvo maža ir silpna. Optimistų mažuma manė, kad turimo potencialo užteko, reikėjo tik tinkamai jį panaudoti. Visai šiai diskusijai trūko gilesnės analizės, nuodugnaus kariuomenės archyvo studijavimo, kurį pradėjo Adamas Volanskis (Wolański), pratęsė Emanuelis Rostvorovskis (Rostworowski), Leonardas Ratajczykas (Ratajczyk), šiek tiek Jeržis Lojekas (Jerzy Łojek) ir kiti tyrinėtojai, kuriuos ir norėtusi atskirai aptarti. A. Volanskio „Lenkijos-Rusijos karas 1792 m.“³⁰ yra unikalus, labai skrupulingas darbas, kuriame išnagrinėta daug ne tik paties karo, bet ir kariuomenės problemų. Šis istorikas pakankamai tiksliai įvertino kiekybinius Lenkijos ir Lietuvos kariuomenių rodiklius, pateikė savąjį kokybinį kariuomenės įvertinimą, apibūdino kai kuriuos vadus ir institucijas. Didelė dalis darbe panaudotų dokumentų žuvo pačioje I pasaulinio karo pabaigoje, todėl šią studiją galima naudoti kaip šaltinį³¹. Struktūriniu požiūriu darbas svarbus ir tuo, kad jį sudaro du tomai, kurių pirmasis skirtas Lenkijos Karalystės, o antrasis Lietuvos kampanijoms. Tai autoriui leido išsiginčyti Lietuvos ir Lenkijos kariuomenių specifiką. Darbas per ištisus šimtą metų mažai tepaseno. Žiūrint iš šios dienos pozicijų, prastokos schemos ir trūksta žemėlapių, tačiau, tiesą sakant, vargu ar būtų galima ką nors iš esmės pridėti neturint naujų šaltinių. Galima tik polemizuoti, ar buvo teisus A. Volanskis, vienpusiškai palaikydamas „sveikąją“ reformatorių pusę, kuri ryžosi per trumpą laiką „pasivyti“ labai toli pažengusias valstybes. Galbūt per daug buvo ieškoma prarastų šansų spėliojant, kas būtų, jeigu būtų, bet tyrinėjant tokį karą, tai neišvengiama blogybė: kitaip sunku būtų įvertinti priimtus sprendimus.

Tarpukario Lenkijoje mūsų tematika domėtasi mažiau, pasirodė tik vienas kitas sintetinio pobūdžio veikalas, straipsniai pusiau populiariuose leidiniuose. Išskirti reikėtų Jano Gergelevičiaus (Giergelewicz) darbus, skirtus inžinierių korpusams³² ir Pranciškaus Giedroico (Franciszek Giedroyc), skirtą sveikatos tarnybai³³, taip pat ke-

³⁰ Wolanski A. Wojna polsko-rosyjska 1792 r. Pirmasis leidimas, dar su Soplicos slapyvardžiu, išėjo 1905 m. Krokuvoje (T. I. Kampania Koronna) ir 1922 m. Poznanėje (T. II. Kampania Litewska). Darbe naudotasi naujausiu leidimu Warszawa, 1996.

³¹ Kaip pavyko nustatyti, dauguma tariamai žuvusių dokumentų, buvusių nuorašais, išliko Lietuvos Karo komisijos fonde Senųjų aktų fondų grupėje Lietuvos valstybės istorijos archyve.

³² Daugiausiai naudotasi: Giergelewicz J. Zarys historii korpusów inżynierów w epoce Stanisława Augusta. Warszawa, 1933.

³³ Giedrojc F. Służba zdrowia w dawnym Wojsku Polskim. Warszawa, 1927.

letą biografijų, paskelbtų „Lenkijos biografiniame žodyne“ ir atskirais straipsniais³⁴, visi jie atskleidė siaurų kariuomenės reformavimo sričių padėtį, surinko daugiau biografinių žinių. Iš jaunesnės kartos atskiros paminėjimo verti Emanuelio Rostworovskio (Emmanuel Rostworowski) darbai, pasižymintys požiūriu naujumu, nepaprasta erudicija, probleminiu dėstymu ir minties laisvumu³⁵.

Svarbiausia istoriografine pozicija, analizuojant kariuomenės būklę, reikėtų laikyti Leonardo Ratajczyko (Ratajczyk) straipsnius ir iš jų padarytą studiją „Respublikos kariuomenė ir gynybos sistema 1788–1792 m.“³⁶. Darbe buvo panaudota daug šaltinių, susipažinta su visais svarbiausiais archyvais, kartu ir LDK Karo komisijos dokumentais, saugomais Lietuvos valstybės istorijos archyve. Autorius, ko gero, ėmėsi per daug sunkaus uždavinio, norėdamas viename darbe sudėti ir naujus tyrinėjimus, ir sintetinį apibendrinimą, realiai nesugebėdamas padaryti nei vieno, nei kito. Savo darbe jis per daug pasikloviė autoritetais, vengė drąsesnių pasisakymų, per daug izoliavosi nuo politinių įvykių, neįtė visuomeninio gyvenimo pulso, ir tai daro knygą perdėm akademišką blogąja prasme. Yra priekaištų ir darbo metodikai. Fiziškai negalėdamas įvertinti visos faktinės informacijos, L. Ratajczykas pateikė momentinius rezultatus pasirinktuose chronologiniuose taškuose. Tokiu metodu suformuotas vaizdas netinkamas platesniems apibendrinimams, o juos darant pateikiamos nepakankamai pamatuotos išvados.

Kšištofas Baueris (Krzysztof Bauer) parašė 1792 metų karo sintezę, tačiau dėl mažos darbo apimties pasiekė paviršutiniškų rezultatų. Tik vienas kitas sakinyss pasakė ką nors nauja, darbe nesugebėta pralenkti A. Volanskio³⁷.

Jeržis Lojekas (Jerzy Łojek) garsus netradiciniais požiūriais į XVIII a. II pusės politinius ir visuomeninius įvykius. Jo argumentai

³⁴ Buniewiczówna J. Fryderyk Wilhelm von Cronemann, generał major artylerii Wielkiego Księstwa Litewskiego (1739-1799). // Przegląd arttyleryjski. R. 1937.

³⁵ Rostworowski E. Hugo Kołłątaj wobec zagadnienia obywatelskiej siły zbrojnej (1784–1793). Atskiras spaudas Jogailos bibliotekoje Krokuvoje; To paties Ostatni król Rzeczypospolitej, geneza i upadek Konstytucji 3 Maja. Warszawa, 1966; To paties Sprawa aukcji wojska na tle sytuacji politycznej przed sejmem Czteroletnim. Warszawa, 1957; To paties Sprawa milicji mieszczańskiej w ostatnim roku Sejmu Czteroletniego // Przegląd Historyczny R. 1955. s. 561–584; To paties Sprawa zaplecza przemysłowego dla armii na sejmie Czteroletnim // Kwartalnik Historyczny R. 1956. Nr. 4–5, s. 44–63; To paties Z dziejów genezy targowicy – Sprawa kawalerji narodowej w dobie Sejmu Czteroletniego // Przegląd Historyczny R. 1954. s. 14–35.

³⁶ Ratajczyk L. Wojsko i obronność Rzeczypospolitej 1788–1792. Warszawa, 1975.

³⁷ Bauer K. Wojna w obronie konstytucji 3 maja i niepodległości Rzeczypospolitej.

dažnai pasirodo nepakankamai pagrįsti, išvados per daug kategoriškos, tačiau tokio pobūdžio knygos ir straipsniai neleidžia užmigti autoritetų pavėsyje, verčia iš naujo tikrinti, atrodytų, aiškius dalykus ir tokiu būdu stumia mokslą į priekį³⁸. J. Lojekas ieškojo argumentų tezei, kad 1792 m. karą Respublika galėjo laimėti ir su turimu potencialu. Toks bandymas sudarė atsvarą V. Kalinkos mokyklai, kuriai visi bandymai kovoti prieš Rusijos įtaką atrodė pasmerkti. Norėdamas argumentuoti savo tezę, J. Lojekas atliko optimistinę Respublikos kariuomenės ir jos galimybių analizę.

Su S. Żychlińskiego darbu, skirtu Ketverių metų seimo reforms³⁹, teko susipažinti fragmentiškai. Sprendžiant iš pabaigos, plano ir literatūros sąrašo, tai Respublikos kariuomenei skirtas darbas, paremtas literatūra ir skelbtais šaltiniais, susisteminantis iki šiol žinomus dalykus.

2.5. Torgovicos konfederacijos ir Gardino seimo laikai (1792–1794). T. Kosciuškos sukilimas ir Lietuvos kariuomenės likvidavimas (1794–1795)

Toks šio poskyrio temos formulavimas gal kiek glumina skaitytoją, glausdamas kelis tarsi skirtingus laikotarpius, tačiau dauguma tyrinėtojų, siekdami apžvelgti T. Kosciuškos sukilimo genezę, studijuoja 1792–1794 m. įvykius, buvusių iki sukilimo pradžios. Lietuvos istoriografijoje pagrindiniu tyrinėtoju reikia įvardyti neseniai mirusį Rimantą Jasą, kuris parašė keletą straipsnių Lietuviškajai tarybinei enciklopedijai, paskelbė kelis straipsnius, tačiau pagrindinio savo veikalo – Kosciuškos sukilimui Lietuvoje skirtos knygos taip ir neparašė, surinkta medžiaga ir kai kurios pradėtos dalys tebelaukia savo tyrinėtojo Mokslų akademijos bibliotekos rankraštyne.

Lenkijos istoriografija šiam laikotarpiui skyrė per šimtą mokslinių pozicijų, yra atskirai tirta ir aprašyta Janušo Wojtasiko (Janusz Wojtasik) straipsnyje „Kosciuškos sukilimo istoriografija“, įdėtame tam pačiam sukilimui skirtoje sintezėje⁴⁰. Čia aptarsime tuos darbus, kurie skirti tik Lietuvos įvykiams.

³⁸ Łojek J. Armia sejmku Czteroletniego // Wokół sporów i polemik. Lublin, 1979.

³⁹ Żychliński S. Reforma wojskowa na sejmie czteroletnim. Szczecin, 1992.

⁴⁰ Wojtasik J. Historiografia powstania kościuszkowskiego//Powstanie kościuszkowskie 1794. Dzieje militarne. T. I, Warszawa, 1994.

Jau iki I pasaulinio karo pasirodė nemažai leidinių, skirtų sukilimui Lietuvoje. Pradžioje tai buvo biografinio pobūdžio darbai, parašyti iš tam tikros asmeninės korespondencijos ar tuo metu tyrinėtoji prieinamos archyvinio fondo dalies. Sukilimo genezei atskleisti buvo parašyta Mariano Dubeckio (Dubiecki) knyga apie LDK stovyklininką Karolį Prozorą⁴¹, vieną aktyviausių Lietuvos sukilimo veikėjų. Svarbių faktų galima rasti Vladislovo Smolensko (Władysław Smoleński) „Targovicos konfederacijoje“⁴².

1917 m. buvo švenčiamos 100-tosios T. Kosciuškos mirimo metinės. Ta proga pasirodė bent 200 straipsnių, tarp jų keletas labai svarbių darbų, paminėtinas Henriko Moscickio darbas „Generolas Jasinskis ir Kosciuškos sukilimas“⁴³, tapęs gausių T. Kosciuškos sukilimui skirtų darbų, kuriuose būtų gilinamasi į Lietuvos reikalus, pagrindu. Tuo pačiu metu prasidėjo garsioji diskusija apie T. Kosciuškos vaidmenį sukilime, kuri pastūmėjo Lenkijos istorikus labiau domėtis 1794 m. įvykiais. Kariniams reikalams tyrinėti daug padėjo Vaclavo Tokažo (Wacław Tokarz) darbai, pasiūlę išstobulintą šio sukilimo tyrinėjimo metodiką, kurios pagrindu susikūrė visa tyrinėtojų mokykla. Lietuvos įvykiams iš jų daugiausiai dėmesio skyrė Leonidas Žytkovičius (Żytkowicz), kuris parašė keletą mūsų tematikai aktualių darbų: „Lietuva ir Karalystė 1794 m.“, „Repnino valdžia Lietuvoje 1794–97 metais“, „LDK išdo santykiai Kosciuškos sukilimo laikotarpiu“ ir „Apie Jasinskio santykius su Targovicos konfederacija“⁴⁴. Inžinierių korpuso veiksams, taip pat ir LDK, savo tyrinėjimus skyrė Janas Gergelevičius (Giergielewicz)⁴⁵, atskirą darbą yra pateikęs ir Janušas Ivaškevičius (Janusz Iwaszkiewicz)⁴⁶.

⁴¹ Dubiecki M. Karol Prozor, obożny w W. Ks. Litewskim. Przyczynek do dziejów powstania kościuszkowskiego. Kraków, 1897.

⁴² Smoleński W. Konfederacja targowicka. Kraków, 1903.

⁴³ Moscicki H. Generał Jasiński i powstanie Kościuszkowskie. Warszawa, 1917.

⁴⁴ Żytkowicz L. Litwa i Korona w r. 1794 // *Ateneum Wileńskie*, 1937, R. XII; To paties: Rządy Repnina na Litwie w latach 1794–1797, Wilno, 1938; to paties: Stosunki skarbowe W. Ks. Litewskiego w dobie insurekcji kościuszkowskiej // *Ateneum Wileńskie*, 1935, R. X, s. 97–160; To paties: Ze stosunków Jasińskiego z konfederacją targowicką // *Ateneum Wileńskie*, 1938, R. XIII.

⁴⁵ Giergielewicz J. Zarys historii korpusu inżynierów w epoce Stanisława Augusta. Warszawa, 1933; To paties Organizacja wojsk technicznych w powstaniu kościuszkowskim // *Przegląd Historyczno-Wojskowy*, 1930, t. III, s. 127–144.

⁴⁶ Przyczyńki do powstania kościuszkowskiego na Litwie // *Ateneum Wileńskie*, 1923, R. I, nr. 1.

Po II pasaulinio karo Lenkijos historiografiją buvo prislėgusi Stalino ideologijos girnų pusė, todėl objektyvūs darbai pasirodyti negalėjo, pavyko išleisti tik II Kosciuškos sukilimo aktų tomą, rengtą karo metais. Po 1756 metų Kosciuškos sukilimo tematikos ėmėsi Stanislas Herbstas (Stanisław Herbst), suteikęs šio laikotarpio tyrimams naują kokybinį postūmį. Nors Herbsto darbai nebuvo skirti Lietuvos tematikai, šio darbo ėmėsi jo mokiniai, kurie buvo rengiami specialiaame seminare. Vienas iš jų – Zdzisław Sulekas (Zdzisław Sułek) išleido knygą „Jokūbo Jasinskio sąmokslas“⁴⁷, skirtą pasirengimo sukilimui Lietuvoje istorijai. Joje gilinamasi tiek į Targovicos konfederacijos politikos kariuomenės atžvilgiu problemas, tiek į sukilimo organizavimą ir karininkų dalyvavimą rengiant sukilimą. Šio darbo privalumas – Karo komisijos fondo iš Lietuvos valstybės istorijos archyvo ir kitų šaltinių naudojimas, leidęs naujai pažvelgti į Lietuvos sukilimo genezę ir veikiančius asmenis. 1957–1967 pasirodė keletas dokumentų publikacijų, turėjusių įtakos naujiems darbams, skirtiems Lietuvos įvykiams, atsirasti. Tai Jano Dihmo parengti J. U. Nemcevičiaus (Niemcewicz)⁴⁸ J. Koveckio (Kowecki) parengti A. Trembickio (Trębicki)⁴⁹ atsiminimai, Z. Suleko parengti Slaptosios Vilniaus deputacijos 1794 m. protokolai⁵⁰.

Lenkijos karo istorikai, siekdami kuo išsamiau apibūdinti visą sukilimo eigą ir įvairias problemas, suvokė netolygiai mažiau ištirtą LDK sukilimą, todėl paskutinį dešimtmetį Herbsto mokiniai Tadeušas Ravskis (Tadeusz Rawski), Veslavas Majeviskis (Wiesław Majewski) ir kiti sukilimui Lietuvos teritorijoje skyrė vis daugiau dėmesio. Lenkijos karo istorijos instituto tritomis veikalas „Kosciuškos sukilimas. Militarinė istorija“⁵¹, sudarytas T. Ravskio ir skirtas 200-osioms sukilimo metinėms, yra šios temos tyrinėtojų pagrindinė knyga. Nors kariniams aspektams skirti tik pirmieji du tomai, darbas parašytas profesionaliai, tinkamai atstovaujant Lietuvos reikalams ir išlaikant retą lenkų istorikų darbams Lenkijos–Lietuvos paritetą, yra puikios schemos. Tai, ži-

⁴⁷ Sułek Z. Sprzysiężenie Jakuba Jasińskiego.

⁴⁸ Julian Ursin Niemcewicz. Pamiętniki czasów moich, t. 1–2. Pierwsze wydanie według obszerniejszej wersji rękopismnej. Tekst opracował i wstępem poprzedził Jan Dihm. Warszawa, 1957.

⁴⁹ Antoni Trębicki. Opisanie sejmku estraordinaryjnego podziałowego roku 1793 w Grodnia. O rewolucji roku 1794. Opracował, wstępem poprzedził J. Kowecki. Warszawa, 1967.

⁵⁰ Sułek Z. Protokoły Deputacji Tajnej Wileńskiej 1794, cz. I, II, //Studia i Materiały do historii wojskowości, t. XII, cz. I. II, Warszawa, 1967.

⁵¹ Powstanie Kościuszkowskie 1794. Dzieje militarne, t. 1, Warszawa, 1994, t. 2.

noma, ne paskutinis žodis T. Kosciuškos sukilimo istoriografijoje, bet tinkamas XIX–XX a. darbų apibendrinimas.

Rusijos istoriografija daugiau publikavo šaltinius, nei ėmėsi sintetinių darbų, be to, ir paskutiniųjų metų publikacijos nėra žinomos, todėl šioje apžvalgoje nebus analizuojamos.

3. Neištirtos temos

Apžvelgę istoriografijos tyrimus, galime pastebėti, kad didžiausią problemą kelia tie laikotarpiai ir tos temos, kurių archyvai nėra lokalizuoti vienoje vietoje kompaktiškais fondais arba tie fondai nėra pakankamai lengvai prieinami tyrinėtojams.

Šiaurės karo laikotarpis, kurio dokumentų fondų beveik nėra archyvuose, vos pavieniai ir ne patys svarbiausi dokumentai. Gali būti, kad jų niekas ir nevedė, veikiant nereguliaraus pobūdžio lietuviškiems daliniams. Čia daugiau gali padėti Švedijos ir Rusijos archyvai. Reikėtų darbų šiomis temomis:

1. Lietuviškieji daliniai Šiaurės karo metu (1700–1709).

2. Lietuvos kariuomenės atkūrimas ir padidėjimas nuo Poltavos mūšio 1709 m. iki nuolatinės kariuomenės atsiradimo 1717 m.

Vertėtų naujai perrašyti darbą, kurio ėmėsi A. Urbonas „Didžiojo Šiaurės karo frontas Lietuvoje“, įtraukiant mokslinį aparatą ir naudojant daugiau naujausios literatūros. Vertėtų sužinoti, ar nėra išlikusio A. Urbono archyvo, kuris palengvintų šį darbą. Reikėtų parašyti bendrąją Šiaurės karo istoriją, daugiau dėmesio skiriant Lietuvos ir aplinkinio regiono istorijai, mažiau dėmesio skiriant Danijos ir Rusijos kampanijoms bei įvykiams po 1709 m.

1717–1764 m. laikotarpis yra ištirtas geriau, tai ir padaryti lengviau, nes tokį ilgą laiką nesikeitė kariuomenės sistema. Tyrimų reikalauja karininkų korpusas. Didelį apibendrinantį darbą, kuriame būtų atskleista karininkų karjera, būtų galima parašyti tik po daug darbo reikalaujančių tyrimų, naudojant valdovo suteiktų patentų medžiagą ir kitas priemones, panaudotas Česlovo Šrednickio (Czesław Szrednicki) grupės darbe „Abiejų Tautų Respublikos karininkai. Sąrašai“⁵², tačiau pirmiausia reikia tiksliai nustatyti, kuriose Lietuvos Metrikos aktuose ši medžiaga. Reikėtų kelių darbų, skirtų reformų projektams, etmonų veiklai ir Lietuvos teritorijoje vykusiams kariniams veiksams ar su jais susijusiems įvykiams: 1733–1737 m. Len-

⁵²Žr. Išnašą.

kijos įpėdinystės karui, Septynerių metų karui ir jų ryšiams su Lietuva, 1763–1764 m. tarpuvaldžio kovoms. Žinant, kad yra išlikęs kunigaikščių Radvilų archyvas, būtų galima parašyti kapitalinį darbą apie Radvilų miliciją XVIII a.

1764–1773 m. laikotarpis yra aktyviau tyrinėjamas mano ir artimiausiu metu turėtų pasipildyti straipsniais ar net knyga Lietuvos kariuomenė Čartoriskių reformų metu 1764–1768 m., savojo tyrinėtojo laukia kompaktiški fondai Varšuvoje esančiame Vyriausiam senųjų aktų archyve (AGAD). Reikėtų ištirti ir karininkų korpusą. Vis dar neturime vientiso darbo apie Baro konfederaciją, todėl reikėtų parašyti visapusišką knygą, kurioje būtų kalbama apie karo reikalus.

1775–1776 m. kariuomenės reformos dar nėra pakankamai ištirta problema, nors ir pajudinta mano magistro darbe „Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės reforma 1764–1788 m.“. Jas galima tirti atskirai, tačiau geresnis būtų darbas, skirtas Lietuvos kariuomenei nuo Baro konfederacijos iki Ketverių metų seimo, tada būtų galima apimti daugiau problemų ir išsamiau jas aprašyti, nes nėra tikslinga atskirai tirti 1776–1788 metų laikotarpį, kurio metu didelių pokyčių nevyko. Taip pat verta versti į lietuvių kalbą L. Ratajčyko knygą „Militarinės krizės įveikimas prieš Ketverių metų seimo reformas“.

Ketverių metų seimo laikotarpis šiuo metu santykinai gerai ištirtas, trūksta tik kariuomenės ryšių su visuomene. 1792 m. karą šiuo metu tyrinėti netikslinga, geriau išversti į lietuvių kalbą A. Volanskio knygą „Lenkijos–Rusijos karas 1792 m.“. Praverstų XVIII a. II pusės karinių įvykių schemų iš žemėlapių atlasas.

1792–1794 m. laikotarpiui reikėtų keletu straipsnių. Tyrinėtojo laukia Lietuvos generalinės konfederacijos politika kariuomenės atžvilgiu 1792–1794 m., gegužės 3 d. konstitucijos šalininkų veikla kariuomenėje prieš Kosciuškos sukilimą ar bendro pobūdžio darbas, skirtas LDK kariuomenės istorijai nuo 1792 m. karo iki 1794 m. Kosciuškos sukilimo.

Kosciuškos sukilimui reikėtų vienos geros studijos, kurią pradėjo R. Jasas, skirtos 1794 m. T. Kosciuškos sukilimui Lietuvoje, jo militariniams aspektams.

IŠVADOS

Lietuvos karo istorija XVIII a. yra ištirta labai netolygiai. Jeigu amžiaus pabaiga turi keletą gerų studijų, puikų Lenkijos istoriografijos kontekstą ir parengtus tyrinėtojus, tai amžiaus pradžia ir vidurys neturi nei vieno, nei kito. Didelis dėmesys turi būti skirtas pagalbinės medžiagos rengimui, privačių archyvų tyrimams, taip pat reikia daugiau visuotinės istorijos darbų, apibūdinančių situaciją Lietuvos ir Lenkijos kaimynystėje, ypač svarbūs palyginamieji tyrimai. Taip pat perspektyviai atrodo bandymai gilintis į socialinius Abiejų Tautų Respublikos santykius, ieškoti valstybės ir kariuomenės silpnumo šaknų vidiniuose Respublikos partijų ir grupuočių santykiuose bei užsienio valstybių politikoje. XVIII a. tyrinėtojai turi palaikyti artimus kontaktus su Lenkijos, Baltarusijos, Ukrainos tyrinėtojais, nes tyrimo objektas yra iš esmės ta pati kariuomenė ir ta pati karyba.

Įteikta 2002-09-03

RÉSUMÉ

Revue des recherches sur l'histoire militaire de la Lituanie au XVIIIe siècle

Dr. Valdas Rakutis

Musée de la Guerre Vytautas le Grand

L'histoire militaire de la Lituanie au XVIIIe siècle est étudiée de façon très irrégulière. Si la fin du siècle a plusieurs bonnes études, un bon contexte historiographique polonais et des chercheurs formés, le début et le milieu du siècle n'ont ni l'un, ni l'autre. Une grande attention doit être portée à l'organisation de sources auxiliaires et aux études des archives privées, il faut aussi plus de travaux sur l'histoire universelle, caractérisant la situation dans le voisinage polono-lituanien, les études comparatives sont très importantes. Les tentatives d'approfondir les relations sociales de la République des Deux Peuples et de rechercher les racines de l'affaiblissement de l'Etat et de l'armée dans les relations internes des groupes et des partis de la République ainsi que dans la politique des Etats étrangers semblent aussi avoir des perspectives. Les chercheurs du XVIIIe siècle doivent maintenir des contacts étroits avec les chercheurs polonais, biélorusses et ukrainiens, car l'objet d'étude est en fait la même armée et le même art de la guerre.

TARPUKARIO LIETUVOS KARINĖS PAJĖGOS LENKŲ KARINĖJE ISTORIOGRAFIJOJE. ESMINIAI TYRIMAI IR POSTULATAI

*habil. dr., prof. Waldemar Rezmer,
(Mikalojaus Koperniko universitetas,
Torūnė, Lenkijos Respublika)*

Užduotis, kurią turiu įvykdyti, yra iš tiesų sudėtinga. Egzistuoja dvi galimybės, kaip galima būtų pateikti temą „Tarpukario Lietuvos karinės pajėgos lenkų karinėje istoriografijoje. Esminiai tyrimai ir postulatai“. Pirmoji iš jų – tai Lenkijos istoriografijos nuo Pirmojo pasaulinio karo iki mūsų dienų tyrinėjimo duomenų pristatymas ir įvertinimas visų leidinių, turinčių koki nors sąryšį su tema apie Lietuvos kariuomenę, karo meną ir ginkluotus konfliktus, kuriuose 1914–1940 metais dalyvavo lietuviai. Tai reikštų temos pristatymą plačiaja prasme. Pateikti tiek daug informacijos neleidžia straipsnio apimtis. Taigi lieka antroji galimybė, atrodo, esamomis sąlygomis priimtinesnė: pagrindinį dėmesį sutelkti į vertingiausius lenkų istoriografinius darbus, nagrinėjančius minėto laikotarpio Lietuvos kariuomenės istoriją, bei nurodyti egzistuojančias spragas ir „baltas dėmes“, taip pat suformuluoti aktualiausius tyrimų uždavinius.

Nėra abejonės, kad lenkų karinė istoriografija yra labai turininga ir įvairialypė. Tačiau tarpukario ir Antrojo pasaulinio karo laikotarpio tyrinėjimams yra būdingas polocentrizmas. Dėl to išnyko pusiausvyra tarp leidinių, nagrinėjančių Lenkijos karinių pajėgų XX amžiaus istoriją, ir mokslinių darbų, tyrinėjančių Lenkijos kaimyninių šalių karines pajėgas ir karus, vykusius minėtu periodu už Respublikos sienų.

Galima būtų nurodyti daug priežasčių, nulėmusių tai, kad nepaisant praėjusių dešimtmečių, Lenkijoje iki šiol nepakankamai gerai yra žinoma tarpukario Lietuvos kariuomenės istorija. Šioje vietoje noriu pabrėžti, kad tokia padėtis nėra sąlygota antilietuviškų Lenkijos istorikų nuotaikų. Tokio pat pobūdžio spragos yra būdingos žinioms apie Vokietijos kariuomenės tarpukario istoriją (pavyzdžiui, neturime monografijos apie Reichsverą, jau paseno darbai apie Ver-

machta¹ ir Liufтваfė², taip pat apie minėto laikotarpio Čekoslovakijos, Rumunijos, Vengrijos, Latvijos, Estijos ir kitų Baltijos šalių kariuomenių istoriją. Lenkų istorikai netgi nesugebėjo parengti mokslinės monografijos apie Raudonąją armiją. Jų savarankiško darbo dėka tebuvo išleista maža kronika – informatorius apie SSRS karinių pajėgų istoriją³. Šiuo metu jos mokslinė vertė yra nedidelė. Pagrindiniai žinių apie Raudonąją armiją šaltiniai tebelieka tarybinių autorių darbai, išversti ir išleisti Lenkijoje⁴.

Pirmąją priežastimi, neigiamai veikusia Lenkijos istoriografiją, buvo ta, kad šios temos nagrinėjimas dėl „vadovavimo“ mokslui, ypač karo istorijos mokslui, Lenkijos Liaudies Respublikos laikais buvo priklausomas nuo politinių ir ideologinių nuostatų, o tai savo ruožtu vedė prie įvairiausių apribojimų. Panaši situacija buvo susiklosčiusi SSRS ir kitose komunistinio bloko šalyse. Istoriniams leidiniams buvo būdingas arba propagandinis pobūdis, arba jie atspindėjo vienpusį – Lenkijos Liaudies Respublikos ar Sovietų Sąjungos – požiūrį. Jeigu ir pasirodydavo žinios apie tarpukario Lietuvos „buržuazines-nacionalistines karines pajėgas“, tai apie jas buvo kalbama kaip apie reakcinį revoliucinio judėjimo priešą. Be kita ko, buvo tvirtinama, kad „...interventai ir buržuaziniai nacionalistai Lietuvoje ir didesnėje Latvijos dalyje sunaikino tarybas. Imperialistai siekė sujungti Estijos, Latvijos, Lietuvos ir Suomijos bei Judeničiaus armijos kontrevoliucines jėgas tam, kad galėtų vienu metu smogti Petrogradui“⁵.

Antrąją priežastimi, trukdžiusia istorikams gilintis į naujausių laikų Lietuvos karinių pajėgų istoriją, buvo valdžios pasipriešinimas. Jis buvo ypač veiksmingas, nes tiesiogiai darė įtaką temų pasi-

¹ Kozaczuk W. Wehrmacht 1933–1939. Rozbudowa sił zbrojnych III Rzeszy jako narzędzia presji, ekspansji terytorialnej i wojny, Warszawa, 1971

² Jankiewicz Z. Powstanie i upadek Luftwaffe, Poznań, 1972

³ 50 lat Armii Radzieckiej. Mała kronika. Praca zbior. pod kier. M. Plikusa, Warszawa, 1968

⁴ Radzieckie siły zbrojne 1918–1968. Praca zbiorowa, Warszawa, 1970; Wielka wojna narodowa Związku radzieckiego 1941–1945. Zarys historii. Praca zbiorowa, Warszawa, 1969; Historia Wielkiej wojny narodowej Związku Radzieckiego 1941–1945. T. I: Przygotowanie i rozpętywanie wojny przez mocarstwa imperialistyczne, Warszawa, 1964; Historia drugiej wojny światowej 1939–1945. T. I: Geneza wojny. Siły postępowe w walce o zachowanie pokoju, Warszawa, 1976; T. II: W przededniu wojny, Warszawa, 1977; T. III: Początek wojny. Przygotowanie agresji przeciwko ZSSR, Warszawa, 1978.

⁵ Radzieckie siły zbrojne, S. 76, 106, 287. Žr. Wielka wojna, S. 49; K. Mierieckow, Pół wieku w mundurze, Warszawa, 1971, S. 187–199.

rinkimui ir galimybėms vykdyti mokslinius tyrimus. Tokia valdžios pozicija reiškėsi įvairiais būdais. Būdavo taikomi cenzūros apribojimai (dėl to atsirado autocenzūra), taip pat vykdoma daugiau ar mažiau griežta leidybinė politika, atsisakoma spausdinti mokslinius straipsnius ir tyrimus, kurie neatitiko oficialiai pripažinto įvykių aiškinimo. Buvo leidžiami tie darbai, kurie politiškai ir ideologiškai „teisingai“ aiškino tarpukario Lietuvos istoriją ir lenkų-lietuvių santykius⁶. Rimto pobūdžio prisiminimai minėta tema visų pirma atsirado Vakarų Europos šalyse, JAV ir Kanadoje. Būtent Londone 1968 metais pasirodė pulkininko, diplomato Leono Mitkiewičiaus–Žółtko (Leon Mitkiewicziaus–Żółtko) – Lenkijos karo atašė, dirbusio Kaune nuo 1938 metų balandžio pabaigos iki 1939 metų spalio vidurio, atsiminimai „Kauno prisiminimai 1938–1939“ („Wspomnienia Kowieńskie 1938–1939“). Tik praėjus 20-čiai metų – 1989 metais – šią Londone išleistą knygą Lenkijos leidykla „Wers“ atšvietė ir pristatė savo skaitytojams. Dar po metų Mitkiewičiaus kūrinių išleido leidykla „Bellona“, besispecializuojanti karinės ir istorinės–karinės literatūros leidyboje. Tuo tarpu negausūs emigracijoje pasirodę Lietuvos kariuomenei ir lenkų-lietuvių kariniam konfliktui skirti veikalai buvo silpni, nes jų autoriai neturėjo galimybės susipažinti su dokumentais, saugomais SSRS ir kitų socialistinių šalių archyvuose, tarp jų ir Centriniam kariniame archyve Varšuvoje. Menka jų šaltinių bazė neleidžia iki galo pasitikėti tokiais kūriniais⁷.

⁶ Žr., pvz., Lewandowski J. *Federalizm. Litwa i Białoruś w polityce obozu belwederskiego: XI.1918–IV.1920*, Warszawa, 1962; J. Ochmański, *Kulisy wyprawy wileńskiej Pilsudskiego 1919r*, žr.: *Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały*, T. 3: 1968, S. 65–78; idem, *Powstanie państwa litewskiego w 1918 roku*, *Roczniki Historyczne*, T. 42: 1976, S. 165–180; idem, *Historia Litwy*, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1990, S. 271–287 i 323–327; A. Deruga, *Przed i po wyprawie Wileńskiej, 1919 r.*, žr.: *Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały*, T. 10: 1973, S. 51–72; H. Konopka, *Stanowisko mocarstw zachodnich wobec sporu polsko-litewskiego w latach 1918–1923 w świetle literatury przedmiotu*, *Zeszyty naukowe. Humanistyka. Prace historyczne. Uniwersytet Warszawski. Filia w Białymstoku*, T. 6: 1982, S. 87–134.

⁷ Žr. Aleksandrowicz S. *Samoobrona Wilna w 1918-1919 r.: na 50 rocznicę powstania 13 pułku ułanów wileńskich*, *Przegląd Kawalerii i Broni Pancernej (PKiBP)*, R. 1968, nr. 50, S. 85–90 ir nr. 51, s. 181–192; ten pat, *Zagony 13. Pułku Ułanów na Litwę w 1920 r.: I zagon na Kiele I Jodele*, *PKiBP*, r. 1969, nr. 56, p. 551–556; idem, *Zagony 13. Pułku na Litwę: II zagon na Pozelwę*, *PKiBP*, 1970, nr. 57, s. 17–20; ten pat, *Zagony 13. Pułku na Litwę: III zagon na Kiejdany*, *PKiBP*, 1970, nr. 58, s. 118–123; J. Smoleński, *Pułk w walkach polsko-litewskich na Suwalszczyźnie 28 sierpnia – 23 września*, in: *Księga dziejów 7 Pułku Ułanów Lubelskich im. generała Kazimierza Sosnkowskiego*, Londyn 1969, S. 208–239.

Dar viena kliūtimi, su kuria tyrėjai susidurdavo nagrinėdami II Respublikos kaimynų tarpukario karinių pajėgų istoriją, buvo ta, kad Lenkijos kariuomenės Generalinio štabo II skyriaus, kuris buvo įgaliotas akylai sekti kaimyninių šalių karinio potencialo didėjimą, vesti jo apskaitą ir analizuoti tolesnės raidos perspektyvas, dokumentai – didžioji jų dauguma – nebuvo archyvuoti ir prieinami istorikams. Tokiu būdu buvo neįmanoma susipažinti su žvalgybos raportais, informaciniais pranešimais, statistine medžiaga ir dokumentais, kurie leistų atkurti Lietuvos karinių pajėgų „Ordre de Bataille“. Taip pat nebuvo galima susipažinti su medžiaga, kurią rengė Generalinio štabo II skyrius. Toje medžiagoje būdavo apibūdinamas Lietuvos karinis potencialas arba analizuojamos kai kurias Lietuvos gynybos problemos⁸. Kaip bebūtų keista, tačiau lenkų istorikai daug anksčiau galėjo susipažinti su Maskvoje, o ne Lenkijoje saugoma II skyriaus medžiaga. Dešimtojo dešimtmečio pradžioje jiems buvo leista susipažinti su dokumentų rinkiniais, sukauptais Istorijos dokumentų kolekcijų saugojimo centre (*Центр хранения историко-документальных коллекций*)⁹. Tik neseniai – 2001 metų rugsėjį – Centrinis karinis archyvas Varšuvoje pristatė tyrėjams sutvarkytą Generalinio štabo II skyriaus dokumentų rinkinį.

Politinių pokyčių, įvykusių per pastarąjį dešimtmetį Lenkijoje ir už jos rytinės sienos, dėka dauguma minėtų kliūčių išnyko. Atrodė, kad Lietuvos karinių pajėgų tyrinėjimas vyks tinkamai – kompleksškai, dalykiškai ir be emocijų, o parengta medžiaga bus objektyvi ir pagrįsta dokumentais. Taigi iš Lenkijos istoriografijos išnyks spragos, kurios yra jai būdingos, kai kalbama apie tarpukario Lietuvos karines pajėgas. Atrodė, bus atkurta 1918–1923 metais vykusių kovų už Lietuvos nepriklausomybę ir valstybės sienas eiga. Tačiau taip neatsitiko. Istorikai ir leidėjai nepasinaudojo naujai atsivėrusiomis galimybėmis. Dėl to tebeturime naudotis prieškario laikotarpiu paskelbtais darbais, taip pat 1918–1940 metų karinės politinės scenos pagrindinių dalyvių ir stebėtojų pranešimais ir atsiminimais.

⁸ Žr. pvz., Zestawienie zasadniczych danych cyfrowych o Litwie. Wykonane przez biura wywiadowcze oddziału II Sztabu generalnego WP w 1922 r.; Wojsko Litewskie (Oprac. Oddział II Sztabu Generalnego), Warszawa 1925; Położenie polityczne gospodarczej i wojskowej Litwy (Oprac. Sztab Główny II Oddział), 1934.

⁹ Šiuo metu šis archyvas yra sudedamoji Rusijos valstybinio karinio archyvo Maskvoje dalis (*Российский государственный военный архив*)

Jau 1935 metais Karo istorijos biuras paskelbė darbą „*Lenkų-sovietų karo bibliografija*“ (*Materiały do bibliografii wojny polsko-sowieckiej*), kurį parengė diplomatas kpt. Feliksas Liberta bendradarbiaudamas su kpt. Mareku Rożyckiū (Marek Rożycki). Šioje bibliografijoje pateikta per 2700 pozicijų, joje taip pat pristatyti vertingiausi publikuoti šaltiniai ir tyrimai lenkų ir rusų kalbomis, kurie buvo paskelbti iki 1934 metų. Dauguma iš jų yra apie 1918–1920 metais Baltarusijoje, Latvijoje ir Lietuvoje vykusias kovas, kuriose dalyvavo lenkų kariniai daliniai. Tik praėjus 65 metams – 1990 metais – Varšuvos Karo istorijos instituto dėka buvo sudarytas 1919–1920 metų karą nagrinėjančios istorinės literatūros bibliografijos rinkinys. Tačiau Uršulės Olech parengta bibliografija turi selekcinį pobūdį – pati autorė ją apibūdina kaip „Bibliografijos medžiaga“ (*Materiały do bibliografii*)¹⁰. U. Olech bibliografija, kurioje paskelbti nuo 1920 iki 1990 metų išleisti leidiniai, sudaro 1222 pozicijas. Per 80 proc. iš jų kalba tik apie karinius veiksmus. 4 iš 7 bibliografijos skyrių pristato literatūrą, kuri nagrinėja tik karinius veiksmus (karo veiksmai 1919 metais, karo veiksmai 1920 metais, oro pajėgų dalyvavimas kare, upės flotilių dalyvavimas kovose). U. Olech bibliografija turi daug spragų, tačiau verta su ja susipažinti, nes daugelis joje paskelbtų leidinių tiesiogiai kalba apie Lietuvos kariuomenę ir lenkų-lietuvių karinį konfliktą.

Tik 10-ojo dešimtmečio pradžioje pradėta visapusiškai apžvelgti istorinę literatūrą apie lenkų kovas už nepriklausomybę ir valstybinę sieną 1914–1921 metais. Keletą metų trukę darbai virto dviejų tomų veikalu „*Respublikos atgimimo 1914–1921 metais kariniai aspektai*“ (*Militarne aspekty odrodzenia Rzeczypospolitej 1914–1921. Bibliografia*). T. I–II, Varšuva, 1998. Bibliografijoje pateikta apie 10 tūkst. Lenkijoje ir užsienyje 1910–1998 metais parengtų darbų, kurie buvo išspausdinti iki Abiejų Tautų Respublikos padalijimo priklaususiose žemėse, taip pat veikalus lenkų kalba, nagrinėjančius aptariamą temą. Joje galima rasti kompleksiskai parengtus leidinius, periodikos leidiniuose paskelbtus straipsnius, proginius ir teminius darbus. Lietuvos karo istorijos tyrėjus ypač turėtų sudominti IX skyrius (II tomas), kuriame galima rasti darbus apie Lietuvos kariuomenę ir 1918–1921 metais vykusį lenkų ir lietuvių teritorinį konfliktą.

¹⁰ Olech U. *Wojna polsko-sowiecka 1919–1921. Materiały do bibliografii*, Warszawa, 1990.

Karo istorikai taip pat turėtų atkreipti dėmesį į leidinį „*Vilniaus bibliografija*“ (*Bibliografia Wilna*), nes jame yra VI skyrius, skirtas karybai (wojskowość)¹¹.

Be bibliografinių leidinių, vertingą pagalbą atliekant sisteminius tyrimus tyrėjams suteikia biografiniai žodynai ir žinynai. Šioje srityje pastaruoju metu pastebima pažanga. Nedidelę, tačiau vertingą knygą parengė Andžėjus Suchcitas (Andrzej Suchcitz), Lenkų instituto archyvo ir Gen. Vladislavo Sikorskio muziejaus Londone vedėjas¹². Jis pateikė ne tik Lenkijos kariuomenės generolų biografijas – trumpas, turiningas, su nuotraukomis, tačiau pateikė ir Raudonosios armijos vadų, taip pat kovose Rytų Europoje dalyvavusių latvių, ukrainiečių, baltarusių ir lietuvių karinių pajėgų vadų biografijas. Šioje knygoje, be kita ko, rasime biografinių duomenų apie generolus Stasį Nastopką (51–52 p.) ir Silvestrą Žukauską (90–91 p.).

Trejis metais anksčiau Košaline pasirodė žinynas, apimantis visą karinių veiksmų laikotarpį (nuo 1919 sausio 1 d. iki 1920 spalio mėnesio)¹³. Jis glaustai pateikia iš esmės tikslią informaciją apie karo eigą, ypač karinius veiksmus, ir todėl su juo verta susipažinti visiems, kurie studijuoja 1919–1920 istoriją. Gaila tik, kad autoriaus domėjimasis šia tema baigiasi spalio 12-ąją dieną – dieną, kai buvo pasirašytas preliminarus lenkų ir sovietų taikos susitarimas. Tai nulėmė, kad jame neatspindėtas svarbus mums klausimas – Vidurio Lietuvos karinių pajėgų kova su Lietuvos Respublikos pajėgomis, kuri vyko net iki 1920 metų lapkričio pabaigos. Norint suvokti Juzefo Pilsudskio politines ir strategines koncepcijas, tarp jų Lietuvos vietą Rytų Europos pertvarkos planuose, verta susipažinti su Janušo Ciseko veikalu „Juzefo Pilsudskio veiklos žinynas“ (Kalendarium działalności Józefa Piłsudskiego)¹⁴. Iš keliolikos žinyne paskelbtų užrašų galima pamatyti kaip brendo Pilsudskio mintis atkuri bendrą lietuvių ir baltarusių valstybę, kuri būtų susieta federaciniais ryšiais su Lenkija. Iš 1920 metų rugsėjo 20 d. užrašų, kuriuose pranešama apie tą dieną įvykusį tarp Pilsudskio ir generolo Lucjano Żeligovskio rimtą pokalbį, kurio metu buvo kalbama apie maršalo planuojamą žygį į Vilnių,

¹¹ Baranowski H. Bibliografia Wilna. T. II. Miasto, Toruń, 2000, s. 96–98.

¹² Suchcitz A. Generałowie wojny polsko-sockieckiej 1919–1920. Mały słownik biograficzny, Białystok, 1993.

¹³ Łukomski G. B. Polak, M. Wrzosek, Wojna polsko-bolszewicka 1919–1920. Działania bojowe. Kalendarium, T. I–II, Koszalin, 1990.

¹⁴ Cisek J. Kalendarium działalności Józefa Piłsudskiego. Uzupełnienie „Kroniki życia Józefa Piłsudskiego 1867–1935“, Nowy York, 1992.

žinyno autorius leidžia suprasti, kad: „Kelių veiksmų sujungimas į visumą leidžia numanyti, kad žygis į Vilnių nebuvo nukreiptas tik į tai, kad išspręstų Vilniaus klausimą kaipo tokį. Nepavykusios derybos su Machrovu¹⁵, politiška nepavykęs žygis į Kijevą dar nereiškia, kad buvo atsisakyta federacinių planų, netgi minėtame veiksmų etape. Balachovičiaus baltarusiškų dalinių, turėjusių veikti kartu su Slucko apylinkių baltarusių sukilėliais, kurių sukilimo rengimas vyko bendradarbiaujant su Lenkijos kariškiais, leidžia mums manyti, kad Želigovskio akcija tesudarė atskirą grandį plataus plano kontekste“¹⁶. Iš esmės iki šiol nežinoma, kokias politines karines koncepcijas turėjo galvoje maršalas Pilsudskis, kai planavo Vilniaus užėmimą, taip pat kai leido lapkričio mėnesį vykdyti gen. Boriso Permykino, gen. Ivano Amelanovičiaus–Pavlenkos ir gen. Stanisłavo Bulak-Balachovičiaus karinius žygius: ar tai buvo paskutinis bandymas atkurti Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę pačios Lenkijos jėgomis, ar buvo siekiama minėtus žygius sujungti su Vrangelio antibolševikine akcija ir galimu situacijos Rusijoje pasikeitimu, ar pagaliau maršalas tesiekė minimalaus tikslo – užimti ir išlaikyti Vilnių ir Vilniaus kraštą Lenkijos valdžioje. Kaip teisingai pastebėjo A. Nowakas: „J. Ciseko žinynas neleidžia atsakyti į šiuos klausimus, tik leidžia juos suformuluoti, priminti, kad apskritai egzistuoja problemos, kurias turėtų nagrinėti istorikai, tiriantys minėto karo eigą ir jo politinį pagrindą“¹⁷. Norint sąžiningai atkurti Lietuvos karinių pajėgų istoriją ir mūsų, kuriuos vedė lietuviai 1918–1920 metais eigą, didelę reikšmę turi Lenkijoje paskelbti karinių dokumentų rinkiniai. Svarbiausi iš jų:

Pirmasis lenkų karas (1918–1920). Generalinio štabo karinių spaudos pranešimų rinkinys (nuo 1918.XI.26 iki 1920.X.20), papildytas Lenkijos kariuomenės Aukščiausios vadovybės Lvove pranešimais (nuo 1918.XI.2 iki 1918.XI.23) ir Lenkijos kariuomenės Vyriausiojo vado štabo Poznanėje pranešimais (nuo 1919.I.11 iki 1919.IX.14). Pierwsza wojna polska (1918–1920). Zbiór wojennych komunikatów prasowych Sztabu Generalnego (za czas od 26.XI.1918 do 20.X.1920 r.), uzupełniony komunikatami Naczelnej Komendy W.P. we Lwowie (od 2.XI.1918 do 23.XI.1918 r.) o Dowództwa Głównego W.P. w Poznaniu (od 11.I.1919 do 14.IX.1919 r.). Medžiagą surinko, parengė, įžangą parašė kpt. Stefan Pomarański, Varšuva, 1920 metai.

¹⁵ Piotras Machrovus buvo gen. Vrangelio karinis atstovas Varšuvoje.

¹⁶ Cisek J. Kalendarium..., s. 166.

¹⁷ Nowak A. Wojna polsko-sowiecka 1919–1921 roku w świetle najnowszych publikacji, Kwartalnik Historyczny, 1993, t. 3, s. 88.

Apie nepriklausomybę ir sienas. Lenkijos kariuomenės vyriausiosios vadovybės II skyriaus pranešimai 1919–1921 m. Pranešimus atrinko ir parengė spausdinti Marekas Jablonskis ir Adamas Koseckis, Varšuva–Pultuskas, 1999 m.¹⁸ (*O niepodległą i granice.* Komunikaty oddziału III Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego 1919–1921.)

1920 m. mūšis ties Nemunu: *operatyviniai dokumentai. D. I (VIII.29 – IX.19).* (*Bitwa niemeńska 1920: dokumenty operacyjne.*) Parengė darbo grupė, vadovaujama Mareko Tarčynskio, Varšuva, 1998 m.

Norint parodyti Lietuvos valdžios požiūrį į lenkų ir bolševikų karą, naudinga susipažinti su 1990 metais paskelbtu dokumentų rinkiniu, kurį parengė J. Cisekas¹⁹. Šis rinkinys reikšmingas tuo, kad yra parengtas naudojant beveik vien J. Pilsudskio instituto Niujorke archyvinę medžiagą.

Savo ruožtu norint parodyti kariuomenės vaidmenį Lietuvos vidaus gyvenime, mums bus naudingas T. Palučynskio darbas, nagrinėjantis 1920 m. vasario mėnesį vykusio dalies Kauno įgulos kariškių maištą²⁰.

Tarp paskelbtų aprašomojo pobūdžio šaltinių ypač įdomūs yra Lucjano Želigovskio „1920 metų užrašai“ (*Notatki z roku 1920.*)²¹. Jie pristato Pilsudskio planus Baltarusijos ir Lietuvos atžvilgiu, kurie buvo siejami su bendru strateginiu žaidimu Rytuose. Tuo tarpu L. Želigovskio knyga²² nedaug tesuteiks informacijos mus dominančia tema, nes autoriaus pasakojimas baigiasi Varšuvos mūšio aprašymu. Įdomiausiai knygoje pateikti apmąstymai apie Vilniaus gynybą 1920 m. 23 liepą.

Verta taip pat susipažinti su gen. Vladislavo Vejtko (Vladysław Vejtko) – lenkų savigynos būrių, veikusių Lietuvoje ir Baltarusijoje 1918–1919 metais, vado istorine apybraiža²³. Tiriant Vidurio Lietu-

¹⁸ Prieš keletą metų M. Jablonovskis paskelbė straipsnį mus dominančia tema, paremtą istoriniais šaltiniais. Jo pavadinimas: *Spór polsko-litewski w świetle komunikatów operacyjnych Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego w 1920 r.*, žr: Polacy, Litwini, Niemcy w kręgu wzajemnego oddziaływania: Z zagadnień Litwy pruskiej i stosunków niemiecko-litewskich i polsko-litewskich w II połowie XIX i XX wieku (do 1939 roku), Olsztyn, 1992, s. 95–103.

¹⁹ *Sąsiedzi wobec wojny 1920 roku. Wybór dokumentów.* Parengė: J.Cisek, Londyn 1990.

²⁰ *Zabużenia kowieńskie w lutym 1920 roku w świetle dokumentów dyplomacji polskiej.* Parengė: T. Paluszyński, *Przegląd Zachodni*, r. 50: 1994, nr. 1, s. 102–111.

²¹ *Żeligowski L. Notatki z roku 1920, Niepodległość*, Londyn, r. 1951, t. 3, s. 161–166.

²² *Żeligowski Ł. Wojna w roku 1920. Wspomnienia i rozważania*, Warszawa, 1990.

²³ *Wejtko W. Samoobrona Litwy i Białorusi: Szkic historyczny*, Wilno 1930. Atšviesta leidykloje „Gryf“, Varšuva, 1992 m.

vos atsiradimo genezę, labai naudinga susipažinti ir su tuometinių įvykių dalyvių prisiminimais, kuriuos paskelbė B. Valigura (B. Waligóra)²⁴.

Aukščiau paminėti pirmojo (ir, deja, paskutinio) Lenkijos karo atašė Lietuvoje plk. Mitkievičiaus prisiminimai, be abejonės, yra vertingas istorinis šaltinis, neišsemiamas žinių aruodas nagrinėjant Lietuvos kariuomenės ir lenkų bei lietuvių santykių istoriją minėtu laikotarpiu. Svarbiausias įdomiai parašytos ir gausiai iliustruotos knygos privalumas – konkrečiai ir tiksliai pateikti faktai. Autorius juos atkuria labai tiksliai ir sąžiningai. Tik keliose vietose jam koją pakišo atmintis. Gen. Stasys Raštikis, Lietuvos karinių pajėgų vyriausiasis vadas, išstudijavęs Mitkievičiaus kūrinių, rašė: „Pulkininko Mitkievičiaus knyga yra labai įdomi. Joje rasime daug medžiagos apie Lietuvą ir Lietuvos kariuomenę. Autorius yra didis lenkų patriotas, tačiau tuo pat metu reiškia simpatiją ir sentimentus Lietuvai. Būdamas inteligentu, jis neretai apie labai delikačius politinius klausimus rašo itin atsargiai, siekdamas nieko neįžeisti ir apie nieką nepasakyti blogų žodžių. O ten, kur galima, informacijai perteikti randa daug gražių žodžių ir pagyrimų. Jo atsiliepimai apie Lietuvos kariuomenę ir jos vadovybę yra labai gražūs. Esame dėkingi už tokius atvirus ir nuoširdžius žodžius“²⁵.

Visiškai sutinku su generolu Raštikiu. Mitkievičius su didele simpatija rašė ne tik apie Lietuvos kariuomenę, bet ir apie Lietuvą, ir jos gyventojus. Jo veikale galima perskaityti: „...reikėtų atiduoti pagarbą lietuvių moterų grožiui ir žavumui. Lietuvės to tikrai nusipelnė, bet mano plunksna nėra tiek įgudusi ir tokia talentinga, kad rastų tinkamą formą ir tinkamus žodžius. Ponios: Indrišiūnienė, Tūbelienė, Lozoraitienė ir Raštikienė – finansų ministro, buvusio ministro pirmininko, užsienio reikalų ministro ir vyriausiojo kariuomenės vado žmonos – man atrodo kaip lietuvių dievaitės, atstovaujančios Lietuvos moterų grožio ir žavesio atmainoms“²⁶.

Generolas Raštikis pulkininko Mitkievičiaus prisiminimuose terado keletą klaidų ir netikslumų. Pirmoji iš jų yra informacija apie tai, kad 1938 metų balandžio 28 d. lenkų karinis atašė lankėsi su

²⁴ W sprawie Wilna: relacje uczestników akcji zajęcia Wilna w październiku 1920 (Vilniaus klausimas: Vilniaus užėmimo 1920 metų spalį dalyvių pasakojimai), Polska Zbrojna, r. 1932, nr. 99.

²⁵ Raštikis S. Įvykiai ir žmonės. Iš manų užrašų, Čikaga 1972, p. 493.

²⁶ Mitkiewicz L. Kauno atsiminimai 1938–1939, Vilnius, 2002, p. 170.

vizitu pas Lietuvos krašto gynybos ministrą gen. Miką Rėklaitį. Tai buvo neįmanoma, nes tuo metu krašto gynybos ministro pareigas ėjo generolas S. Raštikis. Generolas M. Rėklaitis tuomet vadovavo III pėstininkų divizijai. Savo knygoje plk. Mitkievičius taip pat parašė, kad „Aukštame laikrodžio bokšte nuolatos budi sargybinis Lietuvos kariuomenės veteranų uniforma“²⁷. Generolas S. Raštikis paneigia tai rašydamas, kad jokio sargybinio ant bokšto nebuvo. Tik ant vieno iš šoninių bokšto sienų puikavosi metalinis riterio atvaizdas. Dar vienas minėtame darbe pastebėtas netikslumas – tai informacija apie tai, kad Nežinomo Kareivio kapas buvo sudėtas iš „paprastų, pilkų lauko akmenų, surinktų Lietuvos laukuose“²⁸. Iš tiesų akmenys buvo renkami tose vietose, kuriose lietuvių kariuomenė vedė kovas už Lietuvos nepriklausomybę. Dar viena Mitkievičiaus klaida – tai informacija, kad Lietuvos karo atašė Paryžiuje buvo Konecpolskis²⁹. Toks karininkas Lietuvos kariuomenėje apskritai netarnavo³⁰.

Lietuvos karo atašė Prancūzijoje pareigas ėjo gen. št. plk. Juozas Lanskoronskis. Mitkievičius taip pat suklydo rašydamas, kad Steponas Darius ir Stasys Girėnas „žuvo Rytprūsiose, prie Karaliaučiaus ...“³¹. „Lituanica“ iš tikrųjų sudužo miške šalia Pščelnikų kaimo, netoli Myslibožo, Vakarų Pomeranijoje.

Vienas svarbiausių prieškarinio Lenkijoje išleistų leidinių, kuris buvo skirtas Lietuvos kariuomenei ir lenkų-lietuvių karinėms kovoms, neabejotinai yra didelės apimties Juzefo Smolenskio monografija „*Lenkų-lietuvių kovos Suvalkijoje 1920 metų rugsėjį*“ (*Walki polsko-litewskie na Suwalszczyźnie we wrześniu 1920 r.*), Varšuva, 1938 metai. Savo vertės taip pat neprarado Tadeušo Kutrzebos veikalas „*Mūšis ties Nemunu (1920 m. rugsėjis–spalis)*“ (*Bitwa nad Niemnem (wrzesień-październik 1920 r.)*)³². Verta susipažinti su keliais straipsniais, kuriuos parengė tokie autoriai, kaip M. Michnievičius-Het-

²⁷ Ten pat, p. 97.

²⁸ Ten pat, p. 80.

²⁹ Ten pat, p. 112.

³⁰ Žr. Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953, Vilnius, 2001.

³¹ Mitkiewicz L. cit., p. 85.

³² Kutrzeba T. Bitwa nad Niemnem (wrzesień-październik 1920 r.). Studia operacyjne, t. 2, Warszawa, r. 1926.

manas³³, K. Jurgielevičius³⁴. T. Piskora³⁵, A. Przybylskis³⁶, K. Druckis-Lubeckis³⁷, T. Machalskis³⁸, ir B. Valigura³⁹. Pastarasis autorius taip pat išleido dvi knygas, kurios, be abejonės yra svarbios atkuriant Lietuvos kariuomenės kūrimosi istoriją. Pirmoji iš minėtų knygų vadinasi „*Persilaužimas. Įvykiai Baltarusijos ir Lietuvos žemėse bei Baltijos kraštuose (1918–1919 metai)*“ (*Na przełomie. Zdarzenia na ziemiach Białorusi i Litwy oraz w krajach bałtyckich (1918–1919)*). Ji buvo išleista Varšuvoje 1934 metais. Antroji – „*Kova už Vilnių. 1918–1919 metais Sovietų Rusijos įvykdyta Lietuvos ir Baltarusijos okupacija*“ (*Walka o Wilno. Okupacja Litwy i Białorusi 1918–1919 przez Rosję Sowiecką*), kuri knygynų lentynose pasirodė ketveriais metais vėliau už pirmąją šio autoriaus knygą.

Antrojo pasaulinio karo, o vėliau stalinizmo metais mūsų aptariama tema Lenkijoje nebuvo nagrinėjama. Keliolikos metų pertrauka baigėsi šeštojo dešimtmečio viduryje – tuomet vėl buvo grįžta prie Lietuvos istorijos ir lenkų–lietuvių santykių tyrinėjimo. Mokslinių tyrimų dėka atsirado keletas darbų, tarp kurių aukštu moksliniu lygiu ir objektyvumu išsiskiria prof. Piotro Losovskio veikalai⁴⁰. Šiuo metu profesorius Losovskis laikomas autoritetingiausiu ir geriausiai XX amžiaus Lietuvos istoriją išmanančiu lenkų mokslininku. Gaila, tačiau reikia konstatuoti, kad nei prof. Ježys Ochmanskis, nei prof. Piotras Losovskis neskiria didesnio dėmesio tarpukario Lietuvos kariuomenės istorijai tyrinėti. Šią temą savo darbuose pateikia kaip antrašilę, o be to, jų susidomėjimas Lietuvos karinėmis pajėgomis tesie-

³³ Michniewicz-Hetman M. Zagon Wileńskiej brygady kawalerii pod Kiejdany, Bellona, r. 1925, t. 19, sąs. 1, s. 59–71.

³⁴ Jurgielewicz K. I pulk szwoleżerów w wyprawie wileńskiej, Przegląd Kawaleryjski, r. 1925, nr. 6, s. 3–30.

³⁵ Piskor T. Zdobycie Wilna, Bellona, 1919, t. 2, sąs. 7, p. 489–511 ir sąs. 12, p. 937–955.

³⁶ Przybylski A. Bój obronny o Wilno (Kwiecień-maj 1919), Bellona, r. 1929, t. 33, sąs. 3/4, s. 252–276; idem, Ofensywa na Wilni w kwietniu 1919 roku, Bellona, 1928, t. 32, sąs. 10, s. 1–31 ir sąs. 12, p. 97–117.

³⁷ Drucki-Lubecki K. Czy zgodnie z zadaniem skierowała się Wileńska brygada kawalerii na Kiejdany? Przegląd Kawaleryjski, r. 1939, nr. 5, s. 593–608.

³⁸ Machalski T. Przykład obrony ruchowej: (Zajęcie i obrona Suwalszczyzny), Przegląd Kawaleryjski, r. 1937, nr. 9, s. 275–300.

³⁹ Waligóra B. Zajęcie Wilna przez gen. Żeligowskiego, Bellona, r. 1930, t. 36, sąs. 9/10, s. 225–272.

⁴⁰ Žr., pvz., Łossowski P. Stosunki polsko-litewskie w latach 1918–1920, Warszawa, 1966; to paties, Po tej i tamtej stronie Niemna. Stosunki polsko-litewskie 1883–1939, Warszawa 1985; idem, Konflikt polsko-litewski 1918–1920, Warszawa, 1996; to paties, Stosunki polsko-litewskie 1921–1939, Warszawa, 1997.

kia 1920 metų pabaigą, t. y. periodą, kai buvo nutrauktos kovos tarp Vidurio Lietuvos ir Lietuvos Respublikos. Netgi Ježio Ochmanskio veikale „*Lietuvos istorija*“ (*Historia Litwy*), kurio pataisytas ir papildytas trečiasis leidimas pasirodė 1990 metais, nerasime jokių, net pagrindinių žinių apie lietuviškas karines pajėgas nuo 1921 metų iki 1940 metų. Išimtį tesudaro P. Losovskio knyga „*Lietuva ir lenkiški reikalai 1939–1940 m.*“ (*Litwa a sprawy polskie 1939–1940*), išleista Varšuvoje 1985 metais. Joje yra šiek tiek informacijos apie Lietuvos kariuomenę ir jos veiksmus prijungiant Vilnių ir Vilniaus kraštą prie Lietuvos 1939 metų spalį. 1997 metais Lenkijos kariuomenės archyvo komisija išleido didelės apimties archyvinių šaltinių darbą apie 1939–1940 metais Lietuvoje internuotus lenkus. Jame rasime žinių apie tai, kaip Lietuvos krašto apsaugos ministerija organizavo Lenkijos karių internavimą, pateikta informacija apie tai, kiek ir kokių vertės ginklų ir technikos buvo iš lenkų karių paimta⁴¹.

Kalbant apie kitus leidinius, verta paminėti Mariano Zgurniako (Marian Zgórnjak) knygą „*Europa karo išvakarėse. Padėtis karinėje srityje 1938–1939 metais*“ (*Europa w przededniu wojny. Sytuacja militarna w latach 1938-1939*), kuri pasirodė Krokuvoje 1993 metais. Viename iš šios knygos poskyrių autorius nagrinėja Klaipėdos aneksiją, kurią 1939 m. kovo mėnesį įvykdė fašistinė Vokietija. Keleriais metais vėliau prof. Zgurniakas, išnagrinėjęs archyvinius dokumentus, saugomus Freiburgo Bundesarchiv – Militararchiv archyve, parašė straipsnį apie 1938 metų kovą paskelbtą Lenkijos ultimatumą Lietuvai. Šioje medžiagoje daug vietos buvo skirta fašistinės Vokietijos pozicijai. Iš straipsnio sužinome, kad vokiečiai planavo lenkų ir lietuvių konfliktą panaudoti saviems tikslams. 1938 m. kovo 18 dieną A. Hitleris išleido instrukciją, kuria įgaliojo rengtis Klaipėdos užėmimui. Vykdydami gautus nurodymus, Vokietijos kariniai daliniai turėjo ne tik užimti uostą ir miestą su artimiausiomis jo apylinkėmis, bet okupuoti visą pietvakarių Lietuvos dalį iki Dubysos upės⁴².

Šiek tiek informacijos apie Klaipėdos aneksiją, kurią įvykdė fašistinė Vokietija 1939 m. kovo 22–23 dienomis, galima rasti ir Juzefo Diskanto darbe⁴³.

⁴¹ Pieta J., Roman W. K., Szczurowski M., Polacy internowani na Litwie w 1939–1940, Warszawa, 1997.

⁴² Zgórnjak M. Polskie Ultimatum do Litwy w 1938 roku, Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Lublin, r. 1996, s. 170.

⁴³ Dyskant J. W. Konflikty i zbrojenia morskie 1918–1939, Gdańsk, 1983, s. 435–437.

Tuo tarpu Gžegožo Lukomskio (Grzegorz Łukomski) darbas „*Respublikos kova už šiaurės rytų pasienį 1918–1920 metais*“ (*Walka Rzeczypospolitej o kresy północno-wschodnie 1918–1920*), išleistas Poznanėje 1994 metais, turi nedidelės reikšmės Lietuvos karinės istorijos tyrimui. Autorius nesugebėjo – nepaisant išankstinio nusistatymo – objektyviai nušviesti generolo L. Želigovskio karinę akciją 1920 m. spalį, kai buvo užimtas Vilnius. Jam taip pat nepavyko parodyti Vidurio Lietuvos karinių pajėgų formavimosi ir įvertinti jų karinės galios. Neaišku, kodėl, tačiau savo apmąstymus G. Lukomskis baigia Vilniaus užėmimo istorija. Apie vėlyvą rudenį vykusius mūšius iš jo knygos nieko nauja nesužinome.

Kariniam lenkų ir lietuvių konfliktui savo knygoje nedidelius fragmentus skiria tokie autoriai kaip T. J. Kopanski ir H. Dominiczakas. Pirmasis iš jų aprašė Vidurio Lietuvos oro pajėgų veiksmus⁴⁴, antrasis nagrinėjo Lenkijos ir Lietuvos pasienyje tarpukario metais susidariusią padėtį⁴⁵. Tuo tarpu be galo įdomus yra Jano Vidackio straipsnis, paskelbtas 1995 metais leidinyje „Wojskowy Przegląd Historyczny“ (Karo istorijos apžvalga). Autorius rašo apie Lietuvos žvalgybos organizacinę struktūrą, jos darbo metodus ir veiklą Lenkijoje⁴⁶. Valdemaras Rezmeris savo moksliniais tyrimais irgi prisidėjo prie Lietuvos karinio potencialo istorijos nagrinėjimo⁴⁷. Šiuo metu

⁴⁴ Kopański T. J. 16 (39-a) Eskadra Wywiadowcza 1919–1920, Warszawa, 1994, s. 71–88.

⁴⁵ Dominiczak H. Granica wschodnia Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1919–1939, Warszawa, 1992

⁴⁶ Widacki J. Wywiad litewski w latach 30-ych XX wieku jako przeciwnik wywiadu Korpusu Ochrony Pogranicza, Wojskowy Przegląd Historyczny, 1995, nr. 3–4, s. 85–94.

⁴⁷ Rezmer W. Litewskie lotnictwo wojskowe 1919–1940, Toruń, 1999, to paties, Armia litewska w świetle raportów oddziału II Sztabu Generalnego WP 1919–1920, Zeszyty naukowe Muzeum Wojska w Białymstoku, t. 9: 1995, p. 101–112; to paties, Służba zdrowia Litewskich Sił Zbrojnych 1918–1940 žr.: Historia medycyny wojskowej na przestrzeni dziejów. Studia z dziejów kultury medycznej. T. 1, sudarytojai: A. Felchner ir Bożena Płonka-Syrok, Wrocław, 1997, p. 93–102; to paties Litewskie siły zbrojne in 1940 r., w: Litwa. Dzieje, naród, kultura. Materiały z konferencji naukowej, Kraków 8–10 maja 1997, žr.: Lietuva. Istorija, tauta, kultūra. Mokslinės konferencijos medžiaga – Krokuva 1997 m. gegužės 8–10 d., sudarytojai: Greta Lemanaitė ir Paweł Bukowiec, Kraków, 1998, p. 65–98; to paties, Broń pancerna litewskich sił zbrojnych 1919–1940, w: Księga jubileuszowa Muzeum Wojska 1968–1998, Białystok, 1999, s. 199–210; to paties, Z dziejów artylerii litewskiej 1919–1940, Zeszyty naukowe Wyższej szkoły oficerskiej im. gen. Józefa Bema, 1999, priedas prie nr. 15/16: Wybrane aspekty myśli i sztuki wojennej w XX wieku. Materiały z sympozium naukowego Katedry Nauk Humanistycznych, sudarytojas C. Skuzy, Toruń 1999, s. 11–26; 1 Pułk Huzarów armii litewskiej im. Hetmana Janusza Radziwiłła, in: W kraju i na wychodźstwie. Księga pamiątkowa ofiarowana profesorowi Sławomirowi Kałembce w sześćdziesięciolecie urodzin, Toruń-Olsztyn, 2001, s. 791–813.

Lenkijos mokslininkai pagrindinį dėmesį turėtų skirti tarpukario Lietuvos kariuomenės istorijos apybraižai parengti. Tai Lenkijos skaitytojui sudarytų galimybę susipažinti su esmine informacija, liečiančia Lietuvos karinį potencialą nuo 1918 iki 1940 metų. Parengti išsamią sintezę šia tema dar neatėjo laikas. Kol kas ir Lietuvoje nėra tokio pobūdžio darbo. Jam sukurti būtina atlikti plačius ir kompleksinius istorinių šaltinių tyrimus, kurie leistų parengti analitinius, išsamiai svarbiausius istorinius įvykius aprašančius darbus. Mano nuomone, pirmiausia reikėtų parengti monografiją, skirtą Lietuvos kariuomenės kūrimuisi (1917–1918 metais). Šiame darbe reikėtų parodyti lietuvių dalyvavimą Pirmajame pasauliniame kare ir to meto bandymus kurti savarankiškas tautiškas karines pajėgas. Svarbia tokio darbo dalimi turėtų būti Lietuvos karininkijos korpuso formavimosi nagrinėjimas, jo tautinės sudėties, kvalifikacijos, pasirengimo ir igūdžių tobulinimo analizė. Taip pat reikėtų parodyti kariuomenės dalyvavimą šalies politiniame gyvenime, įskaitant kariuomenės vaidmenį 1926 m. ir 1934 m. vykusių valstybės perversmų metu. Dar viena monografija turėtų išnagrinėti Lietuvos kariuomenės organizacinę struktūrą, ginkluotę ir aprūpinimą 1918–1920 metais. Lietuvoje toks darbas jau yra išleistas⁴⁸. Būtina parengti monografijas ir kitokio pobūdžio mokslinius darbus, analizuojančius 1921–1940 metų – taikos metų – Lietuvos kariuomenės organizacinę struktūrą, jos apginklavimą ir aprūpinimą. Atskiri moksliniai darbai galėtų būti skirti kariniams planams, karinėms reformoms, karinei pramonei tyrinėti. Taip pat reikalingi darbai, nagrinėjantys atskiras kariuomenės rūšis ir tarnybas (sausumos kariuomenę, kavaleriją, artileriją, karinį jūrų laivyną, šarvuotųjų dalinius). Kartu galima tyrinėti mūsų, kuriuose dalyvavo minėti kariniai daliniai. Turiu omenyje mūsų su bolševikais, kovas su generolo Pavelo Bermonto–Avalovo būriais ir lenkais. Lenkijoje trūksta monografijos apie Klaipėdos sukilimą, vykusį 1923 metais. Atkreiptinas dėmesys, kad iki šiol nėra parengtas darbas, aprašantis gen. Želigovskio „maišto“ karinius aspektus ir analizuojantis kovas, vykusias Vilniaus krašte 1920 m. spalio ir lapkričio mėnesiais. Labai reikalinga yra monografija apie 1920–1922 metų Vidurio Lietuvos karines pajėgas.

⁴⁸ Žr. Lesčius V. Lietuvos kariuomenė 1918–1920, Vilnius, 1998.

Atskirą problemą sudaro Lenkijos ir Lietuvos vadinamoji „kraujuojanti siena“. Naudojant šiuo metu prieinamą Lenkijos generalinio štabo II skyriaus medžiagą ir Sienos apsaugos tarnybos dokumentus (vėliau – Pasienio apsaugos korpuso), taip pat lietuviškus šaltinius (dokumentus, saugomus Lietuvos centriniame valstybės archyve, įvykių aprašymus ir prisiminimus), būtų galima pateikti visapusišką eigą ginkluotų susidūrimų, vykusių tarp Lenkijos pasienio tarnybų ir Lietuvos partizanų būrių, kurie kūrėsi savarankiškai arba paskatinti Kauno valdžios visame Lietuvos ir Lenkijos pasienyje. Detaliau reikėtų patyrinti ir prieš Lenkiją nukreiptą Lietuvos žvalgybos veiklą ir Lenkijos žvalgybos veiksmus Lietuvoje. Turimos lenkiškos ir lietuviškos medžiagos palyginimas leistų susidaryti išsamesnį šios veiklos vaizdą ir suteiktų galimybę objektyviai įvertinti šį įdomų mūsų tarpusavio santykių istorijos aspektą.

RÉSUMÉ

Les forces militaires de la Lituanie de l'entre-deux-guerres dans l'historiographie militaire polonaise. Etudes et postulats essentiels.

Hab. dr. prof. Waldemar Rezmer
Université Nicolas Copernic (Pologne)

L'histoire de l'armée lituanienne de l'entre-deux-guerres n'est pas très connue dans l'historiographie polonaise. Ce n'est pas à cause d'une attitude anti-lituanienne, mais une trame idéologique dominait l'entre-deux-guerres en Pologne et il n'était pas populaire pour les scientifiques d'étudier l'armée de la "Lituanie bourgeoise". De plus, les principales sources sur l'armée lituanienne étaient rassemblées dans les fonds du deuxième Département de l'Etat-Major Général de l'armée polonaise, et ils n'étaient pas ouverts aux chercheurs.

Plusieurs publications, parmi lesquelles il faudrait souligner la monographie de Joseph Smolenski "Les combats polono-litaniens de septembre 1920 en Suwalkija" ont été publiés sur l'armée lituanienne pendant l'entre-deux-guerres. Le professeur Piotr Losowski s'est fait remarquer par ses recherches après la guerre.

Įteikta 2002-07-29

1921–1940 M. LAIKOTARPIO LIETUVOS KARIUOMENĖS TYRIMAI

*Jonas Vaičenonis,
(Vytauto Didžiojo universitetas)*

Iki šiol neturėjome istoriografinių darbų, skirtų I Lietuvos Respublikos kariuomenės tyrimams, todėl bandysime nuosekliai aptarti tai, kas šia tema iki šiol yra parašyta. Straipsnyje nebus aptarinėjama Lietuvos karo aviacijos ir laivyno istoriografija. Tiek karo aviacija, tiek ir tarpukario laivynas jau sulaukė nemažai studijų bei atskirų mokslinių ir populiarių straipsnių, todėl jiems reikėtų paskirti atskirą istoriografinį darbą.

Sovietiniais metais Lietuvos kariuomenės vardas buvo tabu. Dėl šios priežasties turime tik keletą sovietinėje Lietuvoje išleistų darbų Lietuvos kariuomenės tema, kurie yra tendencingi ir reikalauja kritinio tyrėjo žvilgsnio. Čia reikia paminėti J. Jurginio darbą „Kauno įgulos kareivių sukilimas 1920 metais“¹, dokumentų rinkinį, parengtą B. Baranausko, „Geležinis vilkas“², generolo Vinco Vitkausko raštus³, kur tik kelios dešimtys puslapių skirta tarpukario Lietuvai. Dar galima paminėti ir Jono Macijausko veiklą, kuriame pristatoma Lietuvos kariuomenės reakcija į susidariusią situaciją Lietuvą okupuojant sovietams 1940 m. birželį.

Kur kas daugiau Lietuvos kariuomenės palikimui išsaugoti per tuos penkiasdešimt sovietinės okupacijos metų buvo nuveikta lietuvių išeivijoje, ir ypač Jungtinėse Amerikos Valstijose. Ten atgimė ir periodiškai buvo leidžiamas „Kario“ žurnalas, skaitytojus ir tyrėjus pasiekė emigravusių Lietuvos kariuomenės karininkų prisiminimai ir pavieniai kariuomenės istorijos fragmentų darbai. Apie juos kalbėsime vėliau.

Per pastarąjį dešimtmetį susidomėjimas I Lietuvos Respublikos kariuomenės istorija labai išaugo. Domimasi ne tik kariuomenės veikėjų gyvenimu ir veikla, bet ir atskirų kariuomenės dalių istorija, paramilitarinių organizacijų veikla. Jau keleri metai Vytauto Didžiojo universitete ir Vilniaus universitete bakalauro ir magistro Lietuvos istorijos studijų programų studentai gina diplominius darbus, skir-

¹ Jurginis J. Kauno įgulos kareivių sukilimas 1920 m. Vilnius, 1955, p. 68.

² „Geležinis Vilkas“. Vilnius, 1965, p. 107.

³ Vitkauskas Vincas. Raštai. Vilnius, 1988, p. 172.

tus atskiroms tarpukario Lietuvos kariuomenės istorijos problemoms.

Prieš aptariant šio laikotarpio kariuomenės tyrimų istoriografiją, reikėtų susipažinti su šio istorinio tarpsnio periodizacijos problema. Šiandien dar neturime galutinai suformuotos I Lietuvos Respublikos kariuomenės istorijos periodizacijos koncepcijos. Manau, kad būtų tikslinga išskirti keturis 1918–1940 metų laikotarpio kariuomenės istorijos periodus: I – 1918–1920 m.; II – 1921–1926 m.; III – 1927–1934 m.; IV – 1935–1940 m. Pirmasis periodas istoriografijoje jau turi nusistovėjusį „Kovų už Nepriklausomybę“ pavadinimą. Antrąjį galima būtų pavadinti „Kariuomenės reorganizavimo taikos metu“ laikotarpiu, trečiasis – tai „Kariuomenės pertvarkymo planų“ laikotarpis ir ketvirtasis – „Kariuomenės modernizacijos“ laikotarpis. Šie keturi periodai vienaip ar kitaip yra susiję tarpusavyje, todėl kartais yra sunku brėžti juos atskiriančias linijas. Kiekvienas jų taip pat yra glaudžiai susiję ir jiems darė įtaką to meto Europos įvykiai.

Pradedant istoriografinę apžvalgą, derėtų išskirti keletą knygų, išleistų emigracijoje, kurių dalis buvo pakartotinai išleista pastaraisiais metais, ir I Lietuvos Respublikos kariuomenės tyrėjams tėra antrinis šaltinis. Tai buvusio kariuomenės vado generolo Stasio Raštikio⁴, krašto apsaugos ministrų pulkininko Konstantino Žuko⁵ ir brigados generolo Kazio Musteikio⁶ prisiminimai bei knyga apie generolą Povilą Plechavičių⁷. Be šių leidinių, tyrėjus pasiekė dar keletas Lietuvos kariuomenės karininkų memuarai: Generalinio štabo pulkininko leitenanto Juozo Listopadskio⁸, majoro Stasio Asevičiaus⁹, pulkininko leitenanto Teodoro Reingardo¹⁰, leitenanto Aleksandro Atučio¹¹, Generalinio štabo majoro Antano Malijonio¹², leitenanto Petro Biržio¹³.

Šalia sumintų memuarų reikia paminėti ir 1935–1940 m. lai-

⁴ Raštikis St. Kovose dėl Lietuvos. Vilnius, 1990, T. 1, p. 704; 1990, T. 2, p. 688; Raštikis St. Įvykiai ir žmonės. Kaunas, 1996, T. 3, p. 616.; Raštikis St. Lietuvos likimo keliais. Kaunas, 1996, T. 4, p. 792.

⁵ Žukas K. Žvilgsnis į praeitį. Vilnius, 1992, p. 334.

⁶ Musteikis K. Prisiminimų fragmentai. Vilnius, 1989, p. 64.

⁷ Gen. Povilas Plechavičius. Brooklyn, 1978, p. 300.

⁸ Listopadskis J. Laisvės ir vergijos metai. Vilnius, 1993, p. 199.

⁹ Asevičius S. Praeitin atsigręžus. Kaunas, 1993, p. 122.

¹⁰ Reingardas T. Jūrininkas, karininkas, mirtininkas. Šiauliai, 2000, p. 271.

¹¹ Atutis A. Keturiuose kariuomenėse. Vilnius, 1997, p. 107.

¹² Malijonis A. Stipresni už mirtį. Kaunas, 1994, p. 58.

¹³ Pupų dėdė: atsiminimai. Vilnius, 1999, p. 222.

kotarpio tyrimams svarbius, Jungtinėse Valstijose išleistus, Prezidento A. Smetonos adjutanto Vaclovo Šliogerio atsiminimus¹⁴, puikiai parodančius Prezidento kasdienybę ir jo santykį su jį supančia aplinka.

Turime tik kelis darbus, skirtus kai kurių karininkų biografiniams tyrimams. Kiek didesnio dėmesio čia yra sulaukęs Generalinio štabo pulkininkas Kazys Škirpa¹⁵ ir tikriausiai vienintelė biografinė knyga, parašyta apie archeologą, pulkininką Petrą Tarasenką¹⁶.

Iki šiol neturime gausesnių Lietuvos kariuomenės tyrimams svarbių pirminių šaltinių publikacijų. Bene didžiausias toks rinkinys – tai Antano Martinionio sudaryta knyga „Žygis į Vilnių 1939 m. spalio 27–29 d.“¹⁷, kurioje šalia publikuojamų archyvinių dokumentų apie Lietuvos kariuomenės žygį į Vilnių yra pateikti žygio dalyvių prisiminimai, Respublikos Prezidento, Šaulių sąjungos vado, užsienio reikalų ministro kalbos ir poezijos skyrelis, kuriame surinkti eilėraščiai apie Vilnių. Rinkinyje nėra platesnių publikuojamų dokumentų ir pateikiamos medžiagos vertinimų, taip pat pažymėtinas ir sudarytojo medžiagos atrankos subjektyvumas. Todėl aptariant pristatomą problemą, reikia išsamesnių ir nuodugnesnių pirminių šaltinių studijų. 1994 m. Savanoriškoji krašto apsaugos tarnyba pakartojo Vytauto Bulvičiaus 1939 m. išleistą monografiją „Karinis valstybės rengimas“¹⁸, kuri kaip pirminis šaltinis yra svarbi XX a. ketvirtąjo dešimtmečio antrosios pusės kariuomenės ir visuomenės rengimo valstybės gynybai tyrimams.

Keletą svarbių kariuomenės istorijai pirminių šaltinių Lietuvos istorijos metraštyje paskelbė Gediminas Rudis. Pirmasis dokumentas, kuriame pateikiama Lietuvos karininkijos nuotaikų 1934 m. analizė, datuotas 1934 m. pavasariu. Šis dokumentas – patvirtinimas, kad 1934 m. birželio 7 d. karinis pučas nebuvo kaip perkūnas iš giedro dangaus. Jis liudija, kad maišto dvasia buvo juntama iš anksto¹⁹. Antroji publikacija – generolo leitenanto Petro Kubiliūno 1934–

¹⁴ Šliogeris V. Antanas Smetona. Žmogus ir valstybininkas. Cleveland, 1966, p. 188.

¹⁵ Vaščova Ž. Vienas prieš daugumą. Kazio Škirpos kurta saugios Lietuvos koncepcija // Darbai ir dienos. Kaunas, 2002, T. 30, P. 121–142.; Locaitis L. Plk. K. Škirpos pasiūlymo Vokietijai ir Tarybų Sąjungai garantuoti Lietuvos nepriklausomybę bei paramą kovoje dėl Vilniaus klausimu // Lietuvos istorijos studijos. Vilnius, 1998, T.6, P.72–79.

¹⁶ Steponavičienė D. Petras Tarasenska. Vilnius, 1996, p. 157.

¹⁷ Žygis į Vilnių 1939 m. spalio 27–29 d. Vilnius, 1997, p. 364.

¹⁸ Bulvičius V. Karinys valstybės rengimas. Kaunas, 1994, p. 273.

¹⁹ Rudis G. Lietuvos karininkijos nuotaikų 1934 m. analizė // Lietuvos istorijos metraštis. 1998 metai. Vilnius, 1999, P. 231–240.

1937 m. malonės prašymai²⁰. Publikacijos autoriaus teigimu, šie dokumentai ne tik padeda išsiaiškinti Vyriausiojo štabo²¹ viršininko vaidmenį pučo metu, bet ir nemažai pasako apie vieno iš gambiausių Lietuvos generolų būdą.

Toliau istoriografinę Lietuvos kariuomenės tyrimų apžvalgą bandysime apžvelgti siūlomų periodų tvarka.

Vienas stambiausių leidinių, skirtų kariuomenės istorijai po kovų už Nepriklausomybę laikotarpio iki šiol, yra buvusio Lietuvos kariuomenės karininko Vytenio Statkaus knyga „Lietuvos ginkluotosios pajėgos 1918–1940 m.“²². Knyga skirta visam tarpukariniam kariuomenės istorijos laikotarpiui ir gana plačiai struktūriškai apžvelgia patį kariuomenės gyvenimą. Gausu joje ir šaltinių, kurių dalis pateikta knygos pabaigoje, taip pat ir memuarinių autoriaus kolegų straipsnių atskiromis temomis. Rengiant knygą dalyvavo net 48 sudarytojo pagalbininkai, kurių 98 procentai – buvę Lietuvos kariuomenės karininkai ir kariai. Autorius pripažįsta, jog jis, būdamas išeivijoje, negalėjo pasinaudoti Lietuvos archyvuose saugomais dokumentais, todėl atsiradę netikslumai yra pagrindinis veikalo trūkumas.

1998 metais, minint Lietuvos kariuomenės 80 metų sukaktį, Krašto apsaugos ministerija išleido Gintauto Surgailio monografiją Lietuvos kariuomenė 1918–1998²³. Ši monografija vėlgi daugiau enciklopedinio pobūdžio, skirta plačiajai visuomenei susipažinti su Lietuvos kariuomenės aštuoniasdešimties metų nueitu keliu, nors joje yra pateikiama nemažai naujų, archyviniais dokumentais paremtų skaičių ir duomenų.

Mažiausiai nagrinėtas yra „Kariuomenės reorganizavimo taikos metui“ (1921–1926) laikotarpis. Čia paminėtinas tik Algimantas Kasparavičius, kuris paskelbė porą mokslinių straipsnių, įvardydamas 1926 metų Generalinio štabo viršininko plk. lt. Kazio Škirpos pastangas pertvarkyti kariuomenę²⁴. Pirmajame straipsnyje au-

²⁰ Rudis G. Petro Kubiliūno malonės prašymai (1934–1937) // Lietuvos istorijos metraštis. 1997 metai. Vilnius, 1998, p. 300–331.

²¹ I Lietuvos Respublikos laikais kelis kartus keitėsi šis pavadinimas: Generalinis štabas 1918–1924, Vyriausiasis štabas 1924–1935, Kariuomenės štabas 1935–1940; todėl tekste vartojami įvairūs pavadinimo variantai pagal laikotarpį.

²² Statkus V. Lietuvos ginkluotosios pajėgos 1918–1940 m. Chicago, 1986, p. 1040.

²³ Surgailis G. Lietuvos kariuomenė 1918–1998. Vilnius, 1998, p. 146

²⁴ Kasparavičius A. Koalicinės liaudininkų ir socialdemokratų vyriausybės pastangos reorganizuoti kariuomenę 1926 metais // Lietuvos istorijos metraštis, 1993 metai. Vilnius, 1994, p. 58–69.; Kasparavičius A., Mieliauskas T. Lietuvos–Lenkijos santykiai ir Lietuvos kariuomenės modernizavimas 1926–1939 metais // Karo archyvas. Vilnius, 1998, p. 144–161.

torius pristatė Lenkijos ir Lietuvos tarpusavio santykių problemą, pateikė abiejų valstybių kariuomenių galingumo įvertinimą ir atskleidė Lietuvos kariuomenės trūkumus. Pateiktose išvadose pasigendama konkretesnio kariuomenės pertvarkymo būtinumo priežasčių įvardijimo. Antrajame straipsnyje vėlgi aptariami Lietuvos ir Lenkijos santykiai, bandoma palyginti 1926 ir 1939 metų Lietuvos kariuomenės materialinę bazę. Čia nerandame perėjimo nuo K. Škirpos iki St. Raštikio reformų, nenurodytos ir paskutiniųjų kariuomenės pertvarkymų priežastys, trūksta platesnio kai kurių kariuomenės rūšių aptarimo. Nesinorėtų sutikti ir su teiginiu, kad tik St. Raštikis įtikino vyriausybę, kad kariuomenę reikia perorganizuoti ir perginkluoti. Manome, kad tiek 1926 metų vyriausybė, tiek vėlesnės vyriausybės palaikė pastangas reformuoti kariuomenę. Todėl iki St. Raštikio taip pat buvo stengiamasi įsigyti naujų ginklų ir spręsti ginkluotės sureguliuavimo klausimus, bet tai galėtų būti jau kito tyrinėjimo tema. A. Kasparavičius monografijoje „Didysis X Lietuvos užsienio politikoje“, pateikdamas gana nemažai skaičių, bando palyginti Lietuvos ir Lenkijos kariuomenių santykį 1926 metais, kur konstatuojamas Lietuvos kariuomenės bejėgiškumas ir reformų būtinumas²⁵. 1926 m. Lietuvos politinės situacijos kontekste pateikiama vyriausybės pozicija, kad valstybė turi būti pasirengusi karui su Lenkija²⁶. Todėl nepaisant visų sunkumų ir problemų, išskiriamas kariuomenės reorganizavimo būtinumas.

Dar tarpukariu nemažas dėmesys buvo skirtas kariuomenės švietimo problemai. „Mūsų žinyne“²⁷ buvo skelbti keli karininko Vytauto Steponaičio (ilgamečio „Mūsų žinyno“ redaktorius) straipsniai apie švietimo problemas kariuomenėje 1921–1926 metų laikotarpiu²⁸. Istoriografiniu požiūriu šie tekstai ne tik atskleidžia to lai-

²⁵ Kasparavičius A. Didysis X Lietuvos užsienio politikoje. Vilnius, 1996, P. 224–226.

²⁶ Ten pat, P. 276.

²⁷ Mūsų žinynas // Karo mokslo ir istorijos žurnalas, Krašto apsaugos ministerijos literatūros skyriaus leidinys, leistas 1921.III.-1940.V.

²⁸ Analfabetizmas naujokų tarpe 1921 met. // Mūsų žinynas. 1923, T. 5, Nr. 13, P. 130–132; 1922 metų naujokų išsilavinimas // Mūsų žinynas. 1924, T. 6, Nr. 17, P. 412–415; 1924 metų naujokų išsilavinimas // Mūsų žinynas. 1925, T. 8, Nr. 24, P. 532–535; 1923 m. naujokų išsilavinimas // Mūsų žinynas. 1925, T. 9, Nr. 25, P. 88–91; Steponaitis V. Naujokų išsilavinimas (1921–1924 met.) // Mūsų žinynas. 1926, T. 11, Nr. 33, P. 357–373; Steponaitis V. 1925 metų rudens šaukimo naujokų išsilavinimas ir mokymo rezultatai // Mūsų žinynas. 1926, T. 11, Nr. 33, P. 473–476; 1926 metų šaukimų naujokų išsilavinimas // Mūsų žinynas. 1927, T. 12, Nr. 36, P. 354–358; Kareivių švietimas 1926 m. // Mūsų žinynas. 1927, T. 12, Nr. 36, P. 358–362; Steponaitis V. Naujokų išsilavinimas (1925–26 met.) // Mūsų žinynas. 1927, T. 13, Nr. 37, P. 1–8.

kotarpio kariuomenės realijas, požiūrį į šaukiamųjų naujokų išsilavinimą ir švietimą, bet yra ir puikus šaltinis nagrinėjant kariuomenės tautinės sudėties problemą.

Plačiau nenagrinėtas ir 1927–1934 metų kariuomenės istorijos laikotarpis. Apie jį šiandien informaciją pateikia tik memuarinė ir kraštotyrinė medžiaga. Čia reikia paminėti Vidmanto Jankausko monografiją apie Nepriklausomos Lietuvos generolus²⁹, kurioje yra pateiktos daugelio Lietuvos kariuomenės generolų biografinės apybraižos. Jose ne tik žvelgiama į žmogaus gyvenimą bet ir paryškinami atskiri kariuomenės gyvenimo, tarp kurių rasime ir fragmentiškai aptariamus pertvarkymus kariuomenėje, o kalbant apie gen. Petrą Kubiliūną, akcentuojami 1934 metų pučo įvykiai. Bet tai ne tyrinėjimai, o šaltiniai ateities studijoms.

Tik fragmentiškai apie kariuomenės reikalus užsimena A. Eidintas monografijoje „Antanas Smetona“³⁰. Knygoje yra skyrius, pavadintas „Prezidentas, kariuomenė ir diplomatija“, kuriame, remiantis V. Šliogerio, J. Augustaičio ir K. Musteikio atsiminimais³¹, šiek tiek kalbama apie santykius su St. Raštikiu.

Vienas darbų, apimančių visą A. Smetonos biografiją ir skirtų jo aplinkai, politikai, santykiams su visuomene, – profesoriaus L. Truskos monografija „Antanas Smetona ir jo laikai“³². Tekste rasime nemažai informacijos apie poperversminio 1926 m. gruodžio 17 d. laikotarpio A. Smetonos santykius su kariuomenės vadovybe ir karininkija, karo padėties įvedimą ir apskritai karininkijos vaidmenį A. Smetonos valdymo piramidėje.

Pats naujausias darbas, telpantis į šios istoriografijos rėmus, istoriko Ričardo Čapo „Plečkaitininkai“³³, skirtas Lietuvos opozicinių partijų kovai prieš autoritarinį režimą, susikūrusį po 1926-ųjų perversmo. Studijoje nemažai dėmesio skirta ir kariuomenei aptariant ne tik aukštesnius ir žemesnius karininkus, bet ir viršilas, vachmistrus, puskarininkius ir liktinius karius, kalbant apie pastangas juos patraukti į kovą prieš perversmą įvykdžiusius ir valdžią paėmusius karininkus ir jų statytinius A. Smetoną ir A. Voldemarą.

²⁹ Jankauskas V. Nepriklausomos Lietuvos generolai. Vilnius, 1998, p. 280.

³⁰ Eidintas A. Antanas Smetona. Vilnius, 1990, p. 245.

³¹ Ten pat, p. 152–161.

³² Truska L. Antanas Smetona ir jo laikai. Vilnius, 1996, p. 411.

³³ Čepas R. Plečkaitininkai. Vilnius, 2000, p. 273.

Apie paskutinįjį 1935–1940 metų laikotarpį kalbėta šiek tiek daugiau, tačiau dažniausiai jis minimas aptariant visą tarpukario Lietuvos kariuomenės istorijos laikotarpį nuo 1918 iki 1940 metų arba nušviečiant tik kariuomenės situaciją 1939–1940 metais. Čia paminėtini Gintautas Surgailis ir Arvydas Pociūnas, kurie 1992 m. dalyvavo ekspertų komisijoje, sudarytoje prie Lietuvos derybų su Rusija delegacijos, vadovaujamoje dr. E. Nazelskio ir dr. E. Jovaišos. Ši grupė nustatė Sovietų okupacijos metu padarytą žalą Lietuvos kariuomenei. Šių tyrimų pagrindu buvo paskelbta ir nemažai straipsnių tiek populiarioje, tiek įvairioje mokslinėje spaudoje³⁴. Paminėtina ir G. Surgailio parašyta knygelė „Lietuvos Respublikos kariuomenė 1918–1941“³⁵. Joje trumpai apžvelgta minėto laikotarpio kariuomenės istorija pristatant ją sovietinės okupacijos išvakarėse. Čia taip pat pasigendama platesnės kariuomenės modernizacijos analizės. To paties autoriaus monografijoje „Lietuvos kariuomenės vadai“³⁶ yra pateikta ir gen. St. Raštikio biografija, o šalia kitų faktų, tik trumpai pristatoma kariuomenės reformą ir kai kurie jos rezultatai.

Šio straipsnio autoriaus yra aptarta Lietuvos kariuomenės modernizacija (1926–1939 m.)³⁷, atskleidžiant Lietuvos kariuomenės reformų būtinumą, pasirengimą jas atlikti ir atlikto darbo rezultatus Europos kontekste. Šis darbas užpildo kai kurias mūsų kariuomenės istorijos spragas, tačiau taip pat atskleidžia dar daugelį ateities tyrimų kryptių. Ateityje tam tikri tyrimai turėtų būti skirti kariuomenės štabo veiklos istorijai, mobilizacinių planų rengimo, raidos ir įgyvendinimo istorijai, valstybės gynybinių planų analizei.

Skirtingomis tarpukario kariuomenės istorijos temomis rašė ir daugelis to laikotarpio amžininkų – karininkų, kurių prisiminimai yra tikrai vertingi. Iš jų galima būtų paminėti St. Biručio³⁸, J. Meis-

³⁴ Surgailis G. Tarpukario Lietuvos kariuomenė // Kardas. 1994, Nr. 1–2, P. 24–25; Surgailis G. Lietuvos karo laivynui – 60 // Karys. 1995, Nr. 7, P. 26–27; Pociūnas A. Lietuvos kariuomenė 1939–1940 metais // Kardas. 1994, Nr. 7–8, P. 16–18; Pociūnas A. Lietuvos kariuomenės ginkluotė ir karinė pramonė 1939–1940 metais // Mokslas ir technika. 1993, Nr. 4, P. 30–31;

³⁵ Surgailis G. Lietuvos Respublikos kariuomenė 1918–1941. Vilnius, 1996, p. 32.

³⁶ Surgailis G. Lietuvos kariuomenės vadai. Vilnius, 1992, p. 192.

³⁷ Vaičėnionis J. Lietuvos kariuomenės modernizacija (1926–1939) // Darbai ir Dienos. Kaunas, 2000, T. 21, P. 131–176.

³⁸ Birutis St. Lietuvos kariuomenės ginklavimas // Karys. 1991, Nr. 5, P. 255–262; Nr. 6, P. 308–310.

ter³⁹, J. Pyragiaus⁴⁰, St. Buzo⁴¹ ir kitų tekstus. Pats St. Raštikis savo atsiminimų tomuose⁴² apie reformas kariuomenėje kalba ne itin daug. Trumpai pristatęs reformų planą, jis toliau aptaria kariuomenės vadovybės įstatymą, mokymą, kariuomenės ir visuomenės santykius, Šaulių sąjungos reformą ir tai, kas buvo nuveikta per tuos kelerius metus iki 1939-ujų.

Žvelgiant į visą aptariamą laikotarpį, galima pastebėti, kad beveik nėra tyrimų, skirtų atskirų tarnybų, dalinių ar karinių struktūrų istorijai. Čia vėlgi galima išskirti tik keletą atliktų darbų: G. Surgailio sintetinį darbą, skirtą karinėms-visuomeninėms organizacijoms⁴³, Aušros Jurevičiūtės tyrimą, skirtą Lietuvos kariuomenės kūrėjų savanorių sąjungos kūrimo problemai⁴⁴, ir Romo Juzefovičiaus tyrimą, skirtą Karo mokslų draugijos veiklai⁴⁵. Kiek plačiau yra aprašyta kariuomenės šarvuotosios technikos⁴⁶ (autoriai A. Pociūnas, Liucijus Suslavičius, Vytautas Grigoraitis), kariuomenės automobilių⁴⁷ ir sunkvežimių⁴⁸ isto-

³⁹ Meister J. Lietuvos laivynas // Karys. 1975, Nr. 1, P. 6; Nr. 2, P. 50.

⁴⁰ Pyragius J. Kovosiu, kol gyvas. Kaunas, 1993, p. 200; Pyragius J. Lietuvos karo aviacijos tarnyboje // Plieno sparnai. 1998, Nr. 5, P. 56–61.

⁴¹ Buzas S. Brigados generolas Kazys Musteikis // Karys. 1994, Nr. 11, P. 12; Buzas S. Lietuvos karo mokyklai 75-eri // Karys. 1994, Nr. 6, P. 12–14.

⁴² Raštikis St. Kovose dėl Lietuvos. Vilnius, 1990, p. 704; Raštikis St. Įvykiai ir žmonės. Kaunas, 1996, p. 616.

⁴³ Surgailis G. Karinės-visuomeninės organizacijos Lietuvoje 1918–1940 m. // Karo archyvas. Vilnius, 1997, T. 14, P. 48–99.

⁴⁴ Jurevičiūtė A. Lietuvos kariuomenės kūrėjų savanorių sąjungos kūrimas // Karo archyvas. Vilnius, 2001, T. 16, P. 137–145.

⁴⁵ Juzefovičius R. Istorinė švietėjiška karo mokslų draugijos veikla 1923–1933 // Karo archyvas. Vilnius, 2002, T. 17, P. 181–194.

⁴⁶ Pociūnas A. Buvo pasiruošę ginti Lietuvą... Šarvuočiai // Tėviškės žinios. 1989, Nr. 140; Pociūnas A. Buvo pasiruošę ginti Lietuvą ... Šarvuotieji traukiniai ir tankai // Tėviškės žinios. 1989, Nr. 145; Pociūnas A. Buvo pasiruošę ginti Lietuvą... Tanku išvežė Rusijon // Tėviškės žinios. 1990, Nr. 9; Pociūnas A. Lietuvos kariuomenės šarvuočių rinktinė 1919–1940 metais // Trimitas. 1990, Rugsėjis, Nr. 3 (1024). P. 4, 6; Pociūnas A. Lietuvos kariuomenės šarvuočiai (tankai) // Trimitas. 1991, Nr. 18, 1991, Nr. 19; Pociūnas A. Lietuvos lengvas tankas – LLT / Trimitas. 1992, Nr. 3; Pociūnas A. Šarvuoti traukiniai Lietuvos kariuomenėje // Karys. 1994, Nr. 5; Suslavičius L. Šarvuoti automobiliai „Landsverk 182“ // Karys. 1993, Nr. 9, P. 27; Suslavičius L. Tankas Lietuvai // Karys. 1992, Nr. 2, P. 42–43; Grigoraitis V. Tankai ir tanketės (Lietuvos kariuomenės technika (1)) // Mobilis. 2000-2001, Nr. 12/1, P. 88–93; Grigoraitis V. Šarvuočiai (Lietuvos kariuomenės technika (3)) // Mobilis. 2001, Nr. 3, P. 40–45; Grigoraitis V. Traktoriai ir vilkikai (Lietuvos kariuomenės technika // Mobilis. 2001, Nr. 8, P. 40–43.

⁴⁷ Grigoraitis V. Lietuvos kariuomenės automobiliai 1919–1940 // Lietuvos archyvai. Vilnius, 1999, T. 12. P. 23–47.

⁴⁸ Grigoraitis V. Lietuvos kariuomenės technika: sunkvežimiai // Karo archyvas. Vilnius, 2001, T. 16, P. 151–182; Grigoraitis V. Lietuvos kariuomenės sunkvežimiai // Mobilis. 2000, Nr. 6, P. 40–45.

rija, 1919–1930 m. artilerija⁴⁹ (autorius A. Pociūnas), kariuomenės uniformos⁵⁰ (autorius J. Vaičenonis), karo dvasininkijos tarnyba Lietuvos kariuomenėje 1919–1929 m.⁵¹ (autorius Rytas Narvydas), karo topografijos tarnyba⁵² (autorius Algirdas Antanas Gliožaitis), ginklų dirbtuvės Linkaičiuose⁵³ (autorius Jurgis Mikaila). Tačiau dauguma šių tekstų yra paskelbta populiariojoje spaudoje. Čia reikia paminėti ir visai neseniai išėjusią Jono Rudoko monografiją „Prarastieji Lietuvos talentai“⁵⁴, kuri yra paskirta karininkų, dirbusių karo mokslo srityje, atminimui įamžinti. Knygoje pateikiama Lietuvos ginklavimo istorija, tyrimų laboratorijos kūrimas, Lietuvos karinės pramonės darbai ir problemos. Antrojoje knygos dalyje sutalpintos trumpos daugiausiai nusipelnusių karo mokslo raidai Lietuvoje karininkų biografinės apybraižos. Turime šiandien publikuotą ir statistinį tekstą, skirtą Lietuvos kariuomenės 1920–1939 m. laikotarpio skaičiams⁵⁵, kuriame rasime ne tik iki šiol įvairioje literatūroje pateikiamų skaičių istoriografinę apžvalgą ir vertinimą, bet kiekvienų metų kiekvieno mėnesio kariuomenės sudėties statistiką. Straipsnyje yra pateiktas skyrelis kariuomenės tautinės ir religinės sudėties bendrosioms tendencijoms aptarti. Ši medžiaga turėtų tapti kiekvieno būsimo tarpukario kariuomenės istorijos tyrėjo pagalbininku.

Baigiant dar reikia paminėti šiuo metu atliekamą daugiatomio enciklopedinio leidinio *Lietuvos kariuomenės karininkai: 1918–1953 m.* rengimo darbą. 2001 m. buvo išleistas pirmasis tomas⁵⁶, į kurį buvo įdėti karininkų pavardžių abėcėliniai sąvardai: Lietuvos karininkai 1918–1940 m.; karo kapelionai 1918–1940 m.; 1940 m. spalio mėn. XV laidos aspirantai; 1940 m. lapkričio mėn. XXII laidos kariūnai; pasipriešinimo kovų dalyviai, kuriems Lietuvos Prezidento

⁴⁹ Pociūnas A. Lietuvos kariuomenės artilerija 1919–1930 m. // Karys. 1999, Nr. 8.

⁵⁰ Vaičenonis J. Lietuvos kariuomenės uniformos raida 1918–1940 metais // Karo archyvas. T. 14, Vilnius, 1997, P. 100–112; Vaičenonis J. Lietuvos kariuomenės uniformos istorija 1918–1940 m. // Lietuvos archyvai, (Apie Lietuvos kariuomenę). Vilnius, 1999, P. 49–63.

⁵¹ Narvydas R. Karo dvasininkijos tarnyba Lietuvos kariuomenėje (1919–1929) // Kardas. 2001, Nr. 1 (400), P. 36–37.

⁵² Gliožaitis A. A. Lietuvos kariuomenės geodezijos, topografijos ir kartografijos darbų, atliktų 1920–1940 metais, apžvalga // Karo archyvas. Vilnius, 1997, T. 14, P. 113–175.

⁵³ Mikaila J. Ginklų dirbtuvės Linkaičiuose // Karys. 1984, Nr. 1, P. 29–31, Nr. 2, P. 75–78, Nr. 3, P. 123–125, Nr. 4, P. 171–173, Nr. 5, P. 222–224.

⁵⁴ Rudokas J. Prarastieji Lietuvos talentai. Vilnius, 2001, P. 399.

⁵⁵ Vaičenonis J. Lietuvos kariuomenės skaičiai 1920–1939 m. // Karo archyvas. Vilnius, 2002, T. 17, P. 144–180.

⁵⁶ Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953. T. 1, Vilnius, 2001, p. 351.

dekretais ir Krašto apsaugos ministerijos įsakymais 1997–2000 metais buvo suteiktas karininko laipsnis; karininkai, žuvę kovose už Nepriklausomybę 1919–1923 m.; karininkai, pašalinti iš tarnybos kariuomenėje 1940 m. birželio mėn. – 1941 m. sausio mėn.; Lietuvos liaudies kariuomenės politiniai vadovai; karininkai, nukentėję nuo sovietinio genocido 1940–1941 m.; karininkai, kalinti Štuthofio koncentracijos stovykloje 1943–1945 m.; karininkai savisaugos daliniuose; karininkai Vietinėje rinktinėje; karininkai Tėvynės apsaugos rinktinėje; karininkai Raudonojoje armijoje Antrojo pasaulinio karo metais; karininkai, 1940–1945 m. emigravę į Vakarus; karininkai 1940–1953 metų ginkluoto pasipriešinimo dalyviai.

Apibendrinant reikia pažymėti, kad iki šiol nėra plačiau tyrinėtos pėstininkų ir kavalerijos pulkų istorijos, kariuomenės kasdieninis gyvenimas, tradicijos, šventės. Beveik nepaliesta karo komendantūrų istorija. Čia galima būtų atskirai iširti ir pateikti Kauno komendantūros istoriją. Taip pat išsamiau netyrinėtos paramilitarinės kariuomenės organizacijos. Kiekviena iš jų galėtų sulaukti atskirų tyrimų ir publikacijų. Neturime ir išsamių tiek 1926 m. gruodžio 17 d. perversmo, tiek 1934 m. birželio 7 d. karinio pučo įvykių studijų, kuriose būtų apžvelgtas ir įvertintas kariuomenės vaidmuo. Kiek didesnio dėmesio turėtų susilaukti ir aptariamojo laikotarpio Lietuvos šaulių sąjungos, kuri nuo 1935 metų buvo Lietuvos kariuomenės sudedamoji dalis, istorijos tyrimai. Taip pat vertėtų pamąstyti apie chrestomatinio I Lietuvos Respublikos kariuomenės svarbesnių dokumentų rinkinio parengimą ir publikavimą.

Įteikta 2002-09-26

SANTRUMPA

1921–1940 m. laikotarpio Lietuvos kariuomenės tyrimai

Iki šiol neturėjome istoriografinių darbų, skirtų I Lietuvos Respublikos kariuomenės tyrimams, todėl šiame straipsnyje bandoma nuosekliai aptarti tai, kas šia tema iki šiol yra parašyta. Straipsnyje neapartinėjama Lietuvos karo aviacijos ir laivyno istoriografija, nes jiems reikėtų paskirti atskirą istoriografinį darbą.

Šiandien dar neturime galutinai suformuotos I Lietuvos Respublikos kariuomenės istorijos periodizacijos koncepcijos, todėl autoriaus teigimu tikslinga išskirti keturis 1918–1940 metų laikotarpio kariuomenės istorijos periodus : I – 1918–1920 m. ; II – 1921–1926 m. ; III – 1927–1934 m. ; IV – 1935–1940 m. Remiantis šia periodizacija bandoma pateikti ir atliktų kariuomenės tyrimų istoriografinę apžvalgą.

Be iki šiol išleistų apibendrinančių enciklopedinio pobūdžio Vytenio Statkaus (Lietuvos ginkluotosios pajėgos 1918–1940 m.) ir Gintauto Surgailio (Lietuvos kariuomenė 1918–1998) monografijų, skirtų tarpukario Lietuvos kariuomenei, šiandien kiek plačiau yra aprašyta kariuomenės šarvuotosios technikos (autoriai Arvydas Pociūnas, Liucijus Suslavičius, Vytautas Grigoraitis), kariuomenės automobilių ir sunkvežimių istorija, 1919–1930 m. artilerija (autorius Arvydas Pociūnas), kariuomenės uniformos (autorius Jonas Vaičenonis), karo dvasininkijos tarnyba Lietuvos kariuomenėje 1919–1929 m. (autorius Rytas Narvydas), karo topografijos tarnyba (autorius Algirdas Antanas Gliožaitis), ginklų dirbtuvės Linkaičiuose (autorius Jurgis Mikaila), karinės-visuomeninės organizacijos (autoriai Gintautas Surgailis, Aušra Jurevičiūtė, Romas Juzefovičius). Turime šiandien publikuotą ir statistinę tekstą, skirtą Lietuvos kariuomenės 1920–1939 m. laikotarpio skaičiams (autorius Jonas Vaičenonis). Taip pat reikia paminėti šiuo metu atliekamą daugiatomio enciklopedinio leidinio *Lietuvos kariuomenės karininkai: 1918–1953 m.* rengimo darbą.

Žvelgiant į visą aptariamą laikotarpį, galima pastebėti, kad beveik nėra tyrimų, skirtų atskirų Lietuvos kariuomenės tarnybų, dalinių ar karinių struktūrų istorijai. Taip pat reikia pažymėti, kad iki šiol nėra plačiau tyrinėtos pėstininkų ir kavalerijos pulkų istorijos, kariuomenės kasdieninis gyvenimas, tradicijos, šventės. Beveik ne-

paliesta karo komendantūrų istorija. Kiek didesnio dėmesio turėtų susilaukti ir aptariamojo laikotarpio Lietuvos šaulių sąjungos, kuri nuo 1935 metų buvo Lietuvos kariuomenės sudedamoji dalis, istorijos tyrimai. Taip pat vertėtų pamąstyti apie chrestomatinio I Lietuvos Respublikos kariuomenės svarbesnių dokumentų rinkinio parengimą ir publikavimą.

RÉSUMÉ

Les études sur l'armée lituanienne de l'entre-deux-guerres 1921-1940

Jonas Vaičenonis

Université Vytautas le Grand

Jusqu'à présent, nous n'avons pas de travaux historiographiques, concernant des recherches sur l'armée de la Première République de Lituanie, c'est pourquoi nous essayons dans cet article d'examiner avec cohérence ce qui a été écrit sur ce thème jusqu'à présent. L'historiographie de la marine et de l'aviation militaires lituaniennes n'est pas étudiée dans cet article, car il faudrait leur octroyer un travail historiographique distinct.

Aujourd'hui, nous n'avons pas encore définitivement de former une conception de la périodisation de l'histoire de l'armée de la Première République de Lituanie, c'est pourquoi, selon l'auteur, il est juste de considérer quatre périodes dans l'histoire de l'armée pendant la période 1918-1940: I- 1918-1920; II- 1921-1926; III- 1927-1934; IV- 1935-1940. En s'appuyant sur cette périodicité, on a tenté de donner un aperçu historiographique des études réalisées sur l'armée. Sans compter la publication les monographies générales de Vytenis Statkus (Les forces armées lituaniennes 1918-1940) et de Gintautas Surgailis (L'armée lituanienne 1918-1998) de nature encyclopédique, consacrées à l'armée lituanienne de l'entre-deux-guerres, on décrit plus largement aujourd'hui les techniques des blindés de l'armées (auteurs: Arvydas Pociūnas, Liucijus Suslavičius, Vytautas Grigoraitis), l'histoire des automobiles et des camions de l'armée, l'artillerie 1919-1930 (auteur: Arvydas Pociūnas), les uniformes militaires (auteur: Jonas Vaičenonis), le service aumônier dans l'armée lituanienne 1919-1929 (auteur: Rytas Narvydas), le service de topographie guerrière (auteur: Algirdas Antanas Gliozaitis), les armureries de Linkaičiai (auteur: Jurgis Mikaila), les organisations militaro-publiques (auteurs: Gintautas Surgailis, Aušra Jurevičiūtė, Romas Juzefovičius). Nous avons aujourd'hui un texte publié et statistique, concernant les chiffres de l'armée lituanienne pendant la période 1920-1939 (auteur: Jonas Vaičenonis). Il faut aussi mentionner le

travail de préparation de la publication encyclopédique en plusieurs volumes réalisé actuellement *Les officiers de l'armée lituanienne : 1918-1953*.

Considérant toute la période étudiée, il est possible de s'apercevoir qu'il n'y a presque pas d'études consacrées à l'histoire des différents services, unités ou structures militaires. Il faut aussi noter que l'histoire des régiments d'infanterie et de cavalerie, la vie quotidienne, les traditions et les fêtes de l'armée n'ont pas été largement étudiées jusqu'à présent. On devrait accorder une attention bien plus grande aux recherches historiques sur l'Union des Francs-Tireurs (Šauliai) lituaniens de la période examinée, qui a été une partie à part entière de l'armée lituanienne à partir de 1935.

SUMMARY

Studies of the Lithuanian Army in the Period from 1921 to 1940

Jonas Vaičenonis

So far there have been no historiographic studies focusing on the Lithuanian army during the period of the first Lithuanian Republic. Therefore, the present article attempts to overview exhaustively what has been written on the topic. The present paper, however, does not include the historiography of the military aviation and navy, because they require a separate investigation.

There still does not exist a clearly set division of the periods of the Lithuanian army in the first Lithuanian Republic. The author of the present article suggests distinguishing four periods of the army from 1918 to 1942, i.e. (1) 1918-1920, (2) 1921-1926, (3) 1927-1934 and (4) 1935-1940. On the basis of these distinctions of the army periods, other historiographic studies of the Lithuanian Army are overviewed.

The studies of the Lithuanian Army between the two World Wars include two encyclopaedic monographs by Vytenis Statkus (Lithuanian armed forces in 1918-1940) and Gintautas Surgailis (the Lithuanian army in 1918-1998). The issues that are analysed in greater detail encompass such topics as the history of armoured troops (by Arvydas Pociūnas, Liucijus Suslavičius and Vytautas Grigoraitis), the history of military automobiles and trucks, the artillery of the army in 1919-1930 (by Arvydas Pociūnas), military uniforms (by Jonas Vaičenonis), the service of war clergy in the Lithuanian army in 1919-1929 (by Rytas Narvydas), the service of war topography (by Algirdas Antanas Gliožaitis), ammunition workshops in Linkaičiai (by Jurgis Mikaila) and military-public organisations (by Gintautas Surgailis, Aušra Jurevičiūtė and Romas Juzefovičius). A statistical analysis of the Lithuanian army in 1920-1939 was carried out and published by Jonas Vaičenonis. It also should be noted that currently a voluminous encyclopaedic study *Officers in the Lithuanian Army in 1918-1953* is being prepared.

It can be observed in the list above that there exist no studies of specific services of the Lithuanian army and historical overviews

of certain military units. A number of other under-investigated topics include the history of infantry and cavalry troops, as well as the everyday life, traditions and festivals of the army. There have been very scarce investigations in the field of the history of commandant's headquarters. The history of the Rifle Union in the period under analysis also requires more exhaustive studies, since it has been a part of the Lithuanian army since 1935. Another issue that should be seriously considered is the necessity to prepare and publish a collection of the most important documents of the army of the first Lithuanian Republic.

KAI KURIE VOKIEČIŲ OKUPACIJOS LAIKOTARPIO LIETUVOJE (1941–1945) TYRIMAI

Dr. Petras Stankeras

Lietuva nacių okupacijos metais (1941–1945) – tai didelės, plačios ir kontroversiškos temos – „Antrojo pasaulinio karo istorija“ neatsiejama dalis. Ši tema lietuvių istorikų iki šiol tyrinėta labai vienpusiškai ir nepakankamai. Komunistų valdomoje Lietuvoje iš principo nebuvo skatinama šią temą išsamiau tyrinėti. Sovietmečiu Antrojo pasaulinio karo įvykiai Lietuvoje buvo labai politizuoti, ideologizuoti, o lietuvių savivaldos veikla nepagrįstai, neargumentuotai interpretuojama kaip kolaboravimas su priešu. Žinant, kokia mokslinė atmosfera buvo Sovietų Lietuvoje (1945–1990 metais), vargu ar galima manyti, kad būtų buvę įmanoma tuo metu išleistuose darbuose objektyviai nušviesti to laikotarpio įvykius ar procesus. Beveik nutylėtas buvo 1941 metų birželio sukilimas prieš atsitraukiančią Raudonąją armiją bei bolševikų okupacinį režimą, o ką jau kalbėti apie sukilimo priežastis. Dėmesio susilaukė tik VKP(b)¹ vadovaujamų sovietinių partizanų pasipriešinimas, buvo diegiama klaidinga nuostata, kad Lietuvoje tebuvo vienas „visos liaudies“ sovietinis antinacinis pasipriešinimo judėjimas (ignoruota, kad jis buvo kelių krypčių).

Po hitlerinės Vokietijos ir Sovietų Sąjungos sukulto Antrojo pasaulinio karo, nepriklausomą Lietuvą 1940 metų birželio 15 dieną okupavo rusų bolševikų Raudonoji armija. Po metų sovietinę okupaciją pakeitė vokiečių „civilinis valdymas“. Turbūt niekada lietuviai nebuvo taip nekantriai laukę kitos valstybės kariuomenės įsiveržimo, tikėdamiesi išsigelbėti nuo okupantų, kaip laukė vokiečių – Vermachto (Vokietijos ginkluotųjų pajėgų) karių. Nors lietuviai vokiečių iš tikrųjų negali laikyti savo išlaisvintojais, tačiau būtent vokiečių „Barbaroso operacija“ (*Fall Barbarossa*) buvo laikinai išgelbėjusi lietuvių tautą nuo sovietinio genocido. Lietuvoje buvo tikėta, kad antrasis atėjūnas leis lietuviams savarankiškai politiškai tvarkytis, kad bus sudarytos palankios sąlygos atkurti sovietų okupacijos ir karo veiksmų sugriautą Lietuvos žemės ūkį, pramonę, prekybą, susisiekimą².

¹ *Всесоюзная коммунистическая партия (большевиков)* – Visasąjunginė komunistų partija (bolševikų).

² Išsamiau apie tai žr.: Brazaitis J. *Vienu vieni*, Vilnius, 1990; Gražiūnas A. *Lietuva dviejų okupacijų replėse 1940–1944*, Vilnius, 1996; Brandišauskas V. *Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą*, Vilnius, 1996.

Lietuvos valstybės teisinė padėtis 1941 metų vasarą iki šiol tebėra viena didžiausių neišspręstų tarptautinės teisės problemų. Tų laikų įvykiai, kai kalbama apie tokias pagrindines sąvokas kaip suverenumas, sutarčių įsipareigojimai, teritorijų įsigijimas ir karinės jėgos panaudojimas, kelia daugybę klausimų dėl tarptautinės teisės normų galiojimo ir efektyvumo. Nors pagal tarptautinės teisės normas griežtai reikalaujama, kad okupantas gerbtų užimtos valstybės įstatymus, vietos valdymą, laikytųsi valdymo tęstinumo principo, t. y. užimtoje teritorijoje paliktų vietinę teisėtvarą (įstatymus, teismus, policiją ir kitą administracijos aparatą), tačiau vokiečiai per pradinį karo etapą energingai ėmėsi slopinti visas lietuvių tautos valstybingumo apraiškas. Lietuvai nebuvo suteikta jokios nepriklausomybės ar prasmingos autonomijos ir ji buvo traktuojama kaip dar viena užimta Sovietų Sąjungos dalis, visai neatsižvelgiant į tai, jog vos prieš metus ji buvo nepriklausoma. Pažeisdami tarptautinės teisės normas, kurių turėjo būti laikomasi okupuotose teritorijose, absoliučiai ignoruodami 1907 metų spalio 18 dienos IV Hagos tarptautinės konvencijos 43 straipsnio reikalavimus³, įvedė gan griežtą ir nekompromisinį režimą, paskyrė vietos gyventojams priverstinių darbų prievolę⁴.

Antrojo pasaulinio karo įvykiai dar ilgai trauks istorikų dėmesį. Šis baisus karas visapusiškai nuniokojo Lietuvą. Mūsų žemėje žuvo daug beginklių žmonių, mirtis pakirto karių, kovojusių abiejų okupantų kariuomenėse, puoselėjusių įvairius idealus ir tapusių jų aukomis. Tyrinėjant Lietuvos valstybės istorijos minėtų laikotarpių problemas, būtina žinoti valstybės aparatą sudarančias institucijas, jų veiklos kryptis, specifiką, užmojus bei įtaką krašto gyvenimui. Imtis šios temos paskatino būtinumas atsisakyti pokarinėje istoriografijoje susiklosčiusių perdėm griežtų, vienašališkų vertinimų, sociologizavimo, dogmatizmo, subjektyvizmo tendencijų.

Vokiečių okupacijos Lietuvoje tyrinėjimo tema yra neatskiriama nuo skausmingos lietuvių kolaboravimo su vokiečiais problemos. Iki šiol viešose diskusijose ir moksliniuose tekstuose bandymus kalbėti apie lietuvių savivaldą Antrojo pasaulinio karo metais užgožia primityvoka, siaurų mokslinių ir intelektualinių parametrų, ta-

³ Documents on the Laws of War, Oxford, 1994, p. 55–56. Vokietija šia konvencija pasirašė 1907 m. spalio 18 d., o ratifikavo 1909 m. lapkričio 27 d.

⁴ Lietuvos generalinio komisaro 1941 m. rugpjūčio 15 d. potvarkio, reguliuojančio priverstinio darbo tvarką, vertimo nuorašas, Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau-LCVA), f. R-634, Ap. 1, B. 1.277; „Verordnung zur Regelung des Arbeitseinsatzes“, I laisvė, 1941 08 18, Nr. 48.

čiau gana reguliari ir nedviprasmiška diskusija apie kolaboravimą bei kaltes. Kolaboravimu dabar paprastai vadinamas bendradarbiavimas su savo krašto okupantu. Visuose okupuotuose kraštuose atsirasdavo, atsiranda ir atsiras žmonių, kurie su okupantu bendrauja oportunistiniais sumetimais, siekdami sau naudos, tačiau netrūksta ir tokių, kurie „kolaboruoja“ tikėdamiesi išgelbėti tautai tai, ką iš viso tokioomis sąlygomis išgelbėti įmanoma. Kolaborantas panašus į varžytinėms skirtą turto valdytoją: jo nekenčia buvę savininkai, juo nepasitiki ir kreditoriai – okupantai. Kolaboravimo problema, nesvetima ir dvi okupacijas išgyvenusiai Lietuvai, yra labai komplikuota ir, deja, ją sprendžiant paprastai sunku išlikti ramiems ir santūriems.

Darbo tikslas ir uždaviniai. Šio straipsnio tikslas yra dalinai išanalizuoti istoriografiją, skirtą vokiečių okupacijos laikotarpiui Lietuvoje. Kadangi ši tema ir nagrinėtini klausimai yra gan platūs ir visų klausimų neįmanoma aprėpti, todėl šiame darbe autorius gvildena ir nušviečia darbus, išleistus sovietmečiu bei atkūrus Lietuvos nepriklausomybę.

Tyrinėjimo metodas. Straipsnyje, taikant aprašomojo–analitinio bei sisteminės–lyginamosios analizės metodus, bandoma kompleksiskai išnagrinėti istoriografiją, skirta vokiečių okupacijos laikotarpiui Lietuvoje.

Ikį šiol parašyti darbai, kuriuose gvildinama Lietuvos situacija paskutiniojo karo metais, yra gana kuklūs. Sovietiniais laikais buvo išleista keletas propagandinių knygų, kuriose Lietuvos laikinosios vyriausybės įsteigta savivalda ir jos institucijos nupieštos juodžiausiomis ir niūriausiomis spalvomis: naciai, kolaborantai, baltaraiščiai, žydšaudžiai ir t. t. Sovietiniai istoriografai, vadovaudamiesi klasiniu požiūriu, Lietuvos laikinąją vyriausybę vaizdavo buvus nacių kolaborante, o visas vietos savivaldos įstaigas, ypač policiją, šabloniškai priskirdavo prie vokiečių administracijos talkininkų. Ypač sovietinė propaganda naudojosi „lietuvių buržuazinių nacionalistų“ bendradarbiavimo su vokiečiais faktais. Sovietinis istorijos mokslas vengė objektyviai analizuoti (nes tai netilpo į klasių kovos teorijos rėmus) lietuvių savivaldos įsteigtos policijos veiklą. Lietuvių policijos reikšmingumas dėl ideologinių motyvų buvo nutylimas arba aiškinamas viena prasme, vertinant ir aprašant įvykius buvo ignoruojamas pagrindinis istorizmo principas, t. y. reikalavimas kiekvieną praeities reiškinį ir įvykį tyrinėti atsižvelgiant į jo atsiradimą ir raidos perspektyvą, epochos sąlygas ir ryšius su kitais reiškiniais. Reikia

pažymėti, kad sovietinėje pusės amžiaus istoriografijoje Lietuvos savivaldos vokiečių valdymo laikotarpiu klausimas beveik nenagrinėtas. Iki šiol mokslinėje istorinėje literatūroje, išskyrus J. Bulavo ir A. Bubnio darbus, iš esmės mažai nagrinėti ir nuodugniau nušviesti tokie klausimai kaip Lietuvos generalinės srities valdymo Antrojo pasaulinio karo metais organizacinė sistema, vokiečių karinė, policinė ir civilinė administracija, teismai, lietuvių policijos organizacinė sandara bei sudėtis, lietuvių savivaldos santykiai su vokiečiais, jos vieta vokiečių valdžios įstaigų sistemoje ir t. t.

Dauguma darbų, išleistų Sovietų Lietuvoje, apie 1941–1945 metų karo laikotarpį Lietuvoje turi menką mokslinę vertę. Tai nebuvo moksliniai darbai tikrąja žodžio prasme, tačiau ir jie, be abejo, formavo istorinę sąmonę. Ypač uoliai ir sistemingai sovietų autoriai siekė sukompromituoti 1941–1944 metų lietuvių policiją, vaizduodami ją buvus nacių kolaborante ir jų vykdyto žydų naikinimo Lietuvoje bendrininke⁵. Ypač daug tokio pobūdžio „veikalų“ buvo išleista septintojo dešimtmečio pradžioje⁶. Kai kurie leidiniai, kaip dviem kalbomis išleista monografija „Hitlerinė okupacija Lietuvoje“⁷, balansuoja tarp mokslinio ir propagandinio rašinio. Karo meto lietuvių policijos veikla buvo „demaskuojama“ valdančiosios komunistų partijos užsakymu, todėl Lietuvos SSR mokslų akademijos išleisti archyvinių dokumentų rinkiniai, redaguoti saugumiečio ir aukšto rango Lietuvos komunistų partijos funkcionieriaus Boleslovo Baranausko, byloja apie ideologinius dokumentų atrinkimo kriterijus, o tai lėmė ir atitinkamas išvadas⁸. „Tad ne istorikų, o propagandos mašinos rūpesčiu buvo pradėta įvairių dokumentų apie karo metus leidyba. Tie tendencingai parinkti, gerokai kupiūruoti ir kitaip apdoroti dokumentai turėjo visų pirma tiesiogiai pasitarnauti sovietinei propagandai, o paskui tapti svarbiausia istorijos tyrinėjimų atrama“, – rašo dr. Sigitas Jegelevičius knygoje, skirtoje Lietuvos sovietinės istoriografijos analizei⁹. Tačiau šiuose dokumentų rinkiniuose, nepaisant jų autorių bei sudarytojų partinio tendencingumo, yra vertingos faktinės informacijos.

⁵ Eglinis M. Mirties fortuose, Vilnius, 1958; Bistrickas S. Ir sušaudytieji prabyla, Vilnius, 1960 ir kt.

⁶ Kondratas Z. IX fortas, Vilnius, 1961; Vicas J. SS tarnyboje, Vilnius, 1961 ir kt.

⁷ Hitlerinė okupacija Lietuvoje, Vilnius, 1961.

⁸ Archyviniai dokumentai apie nacionalistų antiliaudinę veiklą. Vilnius, 1961; Hitlerininkų penktoji kolona Lietuvoje, Vilnius, 1961; Hitleriniai parašutinininkai, Vilnius, 1966; Nacionalistų talka hitlerininkams, Vilnius, 1970; Masinės žudynės Lietuvoje, d. 1. Vilnius, 1965; d. 2, Vilnius, 1973 ir kt.

⁹ Lietuvos sovietinė istoriografija. Teoriniai ir ideologiniai kontekstai, Vilnius, 1999, p. 79–80.

Gan daug informatyvos medžiagos sudėta į nedidelės apimties, bet pakankamai dideliu tiražu (15 tūkst.) išleistą Jakovo Vico knygą „SS tarnyboje“¹⁰. Pagrindinis knygos išleidimo tikslas aiškiai matyti iš knygos pavadinimo paantraštės – „Dokumentinis leidinys apie lietuvių apsaugos dalių įvykdytus nusikaltimus“. Tai bene pirmas sovietinės istoriografijos leidinys, skirtas lietuvių policijos batalionų istorijai Antrojo pasaulinio karo metais. Atmetus politizuotus bei propagandinius knygos aspektus, joje yra daug vertingos informacijos. J. Vicas teisingai pažymi, kad per visą okupacijos laiką vokiečiai nebuvo paskelbę nė vienos mobilizacijos į apsaugos dalinius. Akstinas stoti į batalionus buvo didelė alga, viltis atgauti šeimos nuosavybę, išvengti išvežimo į Vokietiją darbams, paleidimas iš belaisvių stovyklų.

Andrius Bulota knygoje „Nuo baltojo žirgo iki svastikos“¹¹, aprašydamas pirmąsias vokiečių okupacijos dienas Lietuvoje akcentuoja „lietuviškųjų fašistų“ pastangas įtikti naujiems Lietuvos okupantams. Autorius teisingai pabrėžia, kad LLV „<...> išsprendė daug organizacinių uždavinių, be kurių įgyvendinimo vokiečių kariuomenės žygis per Lietuvą būtų buvęs žymiai sunkesnis“¹².

Filologo Kazio Rukšėno knyga „Į vergovę“¹³ – tai pirmas bandymas Lietuvos istoriografijoje, remiantis Lietuvos ir kitų kraštų archyvuose surastais dokumentais, dokumentiniais leidiniais, išvežtųjų laiškais, sugrįžusiųjų žodžiais, papasakoti apie vokiečių politiką, išvežant karo metais Lietuvos gyventojus į Vokietiją, mėginimas smulkiai aprašyti išvežtųjų likimą. Autorius, nebūdamas profesionaliu istoriku, bet mokėdamas vokiečių kalbą ir dirbdamas Lietuvos archyve, pateikė skaitytojui nemažai autentiškų dokumentų ir atskleidė vieną iš niūriausių Lietuvos istorijos puslapių. Nors knygoje randame nemažai tendencingai parinktų faktų bei tikrovei neatitinkančių nuotraukų, šis nedidelės apimties (150 psl.) darbas svariai papildė literatūros, skirtos Antrojo pasaulinio karo istorijai Lietuvoje, sąrašą.

Vertingas karo temos šaltinis yra gan mažu tiražu išleista (tik 700 egz.) Juozo Bulavo monografija „Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas (1941–1944 m.)“¹⁴. Knygoje pateikta nemažai,

¹⁰ Vicas J. SS tarnyboje, Vilnius, 1961.

¹¹ Bulota A. Nuo baltojo žirgo iki svastikos, Vilnius, 1962.

¹² Ibid., p. 170.

¹³ Rukšėnas K. Į vergovę, Vilnius, 1966.

¹⁴ Bulavas J. Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas (1941–1944 m.), Vilnius, 1969.

archyviniais šaltiniais paremtų, vertingų faktų bei skaičių. Istorikas rašo, kad „hitlerinių okupantų talkininkų atsiradimo ir jų susiformavimo į okupantų pagalbinis valdymo organus istorija gana pamokanti“¹⁵.

Tarybinis istorikas A. Rakūnas savo knygoje¹⁶ aprašo Lietuvos žmonių pasipriešinimą vokiečių okupantams tarsi buvusį „aktyvų“. Vienoje knygoje autorius teigia, kad „į šalies (Sovietų Rusijos – P. S.) gilumą pasitraukė apie 3 000 karininkų ir kareivių, tarnavusių lietuviškajame 29-ajame šaulių teritoriniame korpuse“¹⁷. Kas atsitiko kitiems korpuso kariams A. Rakūnas nerašo. Autorius LAF centrui pavaldžias Lietuvoje įsteigtas organizacijas („Lietuvos apsaugos gvardija“ – Tauragės aps., „Geležinis vilkas“ – Šakių aps. ir kt.), būsimųjų lietuviškųjų policijos dalinių užuomazgas vadina ne kitaip, o „gaujomis <...>, joms vadovavo hitlerinė karinė žvalgyba, ir jokios atramos Lietuvos liaudyje jos neturėjo“¹⁸. Antroje knygoje, išleistoje dar didesniu tiražu negu pirmoji, A. Rakūnas stengiasi sumenkinti LAF nuopelnus steigiant ginkluotus būrius bolševikų užimtoje Lietuvoje. Šioje knygoje A. Rakūnui tenka pripažinti, kad „buržuaziniams nacionalistams“ pavyko įtraukti į „baudžiamuosius organus (viešąją policiją, policinius batalionus ir kt.)“¹⁹ ne taip jau mažai vietinių gyventojų. LVR įsteigimą autorius apibūdina kaip „liūdnamai pagarsėjusią vadinamosios vietinės rinktinės avantiūrą“²⁰.

Tam tikrai Lietuvos vokiškosios okupacijos tyrimų grupei priklauso publikuoti dokumentai. Grupuojant juos chronologiškai, verta išskirti keletą darbų.

Lietuvos komunistų partijos (bolševikų) Centro Komiteto Partijos istorijos instituto 1948 metais išleistame rinkinyje „Kovoje prieš hitlerinę okupaciją“²¹ išspausdinti tik svarbesni LKP(b) Antrojo pasaulinio karo metais išleisti atsišaukimai. Atsišaukimų turinys įvairus: „Šalin banditiškus „vietos savisaugos būrius“, „Į „vietos savisaugos būrių“ dalyvius“ bei „Į viršaičius, seniūnus, policininkus, karius,

¹⁵ Ibid., p. 47.

¹⁶ Rakūnas A. Lietuvos liaudies kova prieš hitlerinę okupaciją, Vilnius, 1970; Klasių kova Lietuvoje 1940–1951 metais, Vilnius, 1976.

¹⁷ Rakūnas A. Lietuvos liaudies kova prieš hitlerinę okupaciją, p. 13.

¹⁸ Ibid., p. 145.

¹⁹ Rakūnas A. Klasių kova Lietuvoje 1940–1951 metais, p. 122.

²⁰ Ibid., p. 127.

²¹ Kovoje prieš hitlerinę okupaciją. Lietuvos KP(b) atsišaukimai Didžiojo Tėvynės karo metu, Vilnius, 1948.

į visus tuos, kas vokiškųjų grobikų apgauti, kas iš baimės tarnauja priešui“. Rinkinyje rašoma, kad „Lietuvos darbo žmonės plačiai boikotavo okupantų ir jų samdinių lietuviškai vokiškųjų buržuazinių nacionalistų organizuotus darbo batalionus“²², kad „Lietuvos komunistų (bolševikų) partijos dėka, hitlerininkams nepavyko organizuoti lietuviškojo esesininkų legiono“²³. Knygoje klaidingai teigiama, kad „dėl aktyvaus krašto gyventojų pasipriešinimo sužlugo lietuviškai vokiškųjų buržuazinių nacionalistų mėginimai sumobilizuoti Lietuvos vyrus į Plechavičiaus rinktines ir pasiųsti jas į frontą hitlerinės armijos eilėse“²⁴.

Boleslovo Baranausko ir J. Vico spaudai parengtame archyvinių dokumentų rinkinyje²⁵ randame ne tik „politiškai aktualių dokumentų, demaskuojančių lietuviškus buržuazinius nacionalistus“²⁶, bet ir vertingos informacijos. Eišiškių apskrities viršininkas Povilas Kazakevičius savo 1952 metų parodymuose sovietiniams tardymo organams teigė, kad vokiečiams užėmus Lietuvos teritoriją, jie netrukus panaikino Vidaus reikalų ministeriją ir ją pervadino Vidaus reikalų vadyba. Tardomasis informavo, kad dirbdamas šios vadybos administracinio departamento referentu, jis buvo įpareigotas formuoti ir organizuoti pasienio policijos tarnybą Lietuvoje. Toliau P. Kazakevičius teigia, jog „vokiečių okupacinės valdžios organai neišpildė savo pažadų duoti Lietuvai nepriklausomybę, tai Lietuvos pasienio policijos steigimo klausimas atkrito“²⁷.

Iš kai kurių Lietuvos SSR MA archyviniams dokumentams skelbti redakcijos išleistų propagandinio turinio brošiūrų naudos mažai. Tai pasakytina apie B. Baranausko sudarytą rinkinį „Hitleriniai parašutininkai“²⁸. 1970 metais išleistame dokumentų rinkinyje „Nacionalistų talka hitlerininkams“²⁹ yra pateikiama daug dokumentų, saugomų Lietuvos archyvuose, nuorašų. Tarp kitų dokumentų pateikiamas vokiečių apsauginės divizijos, dislokuotos Vilniuje, karinės administracijos viršininko 1941 metų liepos 3 dienos paliepimas, draudžiantis vartoti visus lietuviškus ministerijų pavadinimus ir liepiantis

²² Ibid., p. 9.

²³ Ibid.

²⁴ Ibid., p. 11.

²⁵ Archyviniai dokumentai apie nacionalistų antiliaudinę veiklą, Vilnius, 1961.

²⁶ Ibid., p. 5.

²⁷ Ibid., p. 11.

²⁸ Hitleriniai parašutininkai, Vilnius, 1966.

²⁹ Nacionalistų talka hitlerininkams, Vilnius, 1970.

atkurta lietuvių policiją vadinti „Pagelbine Vilniaus ir srities policija“³⁰. Pateikiamas visas lietuvių saugumo policijos skyriaus prie vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje viršininko S. Čenkaus raštas K. Jageriui su prašymu nelikviduoti šios tarnybos, kuri taip reikalinga kovojant su bendru priešu – bolševizmu.

Labai vertingos faktografinės medžiagos yra dokumentų rinkinio „Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944)“ pirmame tome ir po gan ilgos pertraukos išėjusiame antrajame tome³¹. Šiuose tomuose ištisai arba sutrumpinti pateikti 570-ies dokumentų tekstai ir labai išsamūs komentarai. Tačiau dauguma dokumentų parinkti tendencingai, siekiant pagrįsti dokumentų rinkinių pavadinimą.

Aukščiau išvardintose archyvinių dokumentų publikacijose dauguma dokumentų parinkta tendencingai, todėl juos skaityti bei vertinti reikia kritiškai, atskiriant faktines žinias nuo politinių tendencijų. Bolševikų propaganda turėjo poveikį ir padarė juodą darbą. Lietuvos policininko kaip žydšaudžio įvaizdis žmonių protuose įstrigo giliau negu dabar norima pripažinti. Tačiau reikia žinoti kompetenciją bei funkcijas, kurias atliko lietuvių policininkai arba kas buvo daroma jų vardu.

Dar vieną šaltinių grupę sudaro memuarinė literatūra. Iš pokario laikotarpio memuarų labai svarbūs yra tų įvykių dalyvių atsiminimai. Amžininkų liudijimai suteikia tikroviškumo dažniausiai sausiai ir ne visas istoriografijos problemas nagrinėti leidžiančiai archyvinei medžiagai. Nemažai naudingų duomenų galima rasti tų įvykių liudininkų – lietuvių policijos pareigūnų – prisiminimuose: tai Marijampolės kriminalinės policijos viršininko sūnaus išleisti jo tėvo Balio Pupalaigio užrašai³², lietuvių saugumo policijos Vilniaus apygardos viršininko Aleksandro Lileikio atsiminimai, dokumentai³³, žurnalisto, karinės žvalgybos specialisto, o karo metais Vidaus reikalų valdybos Priverčiamojo darbo valdybos viršininko Broniaus Aušroto knyga³⁴, lietuvių saugumo policijos Vilniaus apygardos viršininko pavaduotojo Kazimiero Gimžausko prisiminimai, laiškai, atsiminimai, dokumentai³⁵, lietuvių saugumo policijos Kauno apygardos valdybos Sekimo dalies viršininko Juozo Grušio knyga³⁶, 5-ojo lietuvių savisaugos

³⁰ Ibid., p. 31.

³¹ Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944), d. 1, Vilnis, 1965; d. 2, Vilnius, 1973.

³² Populaigis A. Kriminalisto dienoraštis, Vilnius, 1999.

³³ Lileikis A. Pažadinto laiko pėdsakais, Vilnius, 2000.

³⁴ Aušrotas B. Laisvės niekas nežadėjo. Žvalgybos karininko atsiminimai, Vilnius, 1999.

³⁵ Gimžauskas K. Tave kaip motiną mylėjau, Vilnius, 1999.

³⁶ Grušys-Žilvinis J. Laukti nebuvo kada, Marijampolė, 2000.

bataliono jaunesniojo puskarininkio Jono Laucės prisiminimų pluoštas³⁷ ir kt. Visi prisiminimai epizodiniai, bet svarbūs tuo, kad dažnai parodo tokius momentus, kurie neatsispindi archyvinėje medžiagoje. Dar ryškiau autoriaus mentalitetas atsiskleidžia dienoraščiuose. Juose daug atviriau ir tiesiau dėstomos mintys ir nuomonės, todėl ypač vertingi yra tie memuarai, kurie parašyti remiantis dienoraščiais. Dienoraščiuose labiau atsispindi aplinkos poveikis. Ne visi istorikai kritiškai analizavo memuarų informaciją – tai lėmė aplinka ir memuarus bei jų autorių gaubiantis romantiškumas.

Svarbus kriterijus yra memuarų rašymo aplinka ir sąlygos. Kitas svarbus veiksnys – autoriaus ideologiniai principai, jo mentalitetas. Jų, kaip istorijos šaltinio, panaudojimo tradicijos historiografijoje dar nėra tvirtos. Labai svarbios nagrinėjamos problemos historiografijai tampa lietuvių išeivijoje išleistos studijos. Tačiau ir čia pasigendame specialių tyrimų.

Nelengvą gyvenimą vokiečių okupuotoje Lietuvoje puikiai aprašo Juozas Brazaitis (Ambrasevičius, Sūduvis) knygoje „Vienų vieni“³⁸. Be kitų klausimų, autorius aprašo lietuvių SS legiono steigimo nesėkmę bei Lietuvos vietinės rinktinės tragediją. Jie teigia, kad likę rinktinės batalionai buvo pavadinti „vokiečių policijos pagalbiniais batalionais“³⁹.

Buvęs Lietuvos kariuomenės vadas generolas S. Raštikis savo atsiminimų „Kovose dėl Lietuvos“⁴⁰ antrojoje dalyje patvirtina vokiečių karinės vadovybės atstovų Lietuvoje kategorišką nuostatą lietuvių karių atžvilgiu – arba likti vokiečių kariuomenės pagalbinėje tarnyboje, arba eiti į rusams skirtas belaisvių stovyklas. Atsiminimų autorius tvirtina, kad dalis lietuvių karių, manydami, jog iš tokios pagalbinės tarnybos ateityje gal galėsias susidaryti būsimos Lietuvos kariuomenės užuomazgos branduolys, kiti iš baimės patekti į belaisvių stovyklas sutiko tarnauti. Vėliau šias tarnybas papildė savanoriai, vokiečių kviesti į pagalbinę karo policijos tarnybą. S. Raštikio atsiminimuose ryškėja ne tik autoriaus būdo savybės – ramumas, blaivus mąstymas, polinkis į idealizmą, bet ir jo, kaip pedagogo bei karininko, mąstymo ir pasaulėžiūros ypatumai.

³⁷ Lauce J. Penktasis savisaugos batalionas, Vilnius, 1998.

³⁸ Brazaitis J. Vienu vieni, Vilnius, 1990.

³⁹ Ibid., p. 177.

⁴⁰ Raštikis S. Kovose dėl Lietuvos: kario atsiminimai, d. 2, Vilnius, 1990.

Išėivijoje gyvenusių ir rašiusių lietuvių autorių išsiskiria žurnalisto ir sociologo Albino Gražiūno knyga „Lietuva dviejų okupacijų replėse 1940–1944“⁴¹. Du trečdaliai knygos skirta vokiečių okupacijos laikotarpiui ir joje pateikiama daug beveik nežinomų faktų. Jau pačioje pradžioje autorius, kurio knygai būdinga ištisų gan ilgų dokumentų citavimas, pateikia Lietuvių aktyvistų fronto vadovybės instrukciją „Lietuvai išlaisvinti nurodymai“, kurioje nurodoma įsteigti Tautinio darbo apsaugos kovinius dalinius. LAF vadovai, steigdami TDA, naiviai galvojo apie galimą Lietuvos kariuomenės atgimimą, tačiau vokiečių politinė vadovybė patvarkė savaip ir neleido steigti jokių svetimų karinių dalių jų užimtose teritorijose. Autorius atkreipia skaitytojų dėmesį į tai, kad Lietuvos laikinoji vyriausybė, atsižvelgdama į susidariusią politinę situaciją, „iki galo pasitikėjimo nei batalionais (TDA–P. S.), nei policija nerodė“⁴². Voldemarininkų įvykdytas perversmas faktiškai paliko lietuvių atkurtą savivaldą be centrinės vadovybės (vidaus reikalų ministras J. Šlepetys suimtas)⁴³.

Atgimusios Lietuvos istorikai dar negali pasigirti Antrojo pasaulinio karo tyrinėjimų gausa. Vienas iš svariausių tokių tyrinėjimų yra Valentino Brandišausko studija apie Lietuvos valstybingumo atkūrimą⁴⁴. Autorius, remdamasis įvairiais šaltiniais, nušviečia Lietuvių aktyvistų fronto ginkluotų būrių – Tautinio darbo apsaugos, – kuriems buvo lemta karo metais tapti atkurtos lietuvių policijos tarnybomis, užuomazgą. Studijos autorius V. Brandišauskas daro išvadą, kad lietuvių partizanai bei aktyvistai, steigdami vietinės valdžios organus, Lietuvos „laikinosios vyriausybės <...> egzistavimo laikotarpiu prisidėjo prie Lietuvos, kurią vis dar vylėsi matysią nepriklausomą, atkuriamojo darbo“⁴⁵.

Istorikas Arūnas Bubnys kone vienintelis yra paskelbęs rimtų mokslinių darbų apie vokiečių okupacinį režimą Lietuvoje Antrojo pasaulinio karo metais. Apimtimi išsiskiria paskutinė A. Bubnio knyga „Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)“⁴⁶. Minėtame veikalė, pasinaudojęs gausia archyvų – Lietuvos (penkių), Rusijos (trių), Vokietijos (trių), Latvijos (dviejų), Lenkijos (dviejų) bei JAV

⁴¹ Gražiūnas A. Lietuva dviejų okupacijų replėse 1940–1944, Vilnius, 1996.

⁴² Ibid., p. 164.

⁴³ Ibid.

⁴⁴ Brandišauskas V. Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą (1940 06–1941 09), Vilnius, 1996.

⁴⁵ Ibid., p. 118.

⁴⁶ Bubnys A. Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944), Vilnius, 1998.

(vieno) medžiaga, autorius siekė kuo daugiau atskleisti vokiečių okupacinio režimo Lietuvoje genezę ir raidą. Žavi ypatingas autoriaus sąžiningumas bei pedantiškumas pateikiant ir komentuojant archyvinius šaltinius, istoriografinius leidinius bei daugybę atskirų jo nagrinėjamos temos straipsnių. Labai svarbus yra A. Bubnio lietuvių policijos atkūrimo interpretavimas. Autorius pateikia labai įdomios ir vertingos statistikos. Vokiečių okupantų vykdoma Lietuvos okupacija yra labai plati tema ir A. Bubniui nevienodai išsamiai pavyko išnagrinėti visos šios temos klausimus, pagaliau jis ir nebuvo užsibrėžęs tokio uždavinio. Tačiau tai, kas pateikta šiame leidinyje, kalba apie didelį ir kruopštų autoriaus darbą, teisingai nušviečia tą sunkų ir sudėtingą mūsų istorijos laikotarpį.

Svariai Lietuvos istoriografiją, skirtą Antrajam pasauliniam karui, papildė produktyviai dirbantis Lietuvos istorijos instituto mokslinis bendradarbis dr. Rimantas Zizas. Ypač pažymėtini šio mokslininko darbai, skirti lietuvių policiniams-karinams daliniams, įsteigtiems vokiečių administravimo laikais. 2000 metais tęstiniame Lietuvos krašto apsaugos ministerijos leidinyje „Karo archyvas“ paskelbtas labai išsamus bei iliustruotas unikaliomis nuotraukomis straipsnis, skirtas lietuvių statybos (inžinerijos) batalionams 1943–1944 metams⁴⁷. Šiame įdomiame darbe nušviečiamos statybos batalionų atsiradimo politinės–karinės sąlygos, formavimo aplinkybės, atliekamos funkcijos.

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro leidžiamame moksliniame žurnale „Genocidas ir rezistencija“ yra paskelbtas R. Zizo dviejų dalių straipsnis, skirtas Lietuvos vietiniai savisaugai karo metais⁴⁸. Kaip rašo autorius, straipsnių tikslas – „nušviesti istoriografijoje beveik netyrinėtą Lietuvos gyventojų vietinės savisaugos organizavimąsi nacių Vokietijos metais, jos atsiradimo priežastis, eigą, konkrečias istorines aplinkybes ir veiksmus, skirtingus okupantų vokiečių, „lietuviškosios savivaldos“ administracijos, nacionalinio antinacinio pagrindžio interesus, nuostatas, požiūrių į vietinę savisaugą, realizuotas jos organizacines formas“.

Po karo ne vienas užsienio mokslininkas ėmė tyrinėti Antrojo pasaulinio karo problematiką.

⁴⁷ Zizas R. Lietuvių statybos (inžinerijos) batalionai 1943–1944 m.// Karo archyvas, t. 17, Vilnius, 2000..

⁴⁸ Zizas R. Vietinė savisauga (savigny) Lietuvoje nacių Vokietijos okupacijos metais (1941–1944) // Genocidas ir rezistencija, 2001, Nr.2 (10) ir Nr. 3 (11).

Vokiečių autorius Verneris Hauptas, kaip vokiečių *vermachto* karys, pats buvęs tų istorinių įvykių Lietuvoje liudinininku, savo įdomioje knygoje „Pabaltijys 1941. Vienos neišspręstos problemos istorija“⁴⁹ teigia, kad vokiečių kareiviai Lietuvoje buvo sutikti kaip išvaduotojai, atkurta vietinė lietuvių policija vos sovietams tik pasitraukus jau rūpinosi ramybe ir tvarka krašte. Knygoje smulkiai aprašyta Ostlando vokiečių administracinė santvarka ir jos santykiai su vietos savivaldos įstaigomis. Kadangi vokiečių civilinė valdžia Lietuvą (kaip ir kitus Pabaltijo kraštus) traktavo kaip nukariautą šalį, rašo knygos autorius V. Hauptas, galimybė 1941 metais atkurti Lietuvos valstybės nepriklausomybę tapo nereali ir Pabaltijo problema liko neišspręsta.

Lenkų profesorius Česlovas Madajčykas savo kiek anksčiau, dar komunistų valdomoje Lenkijoje išleistoje dvitomėje studijoje „Fašizmas ir okupacijos“⁵⁰ tyrinėja vokiečių okupacinių režimų ypatumus įvairiuose Europos kraštuose, taip pat ir Lietuvoje. Profesorius teigia, kad vokiečiai, užėmę Pabaltijį, neatkūrė iki sovietinės okupacijos buvusios administracijos, o tik dideliu mastu panaudojo jos senuosius kadrus.

Lenkų autorius Romanas Korab–Žebrykas savo tendencingai parašytoje daug sakančiu pavadinimu knygoje „Baltoji knyga ginant Armiją krajovą Vilniaus krašte“⁵¹ ir išleistoje Liubline kaip atsakas į „lietuvių Sąjūdžio inspiruotus kaltinimus AK“⁵² teigia, kad nepriklausomos Lietuvos policija gan lengvai, beveik be nuostolių ištverbė sovietų valdžios laikotarpį ir, prasidėjus karui, jos nariai tęsė tarnybą J. Ambrazevičiaus vyriausybės gan greitai atkurtose kriminalinėje, saugumo policijose bei policijos batalionuose. Nors Lietuvos laikinoji vyriausybė neilgai išsilaikė valdžioje, jos sukurtos, pasak autoriaus, „nusikalstamos lietuvių policijos infrastruktūros“⁵³, pavaldžios vokiečių gestapui bei saugumo policijai, atliko pagrindinį vaidmenį tvarkant vokiečių užimtas žemes.

Minėtinas lenkų profesorius Ježys Turonekas, parašęs precizišką ir gan objektyvią monografiją⁵⁴. Kadangi Baltarusija buvo vo-

⁴⁹ Haupt W. Baltikum 1941. Die Geschichte eines ungelösten Problems. Neckargemuend: Kurt Vowinkel Verlag, 1963.

⁵⁰ Madajczyk Cz. Fašyzm i okupacje: 1938–1945. Wykonanie okupacji przez panstwa osi w Europie, t. 1, Poznan, 1983; t. 2, Poznan, 1984.

⁵¹ R.Korab-Žebryk, Biala księga w obronie Armii Krajowej na Wilenszczyźnie, Lublin, 1991.

⁵² Knygos viršelio ketvirtas puslapis.

⁵³ Korab-Žebryk R. Biala księga w obronie Armii Krajowej na Wilenszczyźnie, s. 12 - 13.

kiečių įsteigto administracinio vieneto Ostlando sudedamoji dalis, karo metais joje vykę politiniai ir kariniai procesai beveik sutapo su tais, kurie vyko Lietuvos teritorijoje. Profesorius J. Turonekas teigia, kad steigiant savivaldos administracinį aparatą Lietuvoje bei kituose Ostlando kraštuose buvo siekiama, pasinaudojus karo sąlygomis, suaktyvinti tautą ir po karo atgauti nepriklausomybę. Autorius rašo, kad 1941 metų pavasarį abveras⁵⁵ steigė lietuvių diversinius būrius, o pirmomis karo dienomis organizavo ginklų tiekimą iš oro lietuviškam pogrindžiui. Okupacijos laikotarpiu įsteigti policijos batalionai, profesoriaus teigimu, turėjo daugiau karinių dalinių bruožų negu policinių.

Tuo tarpu vokiečių mokslinis bendradarbis Knutas Stangas išleido monografiją tendencingu pavadinimu: „Kolaboravimas ir masinės žudynės. Lietuvių pagalbinė policija, Hamanno motorizuotoji policinė grupė ir Lietuvos žydų žudynės“⁵⁶. Rašydamas apie 1941 metų birželio 23-iosios dienos lietuvių sukilimą, autorius pažymi, kad dalis sukilėlių galbūt vadovavosi idealistiniais motyvais, bet juos nustelbė į sukilėlių gretas įsilieję žydų žudikai ir kriminaliniai elementai. Toliau K. Stangas skelbia beveik dviejų tūkstančių Lietuvos žydų genocido vykdytojų lietuvių pavardžių sąrašą. Stebina knygoje paskelbtų pavardžių skaičiaus priskyrimas vienam Tautinio darbo apsaugos batalionui. Tai beveik keturių to meto policijos batalionų karių skaičius: tokio didelio bataliono lietuvių policijoje karo metais nebuvo. Vargu ar K. Stangas lankėsi Lietuvos centriniame valstybės archyve Vilniuje, nes sugebėti paskelbti 1834 asmenų pavardes, visus juos, be išimties, priskirti „žydšaudžių“ kategorijai ir nerasti bataliono vado pulkininko Andriaus Butkūno vardo gali tik ne visai preciziškai į rimtos temos nagrinėjimą žiūrintis autorius. K. Stangas, anot jo knygos recenzento dr. Arvydo Anušausko, „<...> leidosi į sunkiai suvokiamas fantazijas<...>“, „<...> iš menko Lietuvos istorijos žinojimo padarė klaidingas išvadas“ ir „kai kurias knygos dalis pavertė neaukšto mokslinio lygio teksta“⁵⁷. Tokiais kaip K. Stango moksliniais darbais Vokietijoje bandoma dengti nacių nusikaltimus juos priskiriant okupuotų valstybių gyventojams.

⁵⁴ Turonek J Bialorus pod okupacją niemiecką, Warszawa, 1993.

⁵⁵ Abwehr – 1935-1944 metais vokiečių kariuomenės žvalgyba ir kontržvalgyba, vadovaujama admirolo W. W. Canaris.

⁵⁶ Stang K. Kollaboration und Massenmord. Die litauische Hilfspolizei, das Rollkommando Hamann und die Ermordung der litauischen Juden, Frankfurt am Main, 1996.

⁵⁷ Genocidas ir rezistencija, 1998, Nr. 1(3), p. 121 - 128.

JAV išleistos brošiūros „Hitlerio Rytų legionai“⁵⁸ autorius Antonio Miunozas labai glaustai apžvelgia nacionalinių policijos dalinių steigimo ir veiklos trijose Baltijos valstybėse karo metais istoriją. A. Miunozas rašo, kad lietuvių pagrindžio vadovo žinioje buvo 36 000 nuolatinių bei laikinų kovotojų. Prasidėjus 1941 metų sukilimui, jų skaičius išaugo iki 100 000 vyrų. Šiuos skaičius reikia vertinti labai kritiškai. Pasak autoriaus, vokiečiai padarė strateginę klaidą: nuo birželio 28 dienos iki rugpjūčio sukilėlių daliniai buvo nuginkluoti ir iš jų dalies buvo organizuoti policijos batalionai. Nebūdamas istorikas, jis neišvengė netikslumų, klaidų, nes rašydamas knygelę, nesirėmė jokiais pirminiais archyviniais šaltiniais, o tik pasinaudojo žiupsneliais žinių, paimtų iš įvairių autorių knygų, skirtų Antrojo pasaulinio karo istorijai. Knygoje yra pateikti neteisingi Lietuvoje tarnavusių vokiečių policijos pareigūnų vardai bei lietuvių policijos pareigūnų pavardės. Knygoje esama ir daugiau trūkumų, bet, laimė, autorius, gyvendamas Amerikos žemyne, susilaikė nuo klaidingų vertinimų, komentarų ir išvadų, o vien išdėstė datas, įvykius ir faktus.

1998 metais itin daug knygų išleista apie Lietuvą ir Antrąjį pasaulinį karą. Be šio straipsnio autoriaus bei A. Bubnio Lietuvoje išleistų knygų, Jungtinėse Amerikos Valstijose knygą „Lietuvos karinių formuočių antrojo pasaulinio karo metais istorija (1939–1945)“ išleido lietuvių kilmės autorius Henry L. Gaidis⁵⁹. Nelabai kruopščiai parašytoje 300 puslapių knygoje aprašoma Lietuvos bei lietuvių karinių formuočių raida paskutiniojo karo metais. Paskutiniame „Užimtų Rytų sričių ministerijos personalo tarnybos“ 1945 metų sausio 24 dienos raporte, kurį mini L. H. Gaidis, teigiama, kad paskutinėmis karo dienomis Lietuvoje tarnavo apie 3000 lietuvių policininkų. Artėjant antrajai rusų okupacijai, jiems buvo įsakyta „ištirpti“. Daug lietuvių policininkų prisijungė prie pagrindžio ir tęsė kovą partizanų daliniuose. Deja, rašydamas šią knygą autorius nepasinaudojo nė vienu archyvinio dokumentu, nė vienu rimtu šaltiniu. Beveik visuose šiai temai skirtuose leidiniuose akcentuojami vokiečių ir jų pagalbininkų nusikaltimai žydų tautai. Kiekvienoje knygoje, skirtoje Antrajam pasauliniam karui, apskritai ir žydų genocidui konkrečiai, būtinai pažymima, kad Vokietija išžudė 6 mln. žydų (nors dėl šio skaičiaus paskutiniu metu labai abejojama), o kad Sovietų Sąjungoje iš-

⁵⁸ Münz J. Antonio. Hitler's Eastern Legions, Vol. 1: The Baltic Schutzmannschaft, Axis Europa, New York, 1997.

⁵⁹ Gaidis L. Henry, A history of the Lithuanian military forces in World War II (1939–1945), Chicago, Illinois, 1998.

žudyta 60 mln. žmonių – nutyliama, nes tai buvo ne žydai. Hitlerio žiaurybės, palyginti su Stalino žiaurybėmis, nublanksta ir dėl apimties, ir dėl priemonių. Retkarčiais skaitytojams norima sudaryti įspūdį, kad visas Europos žydų genocidas įvykdytas lietuvių rankomis arba tik jiems aktyviai bendrininkaujant. Kuriama paradoksali situacija: dažnai akcentuojama, kad tik Lietuva ir Ispanija priėmė prieš karą iš Vokietijos tremtus žydus, kad lietuviai kone vieninteliai Europoje, kurie atsisakė įsteigti SS legioną ir kartu įvardijami kaip žydšaudžiai.

Holokausto tema yra apipinta įvairių kompleksų, įvaizdžių ir mitų. Bene opiausia tema – lietuvių vaidmuo žydų genocido laikotarpiu, nes čia radikalčiai skiriasi daugelio istorikų bei politikų požiūriai.

Mažai arba visai netyrinėti tokie klausimai kaip vokiečių *vermachto* žygis per Lietuvą 1941 metais garsiosios SS kariuomenės divizijos „*Totenkopf*“, lietuvių karių tarnyba vokiečių kariniuose daliniuose, lietuvių naktiniame oro šturmo divizijone Nr. 12 (NSGr12), pirmojo generalinio tarėjo generolo P. Kubiliūno vaidmuo vokiečių okupacijos metais, antinacinės rezistencijos organizacijų „Lietuvių frontas“, „Lietuvos laisvės kovotojų sąjunga“, „Lietuvos laisvės armija“, „Lietuvių vienybės sąjūdis“, „Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas“ veikla ir t. t. Lietuvių pasipriešinimas vokiečiams buvo pasyvus. Pasyviosios rezistencijos taktiką lėmė siekis išsaugoti kuo daugiau lietuvių gyvybių. Be to, aktyviai kovoti su vokiečiais reiškė teikti paramą Raudonajai armijai. Visos organizacijos sutarė, kad lietuvių tautos priešas Nr. 1 yra Sovietų Sąjunga. Būtina atsakyti į klausimą – kieno pusėje buvo Lietuva Antrojo pasaulinio karo metais? Manau, fašistinės Vokietijos, o ne antihitlerinės koalicijos. Istorikams būtina tarti žodį apie vadinamąją 16-ąją „lietuviškąją“ diviziją. Ar tikrai ji buvo lietuviška? Nebuvo sudarytas lietuvių SS legionas. Ar turime tuo didžiulotis ar ne?

Pagrindinis šaltinis, leidžiantis atskleisti vokiečių okupantų valdymo organizaciją Lietuvos generalinėje srityje, yra įvairiuose Lietuvos Respublikos archyvuose bei bibliotekų rankraštynuose esantys autentiški dokumentai. Didžiausi ir pagrindiniai archyvinių dokumentų klodai yra sukaupti Lietuvos centriniame valstybės archyve. Kai kurie šiame didžiausiame Respublikos archyve saugomi dokumentai stebėtinai tvarkingai dar karo metais sugrupuoti, sunumeruoti bei surišti, kiti palaidi, išsklaidyti kituose fonduose. Bet nepaisant trūkumų, šie dokumentai dabar yra neįkainojami laiko liudininkai ir jų autentiškumas nekelia abejonių. Ypač daug vertingų dokumentų yra

Lietuvos generalinės srities Vidaus reikalų vadybos, Tvarkos policijos vado prie SS ir policijos vado Lietuvoje įstaigos Vilniaus skyriaus, Lietuvos generalinės srities lietuvių savisaugos dalinių štabo, Lietuvių ryšio karininko prie tvarkos policijos vado Lietuvoje štabo, Lietuvos generalinės srities vokiečių saugumo policijos ir SD vado įstaigos, Lietuvių kriminalinės policijos skyriaus prie saugumo policijos ir SD vado, Lietuvos generalinės srities Pirmojo generalinio tarėjo įstaigos Kaune, įvairių lietuvių policijos batalionų bei Lietuvos generalinės srities apskričių fonduose. Nauji nežinomi faktai, interpretuoti pagal jau skelbtus apibendrinančius tyrimus, leidžia istorikams geriau suvokti Lietuvos vokiečių okupacijos periodą. Bet nepaisant dokumentų gausos, kai kuriems įvykiams nušviesti trūksta archyvinės medžiagos. Labai daug svarbių autentiškų dokumentų sunaikinta, dingę per karo bei pokario sumaištį. Nemažai vokiečiai išsivežė į Vakarus ir dalis jų saugoma Koblenco federaliniame archyve (Bundesarchiv Koblenz). Sovietai savo ruožtu nemažai jų išsivežė į Rytus ir dalis jų yra Maskvoje, Istorinių dokumentinių kolekcijų saugojimo centre (buvusiame SSRS centriniame valstybiniame ypatingajame archyve)⁶⁰, į kurį mūsų istorikams vis dar sunku patekti.

Šiandien istorijos mokslui keliami nauji reikalavimai – pažinti istoriją tokią, kokia ji buvo, su tomis politinėmis nuostatomis ir būdais jas įgyvendinti. Kaip sakė Tomas Venclova, labai teigiama yra tai, kad Lietuvoje, nors ir lėtai, požiūris į istoriją tampa civilizuotas (pvz., į 1941 metų sukilimą, į pokario periodą).

Taip jau susiklostė, kad mūsų tautos istorija – tai nuolatinė kova dėl Lietuvos vardo išsaugojimo pasaulio žemėlapyje. XX amžiuje tik 32 metus likimas Lietuvai skyrė kurti valstybę. Todėl lietuvių istorikų atnaujinti karo metų tyrinėjimai, įdomiomis detalėmis užpildys daugiau kaip pusės amžiaus senumo Lietuvos istorijos spragas, leis į amžiaus vidurio lietuvių valstybingumo atkūrimo pastangas pažvelgti kitu žvilgsniu. Visa tai kartu su kitų problemų gvildenimu pasitarnaus karo periodo Lietuvos istorijos išsamesniam tyrinėjimui. Apibendrintai reikėtų pasakyti, jog šaltinių bazė ir literatūros sąrašas Lietuvos istorijai Antrojo pasaulinio karo metais tirti nėra pakankamas, todėl susipažinus su šia medžiaga iškyla daug klausimų, į kuriuos atsakyti iki šiol tebėra neįmanoma. Taigi mokslininkų laukia didelis darbas išsamiau analizuoti nacių laikotarpio Lietuvos istorijos „baltąsias dėmes“.

⁶⁰ Jegelevičius S. Ypatingasis archyvas Maskvoje//Lietuvos istorijos studijos, t. 3, Vilnius, 1996, p. 144.

RÉSUMÉ

Les recherches sur l'occupation allemande de la Lituanie (1941-1945)

Dr. Petras Stankeras

Plusieurs publications scientifiques et de vulgarisation scientifique, consacrées à l'histoire de la Lituanie pendant la Seconde Guerre mondiale, sont examinées dans cet article. Cette période a été insuffisamment étudiée par les historiens soviétiques, et les études réalisées étaient unilatérales et tendancieuses, teintées de propagande. Une opinion erronée sur les «crimes» des Lituanais vis à vis du peuple juif était inculquée de façon insistante dans les travaux. Les recueils de documents d'archives choisis de manière tendancieuse étaient très populaires. Ces travaux ont hélas formé une conscience historique. Toute une série de problématiques importantes a généralement été passée sous silence et ignorée.

Après la restauration de l'indépendance de la République de Lituanie, de nouvelles exigences civilisées sont apparues dans la science historique. Se basant sur le principe d'historisme, toute une série de magnifiques monographies ont déjà été publiée. Certains historiens contemporains de la Lituanie indépendante, emportés par le courant, ne peuvent nullement débarquer sur une rive et, regardant en arrière avec des yeux lucides, évaluer objectivement les événements de la dernière guerre, surtout les relations entre les Lituanais et les Juifs.

Įteikta 2002-09-26

LIETUVIŲ KARIŲ DALYVAVIMO UŽSIENIO KARIUOMENĖSE TYRIMŲ PROBLEMOS

Aušra Jurevičiūtė

(Vytauto Didžiojo karo muziejus)

Lietuvių dalyvavimas užsienio kariuomenėse yra nauja tema karybos istorijos tyrimuose. Kiek žinoma, šios temos tyrimų yra ne daug ir daug darbų nėra paskelbta. Todėl šis straipsnis yra parengtas remiantis autorės tyrimais, pradėtais 1995 metais, bei jos surinkta medžiaga (chronologinės ribos 1941–2002 metai), esančia Vytauto Didžiojo karo muziejuje. Tyrimai atliekami šiomis temomis: 1) lietuviai kariniuose konfliktuose: II pasaulinis, Korėjos, Vietnamo bei Afganistano karai ir kiti mažesni kariniai konfliktai; 2) lietuviai svetimose kariuomenėse – taikos metu įvairiose valstybėse; 3) lietuviai Prancūzų svetimšalių legione (išskiriama iš bendro konteksto dėl legiono formavimo specifikos). Tokia tvarka bandysime iškelti tyrimų problemas, ypač aktualias dėl archyvinių šaltinių Lietuvoje nebuvimo ir labai menkos istoriografijos.

Straipsnio tikslai: 1) iškelti temos naujumą ir aktualumą; 2) parodyti tyrimo problemas; 3) supažindinti su jau atliktais darbais; 4) įtraukti nagrinėjamą temą į moksliškai tyrinėjamus objektus ir tuo plėsti Naujausių laikų karybos istorijos studijas.

Lietuviai kariniuose konfliktuose

Lietuvių dalyvavimas II pasauliniame kare (1939–1945) turėtų būti skirstomas į kelias temas: lietuvių tarnyba Sovietų Sąjungos kariuomenėje, nacistinės Vokietijos daliniuose, Jungtinių Amerikos Valstijų, Didžiosios Britanijos ir kitų Europos valstybių kariuomenėse. Didžiausia problema – šaltiniai. Tai aktualu net ir kalbant apie tarnybą sovietinėje kariuomenėje. Istoriografija apie lietuvių sovietinėje kariuomenėje II pasaulinio karo (sovietinėje istoriografijoje – Didžiojo Tėvynės karo) metais yra ne tokia jau menka, tačiau rašyta sovietmečiu ir todėl reikalauja kritiško požiūrio. Po Lietuvos Nepriklausomybės paskelbimo šia tema mūsų istorikai nerašė. Tad manome, kad nauji tyrimai ir požiūris taip pat būtų svarbūs karybos istorijai. Tiesa, galima paminėti, kad 1995 metais Lietuvos Antrojo pasaulinio karo antihitlerinės koalicijos dalyvių organizacijos Respubliki-

nis komitetas išleido knygą „16-osios lietuviškosios divizijos žuvusiųjų karių atmintis“. Knygoje pateiktos 9350 lietuviškosios divizijos karių, žuvusių kautynėse, pavardės. Abėcėlės tvarka surašytame sąrašė nurodomas tik laipsnis, gimimo ir žuvimo data, kartais tik žuvimo, ir vieta, kur žuvo, bet nenurodoma tautybė. Tautybę galima bandyti nustatyti pagal pavardę ir tėvavardį.

Su panašaus pobūdžio problemomis susiduriame ir tirdami lietuvių tarnavimą okupacinėje vokiečių kariuomenėje – išsamių duomenų nėra: nežinomas nei tarnavusiųjų skaičius, nei tarnybos vietos. Šie duomenys turėtų būti Vokietijos archyvuose. Dalis dokumentų yra Lietuvos valstybės archyve. Bet jie nėra išsamūs ir apima daugiau savisaugos batalionus ar kitus karinius padalinius, buvusius okupuotos Lietuvos teritorijoje. Pastaroji tema jau yra nagrinėta ir toliau tiriama. Apie lietuvių policiją II pasaulinio karo metais rašė Petras Stankeras¹. Rimantas Zizas paskelbė keletą straipsnių apie vietinę savisaugą² ir lietuvių statybos (inžinerijos) batalionus 1941–1944 m.³ Bendrais bruožais lietuvių dalyvavimą nacistinės Vokietijos kariuomenėje aprašo ir Arūnas Bubnys savo monografijoje „Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)“⁴. Tas pats autorius paskelbė keletą straipsnių apie Lietuvos viešąją policiją ir policijos batalionus (1941–1944) bei lietuvių policijos 2-ąjį ir 252-ąjį batalionus⁵. Yra išleista ir keletas atsiminimų knygelių: Jono Laucės⁶ ir Antano Martinionio⁷. Pastarojoje yra atspausdinti keleto Vermachte tarnavusių lietuvių atsiminimai. Visi paskelbti tyrimai nagrinėja daugiau atskirynes ir tai apsunkina susidaryti visą vaizdą apie lietuvių, tarnavusių nacių kariuomenėje. Dėl šios priežasties tyrimai šia tema turėtų būti tęsiami daugiau dėmesio skiriant: lietuvių, tarnavusių Vermachte ir SS daliniuose, skaičiui nustatyti, kuriose vietose, kiek iš jų apdovanojama nacistinės Vokietijos apdovanojimais, kiek žuvo, kur palaidoti, kiek sugrįžo ir kokie jų likimai sovietinėje Lietuvoje ir kt.

¹ Stankeras P. Lietuvių policija 1941–1944 metais. Vilnius, 1998.

² Zizas R. Vietinė savisauga (savigyna) Lietuvoje nacių Vokietijos okupacijos metais (1941–1944) // Genocidas ir rezistencija. Vilnius, 2002, 1(11).

³ Zizas R. Lietuvių statybos (inžinerijos) batalionai 1943–1944 m. // Karo archyvas XVI, Vilnius, 2000.

⁴ Bubnys A. Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944), Vilnius, 1998.

⁵ Bubnys A. Lietuvių policijos 2-asis (Vilniaus) ir 252-asis batalionai (1941–1944) // Genocidas ir rezistencija. Vilnius, 2000, 2(8).

⁶ Laucė J. Penktasis savisaugos batalionas. Vilnius, 1998.

⁷ Martinionis A. Lietuviai Vermachte. Vilnius, 1999.

Lietuvių dalyvavimą kitų valstybių kariuomenėse II pasaulinio karo metais aprašo JAV lietuvis Henris L. Gaidis⁸. Jo knygoje rašoma apie lietuvius, tarnavusius Vokietijos, Lenkijos ir JAV kariuomenėse. Remiantis JAV vyriausybės statistika, H. L. Gaidis rašo, kad kare dalyvavo 8,5 milijono amerikiečių karių, tarp kurių buvo 1,2 procento lietuvių arba save kildinančių iš Lietuvos⁹. Įvertinęs šiuos skaičius, autorius teigia, kad JAV pusėje kariavo apie 100 tūkstančių lietuvių¹⁰. Tikslesnių duomenų, kur ir kiek tarnavo, knygoje nenurodoma, bet minima, kad lietuvių buvo beveik visuose JAV kariuomenės padaliniuose, dislokuotuose įvairiose vietose: Italijoje, Prancūzijoje, Šiaurės Afrikoje ir net Piar Harbore (Pear Harbor) esančiame tarp JAV ir Japonijos.

Nuo 1950 metų JAV lietuvių išeivių leidžiamame žurnale „Karys“ buvo įvairiai besivadinančios rubrikos apie lietuvius, tarnaujančius įvairių šalių kariuomenėse. Jų pavadinimai keitėsi bėgant metams: 1950 m. – buvo straipsneliai arba tik fotonuotraukos su užrašu „Amerikos lietuviai II pasaulinio karo dalyviai“¹¹, „Mūsų karo vyrai rašo“¹², „Lietuvių tautos amžinieji kariai“¹³. Šiuose straipsniuose ir žinutėse randame pavardžių žmonių, dalyvavusių II pasauliniame kare. Tik atsitiktinumo dėka pasiseka surasti juos pačius ar jų gimines ir artimuosius, užrašyti jų atsiminimus. Visi tokiu būdu surinkti duomenys nėra objektyvūs ir patikimi. Tokiu būdu surasti pavyksta labai nedaug žmonių, o ir ta surinkta medžiaga neleidžia daryti kokių nors didesnių apibendrinimų ir mokslinių išvadų.

Prasidėjus Korėjos karui (1950–1953) „Karyje“ atsiranda straipsnių arba tik žinučių, kad koks nors lietuvis dalyvauja kare, pranešama apie žuvusius. Šiame kare dalyvavo nemažai lietuvių, tuo metu atvykusių į JAV. Ne vienas į šį karą išėjo savanoriu. Tai darė labai pragmatiškais sumetimais. Buvo galima greičiau ir lengviau gauti JAV pilietybę. Štai ką apie tai rašo Korėjos karo veteranas Gintautas Vėžys savo atsiminimuose, kurie saugomi autorės archyve. „Visi jaunuoliai iki 26 metų turėjo užsiregistruoti mobilizacijos skyriuose. ...1951 m. vasario mėnesio pradžioje aš ir mano draugas lietuvis bu-

⁸ Henry L. Gaidis. A history of the Lithuanian military forces in world war II 1939-1945. Chicago, Illinois, 1998.

⁹ Ten pat, P. 255.

¹⁰ Ten pat, P. 255.

¹¹ Amerikos lietuviai II pasaulinio karo dalyviai // Karys. 1950 m. gruodžio mėn., P. 10.

¹² Mūsų karo vyrai rašo // Karys. 1951 m. sausio mėn., P. 12.

¹³ Lietuvių tautos amžinieji kareiviai. // Karys. 1951 m. vasario–kovo mėn., P. 12.

vome mobilizuoti ir išvežti į kariuomenės stovyklą Kentukio valstijoje. Nuvykus buvome išrikiuoti priesaikai. Prieš tai buvo sukomanduota: „Visi ne piliečiai į priekį. Keletas išsižengė. Na, pagalvojau, kad mus nepiliečius atleis nuo kariuomenės, kaip pagal tarptautinius įstatymus numatyta. Visi kurie nori būti JAV piliečiais, vieną žingsnį atgal“¹⁴. Atsiminimų autorius 1949 m. pasiekė JAV, o 1951–1953 m. tarnavo Vokietijoje JAV bazėje, netoli Hanau. Šis lietuvis buvo tarp tų karių, kurie turėjo patekti į Korėją, tačiau dėl prastų anglų kalbos žinių nebuvo ten nusiųstas. Oficialiai jis yra Korėjos karo veteranas, nors ten ir nebuvo.

Jauni vyrai, 1944 m. pasitraukę iš Lietuvos, bėgdami nuo sovietų, 1949–1950 m. atvykę į JAV, stojo svetimon kariuomenėn. Ne vienas žuvo tame kare. Tikslus žuvusiųjų skaičius nežinomas, o gyvų karo veteranų liko nedaug. Balta dėmė, kurią vargu ar besuspėsime užpildyti. Visi šaltiniai ir literatūra yra tik JAV. Veteranai, kurių atsiminimus būtų galima užrašyti, taip pat gyvena toli nuo Lietuvos. Tai jau ne tik atstumo, bet ir finansinė problema – kas finansuos tuos tyrimus.

Nuo 1953 iki 1954 metų „Karyje“ buvo rubrika „Karių gyvenimas“¹⁵, kurioje rašoma apie lietuvius, kariaujančius ar tarnaujančius Korėjoje, Vokietijoje, JAV, Argentinoje. Šią medžiagą surinkdavo ir skelbdavo ats. lt. Balys Brazdžionis. Buvo straipsnių ir kitais pavadinimais. Juose yra informacijos mus dominančia tema, tai: „Lietuviai kariai, mirę ir kovojusieji Korėjoje“¹⁶, 1954 m. – „Lietuvių karių gyvenimo kronika“¹⁷. 1954 m. kovo mėnesį žurnale atsiranda naujas užrašas, kuris buvo vartojamas iki pat „Kario“ išeivijoje leidimo pabaigos. Tai „Lietuviai kariai laisvajame pasaulyje“¹⁸ su potėmėmis – „Lietuviai kariai Vakarų Vokietijoje“ ir „Korėjos karo veteranai ir ten dar esantys“. Reikia pažymėti, kad šiuose straipsneliuose buvo įvairių žinių apie lietuvius karius, ne tik tarnaujančius ar dalyvaujančius karuose, bet ir apie Lietuvos kariuomenės karininkus ir kareivius, emigravusius į užsienį. Pateiktoji medžiaga yra vienkartinė, t. y. paminima pavardė ir vieta, kur asmuo tarnauja, ir daugiau jokios informacijos. Nėra galimybės sužinoti tolesnio šio kario liki-

¹⁴ Vėžys G. Atsiminimai. 1994 m. spalio 14 d. // A. Jurevičiūtės archyvas.

¹⁵ Karių gyvenimas // Karys. 1953 m. sausio mėn., Nr.1, P. 17.

¹⁶ Lietuviai kariai mirę ir kovojusieji Korėjoje // Karys. 1953 m. spalio mėn., Nr.10, P. 189.

¹⁷ Lietuvių karių gyvenimo kronika // Karys. 1954 m. sausio mėn., Nr. 1, P. 25.

¹⁸ Lietuviai kariai laisvajame pasaulyje // Karys. 1954 m. kovo mėn., Nr.3, P. 56.

mo – ką jis pasiekė, koku laipsniu baigė tarnybą ir t. t. Tiesa, peržiūrint „Kari“, galima rasti pakartotinių žinių apie jau minėtus asmenis, bet tai labai retai sutinkama informacija. Taigi šis vienintelis šaltinis yra labai fragmentiškas ir moksliniam tyrimui didelės naudos neduoda. Reikėtų visas rastas „Karyje“ pavardes patikrinti JAV ar kitų valstybių kariniuose archyvuose ir po to jau būtų galima daryti išvadas, kiek lietuvių tarnavo vienoje ar kitoje kariuomenėje, kiek dalyvavo karuose, kiek žuvo ir kt.

JAV karas Vietname, trukęs 8 metus (1965–1973), pareikalavo nemažai kareivių. Tarp jų buvo ir ne vienas lietuvis. Lietuviai dalyvavo šiame kare ne tik JAV pusėje (didžioji dalis), bet ir Sovietų Sąjungos kariuomenėje. Nors pati Sovietų Sąjunga Vietname nekaravo, bet siuntė savo karinius patarėjus padėti vietnamiečiams. Jų gretose taip pat buvo lietuvių. Ši informacija renkama remiantis karo dalyvių atsiminimais, oficialių duomenų nėra. Tokios žinios nebuvo skelbiamos sovietinėje spaudoje. Daugiau duomenų yra apie lietuvius, buvusius Vietname ir kariavusius JAV pusėje. Jie buvo tos šalies piliečiai ir, jų supratimu, vykdė savo pilietinę pareigą. Apie karą Vietname buvo rašoma visuose išeivijos laikraščiuose ir žurnale „Karys“. Tokių straipsnių randame JAV lietuvių laikraščiuose „Darbininkas“ bei „Draugas“. Juose buvo spausdinami nedideli straipsneliai apie lietuvių karių dalyvavimą Vietnamo kare. Galima paminėti kelias žinutes apie Edvardą J. Jasaitį¹⁹, ne vienas straipsnis skirtas Jūratei Kazickaitei, kuri tuo metu buvo karo korespondentė Vietname²⁰. Ji rašė ne tik apie patį karą, bet ir apie ten kariaujančius lietuvius. „Drauge“ randame daug mažų žinučių apie lietuvius kovotojus, kuriuos mes dabar jau pažįstame kaip dirbusius Lietuvos krašto apsaugos ministerijoje; tai plk. Algimantas Garsys, 1968 m. jis buvo tik leitenantas, dalyvavęs Vietnamo kare²¹, aviacijos plk. lt. Donatą Skučą, transporto lėktuvais skraidžiusį į Vietnamą bei plk. Joną Kronkaitį, dabartinį Lietuvos kariuomenės vadą, dalyvavusi dviejose Vietnamo karo kompanijose.

¹⁹ Edvardas J. Jasaitis – žaliukų viršininkas tarp kalniečių Vietname // Darbininkas. 1966 m. spalio 2 d., Nr. 2.

²⁰ Lietuvaitė Vietnamo frontuose // Darbininkas. 1968 m. vasario 16 d., Nr. 13; Graudi batų istorija Khe Sanh. // Darbininkas. 1968 m. kovo 29 d., Nr. 24; J. Kazickaitė apie moteris Vietname // Draugas. 1968 m. rugpjūčio 19 d., Nr. 195; Ją lengva pažinti... Ji gi lietuvaitė // Darbininkas. 1968 m. gruodžio 17 d., Nr. 82–83.

²¹ J. A. Valstybėse // Draugas. 1968 m. vasario 23 d., Nr. 46.

Vašingtone yra Vietnamo kare žuvusiųjų memorialas, kurio sienose įrašytos kritusiųjų pavardės. Tos pavardės yra išspausdintos Vietnamo veteranų memorialo fondo išleistoje knygoje²². Tarp žuvusiųjų yra ir lietuviškų pavardžių. Tačiau jos parašytos anglų kalba ir reikia didelių pastangų išsiaiškinti, ar tai lietuviai, ar tik panašiai skambanti kitos tautybės kario pavardė. Kiekvieną rastą pavardę reikia tikrinti kituose šaltiniuose. Vienintelis prieinamas šaltinis – žurnalas „Karys“. Tačiau negalima teigti, kad visi žuvę kare buvo paminėti šiame žurnale.

1995 metais „Tauragės balse“ Audrius Bitinas parašė straipsnį „Tas prakeiktas Vietnamo karas“. Čia pateikiamas dalyvavusių Vietnamo kare lietuvių skaičius (tiek SSRS, tiek JAV) – pusantro šimto²³. Šiame straipsnyje minimas lietuvis Romualdas Verketis, dalyvavęs Vietnamo kare SSRS pusėje.

Šiek tiek lengviau tyrinėti temą „Lietuviai Afganistano kare (1978–1988)“. Tuo metu sovietinėje kariuomenėje tarnavę lietuviai, be jų sutikimo ar noro buvo siunčiami į Afganistaną. Kiek lietuvių per tuos dešimt metų kariavo arba „tarnavo“ „ribotame kontingente“, tikslų žinių nėra. Kai kuriuos duomenis yra surinkusi Afganistano karo veteranų sąjunga, įsikūrusi Lietuvoje 1988 m. Jų duomenimis yra apie 89 žuvę lietuviai. Apie žuvusius Afganistane 1999 metais Rusijoje buvo išleista keturių tomų knyga²⁴. Joje surašyti visi 15 tūkstančių kare žuvusių karių. Knygoje yra įdėta žuvusio kario nuotrauka ir trumpas tekstas. Galima paminėti ir tai, kad Rusijoje yra išleista nemažai knygų Afganistano karo tema – tiek mokslinių²⁵, tiek atsiminimų bei publicistikos.

Lietuvoje daugiausia duomenų randame spaudoje. Tik 1993 metais buvo išleista atsiminimų knyga „Kaip tampama albinosais“, kurią parašė tame kare dalyvavęs Zigmas Stankus²⁶. Buvo skelbtas ne vienas Tauragės Afganistano karo veteranų sąjungos pirmininko Audriaus Bitino straipsnis apie Afganistane kariavusius bendražygius – gyvus, žuvusius ir mirusius nuo patirtų sužeidimų jau Lietuvoje²⁷. Nemažai įvairios rašytinės ir eksponatinės medžiagos buvo su-

²² Vietnam Veterans memorial. Directory of names. 1959–1965. Vashington, 1999.

²³ Bitinas A. Tas prakeiktas Vietnamo karas // Tauragės balsas. 1995 m. vasario 21 d.

²⁴ Книга памяти о советских войнах, погибших в Афганистане. Москва, 1995, Т. 1–4.

²⁵ Шубин А. В. От «зостоя» к реформам. /СССР в 1977–1985 г./, М., 2001.

²⁶ Stankus Z. Kaip tampama albinosais. Klaipėda, 1993.

²⁷ Bitinas A. Du likimai // Vakarų ekspresas. 1994 m. kovo 17 d.; Išeinantiems // Tauragiškių balsas. 1997 m. gruodžio 18 d.

kaupia ruošiant parodą „Lietuviai Afganistano kare 1988–1998“, kuri buvo surengta VD karo muziejuje karo pradžios 10-mečiui ir pabaigos 20-mečiui pažymėti. Tai buvo pirmą kartą Lietuvoje tokio pobūdžio paroda, palietusi skaudžią lietuviams temą ir atskleidusi sunkumus tiriant šią problemą. Archyvų Lietuvoje nebuvimas (dokumentai yra Sovietų Sąjungoje – A. J.) yra didelė kliūtis moksliniam šios temos nagrinėjimui. VU Psichologijos institutas ir Lietuvos gyventojų genocido centras atlieka tyrimą dėl pripažinimo Afganistano karo veteranams nukentėjusiųjų nuo Sovietinės okupacijos statusą. Jie renka anketas apie šiame kare dalyvavusius lietuvius ir jų sveikatos būklę, nes daugelis Afganistano karo veteranų turi ir psichologinių problemų.

Ne mažiau aktuali tema – lietuvių tarnavimas sovietinėje kariuomenėje 1944–1991 m. Mokslinių darbų apie šį mūsų istorijos tarpsnį nėra. Neturime net skaičių, kiek Lietuvos SSR vyrų perėjo per sovietinės kariuomenės mėsmales. Lietuvoje neliko karinių komisariatų archyvų (yra dalis Kauno komisariato dokumentų – A. J.). Daugelis išvežti į Rusiją. Jei atsirastų galimybė padirbėti šios valstybės kariuomenės archyvuose, šią problemą bus galima išspręsti. Apie tarnybą sovietinėje kariuomenėje yra paskelbta tik atsiminimų pobūdžio leidinių. Vytautė Žilinskaitė surinko motinų, tėvų, artimųjų laiškus ir pasakojimus apie žuvusius būtiniojoje karo tarnyboje Lietuvos vaikus. O 1991 m., pasiremiant šiais atsiminimais ir laiškais, buvo išleista knyga „Prašė neverkti“²⁸. Praeitais metais išėjo Broniaus Petkevičiaus atsiminimų I dalis „Varikonų metai“²⁹. Autorius prisimena kaip jis 1945 m. buvo paimtas į sovietinę kariuomenę, kokie sunkumai ir nepritekliai ten jo laukė. II dalyje, kuri dabar rašoma, turėtų atsispindėti įvykiai Kuršo karinėje operacijoje, kai jis susitiko su lietuviams, tanavusiais Vokietijos pusėje.

Duomenis apie žuvusius ir nukentėjusius sovietinėje kariuomenėje renka Lietuvos karių atminimo sąjunga. Šios organizacijos surinktais duomenimis, sovietinėje kariuomenėje žuvo apie 1666 Lietuvos vaikai. Į šį skaičių įeina ir Afganistano kare žuvę lietuviai.

Prancūzų svetimšalių legionas

Atskira tema – lietuviai, tarnavusieji arba dar tebetarnaujantys Prancūzijos svetimšalių legione. Legionas buvo įkurtas 1831 me-

²⁸ Prašė neverkti / Surinko ir sudarė Vytautė Žilinskaitė. Vilnius, 1991.

²⁹ Petkevičius B. Varkonų metai. Kaunas, 2002.

tais prancūzų karaliaus Lui Filipo (Louis Philippe). Į legioną galėjo ir gali įstoti visų tautybių ir rasės vyrai. Nemokėjimas elgtis su ginklu ar ankstesni teistumai neturi jokios reikšmės. Būsimasis legionierius gali pasikeisti pavardę, tautybę ir tai nieko nedomina. Svarbiausia – gera sveikata, besąlygiškas paklusnumas vyresnybei ir lojalumas Prancūzijos vyriausybei. Vadovaujantis tokiais principais buvo sukurtas elitinis Prancūzijos kolonijinių pajėgų dalinys. Nuo legiono įkūrimo pradžios jame tarnavo ne vienas lietuvis. Yra keletas straipsnių apie lietuvius Prancūzų svetimšalių legione ir tarpukario spaudoje. 1927 metais „Lietuvoje“ pasirodė tik inicialais pasirašiusio autoriaus straipsnis „Prancūzijos svetimšalių legionas“³⁰. Minėtame straipsnyje rašoma: „kaip spėjama, šiuo metu legione tarnauja apie 20 lietuvių“³¹. Buvo panašių straipsnių „Trimite“³². 1939 m. ats. mjr. Petro Rusecko dėka buvo išleista Jono Vaičkaus atsiminimų knyga apie tarnybą legione „Šešeri metai svetimšalių legione“³³. Jos autorius teigia, kad tuo metu, kai jis tarnavo, legione buvo apie 100 lietuvių³⁴. Vien jo batalione buvo 4 lietuviai. Iš Prancūzijos gautais duomenimis 1939 m. legione tarnavo tik 12 lietuvių³⁵. Labai gaila, kad autorius nemini tų lietuvių vardų ir pavardžių. Daugiau lietuvių pateko į legioną po II pasaulinio karo. Vieni – bėgdami iš nelaisvės, kiti – ieškodami duonos ir užsiėmimo ar pilietybės. Atitarnavusieji gaudavo Prancūzijos pilietybę. Apie tarnybą legione yra parašytų nedidelės apimties atsiminimų, tačiau išleistų ne Lietuvoje, o JAV. Galima paminėti Bruno-Vyčio Vrublevičiaus knygelę „Lietuviai – legionieriai ‘Vietname’“³⁶. Pats autorius buvo legionierius ir tarnavo nuo 1945 iki 1950 metų. Autorius knygoje mini ir kitų lietuvių, kurie tarnavo legione pavardės: St. Radavičius (miręs), Antanas Šeikis (miręs 1946 m. Prancūzijoje), Juozas Karnuševičius, Vladas Ščerbauskas, mirė po tarnybos legione, mini du žuvusius – Joną Rimką ir Algį Rinkevičių. Kitų lietuvių minimas tik vardas ir pirmoji pavardės raidė.

Nedidelių straipsnelių apie legioną ir tradicijas galima aptikti išseivijos ir dabartinėje spaudoje. 1953 m. „Karyje“ Jonas Masiulis

³⁰ B. V. Prancūzijos svetimšalių legionas // Lietuva. 1927 m. spalio 7 d.

³¹ Ten pat, P. 375.

³² Kariniai dalykai. Kas yra tas Prancūzų svetimtaučių legionas // Trimaitis. 1939, Nr. 16, P. 375.

³³ Vaičkus J. Šešeri metai svetimšalių legione. Kaunas, 1939.

³⁴ Ten pat, P. 9.

³⁵ Jurevičiūtės A. Archyvas.

³⁶ Vrublevičius B. V. Lietuviai – legionieriai „Vietname“. Toronto, Ontario, 1968.

aprašė lietuvių tarnybą 13-oje pusiau brigadoje (pulke) II pasaulinio karo metu ir po jo³⁷. O 1999 m. „Karyje“ pasirodė straipsnis „Legionas – mūsų Tėvynė“, kurį parengė Manvydas Vitkūnas³⁸. Tai pažintinis straipsnis apie legioną, jo tradicijas ir kovas įvairiuose pasaulio kampe-liuose. Lietuviai ir dabar tarnauja Prancūzų svetimšalių legione. Kiek jų ten, žinių nėra. Tokios informacijos niekas neskelbia. Straipsnio au-torė turi informacijos, kad Lietuvoje gyvena jau atitarnavę legione kariai. Nuo 1992 m. rugpjūčio mėn. legione tarnavo ir lietuvis Šarūnas Užsienis. Jo likimas buvo tragiškas. Tarnaudamas džunglėse susirgo maliarija ir mirė. Apie jį rašė Brigita Balikienė laikraštyje „Lietuvos žinios“ rubrikoje, „Lietuviai svetimuose karuose“³⁹.

Prancūzijoje, Aubagne vietovėje esančiame Legiono muzie-juje, yra įrengta žuvusiųjų kriptą. Kriptos sienos nuo viršaus iki apa-čios išrašytos žuvusiųjų pavardėmis. Tarp 35 tūkstančių legionierių, pagerbtų žuvusiųjų kriptoje, yra ir lietuviškų pavardžių.

³⁷ Lietuviai kovoje už Prancūzijos laisvę // Karys. 1953, Nr. 3, p. 51.

³⁸ Vitkūnas M. „Legionas – mūsų Tėvynė“ // Karys. 1999, Nr. I, P. 19.

³⁹ Legionieriaus mirtis – „Mon cher Užsienis...“ // Lietuvos žinios. 2002, Nr. 50, P. 4–5.

IŠVADOS

1. Tema „Lietuviai svetimose kariuomenėse“ yra viena iš naujesnių karybos istorijos tyrimuose, jos mokslinis nagrinėjimas tik pradedamas ir yra fragmentiško pobūdžio.

2. Mokslinius tyrimus apsunkina archyvų Lietuvoje nebuvimas ir materialinių išteklių stoka darbui užsienyje, taip pat labai išblaškyta ir negausi istoriografinė medžiaga.

3. Didžioji dalis šios temos tyrimų atliekama ir praktiškai įgyvendinama VD karo muziejuje. Čia sukaupti ir toliau kaupiami archyviniai dokumentai, o įvairūs eksponatai jau leidžia rengti parodas bei suteikia, nors ir nedidelę, galimybę moksliniams darbams rašyti.

Įteikta 2002-07-29

REZIUOMĖ

Lietuvių karių dalyvavimas užsienio kariuomenėse yra nauja tema karybos istorijos tyrimuose. Šios temos tyrimai pradėti 1995 m. Vytauto Didžiojo karo muziejuje ir tęsiami iki šiol. Jų pagrindu ir parašytas šis straipsnis. Tema skirstoma į tokias potemes: 1) lietuviai kariniuose konfliktuose: II pasaulinis, Korėjos, Vietnamo bei Afganistano karai ir kiti mažesni kariniai konfliktai; 2) lietuviai svetimose kariuomenėse taikos metu; 3) lietuviai Prancūzų svetimšalių legione (išskiriama iš bendro konteksto dėl legiono formavimo specifikos). Didžiausia nagrinėjamos temos problema – archyvų Lietuvoje nebuvimas. Beveik visi archyvai yra užsienio valstybėse. Darbas tų valstybių archyvuose neįmanomas neturint finansavimo ir negavus leidimų darbui mus dominančių valstybių kariuomenių archyvuose. Lietuvoje esanti istoriografija menka ir fragmentiška.

Daugiausia įvairios archyvinės ir eksponatinės medžiagos apie Korėjos, Vietnamo ir Afganistano karuose dalyvavusius lietuvius ir lietuvius svetimose kariuomenėse bei Prancūzų svetimšalių legione yra sukaupta Vytauto Didžiojo karo muziejuje.

RÉSUMÉ

Les problèmes des recherches sur la participation des soldats lituaniens dans les armées étrangères

Aušra Jurevičiūtė

Musée de la Guerre Vytautas le Grand

La participation des soldats lituaniens dans les armées étrangères est un nouveau thème des recherches sur l'histoire de l'art de la guerre. Les études sur ce thème ont commencé en 1995 au Musée de la Guerre Vytautas le Grand et se poursuivent actuellement. Cet article est écrit sur leurs bases. Le thème est divisé en sous-thèmes : 1) les Lituaniens dans les conflits militaires: la Première Guerre mondiale, les guerres de Corée, Vietnam et Afghanistan et autres conflits militaires moins importants ; 2) les Lituaniens dans les armées étrangères en temps de paix ; 3) Les Lituaniens dans la Légion étrangère française (distincte du contexte général à cause de la spécificité de la formation de la légion). Le problème le plus important de l'étude de ce thème est l'absence d'archives en Lituanie. Presque toutes les archives se trouvent à l'étranger. Le travail dans les archives de ces Etats est impensable sans obtenir de financement ou d'autorisation pour travailler dans les archives militaires des Etats nous intéressant. L'historiographie se trouvant en Lituanie est insignifiante et fragmentaire.

La plupart des différents matériaux historiques et d'exposition sur les Lituaniens qui ont participé aux guerres de Corée, Vietnam et Afghanistan, les Lituaniens dans les armées étrangères et la Légion étrangère française sont rassemblés au Musée de la Guerre Vytautas le Grand.

SUMMARY

Research problems of the new issue on the Lithuanian soldiers in foreign armies.

Aušra Jurevičiūtė

The article deals with researches of the new issue (problems) on soldiership: the Lithuanian soldiers in foreign military. These researches were started at Vytautas Didysis War museum in 1995. The article is divided into three chapters: 1. Lithuanian soldiers in the military conflicts: World War II, The Korea War, The Vietnam War, The Afghanistan War and other minor ones. 2. Lithuanian soldiers in foreign military corps during the peacetime. 3. Lithuanian soldiers - in the French Legion Etrangere (French Legion mark out because of its specific way of formation)

The main problem for the further researches is the lack of information. Historiography in Lithuania is poor and fragmentary. The available part of documents and exhibits is in Vytautas Didysis War museum. The great part of archives is abroad. Special permission of governments and financial support is the main obstacle for these abroad researches.

KARO ARCHYVO XVIII tomo straipsnius recenzavo:

prof. habil. dr. **Algirdas Ažubalis**

doc. dr. **Pranas Janauskas**

dr. **Liudas Glemža**

prof. habil. dr. **Simas Karaliūnas**

doc. dr. **Saulius Kaubrys**

habil. dr. **Vytautas Kazakevičius**

doc. dr. **Vytautas Lesčius**

dr. **Bronius Puzinavičius**

dr. **Valdas Rakutis**

doc. dr. **Feliksas Sliesoriūnas**

dr. **Gintautas Surgailis**

dr. **Gintautas Zabiela**

KARO ARCHYVO XVIII TOMO AUTORIAI

Ažubalis Algirdas

Čirūnaitė Jūratė

Glemža Liudas

Lesčius Vytautas

Jurevičiūtė Aušra

*Kazlauskaitė-
Markelienė
Rolanda*

*Michelbertas
Mykolas*

Rakutis Valdas

Rezmer Waldemar

Stankeras Petras

Vaičenonis Jonas

*Vitkūnas
Mantvydas*

Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija
KARO ARCHYVAS XVIII

2003 12 09. Tiražas 800 egz. Užsakymas GP-681.

Išleido Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija,
Šilo g. 5A, LT-2055 Vilnius.
Spausdino KAM Leidybos ir informacinio aprūpinimo tarnyba,
Totorių g. 25/3, LT-2001 Vilnius.